గుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట - ఈలక్షణములు పదమూడుసన్నిపాతములలోను సప్తవిధదోషములలోను కలిగియుండిన రోగి యమమందిరమున కేగునని తెలియవలయు.

రాత్రౌతాపో దివాశీతం వాతార్తిర్హ్యాల్పజల్పకః. 189
కృష్ణాజిహ్వాతిరక్తావా శిరస్తోదో నశస్యతే, (పూజ్యపాదీయే)

తా. శరీరము రాత్రులయందు తాపయుక్తముగనుండుట, పగటియందు చల్లగనుండుట, ధనుర్వాతము, స్వల్పముగా మాటలాడుట, నాలుక నల్లగగాని కడు ఎఱ్ఱగగాని నుండుటయేగాక ముండ్లుపారి పిడకవలెనుండుట, శిరము నిలువకుండుట - ఈలక్షణములలో ఒకటిగాని కొన్నిగాని సప్తవిధదోషములలోను పదమూడు సన్నిపాతములలోను కలిగియుండిన రోగి జీవించుట దుర్లభమని యెఱింగి చికిత్సచేయం జనదు.

భగ్నగ్రీవా తథాస్ఫోటో మూర్ఛా వాతః క్షణేక్షణే. 190
ఊర్ధ్వశ్వాసో భవేద్యస్య కఫః కణ్ఠే న జీవతి, (మాధవనిదానే)

తా. మెడ నిలువకుండుట, కుతికలో పగిలియుండుట, ప్రతిక్షణమునందు మూర్ఛ, ధనుర్వాతము, ఎగయూపిరి, కుతికలో శ్లేష్మము అడ్డపడుట-ఈలక్షణములు సప్తవిధదోషములలోను పదమూడు సన్నిపాతములలోను కలిగియుండిన రోగి బ్రతుకఁడని తెలియవలయు.

అంగులీనాం నఖానాం చ దంతానాం పక్ష్మణాం తథా. 191
నాస్తిచేద్రక్తవర్ణత్వం తస్య మృత్యుర్నసంశయః,

తా. ఏరోగమునందు వ్రేళ్ళతుద, గోళ్ళు, పండ్లచిగుళ్లు, రెప్పలు వీనియందు రక్తములేకుండునో అట్టిరోగి నిశ్చయముగా మృతిచెందునని తెలియవలయు.

అంగకంపో గతేర్భంగో ముఖం కుంకుమసన్నిభమ్. 192
ముఖే నారిచ నిశ్వాస స్సచ యాతి యమాలయం,
చిరాత్ప్రవృద్ధరోగస్తు భోజనేష్వసమర్థకః. 193
భగ్నగాత్రో భవేద్యస్తు సద్యస్త్యాజ్యో భిషగ్వరైః,
ఇత్యేవం లక్షణం జ్ఞాత్వా చికిత్సాం కారయేద్బుధః. 194

తా. శరీరము వణకుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, ముఖము ఎఱ్ఱగనుండుట, నోట నీరుగారుట, శ్వాస - ఈలక్షణములు గలరోగి యమాలయంబున కేగు. మఱియు రోగికి రోగములు క్రమముగా వృద్ధిచెందుచుండుట, అన్నము దిగకుండుట, శరీరము

శిథిలముచెందుట - ఈలక్షణములుగల రోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. ఇటుల రోగ సాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱిఁగి బుద్ధిమంతుఁ డగువాఁడు చికిత్స జేయవలయును.

అనిలోయాతి పిత్తే చ పిత్తంయాతి కఫాలయే,
కఫశ్చ కంఠమాయాంతి దుర్లభం తస్యజీవితమ్. (నిత్యనాథీయే) 195

తా. నాభికి క్రిందిభాగముననుండు వాతము ప్రకోపించి నాభికి పైభాగమున నుండు పిత్తస్థానమునుచెందును. అందువలన పిత్తము ఉద్రిక్తమై ఱొమ్మునందుండుశ్లేష్మ స్థానమును చెందు. అందువలన శ్లేష్మము ప్రకోపించి కుతిక నడ్డగించును, దానివలన రోగి మరణము చెందును.

క్షీణేంద్రియస్య చాసత్వ కాసశ్వాసోద్గమస్య చ,
జ్వరాదౌ విషమో యస్య యస్య దీర్ఘాశ్చ రాత్రయః. 196
తీక్ష్ణవేగార్తిరూక్షస్య తం ఘ్నంతిజ్వరితం ధ్రువమ్. (భైరవకల్పే)

తా. సప్తవిధదోషములలోను సన్నిపాతములలోను చక్షురాది పంచేంద్రియ క్షయము, బలహాని, ఎగయూపిరి, కుతికలో శ్లేష్మప్రతిబంధము, తొలుత విషమజ్వరము తీవ్రవేగము, రూక్షకలిగి దీర్ఘకాలమువఱ కనువర్తించియుండిన రోగి మరణము చెందు నని తెలియవలయును.

సన్నిపాతసప్తవిధదోషమృత్యునాడీలక్షణము

చాంచల్యం దోషదుష్టత్వం కాఠిన్య మతిమందతా. 197
వక్రత్వ మతిసూక్ష్మత్వం స్వస్థానత్యాగ ఏవ చ,
యస్యైతాని చ దృశ్యంతే సయాతి యమమందిరమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. పదమూఁడుసన్నిపాతములలోను సప్తవిధదోషములలోను నాడి చంచలముగ త్రిదోషసంకరముగ కఠినముగ అతిమందముగ వక్రముగ, లేక అతి సూక్ష్మముగ నడుచుచు స్వస్థానమును విడనాడియుండిన రోగి యమాలయమున కేగునని తెలియవలయు.

అసాధ్యరోగచికిత్సావశ్యకత్వము

యావత్కంఠగతాః ప్రాణాః యావన్నశ్యతిచేంద్రియం,
తావచ్చికిత్సా కర్తవ్యా కాలస్య కుటిలాగతిః. (నిత్యనాథీయే)

తా. ఈశ్వరేచ్ఛాకర్మగతుల నెఱుఁగుట కెవ్వారికి నశక్యముగానుండుటచే ప్రాణములు కంఠగతం బగువఱకును ఇంద్రియములు నశించువఱకును అసాధ్యరోగములయందు కూఁడా చికిత్స జేయవలయు.

సద్వైద్యలక్షణము

వ్యాధేస్తత్వపరిజ్ఞానం వేదనాయాశ్చ నిగ్రహః,

ఏతద్వైద్యస్య వైద్యత్వం న వైద్యః ప్రభురాయుషః. 200

తా. వైద్యుఁడు రోగతత్వముసెఱిఁగి రోగమువలనజనించిన వేదనలను పోకడు చుటయందు సమర్థుఁ డగునేకాని ఆయుువునొసంగుటకు సమర్థుఁడు కానేరఁడు.

సప్తవిధదోషసన్నిపాతసాధ్యలక్షణములు

భిషగ్భేషజయోస్సమ్య గ్విశ్వాసస్త్వంగకేశుచిః,
నిద్రాసౌఖ్యం ప్రీతిహర్షౌ శరీరం సోద్యమం భవేత్. 201
ఇంద్రియాణి ప్రసన్నాని సరోగీ నైవ నశ్యతి,
సౌమ్యదృష్టిర్భవేద్యస్య శ్రోత్రే వక్త్రేచ స్వచ్ఛతా. 202
పాణిపాదం భవేదుష్ణం జిహ్వా యస్యచ కోమలా,
స్వేదహీనో జ్వరో యస్య *కాసశ్వాసో న వర్తతే. 203
కంఠోఽపి కఫహీనస్తు స రోగీనైవ నశ్యతి,
చైతన్యం సకలం యస్య గంధస్వాదస్స్ఫుటం భవేత్. 204
సర్వపూరితకంఠస్తు స జీవతి న సంశయః,
ఏతాని విపరీతాని యస్య స్యుర్న స జీవతి. 205

తా. వైద్యునియందు ఔషధమునందు శ్రద్ధ, శరీరశుచి, సుఖముగా నిద్ర బట్టుట, వస్తువులయం దాసక్తి సంతోషము, కార్యములయందు ప్రవృత్తి, పంచేంద్రియములకు పటుత్వము - ఈలక్షణములుగలరోగి జీవించునని తెలియవలయు. మఱియు సౌమ్యదృష్టి, చెవులు బాగుగా వినిపించుట, నోరు దోషరహితమై నిర్మలముగనుండుట, కాళ్లు చేతులు ఉష్ణముగనుండుట, నాలుక మృదువై ద్రవయుక్తముగనుండుట, బంక చెమట లేకుండెడిజ్వరము, కాసశ్వాసలు లేకుండుట, కుతికఁగాఁ తెమడలేకుండుట,సర్వాంగములయందు ఎఱుకగలిగియుండుట, ముక్కున పరిమళద్రవ్యములవాసన తెలియవచ్చుట, కంఠస్వరము చెడక బాగుగానుండుట - ఈలక్షణములుగలిగి నాడి స్వస్థగతిగా నడుచుచుండిన ఆరోగి నిశ్చయముగా జీవించునని ఎఱింగి చికిత్సజేయవలయు. మఱియు పైఁజెప్పిన లక్షణములకు విపరీతలక్షణంబులు కలిగియుండిన ఆరోగి వైవస్వతనిలయంబున కేగునని యెఱింగి చికిత్స జేయంజనదు.

సన్నిపాతసప్తవిధదోషములకు కాలకూటరసము

రుద్రసంఖ్యామృతంచైవ త్రిభాగం సూతమేవ చ,
గంధకం పంచభాగం చ శిలాయాంబుతుభాగకమ్. 206

* నాసాశ్వాసః ప్రవర్తతే.

తామ్రభస్మచతుర్భాగం ఋషిభాగం చ టంకణం,
తాళకం నవభాగం చ వహ్నిమూలం తథైవ చ. 207
త్రిఫలా చ త్రికటుకం దశద్వాదశకం తథా,
హింగుభాగైకసంఖ్యాన ముగ్రగంధా తథైవ చ. 208
ఏవం ఖల్వే చ సంస్థాప్య హ్యార్ద్రకం వహ్నిమూలకం,
జంబీరలశునంచైవ శార్ఙ్గిశిగ్ర్వర్కమూలకమ్. 209
లాంగలీ హంసపాదేన సింధుర్వాగదళేన చ,
అంకోలశిగ్రుమూలాని ప్రత్యేకం యామమాత్రకమ్. 210
పంచకోలకషాయేణ పంచమూలేన మర్దయేత్,
గుంజామాత్రం వటీం కృత్వా శృంగిబేరం పిబేదను. 211
అసాధ్యం సన్నిపాతం చ సర్వజ్వరహరం పరం,
సప్తదోషావినాశశ్చ సన్నిపాతకులం హరేత్. 212
స్నానంకుర్యాత్ప్రియత్నేన శ్రీగంధం లేపమాచరేత్,
పథ్యం దధ్యోదనం చైవ ఖర్జూరాదిఫలైరపి. 213
తాంబూలచర్వణం కుర్యాత్క్రమేణైవం సమాచరేత్,
కాలకూటరసోనామ్నా త్ర్యీశ్వరేణైవ భాషితమ్. 214
భిషగ్వరాశ్చకుర్వీరన్ రోగాణాం కులనాశకృత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసిన నాభి ౧౧ భాగములు, శుద్ధిజేసిన పాదరసము ౩ భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౫ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల ౬ భాగములు, తామ్రభస్మము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము ౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన తాళకము ౯ భాగములు, చిత్రమూలము ౯ భాగములు, త్రిఫలములు ౧౦ భాగములు, త్రికటుకములు ౧౨ భాగములు, ఇంగువ ౧ భాగము, వస ౧ భాగము-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి అల్లము, చిత్రమూలను, నిమ్మపండ్లు, వెల్లుల్లి, బండిగురువెందచెక్క, కాఋమునగ, జిల్లేడువేళ్లు, చన్నచర్లగడ్డ, హంసపాదియాకు, వావిలాకు, తమలపాకులు, ఊడుగవేళ్లచెక్క, మునగవేళ్ళచెక్క-వీనిరసములచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నొక్కొక ఝామము బాగుగామర్దించి పిదప పంచకోలకషాయములో నొకదినము పంచమూలకషాయములో నొకదినము మర్దించి గురిగింజలంతేసిమాత్రలుజేసి యందొకదానిని అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన అసాధ్యసన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు, సర్వజ్వరములు, సన్నిపాతసమూహము నశించు. మఱియు దీనియందు శీతోదకస్నానము, శ్రీగంధ

లేపనము, పెరుగన్నమును భుజించుట, ఖర్జూరాదిఫలభక్షణము, తాంబూలచర్వణము-వీనిని క్రమముగా నాచరింపవలయును. ఇది ఈశ్వరునిచే వచింపఁబడిన కాలకూటరసము. దీనిక్రమము నెఱిఁగి వైద్యోత్తములు ప్రయోగించిన సన్నిపాతాదిరోగసమూహమును నశింపఁజేయును.

సన్నిపాతభైరవము

తాళకం గంధకం సూతం వత్సనాభం త్రిభిస్సమమ్. 215
శిలాచ టంకణం చైవ సర్వత్ర సమహింగుళం,
మర్దితం చిత్రజంబీరే ణార్ద్రకేన దినత్రయమ్. 216
అనుపానవిశేషేణ సన్నిపాతకభైరవం,
త్రిదోషంచాతిసారం చ కఫపాండుమరోచకమ్. 217
కుక్షిశూలముదావర్తసన్నిపాతనికృంతనం,

తా. శుద్ధిచేసిన తాళకము, గంధకము, రసము-ఇవి సమభాగములు, వీనికిసమము నాభి, మణిశిల, వెలిగారము - ఇవి తాళకముతో సమము, వీనికన్నిటికి సమము ఇంగిలీకము. వీటిని చిత్రమూలరసముతో నొకదినము నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము అల్లపు రసముతో నొకదినము మర్దించి మినపగింజలంత మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషములతో నిప్పించిన త్రిదోషాతిసారములు కఫపాండువు అరోచకము కుక్షిశూల ఉదావర్తము సన్నిపాతములు ఇవి హరించును. ఇదియ సన్నిపాతభైరవము.

సన్నిపాతాదులకు అపుటాగ్నికుమారము

రసస్యభాగా శ్చత్వారో వంగంచాష్టప్రకల్పయేత్. 218
చత్వారో మరిచం గంధం విషకం చ త్రిభాగకం,
ద్వాదశస్ఫటికం గ్రాహ్యం సర్వంచూర్ణం ప్రకల్పయేత్. 219
అపుటాగ్నికుమారోఽయం దీయతే గుంజమాత్రకం,
ఆర్ద్రకస్వరసస్యాద్యం సన్నిపాతజ్వరాపహమ్. 220

తా. శుద్ధిజేసిన పాదరసము ४ భాగములు, వంగభస్మము ౬ భాగములు, మిరియాలు ४ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ४ భాగములు, శుద్ధిజేసిన వసనాభి 3 భాగములు, పటిక ౧౨ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి అల్లపురసముతో మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన ౧3 సన్నిపాతములు సప్తవిధదోషములు నశించు. ఇది అపుటాగ్నికుమార మనఁబడు.

సన్నిపాతములకు రాజాగ్నికుమారము

రసం గంధామృతం తుల్యం త్రిక్షారౌదుంబరస్సమా,
హంసపాదిద్రవే ఖల్వే మర్దితం దివసత్రయమ్. 221
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికామ్,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యా రసైర్మృద్వగ్నినా తతః. 222
ద్విషడ్యామం సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మాషమాత్రకం,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన సర్వరోగా న్నిహంతి చ. 223
రసోహ్యగ్నికుమారాఖ్యో యోగోఽయం రసభూపతిః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, గంధకము, వసనాభి-ఇవి సమభాగములు. త్రిక్షారములు, మేడి వీనిని పైఁజెప్పిన వస్తువులకు సమముగాగ్రహించి ఖల్వములోనునిచి వాలుకా యంత్రమున మృద్వగ్నిచే ౧౨ ఝూములువండి సాంగశీతలమునదీసి నూరి చూర్ణము చేసి మాషప్రమాణము అల్లపురసముతోనిచ్చిన సన్నిపాతజ్వరములు సమస్తరోగములు హరించును. ఇదియ రాజాగ్నికుమార మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు నవలోహాగ్నికుమారము

సంశుద్ధపారదం తుల్యం భస్మలోహాష్టకం సమమ్. 224
అర్కమూలకషాయేణ మర్దితం దినపంచకం,
కూపికాయాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికామ్. 225
మృద్వగ్నినా వాలుకాభి ర్ద్వాదశప్రహరం పచేత్,
సాంగశీతలముద్ధృత్య మర్దితం చూర్ణయేత్తతః. 226
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం సర్వరోగో వినశ్యతి,
సన్నిపాతోఽతిశీఘ్రేణ సర్వజ్వరహరం పరమ్. 227
ప్రఖ్యాతం నవలోహాఖ్యం రసో హ్యగ్నికుమారకః,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, సువర్ణభస్మము, రజితభస్మము, వంగభస్మము, లోహభస్మము, నాగభస్మము, తామ్రభస్మము, కంచుభస్మము, ఇత్తడిభస్మము-వీనిని సమభాగములుగా ఖల్వములో వేసి జిల్లేడువేళ్ళకషాయముచే అయిదుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలోబెట్టి చీలమన్ను చేసి వాలుకాయంత్రమునం దునిచి మృద్వగ్నిచే ౧౨ ఝూములు వండి సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముచేసి గురిగింజయెత్తును అనుపానవిశేషముచే నిచ్చిన సమస్తరోగములు హరించును. సన్నిపాతములు సర్వజ్వరములు - ఇవి అతిశీఘ్రముగా నివర్తించును. ఇది నవలోహాగ్నికుమారరస మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు ప్రతాపాగ్నికుమారము

పారదం శుల్బభస్మం చ విషం మరిచ నాగరమ్. 228
త్రిక్షారం పంచలవణా న్యేభిస్తుల్యాం శ్చార్ద్రికద్రవైః,
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా మృదాచాలేపయేద్బహిః. 229
ఏష మృద్వగ్నినా పాచ్యః వాలుకాయంత్రకే దినే,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య దశమాంశం విషం క్షిపేత్. 230
సూక్ష్మచూర్ణీకృతం ఖల్వే గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
సన్నిపాతం నిహంత్యాశు ఆర్ద్రికద్రవసంయుతమ్. 231
ప్రతాపాగ్నికుమారోఽయం సర్వరోగహరం పరం,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, తామ్రభస్మము, నాభి, మిరియాలు, సొంటి, త్రిక్షారములు, పంచలవణము-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి అల్లపురసముచే మర్దించి గాజుకుప్పెలోబెట్టి చీలమన్నుపూసి వాలుకాయంత్రమునం దిడి ఒకదినము మెల్లనిమంటను వండి స్వాంగశీతలమునదీసి దీనికి పదియవపాలు నాభిచేర్చి మెత్తగానూరి గురిగింజప్రమాణమును అల్లపురసముతో నిచ్చిన సన్నిపాతములు శీఘ్రములో నశించును. ఇది సర్వరోగములను హరింపఁజేసెడి ప్రతాపాగ్నికుమారము.

దివ్యాగ్నికుమారము

హారవీర్యం విషంతుల్యం మర్ద్యం వహ్నికషాయకే. 232
మూషాయాం భూధరేపాచ్యం వాలుకాయంత్రకే దినం,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య కటుత్రైలేన భావయేత్. 233
పాదాంశమమృతం క్షిప్త్వా మర్దితం నీలికాద్రవైః,
గుంజాద్వయం ప్రదాతవ్యం సర్వేషాం సన్నిపాతనుత్. 234
సుదివ్యాగ్నికుమారోఽయం ప్రాణినాం ప్రాణదాయకః,

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, వసనాభి - వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి చిత్రమూలవేళ్లకషాయముచే నూరి గుటికలుచేసి మూలలోబోసి వాలుకాయంత్రమునం దిడి ఒకదినము భూధరపుటమువేసి స్వాంగశీతలమున దీసి సొంటి పిప్పలి మిరియాలు వీనిలో తైలముతీసి దానిచేమర్దించి ఔషధమునకు నాలవపాలు నాభిచేర్చి నీలియాకురసముచే మర్దించి రెండుగురిగింజలప్రమాణమునిచ్చిన సమస్తసన్నిపాతములు హరించును. ఇది దివ్యాగ్నికుమారము. ఇది ప్రాణులకు ప్రాణము నిచ్చును.

సన్నిపాతములకు మహాతరుణార్కము

అభ్రకం గంధకం తామ్రం టంకణం నాగ వంగకమ్. 235
మాక్షికం లోహభస్మం చ మౌక్తికం చ ఫణిర్విషం,
జాంబూనదోన్మత్తబీజం ప్రవాళం రక్తచందనమ్. 236
తవక్షీరీ చ కస్తూరీ సరోహిరమనశ్శిలా,
ఏతత్సర్వం సమాంశాని సర్వతుల్యం తు నాభకమ్. 237
సర్వేతదర్థమర్థంస్యాత్తత్స్వరూపస్య హింగుళం,
సర్వం ఖల్వే వినిక్షిప్య మాతులుంగరసేన చ. 238
మర్దయేత్త్రిదినం ఖల్వే నవనీతసమం మృదు,
మూలకస్య చ బీజాని మాత్రాద్వంద్వం ప్రయోజయేత్. 239
ఉద్ధతాన్ వినిహంత్యాశు సన్నిపాతాన్ త్రయోదశ,
పుంసాంతు జనితాన్ దోషాన్ స్త్రీణాం దోషం చ నాశయేత్. 240
సర్వరోగా వినశ్యంతి హ్యనుపానవిశేషతః,
మహాతరుణార్కనామాయం బాలదోషప్రశాంతికృత్. 241

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, హేమమాక్షికము, లోహభస్మము, ముత్తెపు భస్మము, త్రాంచువిషము, సువర్ణభస్మము, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, పగడభస్మము, రక్తచందనము, తవక్షీరి, కస్తూరి, శుద్ధిచేసిన రక్తమనోశిల - ఇవి సమభాగములు. వీనికి సమము శుద్ధిచేసిన నాభి, నాభికిసమము శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము - ఇటుల వీనినన్నిటిని ఖల్వమునందుసిచి మాదీఫలరసముచే మూడుదినములు వెన్నవలె మృదువుగా మర్దించి ముల్లంగి గింజలంతమాత్రలుచేసి ౨ మాత్రలను అనుపానవిశేషములతో నిచ్చిన ప్రకోపించియుండు ౧౩ సన్నిపాతములు మానును. మఱియు పురుషులకు జనించియుండు దోషములు స్త్రీలకు జనించియుండుదోషములు హరించును. ఇది మహాతరుణార్కమనఁబడును. ఇది బాలరోగములనుకూడా శమింపఁజేయును.

సన్నిపాతములకు సమగరళతరుణార్కము

గోదంతం హింగుళం తుల్యం ద్వయోస్తుల్యం హాలాహలం,
త్రయాణాం గరళం తుల్యం గరళం కృష్ణసర్పజమ్. 242
మాతులుంగరసైర్మర్ద్యం దినమేకం తు కజ్జలీ,
ముద్గప్రమాణవటికాన్నారికేళోదకేన చ. 243

దాతవ్యం సన్నిపాతార్తే తతశ్శైత్యముపాచరేత్,
తరుణార్కరసో నామ మృత్యుం జయతి నిశ్చయః. 244
మృత్యువక్త్రగతంవాపి రోగిణం జీవయేద్ధ్రువం,

తా. తాళకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము-ఇవి సమభాగములు; ఈరెంటికిసమము హాలాహలమనువిషము. ఇది దొరకనియెడల నాభి; ఈమూటికి సమము గరళము, నల్లత్రాఁచువిషము. వీనిని మాదీఫలరసముచే నొకదినము మర్దించి కజ్జలిచేసి పెసరగింజలంతమాత్రలుచేసి కొబ్బెరకాయనీరుతో నొసంగి శైత్యోపచారము చేయుచుండిన సకలమయిన సన్నిపాతములు హరించును. ఇది తరుణార్కరస మనఁబడును. ఇది మృత్యువును నిశ్చయముగా హరింపఁజేయును. మరణముచెందినవానినికూడా శీఘ్రముగా జీవింపఁజేయును.

సన్నిపాతాదులకు అమృతసంజీవనీరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం హింగుళం కటురోహిణీ. 245
భృంగరాజస్య నీరేణ మర్దయే ద్దివసత్రయం,
మాషమాత్రాం వటీం కుర్యా దార్ద్రికస్యానుపానతః. 246
దేయంహ్యమృతసంజీవిరసోఽయం సన్నిపాతనుత్,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, కటుకరోహిణి - వీనిని సమభాగములుగా ఖల్వములో నునిచి గుంటగలిజేరాకురసముచే 3 దినములు బాగుగా మర్దించి [1]మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని అల్లపురసముతో సేవించిన ౧౩ సన్నిపాతములు, సప్తవిధ దోషములునశించు.

సన్నిపాతాదులకు ఆనందభైరవము

హింగుళం చ విషం వ్యోషమం మరీచం టంకణం కణాః, 247
మాతులుంగరసైర్మర్ద్యం రసమానందభైరవం,
కాసశ్వాస క్షయే గుల్మే ప్రమేహే విషమజ్వరే. 248
తృష్ణాయాం గ్రహణీరోగే హ్యజీర్ణే సన్నిపాతకే,
గుంజైకం తు ప్రదాతవ్యం రసమానందభైరవమ్. (మాధవకల్పే)

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిననాభి, [2]త్రికటుకములు, మిరియాలు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగా ఖల్వములో నునిచి మాదీఫల

1 మాషమన—ఎనిమిది, లేక ఏడుగురిగింజలయెత్తు.

2 త్రికటుకములనఁగా—శొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు,

రసముచే నాలుగుగురిగింజలు భాగుగా మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొక దానిని అల్లపురసముతో సేవించిన కాసశ్వాసములు, క్షయములు, గుల్మములు, ప్రమేహములు, విషమజ్వరములు, దప్పి, గ్రహణిరోగము, అజీర్ణము, ౧౩ సన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు నశించు.

హింగుళం చ చతుర్భాగం టంకణం వసుసమ్మితం,
కణాచ వత్సనాభం చ ప్రత్యేకమినసంఖ్యయా. 250
ఆర్ద్రికస్వరసేనైవ దినాని త్రీణి మర్దయేత్,
ఆర్ద్రికస్వరసేనైవ గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 251
సర్వేషు సన్నిపాతేషు రసమానందభైరవం, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము ౪ భాగములు, వెలిగారము ౮ భాగములు, పిప్పళ్లు ౧౨ భాగములు, నాభి ౧౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి అల్లపురసముచే మూడుదినములు మర్దించి గురిగింజంతమాత్రలుచేసి అల్లపురసముచే నిచ్చిన సమస్తసన్నిపాతములు హరించును. ఇది ఆనందభైరవరస మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు బ్రహ్మాస్త్రరసము

ద్వితుత్థం ఈ త్రిపాషాణం గంధకం చ శిలావిషమ్. 252
నేపాళం దరదం చాభ్రం సైంధవం మరిచం బిడం,
త్రిక్షారం టంకణం హింగు సర్వతుల్యం తు పారదమ్. 253
జ్యోతిష్మత్యాస్తు తైలేన మర్దయే ద్దినపంచకం,
డోలాయంత్రే దినే పాచ్యా నీత్వా ఖల్వే విమర్దయేత్. 254
మయూర మహిషీ మత్స్య వారాహా చ్ఛాగ పన్నగాః,
శశకా జంబుకా శ్వాన ఏభిఃపిత్తైస్తు భావయేత్. 255
గుంజామాత్రం తు రేభిత్వా బ్రహ్మద్వారే వినిక్షిపేత్,
నశ్యంతి తత్క్షణేనైవ సన్నిపాతం సుదారుణమ్. 256
మూకాపస్మార బధిరా హిక్కా శ్వాస వినాశనం,
బ్రహ్మాస్త్రోఽయం రసో ఖ్యాత స్సన్నిపాతకులాంతకః. 257

తా. శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, పాలతుత్తము, ఉల్లిపాషాణము, గౌరీపాషాణము, దొడ్డిపాషాణము, గంధకము, మణిశిల, నాభి, నేపాళములు, ఇంగిలీకము, అభ్రకభస్మము, సైంధవలవణము, మిరియాలు, బిడాలవణము, సర్జక్షారము, యవక్షారము,

సజ్జీకారము, వెలిగారము, ఇంగువ - వీనికి సమము శుద్ధిచేసిన పాదరసము, వీనినన్నిటిని ఖల్వములో నునిచి వెఱ్ఱుడువిత్తుల తైలముతో ౫ దినములు మర్దించి డోలాయంత్రమునవండి మరల ఖల్వములోనునిచి నెమలి, ఎనుబోతు, రోహితమను మత్స్యము, పంది, మేక, పాము, చెవులపిల్లి, నక్క, శునకము - వీని చేదులచే వెవ్వేరుగ మర్దించి కత్తితో బ్రహ్మరంధ్రమునుగీరి పైరసమును గుంజామాత్రమునునిచిన తత్క్షణముననే దారుణమైన సన్నిపాతములు మానును. మఱియు మూగతనము, అపస్మారము, చెవుడు, ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసము-వీనినికూడా హరింపఁజేయును. ఇది బ్రహ్మాస్త్రరస మనఁబడు. సన్నిపాతకులమును నశింపఁజేయును.

సన్నిపాతాదిసర్వరోగములకు శీతాంశురసము

కునటీ శుద్ధతాళం చ తద్యుగ్మం వ్యోషకం భవేత్,
మర్దయే న్నింబనీరేణ గుంజాయుగ్మం తు సేవయేత్. 258
అనుపానం మధుపథ్యా వ్యుష్ణవారి తథార్ద్రికం,
శీతజ్వరం సన్నిపాతం కామిలా పంచగుల్మకే. 259
సర్వం శ్వాసం చ కాసం చ హ్యుదరే పూర్వరోగజిత్,
సన్నిపాతం తథా-ఛర్ది మశీతేవాతపైత్తికే. 260
శూలం శూకా జీర్ణశూలం నాభౌ కుక్షౌ చ విద్రధిం,
ఆధ్మానానాహ విష్టంభం తాపం సర్వాంగదాహకమ్. 261
జంగమస్థావరవిషం హిక్కాం దీప్తేశ్చ కారణం,
శోఫం చ భ్రమ మూర్ఛాంచ తిమిరం చానువిధ్యతి. 262
మర్దితం నింబతోయేన లేపితం గజచర్మకం,
విసర్పి మణ్డలేచైవ తుషాచర్మవ్యపోహతి. 263
సేవితం లేపితం కుర్యా ద్వేధితం గ్రంథి మర్బుదం,
లేపితం దంతరోగాంశ్చ జిహ్వా నేత్రరుజ స్తథా. 264
అర్కపత్రరసైః కర్ణే కర్ణరోగస్య నాశనం,
నిర్గుండీ మిశ్రితం నస్య మపస్మారం శిరోరుజామ్. 265
అంజనం సర్షమాత్రం చ నేత్రరోగవినాశనం,
మాషం చ సన్నిపాతానాం కామిలా జ్వరశీతకే. 266
ధనుర్వాతం తథాభూతం శేషరోగే చ కాకథా,

భాషితం రేవణేనైవ రసం శీతాంశునామకమ్. (రేవణసిద్ధభాష్యే)

తా. శుద్ధిజేసిన నేపాళమణిశిల, శుద్ధిజేసిన తాళకము ఇవి దినుసు 1కొక్కొక భాగము, త్రికటుకములు ౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి వేపచెక్క రసముతో బాగుగా మర్దించి ౨ గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యం దొకదానిని తేనె, కరక్కాయచూర్ణము, ఉష్ణోదకము, అల్లపురసము వీని యనుపానముతోడ సేవించిన శీతజ్వరములు, సన్నిపాతపాండువు, కామిల, ఐదుగుల్మములు, సమస్తకాసశ్వాసలు, ఉదరరోగపూర్వరూపములు, సన్నిపాతములు, వాంతి, ఎనుబదివాతములు, నలువది పిత్తరోగములు, శూల, శూకరోగము, పరిణామశూల, నాభికుక్షులయందు జనించెడి బల్లలు, కడుపుబ్బరము, ఆనాహవాతము, విష్టంభము, తాపము, సర్వాంగముల దాహము [1]స్థావర [2]జంగమవిషములు, ఎక్కిళ్ళు, అగ్నిమాంద్యము, శోఫ, భ్రమ, మూర్ఛ, తిమిరరోగము హరించు. మఱియు దీనినే వేపాకురసముతో చాది లేపనము చేసిన గజచర్మము, విసర్పి, మండలకుష్ఠము, శరీరమున పొట్టువలె చర్మము ఊడెడి రోగము హరించు. మఱియు గ్రంథులు, అర్బుదము-వీనియందు కత్తివాట్లువేసి వేప రసముతో నూరి లేపనము జేయుటయేగాక దానిసేవనుకూడా జేయుచుండిన గ్రంథులు అర్బుదము హరించు. మఱియు వేపరసముతో నూరి దంతరోగములయందు లేపనము చేసిన దంతరోగములు, జిహ్వారోగములు, నేత్రరోగములు హరించును. జిల్లేడాకురస ముతో నూరి చెవిలోబోసిన కర్ణరోగములు, వావిలాకురసముతో నూరి నస్యముచేసిన అపస్మారము (కాకిసోమాలు), శిరోరోగములు-నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి ఆవగింజంతే కన్నులయందు కలికమువేసిన నేత్రరోగములు, మాషప్రమాణము అల్లపురసముతో నొసంగిన ౧౩ సన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు, కామిలలు, శీతజ్వరములు, ధనుర్వాతము, భూతచేష్టలు హరించు. ఇట్టి ప్రబలరోగములనే హరింపఁజేయుచుం డగా తక్కినరోగములనుగుఱించి వచింపనేల ? ఇది రేవణసిద్ధునిచే చెప్పఁబడిన శీతాంశు రసము.

సన్నిపాతములకు మృతోత్థాపనరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం శిలా చ విష హింగుళం,
మృతకాంతాభ్ర తామ్రాయః తాళకం మాక్షికం సమమ్. 268
ఆమ్లవేతస జంబీర చాంగేరీణాం రసేన చ,

---

1 స్థావరవిష మనఁగా—వసనాభి మొదలగువానివిషము. 2 జంగమవిష మనఁగా - పాము, తేళ్ళు, ఎలుకలు, సాలెపురుగు మొదలగువానికాటుచే జనించువిషము.

నిర్గుండీ హస్తిశుండ్యోశ్చ ద్రవైర్మర్ద్యం దినత్రయమ్. 269
రుద్ధ్వాతు భూధరే పాచ్యో దినాంతే తం సముద్ధరేత్,
చిత్రకస్య కషాయేణ మర్దయే త్త్రిహారద్వయమ్. 270
మాషమాత్రం ప్రదాతవ్యం హింగువ్యోషార్ద్రకద్రవైః,
సకర్పూరానుపానంస్యా న్మృతసోత్థాపనేరసే. 271
పీడితం సన్నిపాతేన గతంవాపి యమాలయం,
తత్క్షణా జ్జీవయత్యేష పథ్యం క్షీరైః ప్రయోజయేత్. 272
(గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, కాంతభస్మము, అభ్రక భస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన తాళకము *హేమమాక్షికభస్మము - ఇవి దినుస కొక్కొకభాగము. ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి పుల్లప్రబ్బలి, నిమ్మపండ్లు, పుళి చింతాకు, వావిలి, హస్తిశుండి-వీనిరసములచే మూఁడుదినములు మర్దించి బిళ్ళచేసి ఎండించి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి భూధరయంత్రమున ౧ దినము పాకము జేసి దినాంతమున స్వాంగశీతలమున దీసి చిత్రమూలకషాయముచే ౨ ఝాములు మర్దించి మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవింపవలయు. సేవించునెడ హింగు పత్రి, త్రికటుకములు, అల్లము-వీనికల్కములో పచ్చకర్పూరము గలిపి సేవింపవలయు. ఇది మృతోత్థాపనరస మనఁబడు. ఇది సన్నిపాతముచే పీడింపఁబడుచుండురోగిని, లేక మృతుఁడైనరోగిని క్షణమాత్రములో సజీవునిగ జేయును. దీనియందు పాలను పథ్యముగా గ్రహింపవలయును.

సన్నిపాతములకు మృతసంజీవినీరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం ఖల్వే తత్కజ్జలీకృతం,
అభ్రలోహకయోర్భస్మ తామ్రభస్మసమంసమమ్. 273
విషం తాళం వరాటీ చ శిలా హింగుల చిత్రకం,
హస్తిశుండీ చాతివిషా త్ర్యూషణం హేమమాక్షికమ్. 274
చూర్ణం విమర్దయేద్ద్రావై రార్ద్రకస్య దినత్రయం,
నిర్గుండీ విజయాద్రావై స్త్రిదినం మర్దయేత్పునః. 275

1 హేమమాక్షిక మనఁగా—వెండినిమ్మా.

కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య మర్దయేదార్ద్రకద్రవైః. 276
మృతసంజీవినీనామ రసోఽయం శంకరోదితః,
మృతోఽపి సన్నిపాతార్తో జీవత్యేవ న సంశయః. 277
నాతఃపరతరం కించి త్సన్నిపాతహరో రసః, (అన్యశాస్త్రే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖర్వములో నునిచి కజ్జలివలె మర్దించి అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన తాళకము, గవ్వలభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికభస్మము - వీనిని దినుసొకటింటి కొక్కొకభాగము చొప్పున చూర్ణముజేసి కలిపి అల్లపురసముచే 3 దినములు, వావిలిగూకురసముచే 3 దినములు, తక్కెడరసముచే 3 దినములు మర్దించి కాచకుప్పెలోనునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుర్యామములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల అల్లపురసముచే మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని అల్లపురసముతో సేవించిన సన్నిపాతముచే పీడితుఁడుగ నుండువాఁడును, మృతిజెందినవాఁడును, నిస్సంశయముగా జీవించును. ఇది శివునిచే వచింపఁబడిన మృతసంజీవినీరసము. సన్నిపాతములను హరింపఁజేయుటయందు దీనికంటె శ్రేష్ఠంబైనయౌషధం బెద్దియులేదు.

సన్నిపాతాదులకు మృతసంజీవనరసము

హింగూలభాగా శ్చత్వారో జైపాలస్య త్రయోమతాః. 278
ద్వౌభాగౌ టంకణస్యాపి భాగైకమమృతస్య చ,
తత్సర్వం మర్దయేచ్ఛ్లక్ష్ణం శుష్కం యామం భిషగ్వరః. 279
శృంగిబేరాంబునా మర్ద్యం వ్యోషచిత్రకసైంధవైః,
యామద్వయమితస్తాపం హరత్యేష న సంశయః. 280
ఘనసారససారేణ చందనేన విలేపనం,
విదధ్యాత్కాంస్యపాత్రేణ వీజయేద్రోగిణం భిషక్. 281
శాల్యన్నం తక్రసహితం భోజయే దిందుసంయుతం,
సన్నిపాతే మహాఘోరే త్రిదోషే విషమజ్వరే. 282
ఆమవాతే వాతగుల్మే శూలే ప్లీహ్ని జలోదరే,
శీతపూర్వే దాహపూర్వే విషమే సంతతజ్వరే. 283

అగ్నిమాంద్యే చ వాతే చ ప్రయోజ్యోఽయం రసోత్తమః,
మృతసంజీవనో నామ విఖ్యాతో రససాగరే. 28

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము ౪ భాగములు, నేపాళములు 3 భాగములు, వెం గార్రము ౨ భాగములు, వసనాభి ౧ భాగము-వీనినన్నిటిని సన్నగనూరియెండించి అల్లక రసముచే ౧ ఝాము మర్దించి త్రికటుకములు, చిత్రమూలను, సైంధవలవణము వీనిచే ౨ ఝాములు మర్దించి యిప్పించిన తాపము నివర్తించును. పచ్చకర్పూరసహి ముగా చందనలేపనము, కంచువిసనకఱ్ఱతో విసురుట, మజ్జిగ, సైంధవలవణము, వీ తోడ శాల్యన్నభోజనము ఈ మొదలగువానిని చేయింపవలయు. దీనిని దారుణమైన సన్నిపాతము, త్రిదోషజ్వరము, విషమజ్వరము, ఆటువాతము, వాతగుల్మము, శూల ప్లీహము, జలోదరము, శీతపూర్వజ్వరము, దాహపూర్వజ్వరము, విషమసంతతజ్వరము అగ్నిమాంద్యము, వాతము-వీనియందు ప్రయోగింపవలయును. ఇది మృతసంజీవన మ రససాగరమునందు చెప్పఁబడినది.

సన్నిపాతములకు మహాగంధసూర్యరసము

గంధే శైలశునాంభోభిః మర్దయేద్యామమాత్రకం,
తస్యోదకేన సంయుక్తం నస్యం తత్ప్రతిబోధయేత్. 28
మరిచేన సమాయుక్తం హంతి తంద్రా ప్రలాపకం,

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, పాదరసము-వీటిని వెల్లుల్లిరసముచే నొకఝాము మర్దించి వెల్లుల్లిరసముతో కలిపి నస్యముచేయించిన మూర్ఛ నివర్తించును. మిరియాలతో నొసంగిన తంద్ర, పలవరింత ఇవి నివర్తించును.

సన్నిపాతములకు సూచికాముఖరసము

రుచకం చాభ్రగంధం చ నేపాళం చ మనశ్శిలా. 286
కర్పరీ మైలతుత్థం చ తాళకం టంకణం తథా,
దరదం సైంధవం చైవ సర్వతుల్యం తు పారదమ్. 287
మధుబీజస్య తైలేన మర్దితం దివసత్రయం,
డోలాయంత్రే పచేద్యామం తస్నిత్వా ఖల్వమధ్యకే. 288
కృష్ణసర్పస్యపిత్తేన భావితం దివసద్వయం,
బ్రహ్మద్వారే తు రేఖైవ క్షతం గుంజా విమర్దితమ్. 289
జంబీరనీరే యుంజీత సన్నిపాతాన్నిహంతి చ,
హిక్కాం మూర్ఛాం చ కంపం చ మూకత్వం బధిరస్య చ. 290

కాసాం స్తథోర్ధ్వశ్వాసం చ మధువాతం నికృంతనం,
సూచికాముఖనామోఽయం రసః ప్రాణప్రదాయకః. 291

తా. సౌవర్చలలవణము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, నేపాళములు, మణిశిల, కర్పురి, మైలుతుత్తము, పాలతుత్తము, తాళకము, వెలిగారము, ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము ఇవి సమాంశములు. వీనికి సమము పాదరసము. ఇటుల వీనినన్నిటిని చేర్చి ఇప్పవిత్తులతైలముచే 3 దినములు మర్దించి డోలాయంత్రమున ఒకఝాము వండి ఖల్వములో నునిచి నల్లత్రాఁచుపిత్తాన రెండుదినములు భావనచేసి బ్రహ్మరంధ్రమును గీరి గురిగింజయెత్తును నిమ్మపండ్లరసములో కలిపి ఆగాయమునందు రాయుచుండిన సన్నిపాతములు హరించును. మఱియు ఎక్కిళ్ళు, మూర్ఛ, వణకు, మూఁగతనము, చెవుడు, కాసము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, మధువాతము-వీనినికూడా హరింపఁజేయును. ఇది సూచికాముఖరస మనఁబడును. ఇది ప్రాణులకు ప్రాణమునిచ్చును.

సన్నిపాతములకు బేతాళరసము

రసం గంధం విషంచైవ మరిచం చ సమాంశకం,
మర్దయేచ్ఛిలయా తావద్యావజ్జాయేత కజ్జలమ్. 292
గుంజాద్వయప్రమాణేన హరేద్ద్వాదశసజ్ఞకం.
సాధ్యాసాధ్యం నిహంత్యాశు సన్నిపాతం సుదారుణమ్. 293
గ్లానేషు లిప్తదేహేషు మోహగ్రస్తేషు దేహిషు,
దాతుమర్హతి బేతాళో యమదూతనివారకః. 294

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, గంధకము, నాభి, మిరియాలు-వీటిని సమాంశములుగా గ్రహించి కాటుకవలెనగువఱకు చక్కఁగా రాతిచే మర్దించి ౨ గురిగింజలప్రమాణము నిప్పించిన సాధ్యాసాధ్యముగ మిగుల దారుణముగనుండు ౧౨ విధములైన సన్నిపాతములు నివర్తించును. బడలిక, శరీరము జారిపోవుట, మోహము కప్పుకొనుట - యీలక్షణములు కలిగియుండునపుడు దీనిని రోగికి ఇప్పింపవలయును. ఇది బేతాళరస మనఁబడును. ఇది యమదూతల నడ్డగించును.

సన్నిపాతములయందు సూచికాభరణరసము

విషం పలమితం సూతః శాణకశ్చూర్ణయేద్ద్వయం,
తచ్చూర్ణం సంపుటే కృత్వా కాచలిప్తశరావయోః. 295
ముద్రాం కృత్వాథ సంశోష్య శతశ్చుల్యాం నివేశయేత్,
వహ్నిం శ్నైః శనైః కుర్యాత్ప్రహరద్వయసంఖ్యయా. 296

తతఉద్ఘాట్య తన్ముద్రా ముపరిస్థశరావకాత్,
సంలగ్నో యోభవేద్ధూమః తం గృహ్ణీయాచ్ఛనైశ్శనైః. 297
వాయుస్పర్శో యథానస్యా త్తతఃకూప్యాం నివేశయేత్,
యావత్కూప్యాముఖే లగ్నం కూప్యానిర్యాతి భేషజమ్. 298
తావన్మాత్రో రసో దేయో మూర్ఛితే సన్నిపాతిని,
క్షురేణ ప్రచ్ఛితే మూర్ధ్ని తత్రాంగుళ్యా చ ఘర్షయేత్. 299
రక్తభేషజసంపర్కా న్మూర్ఛితోఽపి హి జీవతి,
తథైవ సర్పదష్టోఽపి మృతావస్థోఽపి జీవతి. 300
యదా తాపో భవేత్తస్య మధురం తత్ర దీయతే,

తా. శుద్ధిచేసిన విషము ౧ పలము, రసము ౧ శాణము-ఇట్లు వీనిని చక్కగా చూర్ణముచేసి ప్రమిదెపైన ప్రమిద మూసి వానిపై కాచమృత్తికను పూసి యెండించి పొయిమీదనునిచి ౧౨ ఝాములవఱకు మెల్లమెల్లగా నిప్పును జ్వలింపఁజేసి పిదప దానిని గ్రహించి పైన పూసియుండుమట్టిని తీసివేసి పైప్రమిదెలో నంటియుండుపొగను గాలి సంబంధములేకుండా మెల్లగా నెత్తి ఉంచుకొని సూదికొనచే నెత్తిన యెంతవచ్చునో అంతప్రమాణముగల ఔషధమును మూర్ఛతోగూడియుండు సన్నిపాతరోగియొక్క శిరమునందు కత్తితోగీరి ఔషధము నునిచి వ్రేళ్ళచే రాచవలయును. ఔషధము రక్తముతో సంబంధించినతోడనే దారుణమయిన మూర్ఛను గలుగజేసియుండు సన్నిపాతరోగము తత్క్షణమే నివర్తించును. పాముకాటుచే మరణావస్థ జెందియుండువానికి ఔషధమును పూర్వోక్తప్రకారము ప్రయోగించినవాఁడు తత్క్షణమే జీవించును. శిరమునందు మంట గలిగినతోడనే మధురౌషధమును ప్రయోగింపవలయును.

సన్నిపాతములకు రసరాజేంద్రరసము

సూతస్య శుద్ధస్యపలం పలంతామ్రమయో రజః. 301
అభ్రం నాగం పలం వంగం పలం గంధక తాళకం,
పలం శుద్ధవిషం చూర్ణం సర్వమేకత్ర కారయేత్. 302
మర్దయే త్కాకమాచ్యాశ్చ పత్రసార రసేన చ,
మత్స్య వారాహ మాయూర ఛాగ మాహిషపిత్తకైః. 303
మర్దయే ఛ్ఛిన్నభిన్నం చ త్రికటోరంబుభిస్తథా,
ఆర్ద్రికస్యరసైః పశ్చాత్ శతవారా న్మహామ్మహుః. 304
సిద్ధోఽయం రసరాజేంద్రో ధన్వంతరి ప్రకాశితః,

గుంజామాత్రం రసం దద్యాత్సురసా రససంయుతమ్. 305
మేఘధారాప్రవాహేన ధారితం వారి మస్తకే,
అనివారో యదా దాహ స్తదా దేయా చ శర్కరా. 306
భోజనం దధిసంయుక్తం వారమేకం తు దాపయేత్,
ఈశ్వరేణ హతః కామః కేశవేన చ దానవః. 307
పావకేన హతం శీతం సన్నిపాతరస స్తథా.

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తాళకము, శుద్ధిచేసిన నాభి-ఇవి దినుసు కొక్కొక పలము. వీనినన్నిటిని చూర్ణముచేసి కాకమాచిరసము, మత్స్యములు, పంది, నెమలి, మేక, బఱ్ఱె-వీని పిత్తములచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నూరి పిదప త్రికటు కషాయముచేతను, అల్లపుస్వరసముచేతను పలుమారు భావనచేయవలయును. ఇది ధన్వంతరిచే జెప్పఁబడిన రసరాజేంద్ర మనఁబడును. దీనిని గురిగింజప్రమాణము తులసీరస సహితముగా నిప్పింపవలయును. వానిని వర్షధారలయందు నిలిపియు తాపము శమించకుండిన శర్కరను ఇప్పించవలయును. ఒకపూట పెరుగన్నమును భుజింపఁ జేయవలయును. ఈశ్వరుఁడు మన్మథుని, విష్ణు వసురులను, అగ్ని శీతమును నాశముజేసినటుల నీరసము సన్నిపాతములను నాశముచేయును.

ద్వితీయప్రకరణమ్.

తృతీయ ప్రకరణము

కాయదోషమనోదోషమూత్రపరీక్షాక్రమలక్షణాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త గ్రంథమధ్యమమునందు తనకిష్టదేవత యగువీరభద్రునకు నమస్కారాత్మక మంగళమును "దక్షయజ్ఞాపహారం చ" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

దక్షయజ్ఞాపహారం చ సర్వదేవమదాపహం,
వీరచూడామణిం వీరం వీరభద్రమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. దక్షయజ్ఞసంహారకుఁడు, ఇంద్రాది సర్వదేవతలమదమును బోకడచినవాఁడు, శూరాగ్రగణ్యుఁడు, ప్రభాకలితుఁడు నగు వీరభద్రుని నేను భజింపుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధి చంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమునందు మూడవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

మనఃకాయదోషలక్షణము

కాయస్య దోషా వాతాద్యా మనసస్తు రజస్తమః,
దోషా ఏవహి సర్వేషాం రోగాణామేవ కారణమ్. 3
*రాగాదయో మనోరోగాః కాయరోగా జ్వరాదయః,
(మాధవనిదానే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మదోషములు దేహజనితంబులు. రాజసతామసములు మనోజనితంబులు, దేహజనిత వాతపిత్తశ్లేష్మములు, మనోజనిత రజస్తమోగుణములు-ఇవి సర్వప్రాణులకు ద్వివిధరోగములకు కారణభూతంబులు. రాగాదులన మనోరోగంబులు, జ్వరాదులన దేహజరోగంబులు.

---

* దాహాదయో.

వాతస్థానములు

పక్వాశయ కటి స్సక్థి శ్రోత్రాస్థి స్పర్శనేంద్రియమ్. 4
స్థానం వాతస్య తత్రాపి పక్వాధానం విశేషతః,

తా. పక్వాశయము, పిఱుదు, తొడలు, చెవులు, అస్థులు, త్వగింద్రియము - ఇవి వాతమునకు స్థానంబులు. అయినను వాతం బధికముగా పక్వాశయముననే నెలకొని యుండుటంజేసి పక్వాశయమే వాతమునకు ముఖ్యస్థానము.

పిత్తస్థానములు

నాభి రామాశయ స్స్వేదో లసికా రుధిరం రసః. 5
దృక్స్పర్శనం చ పిత్తస్యం నాభిరత్ర విశేషతః,

తా. బొడ్డు, ఆమాశయము, చెమట, చొంగ, రక్తము, రసధాతువు, శీతోష్ణ జ్ఞానసహితనేత్రములు - ఇవి పిత్తమునకు స్థానంబులు. అయినను పిత్తం బధికముగా నాభి యందే నెలకొనియుండుటంజేసి నాభియే పిత్తమునకు ముఖ్యస్థానము.

శ్లేష్మస్థానములు

ఉరః కంఠ శ్శిరః క్లోమాపర్వాణ్యా మాశయాద్రసః. 6
మేదోఘ్రాణం చ జిహ్వా చ కఫస్య సుతరాముర,

తా. హృదయము, కంఠము, శిరము, మెదడు, కీళ్లు, బొడ్డునకుపైననుండు రసము, క్రొవ్వు, నాసికము, నాలుక - ఇవిశ్లేష్మమునకు స్థానంబులు. అయినను శ్లేష్మం బధికముగా హృదయముననే నెలకొనియుండుటంజేసి హృదయమే శ్లేష్మమునకు ముఖ్యస్థానంబు.

వాతాదిధాతువుల అవస్థావిశేషము

చయోవృద్ధిస్వధామ్న్యేవ కోపస్తూన్మార్గ గామితా. 7
శమస్స్వస్థానసమతా తత్రైవాపచయః క్షయః,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు తమతమస్థానములయందు వృద్ధిజెందుట చయావస్థ యనియు, వృద్ధిజెందినస్థానము విడనాడి నాడులయందు ఊర్ధ్వముగా నడుచుచుండిన ప్రకోపావస్థ యనియు, తమతమస్థానములయందు సమముగనుండిన శమావస్థ యనియు, తమతమ స్థానములయందు హీనదశనుజెందిన క్షయావస్థయనియు జెప్పఁబడును.

వాతాదిదోషాద్యవస్థాలక్షణము

స్రోతోరోధో బలభ్రంశో గౌరవానిలమూఢతే. 8
ఆలస్యాపక్తి నిష్ఠీవ మలసంగారుచిక్లమాః,

లింగం మలానాం సామాన్యం నిరామాణాం విపర్యయః. 9

తా. నాడీద్వారములు బంధించుట, బలము క్షయించుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, వాతము బాగుగా స్ఫురింపకుండుట, ఆలస్యము, అజీర్ణము, కారియుమియుట, మలబద్ధకము, అరుచి, బడలిక-ఇవి దుష్టమైన వాతాదులకు సామాన్యలక్షణములని తెలియవలయు. వాతాదులు నిర్దుష్టంబులుగనుండిన పైలక్షణములు లేకయుండును.

వాతవికారములు

స్రంసతాపవ్యధాస్వాపా స్సాదరుక్తోద భేదనం,
సంగేచ భంగస్సంకోచో వర్త్మాంతస్రావదర్శనమ్. 10
పారుష్యకంపౌ వాతస్య శోషస్పందన వేష్టనం,
స్తంభః కషాయరసతా వర్ణ శ్యావోఽరుణోపి వా. 11

తా. శరీరము సోలుట, మండుట, సూదులచే బొడిచినటులుండుట, నిదుర, శరీర కృశత్వము, శోషాదిరోగములు, వేదన, శరీరము నలియగొట్టినటుల నొచ్చుట, సంభోగమున భంగపడుట, శరీరము సంకోచమును జెందుట, కనురెప్పకొనలు విడివిడియై నీరు గ్రమ్ముట, శరీరమునందు వణకు పరుసతనము, శరీరము ఎండుట, శరీరము కదలుట, శరీరము చుట్టికొనుట, శరీరము స్తంభించుట, నోరు ఒగరుగనుండుట, శరీరము నలుపు వర్ణముగానేని ఎఱ్ఱగనేని యుండుట - ఈలక్షణములుగలిగిన వాతవికారములని తెలియవలయును.

పిత్తవికారములు

పిత్తస్య దాహరోగోష్మా భుక్తాశనవిపాకతా,
స్వేదః ఖేదః స్మృతిః క్రోధ శ్శమనం మూర్ఛనం మదః. 12
కటుకామరసో వక్త్రే పాండురస్త్వచి వర్ణతః,

తా. దాహము, ఉష్ణాధిక్యరోగము, భుజించినయన్నము పక్వముగాకుండుట, చెమట, శరీరమునందు బడలిక, స్మృతి, కడుకోపము, శరీరశైత్యము, మూర్ఛ, మదము నోరు కారముగగాని పుల్లగగాని యుండుట, శరీరము *పాండురవర్ణముగనుండుట - ఈ లక్షణములుగలిగిన పిత్తవికారములని తెలియవలయును.

---

* తెలుపు పచ్చన గలరంగు.

శ్లేష్మవికారములు

శ్లేష్మణ స్స్నేహ కాఠిన్య కండూ శీతత్వగౌరవమ్. 13
బంధోపలేప స్తైమిత్య శోఫా పర్షణి నిద్రితం,
వర్ణశ్శ్వేతో రసస్స్వాదు ర్లవణం చిరకారితా. 14

తా. శరీరము మెఱయుట, కఠినమైయుండుట, దురదగొనుట, శరీరము చల్లగ బరువుగా నుండుట, శరీరము ధాతుసంధులు దృఢమై గట్టిగ నుండుట, శరీరము జిగటగ నిశ్చలముగనుండుట, శరీరము వాచుట, నిదుర, శరీరము తెల్లనైయుండుట, నోరు తీపిగ నేని ఉప్పగనేని యుండుట, మందముగ పనిసేయుట - ఈలక్షణములు గలిగిన శ్లేష్మ వికారములని తెలియవలయును.

దోషలక్షణముల నెఱుంగునుపాయము

ఇత్యశేషామయవ్యాపి యదుక్తం దోషలక్షణమ్,
దర్శనస్పర్శనప్రశ్నై స్తత్సమ్యగుపలక్షయేత్, 15

తా. పైఁజెప్పఁబడిన క్రమప్రకారము సకలరోగవ్యాపక దోషలక్షణములను దర్శన స్పర్శన ప్రశ్నలచే నెఱుంగందగును.

ఋతుభేదమువలన వాతాదులకు అవస్థావిశేషము

చయప్రకోపప్రశమా వాయోర్గ్రీష్మాదిషు త్రిషు,
వర్షాదిషు చ పిత్తస్య శ్లేష్మణ శ్శిశిరాదిషు. 16

తా. గ్రీష్మముమొదలు మూఁడుఋతువులయందు వాతమునకు క్రమముగా చయ ప్రకోప శమనావస్థలు గలుగు. వర్షఋతువుమొదలు మూఁడుఋతువులయందు పిత్తమునకు క్రమముగా చయ, ప్రకోప, శమనావస్థలు గలుగు. శిశిరఋతువుమొదలు మూఁడు ఋతువులయందు శ్లేష్మమునకు క్రమముగా చయ, ప్రకోప, శమనావస్థలు గలుగు.

శరీరజరోగముల కౌషధభేదవివరణము

శోధనం శమనంచేతి సమాసాదౌషధం ద్విధా,
శరీరజానాం రోగాణాం క్రమేణ పరమౌషధమ్. 17

తా. సర్వరోగములకు ఔషధము, శోధనము, శమనము అని ద్వివిధంబులు. అందు శరీరజనితరోగములకు ఈరెండును క్రమముగా పరమౌషధంబులు.

వస్తి ర్విరేకో వమనం తథా తైలం ఘృతం మధు,

తా. [1]వస్తి, [2]విరేచనము, [3]వమనోపయుక్తఔషధములు, శోధనౌషధంబులు. నూనె, నెయ్యి, తేనె-ఇవి శమనౌషధంబులు. ఈరెంటిని శరీరజనిత రోగములయందు ఉపయోగింపవలయును. (మనోజనిత రోగములయందు బుద్ధిమంతుఁడగు వైద్యుఁడు ధైర్యము నవలంబించి రోగియొక్క యభిప్రాయము నెఱిఁగి తదనుగుణముగా చికిత్స చేయవలయు.)

వాతాదిదోషచికిత్సాభేదవివరణము

ద్విధాచోపక్రమస్తేషాం తర్పణం చాపతర్పణమ్. 18
బృంహణం లంఘనం చేతి తత్పర్యాయముదాహృతం,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మరోగములయందు ద్వివిధచికిత్సలఁ జేయవలయును. ఎట్లన్న తర్పణము, అపతర్పణము అను రెండుక్రియలను, [4]బృంహణము, లంఘనము అను నీరెండు క్రియలను క్రమముగా జేయవలయును.

బృంహణం యద్బృహత్వాయ లంఘనం లాఘవాయ చ. 19
బృంహణం లంఘనం చైవ వాయోః పిత్త కఫస్య చ,

తా. పుష్టికొఱకు బృంహణక్రియను, లఘువుకొఱకు లంఘనక్రియ్యను జేయించవలయు. మఱియు వాతపిత్తశ్లేష్మములయందు బృంహణలంఘనముల జేయించవలయును.

---

1 వస్తి యనఁగా—చిమ్మనగొట్టములో తైలాదిరూపౌషధముల నాకర్షించుటకై దానిమధ్యమభాగమున బంధింపఁబడి అధోభాగమునందు కర్ణికాకారముగా, అందా కర్షింపఁబడిన తైలాదుల వెలిపఱచుటకై అగ్రభాగమునందు గుండ్రముగా నిర్మింపఁబడి చిమ్మనగ్రోవిలో బంధింపఁబడియుండుదండమే వస్తియనఁబడును. ఆవస్తికర్మ అనువాసనము, నిరూహము అని ద్వివిధంబులు. అందు ఘృతతైలాది స్నేహములను చిమ్మనగ్రోవితో గొట్టుట అనువాసనవస్తికర్మ యనియు, కషాయము పాలు తైలము వీనిని చిమ్మనగ్రోవితో కొట్టుట నిరూహవస్తి యనియు జెప్పఁబడును.

2 పక్వాపక్వంబులుగనుండు నన్నాదుల పచనముజేసి వెలిపఱచెడి తెల్లతెగడ మొదలగునవి విరేచనౌషధ మనఁబడును.

3 అపక్వరూపముగనుండు పిత్తశ్లేష్మముల హృదయమున నడ్డగించి వానియందలి దోషసంబంధమైన జలాదుల ఊర్ధ్వముఖముగా వెలిపఱచెడి మ్రంగకాయ మొదలగునవి వమనౌషధ మనఁబడును.

4 బృంహణమన—శరీరమునకు ఔషధాదులచే పుష్టిని గలుగజేయుట.

లంఘనభేదము

శోధనం శమనంచేతి లంఘనం ద్వివిధం భవేత్. 20
ఔదరం యద్బహిర్దోష శ్శోధనం తచ్చ పంచధా,

తా. లంఘనము శోధనము, శమనము అని ద్వివిధంబులు. అందు అంతర్గతబాహ్యాగతదోషములకు శోధనము ఐదువిధంబులు.

దోషభేదముచే రోగభేదములు

ఏకైకేనైవ చ దోషేణ త్రయో ద్వాభ్యామపి త్రయః. 21
త్రిదోషైరపి చైకస్స్యా దేవం సప్తవిధో గదః,

తా. సర్వరోగములు ఏకదోషజనితము, ద్విదోషజనితము, త్రిదోషజనితము అని ఏడువిధంబులు. అందు వాతము, పిత్తము, శ్లేష్మము-వీనివలన ప్రత్యేకముగా జనించినవి ఏకదోషజనితంబులు. వాతశ్లేష్మము, వాతపైత్యము, పిత్తశ్లేష్మము-వీనివలన జనించినవి ద్వంద్వదోషజనితంబులు. వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన జనించినవి త్రిదోషజనితలంబులు.

సర్వరోగసాధ్యాసాధ్యవివరణము

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్. 22
నాసావశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేన్న సమీరయేత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. ఔషధప్రయోగముచే శుద్ధరోగములు (అనఁగా ఏకదోషజనితరోగములు) హరించును. మఱియు అశుద్ధరోగములయందు (అనఁగా ద్వంద్వరోగములయందు త్రిదోషజనితరోగములయందు) ఔషధము బ్రయోగించిన నితరరోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి శుద్ధరోగములకే చికిత్స జేయవలయును. అశుద్ధరోగములు కుదురుట దుర్లభం బగుటచే చికిత్స జేయంజనదు.

మూత్రపరీక్షాక్రమతత్సాధ్యలక్షణములు

గృహీత్వా రోగిణో మూత్రం సూర్యాతాపే నిధాపయేత్. 23
తస్య మధ్యే క్షిపే త్తైలం తన్మూత్రం చ పరీక్షయేత్,
యదా వికాస మాప్నోతి తదా సాధ్యం భవిష్యతి. 24
బిందురూపేణ మధ్యస్థ మసాధ్యం తైలమాదిశేత్,
(సిద్ధవిద్యాభూః.)

తా. రోగియొక్క మూత్రమును కుండపెంకులోబట్టి ఎండలోనునిచి దాని మధ్యమున నూనెబొట్టువైచి పరీక్షించిన వికసించెనేని రోగము సాధ్య మనియు, వికసించక బిందురూపముగనుండిన రోగం బసాధ్యంబనియు తెలియవలయును.

తైలబిందు ర్యదా మూత్రే వికాసం కురుతే స్వయమ్. 25
స్వరూపం తస్య వక్ష్యామి శుభాశుభవినిర్ణయం,
తైలబిందు ర్యదా మూత్రే మత్స్యాకారం భవే ద్ధ్రువమ్. 26
నిర్దోషం చ తదా నూనం మోక్షణం చైవ కారయేత్,

తా. పైఁజెప్పఁబడిన క్రమప్రకారము మూత్రమునందువైచిన తైలబిందువు వికసించుటచే జెందునట్టిభేదముల, వానిశుభాశుభముల వచించెద. ఆతైలబిందువు మత్స్యాకారమును జెందిన రోగము నిశ్చయముగ సాధ్య మని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును.

సర్వదా సకలే పాత్రే ప్రాసాదం గజచామరమ్. 27
ఛత్రం చ తోరణాకారం తైలబిందుశుభప్రదం,
(మాధవనిదానే)

తా. పైప్రకారము రోగి మూత్రములోఁ వేయఁబడిన తైలబిందువు మూత్రమంతట వికసించినను, లేక మేడ, ఏనుగు, వింజామరము, గొడుగు, తోరణము - దేని యొక్క రూపము నేని జెందినను, రోగము నిశ్చయముగా సాధ్య మని తెలియవలయును.

ప్రాత రుత్థాయ మతిమాన్ మూత్రం పశ్యేన్నిరంతరమ్. 28
మృణ్మయే తైలజే స్వచ్ఛే పాత్రే దృష్ట్వా శుభాశుభం,
తన్మధ్యే నిక్షిపే త్తైలం యథాసాధ్యం విచారయేత్. 29
(మాధవకల్పే)

తా. బుద్ధిమంతుఁ డగువైద్యుఁడు రోగిమూత్రమును పరీక్షించవలయు నని నిశ్చయించునపుడెల్ల వానిని ప్రాతఃకాలమున మేలుకొలిపి స్వచ్ఛమై తైలసంబంధము లేకుండెడి మట్టిపాత్రయందు మూత్రమును విసర్జించునటులచేసి దానిమధ్యమున నొక తైలబిందువువైచి రోగసాధ్యాసాధ్యంబుల బరీక్షింపవలయును. ఎట్లన్న:—

బిందురూపేణ మధ్యస్థం తైలంచేత్కృచ్ఛ్రసాధ్యతాం,
వికాసతే యదా తైలం సుఖసాధ్యం సమాదిశేత్. 30
(గ్రంథాంతరే)

తా. పైక్రమప్రకారము మూత్రమునందు వేయఁబడినతైలము బిందురూపముగ నుండిన రోగము కష్టసాధ్య మనియు, వికసించిన సుఖసాధ్య మనియు తెలియవలయు.

ఛత్రపర్వతవృక్షాణాం ప్రాసాదోష్ట్ర గజస్య చ,
రూపైస్సమాని సాధ్యం స్యాత్తైలబిందుః ప్రకాశతే. 31
(గ్రంథాంతరే

తా. మూత్రమునందు వేయఁబడిన తైలము గొడుగు, పర్వతము, వృక్షము, మేడ, లొట్టిపిట్ట, ఏనుగు-వీనిలో దేనియొక్క రూపమునేని జెందినరోగము సాధ్య మని తెలియ వలయును.

వల్లీ మృదంగ మనుజ భాండ చక్ర మృగాదిభిః,
సమో వికాసతే బిందుః కృచ్ఛ్రసాధ్యం సమాదిశేత్. 32
(ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు తీఁగె, మద్దెల, నరాకారము, భాండాకారము, చక్రాకారము, సింహము మొదలగువానిలో దేనియాకారము గలదిగనేని వికసించిన రోగము కష్టసాధ్య మని తెలియవలయును.

ప్రాతరగ్రభవాం ధారాం త్యక్త్వా మూత్రస్య రోగిణః,
తత్ర తైలలవం క్షిప్త్వా సాధ్యాసాధ్యం విచారయేత్. (శారీరే)

తా. ప్రాతఃకాలమునందు రోగియొక్క మూత్రప్రథమధారను వర్జించి మధ్యధారను గ్రహించి ఎండలోనునిచి తైలబిందువునువైచి రోగసాధ్యాసాధ్యముల బరీక్షింపవలయును.

భద్రపీఠ పృథు దర్పణ ఛత్రం పద్మ శంఖసహ చామర వీణాః,
కుండలాకృతి భవేద్యది తైలం యస్యమూత్రపతితం సతుసాధ్యః.

తా. మూత్రమునందువేసిన తైలబిందువు భద్రపీఠము, అటుకులు, అద్దము, గొడుగు, పద్మము, శంఖము, చామరము, వీణ, కుండలము-వీనిలో దేనియొక్కరూపము గలదిగనేని గనపట్టిన రోగము సాధ్యమని తెలియవలయును.

అసాధ్యమూత్రపరీక్ష

చతుష్పాదం త్రిపాదం చ ద్విపదం చైవ దృశ్యతే,
ఏకపాదం యదా బిందు ర్మృత్యుదః కథితో బుధైః. 35
నరశ్శిరో విహీనస్తు గాత్రం స్తంభసమాకృతిః,
ఏతద్రూపవిభేదాచ్చ ధ్రువం మృత్యుః ప్రజాయతే 36
(నిత్యనాథీయే)

తా. మూత్రమునందువేసిన తైలబిందువు నాలుగుఖండములుగనేని, మూడుఖండములుగనేని, రెండుఖండిములుగనేని, ఒకఖండముగనేని గనుపించిన రోగి మృతిజెందునని బుధులు వచించెదరు. మఱియు నాతైలబిందువు శిరోవిహీననరాకారముగనేని,

శరీరాకారముగనేని, స్తంభాకారముగనేని గన్పించిన రోగి మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

శస్త్ర ఖడ్గ ధనుశ్చైవ త్రిశూలం ముసలాయుధమ్,
లగుడాకృతికం తైలం తత్క్షణం వా గతాయుషమ్. 37

(మాధవనిదానే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు శస్త్రము, ఖడ్గము, విల్లు, త్రిశూలము, రోఁకలి, * భిండివాలము-వీనిలో దేనియొక్క రూపము గలదిగనేని గనపట్టిన రోగి తత్క్షణమున మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

సృగాల సర్ప మార్జాల ఖడ్గ బాణ ల్ధులాయవత్,
వ్యాఘ్రి మర్కట సింహానాం సాదృశ్యాన్మృత్యుమాప్నుయాత్ .38

(మాధవకల్పే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు నక్క, పాము, పిల్లి, ఖడ్గము, బాణము, ఎనుబోతు, పులి, సింహము, వానరము-వీనిలో దేనియొక్క రూపము గలదిగనేని గనపట్టిన రోగి కాలాంతకునికడ కేగు నని తెలియవలయును.

సర్ప వానర బిడాల మూషికా సూకరాకృతి భవేద్యది చిహ్నం,
వృశ్చికాకృతి భవేదథ స్తదా యస్య మూత్రపతితం స గతాయుః. 39

(మతాంతరే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు సర్పము, వానరము, పిల్లి, ఎలుక, పంది, తేలు - వీనిలో దేనియొక్క రూపము గలదిగనేని గనపట్టినను, లేక లోన మునిఁగినను, రోగి యొక్క ఆయువు క్షయించిన దని తెలియవలయును.

పక్షీ కూర్మో వృష స్సింహ స్సూకర స్సర్ప వానరా,
బిడాలో వృశ్చికశ్చైవ ఛిద్ర శ్చాపి తథైవ చ. 40
నిమజ్జనా త్తైలబిందో స్తదా మృత్యుర్ధ్రువం భవేత్,

(ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు పక్షి, తాఁబేలు, ఆఁబోతు, సింహము, పంది, సర్పము, వానరము, మార్జాలము, తేలు-వీనిలో దేనియొక్క రూపము గలదిగనేని, ఛిద్రరూపములు గలదిగనేని గనపట్టినను, లేక లోన మునింగినను రోగి నిశ్చయముగా మరణము జెందునని తెలియవలయును.

---

* భిండివాల మన—ఇనుప అలుగు కఱ్ఱసాగు.

నాగవల్లీదళం కుంభసన్నిభం హస్తి వాలకైః. 41
వృష వానర మండూకం మూత్రం పశ్యేన్న జీవతి,
(మాధవనిదానే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు తమలపాకు, కుండ, ఏనుగు, తోఁక, ఆఁబోతు, వానరము, కప్ప-వీనిలో దేనియొక్క-రూపము గలదిగనేని గన్పట్టిన రోగి బ్రతుకఁడని తెలియవలయును.

తైలబిందుర్యదా మూత్రే చాల నీలేంద్రగోపకమ్. 42
ప్రేతలోకస్య గమనం ధ్రువం జ్ఞేయం చికిత్సకైః, (గ్రంథాంతరే)

తా. మూత్రస్థతైలబిందువు జల్లెడవలె, ఇంద్రగోపపురుగులవలె నుండిన రోగి ప్రేతలోకమున కేగునని వైద్యుఁ డెఱుంగవలయును.

దీర్ఘరోగియొక్క మూత్రపరీక్షాక్రమము

ప్రవృద్ధరోగిణాం వైద్యో మూత్రోత్సర్గం తు కారయేత్. 43
భాస్కరోదయవేళాయాం ప్రకాశే స్థాపయేద్ధ్రువం,
లోడయిత్వా చ తత్సమ్యక్తతోమూత్రం పరీక్షయేత్. 44
శ్వేతకాచమయే పాత్రే ధృత్వా మూత్రం పరీక్షయేత్,
తృణేన తిలతైలస్య బిందుమాత్రం క్షిపేత్తదా. 45
వాతేన మండలం యాతి పిత్తతో బుద్బుదాయతే,
కఫేన బిందుమాయాతి త్రిదోషే తు నిమజ్జతి. 46

తా. నిర్మలమై తెల్లగనుండు గాజుపాత్రయందు దీర్ఘరోగము గలవానిని వైద్యుఁడు మూత్రోత్సర్జనము జేయించి ఆమూత్రమును సూర్యోదయమున ఎండయందునిచి బాగుగా కలియఁబెట్టి అందొకతృణముచే నూనెబిందువునువేసి రోగమును పరీక్షించవలయును. పరీక్షించునపుడు మూత్రస్థబిందువు మండలాకారమును జెందిన వాతరోగమనియు, బుద్బుదాకారమును జెందిన పిత్తరోగమనియు, చిన్నచిన్నబిందువులయొక్క యాకారమునుజెందిన కఫరోగమనియు, లోన మునిఁగిన త్రిదోషమనియు తెలియవలయును.

రోగవిశేషముల మూత్రలక్షణము

అధోబహుళమారక్తం మూత్రమాలోక్యతే యదా,

వహంతి తదతీసారలింగం వై లింగవేదినః. 47
జలోదరసముద్భూతం మూత్రం ఘృతకణోపమం,
ఆమవాతే వసాతుల్యం తక్రతుల్యం తు జాయతే. 48
వాతజ్వర సముద్భూతం మూత్రం కుంకుమపింజరం,
మలేన పీతవర్ణం చ బహుళం చ ప్రజాయతే. (గ్రంథాంతరే) 49

తా. పాత్రయందలి మూత్రము అధోభాగమునందు మిగుల రక్తవర్ణముగల దిగ నుండిన అతిసారరోగమనియు, నేతికణములవలెనుండిన జలోదర మనియు, వసతో సమానంబుగ నేని, మజ్జిగతో సమానంబుగ నేని నుండిన ఆమవాతరోగమనియు, కుంకుమ వలె నెఱ్ఱగ నేని, ఎఱుపధికముగాగల పచ్చరంగు గలదిగ నేని, మలయుక్తమై పీతవర్ణము గలదిగ నేని యుండి అధికముగా వెడలుచుండిన వాతజ్వర మనియు తెలియవలయును.

పీత స్వచ్ఛం చ జాయేత మూత్రం పిత్తోదయే సతి,
సమధాతౌ పునః కూపజలతుల్యం ప్రజాయతే. 50
మూత్రం చ కృష్ణతాం యాతి క్షయరోగాకులస్య చ,
క్షయరోగో భవేద్యస్య త మసాధ్యం వినిర్దిశేత్. 51
ఊర్ధ్వం పీతమధో రక్తం మూత్రం వైద్యవర స్తదా,
పిత్తప్రకృతిసంభూత సన్నిపాతస్య లక్షయేత్. 52
యస్యేక్షురస సంకాశం మూత్రం నేత్రే చ పింజరే,
రసాధిక్యం విజానీయా న్నిర్దిశే త్తస్య లంఘనమ్. 53
పీతం చ బహుళం చైవ హ్యామవాతాత్ప్రజాయతే,
రక్తం స్వచ్ఛం చ యన్మూత్రం తజ్జ్వరాధిక్యలక్షణమ్. 54
ధూమ్రవర్ణం యదామూత్రం జ్వరాధిక్యం వదే త్తదా,
కృష్ణమచ్ఛం చ జానీయా త్సన్నిపాతజ్వరోద్భవమ్. 55
(గ్రంథాంతరే)

తా. మూత్రము పసుపువర్ణముగలదిగ, స్వచ్ఛముగ నుండిన పిత్తజ్వరమనియు, కూపజలతుల్యముగనుండిన సమధాతువనియు, కృష్ణవర్ణంబుగనుండిన క్షయరోగమనియు తెలియవలయును. అట్టిక్షయరోగము అసాధ్యము. మఱియు నాపాత్రలోనిమూత్రము పైభాగమునందు పీతవర్ణము గలదిగ, అధోభాగమునందు రక్తవర్ణము గలదిగ నుండిన పిత్తప్రకృతిసంభూతసన్నిపాతరోగ మనియు తెలియవలయును. మఱియు మూత్రము

చెఱకురసతుల్యంబుగ, నేత్రములు ఎఱుపధికముగాగల పచ్చరంగుగలదిగ నుండిన రసాధిక్యరోగమని యెఱింగి లంఘనము వేయవలయును. మఱియు మూత్రము పచ్చవర్ణము గలదై అధికముగా వెడలుచుండిన ఆమవాతరోగమనియు, తేటకలదై రక్తవర్ణముగ నేని ధూమ్రవర్ణముగ నేని యుండిన జ్వరాధిక్యమనియు, నిర్మలమై కృష్ణవర్ణముగ నుండిన సన్నిపాతజ్వర మనియు తెలియవలయును.

వాతాదిరోగమూత్రలక్షణము

కఫే స్వచ్ఛతరం శీతం ఫేనబుద్బుదసంయుతం,
ఘృతోదకసమం వాతే మిశ్రైర్మిశ్రగుణం భవేత్. 56

(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శ్లేష్మరోగియొక్క మూత్రము నిర్మలముగ శీతలముగ, పిత్తరోగియొక్క మూత్రము నురుగు బుగ్గలు వీనితో గూడినదిగ, వాతరోగియొక్క మూత్రము ఘృతము ఉదకము వీనితో తుల్యముగ, ద్వంద్వరోగియొక్క మూత్రము మిశ్రలక్షణములు గలదిగ నుండును.

వాయోశ్చ పాండురం మూత్రం రక్తవర్ణం చ పైత్తకే,
అథవా పీతవర్ణం చ కామిలాయాం తథైవ చ. 57
శ్వేతవర్ణం కఫానాం చ మిశ్రితం ద్వంద్వజం భవేత్,

తా. వాతరోగియొక్క మూత్రము పాండువర్ణముగ, పిత్తరోగియొక్క మూత్రము రక్తముగ, లేక పీతవర్ణముగ, కామిలారోగియొక్క మూత్రము పచ్చగ, శ్లేష్మరోగియొక్క మూత్రము తెల్లగ, ద్వంద్వరోగియొక్క మూత్రము మిశ్రవర్ణముగ నుండును.

దీర్ఘరోగిమూత్రలక్షణము

రక్తధారా దీర్ఘరోగే కృష్ణా తు మరణాంతికే. 58
సౌవీరస్య సమం మూత్రం మాతులుంగ సమప్రభం,
తైలతుల్యం భవేన్మూత్రం నిత్యం సహజపిత్తజమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. మూత్రము రక్తవర్ణముగనుండిన దీర్ఘరోగమనియు, నలుపువర్ణముగనుండిన మరణము జెందుననియు, సౌవీరతుల్యముగనేని మాతులుంగరసతుల్యముగనేని తైలతుల్యముగనేని యుండిన పైత్యరోగమనియు తెలియవలయును.

ప్రకారాంతర అసాధ్యమూత్రలక్షణము

అతిరక్తం మేహరోగే జ్వరే హారిద్రవర్ణకం,

జ్వరే వా మేహరోగే వా హ్యసాధ్యం బహుమూత్రకమ్. 60

(నిత్యనాథీయే)

తా. మూత్రము కడురక్తవర్ణముగ వెడలిన మేహరోగం బనియు, పచ్చగ వెడలిన జ్వరరోగం బనియు, జ్వరమునం దేని మేహరోగమునం దేని బహుమూత్రము గలిగిన రోగి మృతిజెందుననియు తెలియవలయును.

యస్య మూత్రం ప్రవేత్తైలం మధువద్యం ప్రవేత్తదా,
యమేన క్రియతే శీఘ్రం పాలితః పశుపాలకః. 61

తా. ఏరోగియొక్క మూత్రము తైలము, తేనె, కల్లువలె వెడలెడినో అట్టిరోగి కడు శీఘ్రముగా మరణము జెందును.

తృతీయప్రకరణమ్.

చతుర్థ ప్రకరణే

క్షయరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంక గలవాఁడై తనచే జేయం బడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తి జెందునిమిత్తము గ్రంథమధ్యమమున తన కిష్టదేవతయగు పరమేశ్వరనమస్కారాత్మక మంగళమును "బ్రహ్మావిష్ణుసురాధీశ" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

బ్రహ్మావిష్ణుసురాధీశసేవ్యపాదసరోరుహం,
పరాత్పరతరం దేవం నీలకంఠమహం భజే. 1

తా॥ చతుర్ముఖుఁడు, విష్ణువు, దేవేంద్రుఁడు అనువారలచే సేవింపఁబడునట్టి పాదపద్మములుగలవాఁడును, హిరణ్యగర్భునకంటె పరుఁడును, స్వయంప్రకాశస్వరూపుఁడునగు పరమేశ్వరుని నేను భజింపుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా॥ నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడు శ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీ గ్రంథమునందు నాలుగవ ప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

క్షయరోగోత్పత్తికారణము

రసరక్తగతం మాంస మజ్జాగోఽస్థిగతో జ్వరః,
ఏతన్మధ్యేత్వపథ్యాని ధాతుగస్తు తదోచ్యతే. 3
ధాతుగశ్చేత్వపథ్యాని కురుతే తత్క్షయో భవేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా॥ రసగత, రక్తగత, మాంసగత, మజ్జాగత, అస్థిగత జ్వరములు జనించిన నట్టితరి నపథ్యంబులుసేసిన నవి ధాతుగతంబు లగును. ధాతుగతంబున నపథ్యంబులు సేసిన క్షయరోగము జనించు. (ఆక్షయరోగము రసగత, రక్తగత, మాంసగత, మజ్జాగత, అస్థిగతములన నైదువిధంబులు. అందు శరీరాశ్రితరసము క్షయించుచుండిన రసగత

క్షయమనియు, రక్తము క్షయించుచుండిన రక్తగతక్షయమనియు, మాంసము క్షయించుచుండిన మాంసగతక్షయ మనియు, మజ్జ క్షయించుచుండిన మజ్జాగతక్షయమనియు, అస్థులు క్షయించుచుండిన అస్థిగతక్షయమనియు తెలియవలయును.)

క్షయరోగకారణీభూతపాపములు

స్త్రీహత్యా గురుహత్యాభ్యాం తథైవ బ్రహ్మహత్యయా. 4
సజ్జనానాం విరోధేన రాజయక్ష్మా ప్రజాయతే, (కర్మవిపాకే)

తా. స్త్రీహత్య, గురుహత్య, బ్రహ్మహత్య, సజ్జనవిరోధము అనువానివలన పదకొండుక్షయరోగములు జనించునని కర్మవిపాక మను గ్రంథమున జెప్పఁబడి యున్నయది.

క్షయరోగస్వరూపము

అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః. 5
రాజయక్ష్మా క్షయశ్శోషో రోగరాజ ఇతి స్మృతః,

తా. అనేకరోగంబులతోఁగూడి తనకు ముం దనేకరోగంబులు గలదై సకల రోగంబులకు ప్రభువై యుండునదియే 1 రాజయక్ష్మయని, 2 క్షయమని, 3 శోషయని చెప్పఁబడును.

క్షయరోగపరివారము

క్షయరోగే జ్వరో రాజా తస్య పత్నీ తు కామిలా. 9
చమూపతిః పాండురోగో రక్తపిత్తం తు పుత్రకః,
సఖ్యౌ శోఫాతిసారౌ చ మంత్రిణౌ శ్వాసకాసకౌ. 7
గూఢచారౌ వాతపిత్తే వాజినౌ వాంతికారుచీ,
గ్రహణ్యర్శో గుల్మశూలా గాయకా స్తూర్యవాదకాః. 8
అనేకరోగానుగతో బహురోగపురస్సరః,
ఏవంవిధప్రకారేణ క్షయో భవతి రోగరాట్. 9
అసాధ్యోఽయం మహారోగో సహస్రదివసావధి, (ఆయుర్వేదే)

తా. జ్వరము రాజుగ, ఆరాజుకు కామిలారోగము భార్యగ, పాండురోగము

---

1 సర్వరోగములకు రాజుగనుండుటవలన రాజయక్ష్మ యనంబడును. 2 శరీరము నందలి జాఠరాగ్నియొక్క సర్వక్రియల క్షయింపఁజేయుటవలన క్షయ మనంబడును. 3 రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, మజ్జ, అస్థి, శుక్రము అను సప్తధాతువుల శోషింపఁజేయుటవలన శోష యనంబడును.

సేనాధిపతిగ, రక్తపిత్తము పుత్రుడుగ, శోఫాతిసారములు స్నేహితులుగ, శ్వాసకాసలు మంత్రులుగ, వాతపిత్తములు గూఢచారులుగ, వాంత్యరుచులు అశ్వములుగ, గ్రహణ్యర్శస్సులు గుల్మశూలలు గాయకులుగ, వాద్యములు వాయించువారుగ గలదై అనేకరోగములతోఁగూడి తనకు ముం దనేకరోగంబులు గలదై రోగాధిపతియై యుండునదియే - క్షయరోగమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. అట్లగుటంజేసి దీనికి వెయ్యి దినములు ప్రమాణము.

ప్రకారాంతరక్షయరోగోత్పత్తికారణము

వేగరోధాత్క్షయాచ్చైవ సాహసాద్విషమాశనాత్. 10
త్రిదోషో జాయతే యక్ష్మా గదో హేతు చతుష్టయాత్,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. వాతమూత్రపురీషాదివేగము నడ్డగించుట, అతిమైథునము, ఉపవాసము, అసూయ, దుఃఖము ఈమొదలగువానివలన ధాతువులు క్షయించుట, బలిష్ఠమైె యుద్ధాదులచే క్షోభగలుగుట, నానావిధాన్నపానముల విషమముగ భుజించుట ఈనాలుగు కారణములవలన త్రిదోషములు ప్రకోపించి ఒక యక్ష్మరోగమును జనింపజేయును. (పైఁజెప్పిన వేగరోధాది నాలుగుకారణములవలన వాతము ప్రకోపించును. దానివలన అగ్నిదుష్టంబై పిత్తశ్లేష్మముల బ్రకోపింపఁజేయును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన వేగరోధాది నాలుగుహేతువులమధ్యములో అసంఖ్యాతీతమైన హేతువులు అంతర్భావమును జెంది యుండును.

కఫప్రధానైర్దోషైస్తు రుద్ధేషు రసవర్త్మసు. 11
అతివ్యవాయినోవాపి క్షీణే రేతస్యనంతరాః
క్షీయంతే ధాతవస్సర్వే పతశ్శుష్యతి మానవః. 12

తా. కఫమే ముఖ్యముగగల వాతాదిదోషములు రసవాహినులగు ధమనుల నడ్డగించుటవలన రసము హృదయమునుజెంది యచ్చటనే దుష్టంబై నోటిమార్గముగ బైలువెడలును. అందుచే రసధాతువు, రసధాతువువలన రక్తము, రక్తధాతువువలన మాంసము, మాంసధాతువువలన మేదస్సు, మేదోధాతువువలన మజ్జ, మజ్జాధాతువువలన అస్థులు, అస్థులవలన శుక్రము క్రమముగ క్షయించి అనులోమక్షయమును గలుగంజేయును. మఱియు అతిమైథునమువలన పురుషునికి శుక్రము, శుక్రమువలన అస్థులు, అస్థులవలన మజ్జ, మజ్జవలన మేదస్సు, మేదస్సువలన మాంసము, మాంసమువలన రక్తము, రక్తమువలన రసము క్షయించి ప్రతిలోమక్షయమును గలుగంజేయును. పిదప నరుఁడు శుష్కించును. కార్యభూతమగునశుక్రము క్షయించుటవలన కారణీభూతములైన మజ్జాదిధాతువులును

క్షయించును. ఎట్లనఁగా:—కాలిన ఇనుపగుండును తడిభూమియందునుచుటచే దానికి చుట్టునుండుతడిని యది శోషింపఁజేయుచందంబున శుక్రము క్షయించుటవలన వాతము ప్రకోపించి సమీపముననుండు మజ్జాదిధాతువుల శోషింపఁజేయును.

క్షయరోగ రూపములు

భక్తద్వేషో జ్వర శ్శ్వాసః కాస శ్శోణితదర్శనం,
స్వరభేదశ్చ జాయేత షడ్రూపం రాజయక్ష్మణి. 13

తా. అన్నద్వేషము, జ్వరము, దగ్గు, దిబ్బసము, నెత్తురుగ్రక్కుట, స్వరభేదము అన నీయాఱును రాజయక్ష్మరూపంబులు.

రాజయక్ష్మలక్షణము

అంసపార్శ్వాభితాపశ్చ సంతాపః కరపాదయోః,
*సత్త్వహానిశ్చ దౌర్బల్యం రాజయక్ష్మణి లక్షణమ్. 14
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. భుజశిరఃపార్శ్వములు సంతాపముగలుగుట, చేతులు కాళ్ళు మండుట, సత్వము క్షయించుట, దౌర్బల్యము గలుగుట ఈలక్షణములు గలది రాజయక్ష్మయని తెలియవలయును.

అగ్నిమాంద్య బలహీనతా జ్వరా శ్శ్వాసకాస కృశదేహితాశ్వాసః,
పాకహాని గురు వాంతి రేచనం రోగరాజపరిపాకలక్షణమ్. 15
(మాధవనిదానే)

తా. అగ్నిమాంద్యము, బలహాని, జ్వరము, శ్వాసకాసలు, శరీరకృశత్వము గలుగుట, నిట్టూర్పు వాతము వెడలుట, భుజించినయన్నము జీర్ణముగాకుండుట, శరీరము బరువుగనుండుట, వమన విరేచనంబు లగుట-ఈలక్షణములచే క్షయరోగము ముదిరినదని తెలియవలయును.

వాతక్షయలక్షణము

సంకోచ్ఛ స్కంధపార్శ్వానాం స్వరభేదజ్వరభ్రమాః,
వాతజే యక్ష్మణి జ్ఞేయం లక్షణం చాతిశీతతా, (చరకే) 16

తా. భుజపార్శ్వములు నొచ్చుట, స్వరము హీనమగుట, జ్వరము భ్రమగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట ఈలక్షణములుగలది వాతక్షయమని తెలియవలయును.

---

* జ్వరస్సర్వాంగగశ్చైవ లక్ష్మణాం రాజయక్ష్మణః = సర్వాంగములజ్వరముగలది రాజయక్ష్మయని తెలియవలయును.

పిత్తక్షయలక్షణము

జ్వరదాహాతిసారాశ్చ రక్తవాంతిశ్శ్రమో మహాన్,
వీర్యస్తంభో రతిఃక్షీణా లక్షణం పిత్తజే క్షయే. (సిద్ధరసార్ణవే) 17

తా. జ్వరము దాహము అతిసారము గలుగుట, నెత్తురుగ్రక్కుట, మిక్కుటముగ అలసటగలుగుట, వీర్యము స్తంభించుట, రతిక్రియలు క్షయించుట ఈలక్షణములు గలది పైత్యక్షయమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మక్షయలక్షణము

గురుత్వం శిరస శ్ఛర్ది కాసః కంఠే తథారుచిః,
ఊర్ధ్వశ్వాసశ్చ విజ్ఞేయం లక్షణం కఫజే క్షయే. (మాధవనిదానే)18

తా. తలనొచ్చుట, వమనంబగుట, కుతికలో శ్లేష్మము అడ్డపడుట, అరుచి, ఎగఊపిరిగలుగుట ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతక్షయలక్షణము

వాత పిత్త కఫై ర్యస్య లక్షణై స్సంయుతో యదా,
సన్నిపాతాన్వితో జ్ఞేయః కష్టసాధ్యః క్షయ స్తథా. 19
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, క్షయలక్షణంబులు గలది సన్నిపాతక్షయమని తెలియవలయును. ఇది కష్టసాధ్యములు.

వాతశ్లేష్మక్షయలక్షణము

స్వరభేదః కఫః కంఠే శూలం శ్వాసశ్చ ఛర్దనం,
వాతశ్లేష్మభవో యక్ష్మాజ్ఞాత్వైవం తు చికిత్సయేత్. 20
(మాధవనిదానే)

తా. స్వరభేదముగలుగుట, కంఠములో శ్లేష్మముకట్టుట, కడుపులో శూలగలుగుట, ఎగఊపిరిగలుగుట, వమనంబగుట ఈలక్షణములుగలది వాతశ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

వాతపిత్తక్షయలక్షణము

స్వరభేదో జ్వరో దాహో శూలం ఛర్దిహ్యారోచకం,
వాతపిత్తాత్మకో యక్ష్మా రాజరోగో మహాబలః. (సిద్ధసంగ్రహే) 21

తా. స్వరభేదము జ్వరము దాహము కడుపులో శూల వమనము అరోచకము

కలుగుట ఈలక్షణములుగలది వాతపిత్తక్షయమనియు కడుబలిష్ఠమైన రాజయక్ష్మ యనియు తెలియవలయును.

పిత్తశ్లేష్మక్షయలక్షణము

ఆలస్యం బహునిద్రా చ స్వల్పదాహో భ్రమో జ్వరః,
వాంతి శ్శోణితపూరశ్చ పిత్తశ్లేష్మోద్భవే క్షయే. (భేషజకల్పే) 22

తా. ఆలస్యము కడునిద్ర యొకింతదాహము భ్రమ జ్వరముగలుగుట, నెత్తురు గ్రక్కుట ఈలక్షణములుగలది పిత్తశ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

రక్తపిత్తక్షయలక్షణము

స్వరభేదోఽనిలశ్శూలం సంకోచశ్చోరపార్శ్వయోః,
జ్వరదాహాతిసారాశ్చ రక్తపిత్తస్య యక్ష్మణః. 23

తా. కంఠస్వరము చెడుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, కడుపులో శూలగలుగుట, లోతొడలు పార్శ్వములు నొచ్చుట, జ్వరము దాహము అతిసారము గలుగుట, నెత్తురుగ్రక్కుట ఈలక్షణములుగలది రక్తపిత్తక్షయమని తెలియవలయును, (ఇది అసాధ్యము.)

క్షతక్షయలక్షణము

వక్త్రే విభంగ స్స్వరభంగయోగ స్స్వల్పజ్వరః పాణిపదేషు దాహః,
రక్తాన్వితచర్ద్యతిసారయుక్తః ప్రోక్తశ్చ యక్ష్మా క్షతలక్షణశ్చ. 24
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. నోరు పొక్కియుండుట, లేక మాటలాడుటకు శక్తిలేకుండుట, కంఠస్వరము చెడుట, స్వల్పజ్వరము గలుగుట, చేతులు కాళ్లు మండుట, రక్తయుక్తముగ గ్రక్కుట, పారుట - ఈలక్షణములుగలది క్షతక్షయమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

రోగరాజక్షయలక్షణము

అగ్నిమాంద్యం జ్వరం శైత్యం ఛర్ది శ్శోణితపూయయోః,
సత్వహానిశ్చ దౌర్బల్యం రోగరాజస్య లక్షణమ్. (సిద్ధరసార్ణవే) 25

తా. అగ్నిమాంద్యము జ్వరము శైత్యము గలుగుట, రక్తమునేని చీమునేని గ్రక్కుట, సత్వము క్షయించుట, దౌర్బల్యము గలుగుట ఈలక్షణములుగలది రోగరాజక్షయమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

రక్తక్షయలక్షణము

మందాగ్ని శ్ఛర్దనం మోహా రక్తత్వఙ్మూత్ర నేత్రకః,
మాంసగ్రంథ్యర్బుదగ్రంధి ముఖదౌర్గంధ్య మేవచ. 26
కంఠశ్శుష్యతి మాంసం చ రక్తక్షయీ యమాలయమ్,

తా. మందాగ్నిగలుగుట, వమనంబగుట, మోహముగలుగుట, మూత్రము రక్తవర్ణముగనుండుట, నేత్రముల నెత్తురు ఉట్టిబడుట, మాంసగ్రంథులు జనించుట, నోరు దుర్గంధముగనుండుట, కంఠము శోషించుట, శరీరమాంసము కృశించుట ఈలక్షణములు గలది రక్తక్షయమని తెలియవలయును. ఇవిగలరోగి యమాలయంబున కేగును.

చతుర్విధక్షయలక్షణము

త్రివిధస్స్యాత్క్షయో దోషై ర్దుష్టై ర్హేతుచతుష్టయాత్. 27
ధాతుక్షయాద్వేగరోధా త్సాహసాద్విషమాశనాత్,
ఆగంతుకక్షయో జ్ఞేయ శ్చతుర్థో వైద్యపారగైః. 28
తస్య రూపాణి వైస్వర్యం కాసశ్శ్వాసోఽరుచిర్జ్వరః,
బల మాంస క్షయః పార్శ్వ శిరోరుగ్రేచనం వమిః. 29
కంఠపార్శ్వరుజానాహా రక్తశ్చ చ్ఛర్ది పీనసః,
నిహంతి పూయనిష్ఠీవో హ్యతిసారో హతిస్వరః. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. విరుద్ధాహారవిహారములవలన వాతపైత్యశ్లేష్మములు ప్రకోపించి వాతక్షయము, పిత్తక్షయము, శ్లేష్మక్షయము అని మూడువిధములైన క్షయరోగము గలుగం జేయును. ధాతుక్షయము, మలమూత్ర ప్రతిబంధము, సాహసము, *విషమాశనము అను నాలుగుకారణములవలన ఆగంతుకక్షయమును జనించు. ఈఆగంతుకముతోడ క్షయ రోగములు నాలుగువిధంబులని సిద్ధవిద్యాభువనెడు గ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది. వానియందు స్వరహీనము, కాసశ్వాసములు, అరుచి, జ్వరము, బలక్షయము, మాంసక్షయము, పార్శ్వములయందు నొప్పి, మిక్కుటముగ శిరమునందు నొప్పి, వమనము, కుతికయొక్క పార్శ్వములయందు నొప్పి, కడుపుబ్బరము, రక్తమును గ్రక్కుట, పీనసము, దగ్గునపుడు చీముపడుట, అతిసారము, హీనస్వరముగలుగుట ఈలక్షణములతోం గూడియుండెడి నాలుగువిధములైన క్షయరోగములు రోగిని జంపును.

ఏకాదశక్షయలక్షణములు

సాహసో వేగ సంక్రోధ శ్శుక్లాభి స్నేహానం క్షయః,

* విషమాశనమన—నానావిధాన్నపానముల విషమముగ సేవించుట.

అన్నాహారవిధేస్త్యాగ శ్చత్వారో రాజయక్ష్మణః. 31
రూపం భవిష్యత స్తత్ర ప్రతిశ్యాయ స్తు సంక్షయః,
ప్రసావే ముఖమాధుర్యం తపనం వహ్నినాశనమ్. 32
స్థౌల్యరోగ స్తథానాహ శోభావప్యశుభే క్షణం,
మక్షికాతృణకేశాది ప్రాణవాయు స్త్వపానగః. 33
హృల్లాసశ్ఛర్దిరరుచీ రసతోఽపి బలక్షయః,
పాణ్యోశ్చ శోఫఃపదయో శ్శోషశ్చ క్షీణశుక్లతా. 34
బాహ్యప్రమానభిజ్ఞానం కాయే భీభత్సదర్శనం,
పీనస శ్వాసకాసాది మూర్ధస్వర రుజారతిః 35
ఊర్ధ్వవిస్రంసనం శోఫో రక్తఛర్దిస్తు కోష్ఠగః,
యోనిపార్శ్వగుదే శూలం సంధికో భవతి జ్వరః 36
ఏకాదశసురూపాణి జాయంతే రాజయక్ష్మసు, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. సాహసము చేయబూనుట, కార్యములయందు కడు వేగముగలుగుట, శుక్లము క్షయించుట, లేక చమురువలె గారుట, అన్నమునం దిచ్ఛలేకుండుట - ఈనాలుగును ముందుగలుగబోయెడి పదకొండువిధములైన రాజయక్ష్మలకు పూర్వరూపంబులు. అవి జనించినపిదప పడిసెము, మూత్రకృఛ్రముగలుగుట, నోరు తీపిగనుండుట, శరీరము విదాహించుట, అగ్నినశించుట, స్థూలరోగము, కడుపుబ్బరముగలుగుట, ముఖము వాచుట, వికారముగజూచుట, వెంట్రుకలు మక్షికాతృణవర్ణసమానంబులుగ నుండుట, ప్రాణవాయువు అపానవాతముతో గలియుట, ఓకర, లేక ఎక్కిళ్లు వాంతి అరుచి గలుగుట, రసధాతుక్షయమువలన సత్వము క్షయించుట, కాళ్ళుచేతులు వాచుట, శరీరము శోషించుట, శుక్లము క్షయించుట, శరీరమున స్పర్శజ్ఞానములేకుండుట, శరీరము ఘోరముగ గనుపించుట, పీనసము, శ్వాసకాసాదులుగలుగుట, తలనొచ్చుట, కుతికలో నొచ్చుట, దేనియం దిష్టములేకుండుట, నోట మలము వెడలుట, శరీరము వాచుట, నెత్తురు గ్రక్కుట, కోష్ఠవాతముగలుగుట, యోనిపార్శ్వములు గుదస్థలము శూలించుట, సంధివాతము జ్వరము గలుగుట ఈలక్షణంబులన్నియు ఏకాదశక్షయలకు గలవని తెలియవలయును.

క్షయరోగలక్షణము

మందాగ్నిర్బలహీనతా కృశతను శ్శ్వాసశ్చ కాసభ్రమౌ
హృచ్ఛూలం వమనం ప్రవాహస్వరరుక్కంప స్త్వజీర్ణం తృషా,

దాహో విస్తృతహస్తిమూత్రగళరుక్ష్ఛీతం శిరోర్తిర్జ్వరః
మూర్ఛార్తిస్తథపీనసం జడగతి ర్వ్యాళతక్షయే లక్షణమ్. (చరకే)

తా. మందాగ్నిగలుగుట, సత్వములేకుండుట, శరీరము కృశించుట, కాసశ్వాసములు భ్రమ ఱొమ్మునొప్పి వాంతులు అతిసారము స్వరభేదము వణకు అజీర్ణము దప్పి దాహము గలుగుట, ఏనుగుమూత్రమువలెనే మూత్రం బధికముగ వెడలుట, కుతికలో నొచ్చుట, చలువగలుగుట, తలనొచ్చుట, జ్వరము మూర్ఛ పీనసము జడత్వము గలుగుట-ఇవియన్నియు క్షయరోగలక్షణంబులని తెలియవలయును.

క్షయోపద్రవములు

సీ. క్షయకుపద్రవ మతిసారంబు గృశమైన
దేహంబు గన్నులు దెల్ల నగుట
కడుపెండి వెన్నునఁ గలయుట మోహంబు
నష్టేంద్రియంబు వ్రణాలుగలుగు
దగ్గును శూల యూర్ధ్వశ్వాసస్వరహీన
మై కాళ్ళువాచుట మఱియు దాన
నంగమెల్లను శుష్కమగుట ముక్కున నెత్తు
రొలుకుట ధాతుక్షయోర్మి యగుట

గీ. క్షయలకెల్లను నీరోగజాల మున్న
నదిప్రయాసంబు ధన్వంత్రికైనఁగాని
మాన్పరా దనిచెప్పెఁ బల్మాలు నీల
కంఠకొట్టూరువైద్యసంఘుం బెఱుంగ.

అనేకోపద్రవయుతం పాదయోః ప్రసృతం నరం,
నారీం శోఫముఖీం హంతి కుక్షిగుహ్యావుభావపి. (నిత్యనాథీయే)

తా. ఏపురుషునికి క్షయరోగముతోడ అనేకోపద్రవములుగూడి కాళ్ళయందు వాపు, స్త్రీకి ముఖమునందు వాపు, స్త్రీపురుషులకు కడుపు, మర్మస్థలము అను వానియందు వాపుగలిగియుండెడినో, అట్టివారు మరణము జెందుదురని తెలియవలయును.

జ్వరాతిసారశోఫానాం శ్వయథౌ చ తథా క్షయే,
ఆననం హస్తపాదం చ విశేషాద్యస్యశుష్యతి. 39
స్వయోనావపి దేహే చ సామాన్యాద్యాతి పంచతాం,
(నిత్యనాథీయే)

తా. క్షయరోగములలో జ్వరాతిసారంబేని శోఫయేని ముదిరినను, లేక ముఖము కాళ్లు చేతులు శుష్కించి యోని శరీరము వాచియుండినను, అట్టిక్షయరోగి మరణము జెందునని తెలియవలయును.

నాసికాచ్యుతరక్తశ్చ మేహపాండ్వామయీక్షయీ. 40
సద్యోఽపి ముంచతిప్రాణాన్ సత్యమేవ న సంశయః, (మతాంతరే)

తా. మేహ, పాండు, క్షయరోగముగలవారికి ముక్కుచెదిరి రక్తముగారు చుండిన వారు నిస్సంశయముగ తత్క్షణంబున ప్రాణంబుల విడిచెదరు.

శోషోదరార్శో గ్రహణీ జ్వరగుల్మా హ్యుపద్రవాః. 41

తా. క్షయరోగంబులలో శోష, ఉదరము, మూలవ్యాధి, గ్రహణి, జ్వరము, గుల్మము అను నుపద్రవములు గలిగినరోగి మృతిజెందునని తెలియవలయును.

విషూచీ శ్లేష్మ హీనాంగ మతిసార ప్రపీడితం,
శూల శుష్కోదరం చైవ యక్ష్మాణం పరివర్జయేత్. 42
ఊర్ధ్వశ్వాసాతిశుక్లాక్షః భిన్నకాంస్యహతస్వరః,
అతిమేహః కృశో మందో హీనబుద్ధిబలేంద్రియః. 43
వ్రణాంగశోషహిక్కావాన్ క్షయీ యాతి యమాలయం,
తథాప్యపి ప్రకర్తవ్యా చికిత్సా జీవితావధి. (మాధవనిదానే) 44

తా. విషూచి, కఫము, అంగహీనము, అతిసారము, శూల, శుష్కోదరము, ఎగయూపిరి, నేత్రములు తెల్లనై రక్తవిహీనములుగనుండుట, స్వరము పగిలినకంచుపాత్ర ధ్వనితో తుల్యముగనుండుట, కడుమేహము, శరీరకృశత్వము, శరీరమాంద్యము, బుద్ధిమాంద్యము, బలక్షయము, ఇంద్రియక్షయము, వ్రణములు, శరీరము ఎండుట, ఎక్కిళ్లు అను నుపద్రవములలో దేనితోనేని, లేక అనేకరోగంబులతోనేని గూడియుండెడిక్షయరోగి యమాలయంబునకేగును. ఐనను క్షయరోగి జీవించియుండువఱకు చికిత్సంజేయవలయును.

క్షయఏకాదశరూప షడ్రూప, త్రిదోష, శోషవివరణము

స్వరభేదోఽనిలాచ్ఛూలం సంకోచశ్చాంసపార్శ్వయోః,
జ్వరో దాహోఽతిసారశ్చ పిత్తాద్రక్తస్య చాగమః. 45
శిరసోఽప్యతిధారశ్చాప్యభక్తచ్ఛంద ఏవ చ,
కాసః కంఠస్య చోద్ధ్వంసో విజ్ఞేయః కఫకోపతః. 46
ఏకాదశభిరేతైర్వా షడ్భిర్వాపి సమన్వితం,

కాసాతిసారపార్శ్వార్తి స్వరభేదారుచిజ్వరైః. 47
త్రిభిర్వా పీడితం లింగై ర్జ్వరకాసాసృగామయైః,
జిహ్వాచ్ఛోషార్దితం జంతుమిచ్ఛం సువిపులం యశః. (ఆయుర్వేదే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మసంకరమువలన జనించు సన్నిపాతము సర్వలక్షణసంపూర్ణముగ నుండుచుండుటచే, సన్నిపాతమువలన జనించిన క్షయరోగము సర్వలక్షణ సంపూర్ణముగనుండును - అందు వాతప్రకోపమువలన స్వరభేదము, శూల, భుజపార్శ్వములు ఈడ్చికొనుట, పిత్తప్రకోపమువలన జ్వరము, దాహము, అతిసారము, రక్తము గ్రక్కుట, శ్లేష్మప్రకోపమువలన శిరోభారము, అన్నద్వేషము, దగ్గు, కంఠమున నొప్పి అను నీపదకొండులక్షణములుగలిగి మాంసక్షయముతోఁగూడియుండు క్షయరోగిని, లేక కాసము, అతిసారము, పార్శ్వములు ఈడ్చికొనుట, స్వరభేదము, అరుచి, జ్వరము అను నీఆఱులక్షణములు గలిగి మాంసక్షయముతోఁ గూడియుండు క్షయరోగిని, లేక జ్వరము, దగ్గు, రక్తముగ్రక్కుట - అను నీమూడులక్షణములుగలిగి మాంసక్షయముతోఁ గూడియుండు క్షయరోగిని మిక్కుటముగ యశమునుగోరెడి వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

సర్వరోగభేదవివరణము

ఏకేనైవ చ దోషేణ త్రయో ద్వాభ్యామపి త్రయః,
త్రిదోషైరపి చైకస్స్యా ద్దేతైస్సప్తవిధో గదః. 49

తా. సర్వరోగములు ఏకదోష, ద్విదోష, త్రిదోషజనితము లన నేడువిధంబులు. అందు వాత, పిత్త, శ్లేష్మములవలన ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ జనించినవి ఏకదోషజనితంబులు. వాతశ్లేష్మ, వాతపైత్య, పిత్తశ్లేష్మములవలన జనించినవి ద్వంద్వదోషజనితంబులు. వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన జనించినవి త్రిదోషజనితంబులు.

రోగసాధ్యాసాధ్యములు

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్,
నాసావశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేన్న సమీరయేత్. (నిత్యనాథీయే) 50

తా. ఔషధప్రయోగము శుద్ధభాగము (అనఁగా ఏకదోషజనితభాగము) లను హరింపంజేయునేగాని యితరరోగముల గలుగంజేయకుండును. మఱియు అశుద్ధరోగముల (అనఁగా ద్వంద్వరోగముల త్రిదోషజనితరోగముల) ఔషధము ప్రయోగించిన ఇతర రోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి శుద్ధరోగములకే చికిత్సం జేయవలయును. అశుద్ధ రోగములు కుదురుట దుర్లభం బగుటచే వానికి చికిత్స జేయంజనదు.

క్షయరోగములకు తాళకసిందూరము

శుద్ధతాళస్య భాగం చ సుధాచూర్ణం సమాంశకం,
రక్తకార్పాససారేణ మర్దయిత్వా దినత్రయమ్. 51
మూషాయా న్నిక్షిపేత్సర్వం సప్తవారం పుటం భవేత్,
సిందూరం హరితాళస్య చేంద్రగోపప్రభం భవేత్. 52
ఏతత్సర్వం సమాలోడ్య నానారోగేషు యోజయేత్,
పత్రవల్లీరసైర్యుక్తం శ్లేష్మక్షయవినాశనమ్. 53
గోక్షురస్వరసైర్యుక్తం రక్తక్షయవినాశనం,
నారికేళరసైర్యుక్తం వాతశ్లేష్మవినాశనమ్. 54
హరీతకీచూర్ణయుక్తం శ్వాసక్షయవినాశనం,
పిప్పలీచూర్ణయోగేన కాసక్షయవినాశనమ్. 55
సితయా మధునా యుక్తం పైత్తక్షయవినాశనం,
నిర్గుండీచూర్ణసంయుక్తం కఫజ్వరవినాశనమ్. 56
నవనీతేన సంయుక్తం హిక్కాఛర్దినివారణం,
మంజరీసారసంయుక్తం చాతుర్థికవినాశనమ్. 57
అర్జునత్వక్చూర్ణయుక్తం శుక్లమేహవినాశనం,
కార్పాసబీజచూర్ణేన బహుమూత్రం ప్రణశ్యతి. 58
శంఖచూర్ణేన సయుక్తం గ్రహణీసారనాశనం,
ఉన్మత్తసారసంయుక్తం క్రిమికుష్ఠం వినశ్యతి. 59
అపామార్గస్య సారేణ గుదరోగో వినశ్యతి,
వృశ్చికాళీరసైర్యుక్తం మేహం కృచ్ఛ్రం వినశ్యతి. 60
ధూపచూర్ణేన సంయుక్తం గ్రహణీదోషనాశనం,
శుక్లకందేన సంయుక్తం గ్రహణీ శూలనాశనమ్. 61
దాడిమీకుసుమసారేణ హిక్కా గ్రహణినాశనం,
ఏతత్సమాంశకం చూర్ణం మయోక్తం భాషితం తథా. 62
తాళసిందూరయోగేన నానారోగహరం పరం, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన తాళకము, సున్నము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి పైడిప్రత్తిపువ్వులరసాన మూడుదినములు మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి 7 లఘుపుటములువేసిన తాళకము ఆరుద్రపురుగులవలె నెఱ్ఱగ సిందూరించును. పిదప

నావజ్రమూషలోని సిందూరమును గీచి యెత్తుకొని సర్వరోగములయం దుపయోగింప వలయును. మఱియు నాసిందూరములో రెండు *చిన్నములయెత్తును రుద్రజడాకు రసముతో నొసంగిన శ్లేష్మక్షయమును, ఏనుగుపల్లేరురసముతో నొసంగిన రక్తక్షయమును, టెంకాయనీరుతో నొసంగిన వాతశ్లేష్మక్షయమును, కిరకాయచూర్ణముతో నొసంగిన శ్వాసక్షయమును, పిప్పలిచూర్ణముతో నొసంగిన కాసక్షయమును, చీనాపంచ దారతోనేని తేనెతోనేని నొసంగిన పైత్యక్షయమును, నల్లవావిలియాకుచూర్ణముతో నొసంగిన శ్లేష్మజ్వరమును, వెన్నతో నొసంగిన ఎక్కిళ్ళను వాంతులును, తులసియాకు రసముతో నొసంగిన చాతుర్థికజ్వరమును, మద్దిచెక్కచూర్ణముతో నొసంగిన శుక్ల మేహమును, ప్రత్తివిత్తులచూర్ణముతో నొసంగిన బహుమూత్రమును, శంఖచూర్ణ ముతో నొసంగిన గ్రహణి అతిసారములును, ఉమ్మెత్తరసముతో నొసంగిన క్రిమి కుష్ఠరోగములును, ఉత్తరేణిరసముతో నొసంగిన గుదరోగమును, తేలుమణియాకు రసముతో నొసంగిన మేహరోగమును మూత్రకృచ్ఛ్రమును, అగరుగంధపుచెక్క చూర్ణముతో నొసంగిన గ్రహణీదోషమును, అతివసచూర్ణముతో నొసంగిన గ్రహణి శూలలును, దానిమ్మపువ్వులరసముతో నొసంగిన ఎక్కిళ్ళతోఁ గూడియుండు గ్రహణి రోగమును నశించును. పైయనుపానములను సిందూరమునకును సమముగ నుంచికొనవల యును. మఱియు నీతాళకసిందూరము నానారోగముల హరింపఁజేయుటయందు కడు శ్రేష్ఠంబైనదిగ నున్నయది.

క్షయపాండుకామిలలకు శ్రీమదగ్నికుమారము

తుల్యే గంధకపారదావమృతకం శుల్బం చ తుల్యాంశకం
ఖల్వే హంసపదీరసే దినయుగం సంమర్ద్య యత్నాత్తతః,
కృత్వా కాచమయే ఘటే చ వటికా స్సంతాప్య సూర్యాంశుభిః
తద్బుద్ధ్వానన మంగుళీపరిమితం చేలం మృదా వేష్టయేత్. 64
భాండే వాలుకయా త్రిభాగభరితే క్షిప్త్వా క్షిపేద్వాలుకాం
భాండాస్యం తు నిరుధ్య వాసరయుగం గాఢాగ్నిముద్దీపయేత్,
ఉత్తార్య స్వశరీరశీతల మతో వేదాంశతుల్యామృతం
తుల్యాంశైశ్చ మరీచచూర్ణనికరైః స్సంయోజ్య గుంజామితమ్. 65
దేయం నాగలతాదళేన సహితం చూర్ణం తథా ఖాదయే
చ్ఛ్రీమానగ్నికుమారకో రసవరో నిశ్శేషరోగాపహః,

---

* చిన్నము = నాలుగుగురివెందగింజలయెత్తు.

శ్వాసకాస క్షయ పాండు కామిలా శూల వాత వమిరోగభూపతిః,
సన్నిపాత మతిదారుణజ్వరాణ్ హంతి హంత రసభూపతిః క్షణాత్.
(చింతామణౌ)

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, తామ్రభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి రెండుదినములు హంసపాదియాకురసముచే బాగుగ మర్దించి మాత్రలు చేసి ఎండ నెండించి గాజుకుప్పెలో బోసి దానిమూతిని బలపపు బిరడచే మూసి ఏడుచీలమన్నులిచ్చి ఎండించి కుండకు మూడుభాగములు యిసుక పోసి అందాగాజుకుప్పె నునిచి దానిపై మరల నిసుకబోసి వాలుకాయంత్రమున రెండు దినములువండి స్వాంగశీతలమున దీసి దానికి నాలుగవపాలు శుద్ధిచేసినవసనాభి, వసనాభికి సమము మిరియపుచూర్ణము కలిపి యందొక గురిగింజప్రమాణమును తమలపాకులో నునిచి సేవించిన శ్వాసకాసలు, క్షయరోగములు, పాండువులు, కామిల, శూల, వాతములు, వాంతులు, సన్నిపాతములు, పురాణజ్వరములు (ఆమ్లపైత్యములు, శోఫలు) మొదలగు సర్వరోగముల నది తత్క్షణమున నిశ్శేషముగ బోకడుచును. ఇది శ్రీమదగ్నికుమారమనియు, రసభూపతియనియు జెప్పంబడును.

క్షయాదిసర్వరోగములకు పూర్ణచంద్రోదయము

పలం మృదుస్వర్ణదళం రసేంద్ర పలాష్టకం షోడశగంధకస్య,
శోణైస్సుకార్పాసభవైః ప్రసూనైస్సర్వంవిమర్ద్యాథకుమారి కాద్భిః.
తత్కాచకుంభే నిహితం ప్రగాఢే *మృత్పర్పటీభి ర్దివసత్రయం చ,
పచేత్క్రమాగ్నౌ సికతాఖ్యయంత్రే తతోరజః పల్లవరాగరమ్యమ్.
నిగృహ్యచైతచ్చ పలం పలం చ చత్వారి కర్పూరరజస్తథైవ,
జాతీఫలం శోషణమింద్రపుష్పం కస్తూరికాయా ఇహ శాణమేకమ్.
చంద్రోదయోఽయం కథితోఽస్యమాషోభుక్తోహివల్లీదళమధ్యవర్తీ,
మదోత్కటానాం ప్రమదాశతానాం గర్వాధికత్వంశ్లథయత్యకాండే.
ఘృతం ఘనీభూతమతీవ దుగ్ధం †మృదూనిమాంసాని సమండకాని,
మాషాన్నపిష్టాని భవంతి పథ్యా న్యానందదాయీన్యపరాణిచాత్ర.
వలీ పలితనాశనస్తనుభృతాం వయస్తంభన
స్సమస్తగదఖండనః ప్రచురరోగపంచాననః,
గృహేపి గృహభూపతిర్భవతి యస్య చంద్రోదయ

---

* మత్కర్పిటైస్తద్దివసత్రయంచ. † గురూణి మాంసాని సమస్తకాని.

స్స పంచశరదర్పితో మృగదృశాం భవేద్వల్లభః. 72
రతికాలే రతాంతేవా సేవితవ్యో రసోత్తమః,
మానహానిం కరోత్యేష ప్రమదానాం సునిశ్చితమ్. 73
కృత్రిమం స్థావరం చైవ జంగమంచాపి యద్విషం,
నవికారాయ భవతి సాధకేంద్రస్య వత్సరాత్. 74
యథామృత్యుంజయాఖ్యాసా న్మృత్యుంజయతి దేహినాం,
తథాయం సాధకేంద్రస్య జరామరణనాశనః. 75
ఇంద్రపుష్పం లవంగం స్యా త్కార్పాసకుసుమద్రవం,
తంత్రాంతరే ప్రసిద్ధోఽయం మకరధ్వజనామతః. (గ్రంథాంతరే) 76

తా. శుద్ధిచేయఁబడి సూక్ష్మముగ కత్తిరించఁబడిన కుందనపురేకులు ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౮ పలములు, శుద్ధిచేసిన ఆమ్లసార శిలాగంధకము ౧౬ పలములు. ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి ఎఱ్ఱప్రత్తిపువ్వులరసమున ఒకదినము బాగుగ మర్దించి పదప మఱియొకదినము కలబందరసముచే మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో బోసి చీలమన్ను లేపనముచేసి వాలుకాయంత్రమున నునిచి మృదు, తీక్ష్ణ, గాఢాగ్నులచే మూడుదినములువండి స్వాంగశీతలమునదించి యందలి యౌషధమును దీసి చూచిన యది చిగురుటాకువర్ణతుల్యముగ నుండవలయును. అటు లుండిన పక్వంబైన దని యెఱింగి యందు దినుసు కొక్కపలముచొప్పున పచ్చకప్పురమును, జాజికాయలను, పిప్పళ్లను, లవంగములను *శాణప్రమాణము కస్తూరిని గలిపి మర్దించవలయును. ఇదియ పూర్ణచంద్రోదయ మనంబడును. దీనిని మాషప్రమాణము తమలపాకులో నునిచి సేవించిన మదించిన నూరుగురు స్త్రీలగర్వము నణచుటయందు శక్తిగలవాఁడుగ నగును; మఱియు నిది ముదిమిని సమస్తరోగములను బోకడచి వయస్స్తంభనమును గలుగంజేయుటయేగాక బలిష్ఠమైన క్షయాదిరోగములనే ఏనుగులకు సింహముగనుండును. ఈపూర్ణచంద్రోదయము గృహపతి గృహమును రక్షింపుచుండుచందంబున శరీరమును రక్షింపుచుండును. మఱియు దీనిని సేవించువాఁడు కామముచే గర్వితుఁడై స్త్రీలకు జగుల సంతోషమును గలుగంజేయుచుండును. మఱియు దీనిని సురతకాలంబునగాని సురతాంతమునగాని సేవించెడువాఁడు మదించిన స్త్రీలయొక్కగర్వమును నిశ్చయముగ బోకడుచును. మఱియు దీనినొకసంవత్సరమువఱకు సేవించెడివానికి కృత్రిమస్థావరజంగమవిషములవలన నెవ్విధవికారంబును గలుగకుండును. మృత్యుంజయరససేవనవలన

* శాణ మన ౪ మాషములయెత్తు.

మృత్యువు గలుగకుండుచందంబున దీనిసేవనవలన జరామరణములు గలుగకుండును. దీని యందు పేరిననెయ్యి, అధికముగ పాలు, మృదుకరమాంసములు, మీగడ, మాషాన్నము, పిండివంటలు మొదలగు తనకిష్టపదార్థముల సేవించుట పథ్యకరము.

క్షయాదులకు మహదగ్నికుమారము

గంధకేన ద్వికర్షేణ శుద్ధసూతేన తావతా,
విధాయ కజ్జలీం శ్లక్ష్ణా మేకవాసరమర్దనాత్. 77
కర్షమాత్రం విషం దత్వా మర్దయిత్వా దృఢం తథా,
హంసపాదిరసం దత్వా స్తోకం స్తోకం ముహుర్ముహుః. 78
కుడవార్ధమిదం పశ్చా ద్గోళీకృత్య విచక్షణః,
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య శుల్బంచాస్మి౯ ప్రదాపయేత్. 79
దేవీశాస్త్రే పునఃప్రోక్తం చూర్ణితం కాంచనం విషం,
ఊర్ధ్వాధో గోళకానాం హి కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్. 80
నిక్షిపేత్కజ్జలీమధ్యే యథా శ్వాసో న జాయతే,
తతశ్చ ద్వ్యంగుళేనైవ మృదా కుప్యం విలిప్య చ. 81
విశోష్య వాలుకాయంత్రే సూత్రస్థానప్రకాశితే,
అధోముఖం ఘటీం క్షిప్త్వా క్షిపేదుపరి వాలుకామ్. 82
నిరుధ్య భాండవక్త్రం చ చుల్ల్యా మారోప్య యత్నతః,
వహ్నిం ప్రజ్వాలయేత్స్వార్ధదినం క్రమవివర్ధితమ్. 83
సాంగశీతం సమాకృష్య సహతామ్రేణ మర్దయేత్,
పలార్ధం మారిచం సూక్ష్మం కర్షార్ధం వత్సనాభకమ్. 84
వినిక్షిప్య విమర్ద్యాథ క్షిపేద్ద్రివ్యం కరండకే,
నందినాథ సమాదిష్టం రసతుల్యం మరీచకమ్. 85
వత్సనాభం చ కర్షార్ధం మిశ్రయే త్ప్రితిచూర్ణితమ్. 86
నిర్దిష్టోఽగ్నికుమారకో రసవరో దేయస్తథా నందినా
సద్యో వైద్యయశః ప్రభూతఫలదస్సర్వామయధ్వంసనః,
నిత్యం పాచనదీపనో రుచికర శ్శీఘ్రం గుణోత్కర్షకృ
చ్ఛాలీభోజన తోయభక్ష సుఖద శ్శ్రేష్ఠో రసానాం ప్రభుః. 87
మందాగ్నిం కఫవాతజ క్షయగదం నిశ్శేషశూలామయం
శ్వాసం కాస గదం తథా కఫ మరుజ్జ్వర్తిం చ పాండుం తథా,

శోషం నాతగదాన్మహాకఫరుజః కంఠామయం సర్వశః
సామాం చ గ్రహణీం హరేత్పలు రతిం కుర్యాచ్చ షణ్డాన్వితః. 88
*కణయాసితయాజ్యేన దాతవ్యోఽయం మహారసః,
వాయుముఖ్యేషు రోగేషు వాయుసంసర్గకేష్వపి. 89
నందినాథే పునః ప్రోక్త స్తత్తద్రోగహరః పరః,
నిహంతి సకలాన్ రోగా ననుపానవిశేషతః. 90

రసజనితవిదాహే శీతతోయాభిషేకో
మలయజఘనసారై ర్లేపనం మందవాతః,
తరుణదధిచయుక్తం నారికేళస్య నీరం
మధురశిశిరవాతశ్శీతమన్యచ్చ శస్తమ్. (దేవీశాస్త్రే) 91

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ కర్షములు, శుద్ధిచేసినరసము ౨ కర్షములు-ఇటుల వీనిని గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము కజ్జలిగ మర్దించి అందు కర్షప్రమాణము శుద్ధిచేసిన వసనాభిని కలిపి మరల దృఢముగ మర్దించి హంసపాదియాకుసరమును కుడవార్ధపరిమితముగ జేకొని కొంచెకొంచెముగ వేయుచు పలుమారు మర్దించి మాత్రలుచేసి యెండించి పిదప గాజుకుప్పెలోపల దేవకాంచనపు చూర్ణమును, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణమును పైచి, దానిపై నామాత్రల నునిచి ఆమాత్రలకు నడుమ తామ్రభస్మమును, మరల దానిపై దేవకాంచనపు చూర్ణమును, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణమును పైచి, సందులేకుండునటుల దానిమూతిని బలపపురాతిచే మూసి రెండంగుళముల దళప్రమాణము చీలమన్ను లేపనముచేసి ఎండించి దేవీశాస్త్రము యొక్క సూత్రస్థానమున జెప్పంబడిన వాలుకాయంత్రములో నునిచి దానిపై నిసుక బోసి ఒకకుండను దానిపై బోర్లించి ఆరెండుకుండలమూతులు బంధించి చీలమన్ను లేపనముచేసి యెండించి కడుజాగరూకతతో పొయిమీఁద నునిచి మృదు తీక్ష్ణ గాఢాగ్నులచే క్రమముగ: ౧౨ ఝాములు పాకముచేసి చల్లారినపిదప నందలిగాజుకుప్పెను దీసికొని తామ్రభస్మముతోడ ఖల్వమున మర్దించి అందు మిరియములచూర్ణము అర్ధపలము, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణము అర్ధకర్షప్రమాణము కలిపి ఒకభరణియం దునిచి కొనవలయును. ఇటుల రసమునకు సమముగ మిరియములచూర్ణమును, అర్ధకర్షము శుద్ధిచేసిన వసనాభిని కలుపుటచే నిర్దుష్టంబై శ్రేష్ఠంబుగ నుండు మహాదగ్నికుమార

* మధునా.

మను నీరసము తమలపాకుతోడ సేవింపఁబడిన పాచనము, అగ్నిదీపనము, రు
గుణాధిక్యము అనువానిని గలుగంజేయు ననియు, అగ్నిమాంద్యము, కఫవాతజనితక్ష
రోగములు, శూల, శ్వాసము, కాసము, కఫము, వాతరోగములు, పాండువు, శో
ఎనుబదివాతములు, శ్లేష్మరోగములు, కంఠరోగము, ఆమయుక్తగ్రహణి మొద
సర్వరోగముల హరింపంజేయుటవలన తత్కాలమునందే వైద్యులకు యశస్సు
గలుగంజేయు ననియు, పిప్పళ్ళచూర్ణము పంచదార, నెయ్యి, అనువానితో సేవిం
బడుటవలన వాతమే ముఖ్యముగ గలరోగముల వాతసంబంధమువలన జనించినరోగవ
హరింపంజేయు ననియు, మఱియు అనుపానవిశేషములవలన సకలరోగముల హరిం
జేయు ననియు, నందినాథీయ మను గ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది. ఈరససేవన
ముల సంతాపము జనించిన శీతోదకస్నానము, పచ్చకర్పూరముతోగూడి శీతకరవ
నుండు చందనలేపనము, ఒకింత వాతసేవన, నూతనమైన పెరుగు, టెంకాయస
మధురద్రవ్యములు, శీతకరద్రవ్యములు, ఇతర శీతలద్రవ్యములు అనువానిని సే
చుట హితకరం బగును. ఇదియ మహదగ్నికుమార మనంబడును. ఇది సకల రసముల
కడు శ్రేష్ఠంబు. దీనియందు మంచిశాల్యన్నమును, మంచి ఉదకములను, మంచిభ
ములను, పథ్యముగ గ్రహింపవలయును.

మండూరగుణము

మండూర కఫవాతఘ్నం శోఫ పాండు క్షయాపహమ్.
(మాధవనిదా

తా. మండూరమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన శ్లేష్మము, వాతము, శో
పాండువు, క్షయరోగము హరించును.

క్షయాదులకు జీర్ణమండూరచూర్ణము

జీర్ణం మండూరచూర్ణం పశుసలిలయుతం భృంగరాజార్కవాసా
మత్స్యాక్షీ మేఘనాదేక్షురకులిశలతా బ్రహ్మమూర్వామృతానాం
వర్షాభూ శిగ్రు నీలీ హపుష బహుదళా శేఫకన్యార్ద్రికానాం
భృష్టం శ్రేష్ఠం రసేన త్రికటువరనిశా దారు దార్వ్యగ్నివేల్లైః
ఏభిస్తుల్యం సమాంశం దధి మధు పయసా క్రోష్టు తో మార్ద్రికస్
ప్రాతఃపీత్వానిహన్యాత్క్షయకసనశుభ శ్వాసపాండ్వగ్నిమాంద్య
(అశ్వినీక

తా. పాతచిట్టెము నెఱ్ఱగ కాల్చి గోమూత్రములో ఏడుమారులు చల్ల

శుద్ధియగును. పిదప దానిని దంచి చూర్ణముచేసి గుంటగలగర, జిల్లేడాకులు, అడ్డసర
, పొన్నగంటియాకు, చిఱ్ఱియాకు, నీరుగొలిమిడి, నల్లేరు, మండూకబ్రహ్మి
నుట్టలు, తిప్పతీఁగె, గలిజేరు, మునగచెక్క, నీలియాకు, బోడతరము, సంబ
, హావిలి, కలబంద, అల్లము, దుష్టపాకు, పసపు అను వానిరసముతో ప్రతి
చే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ రుబ్బి ప్రతిదానిచే నైదేసిపుటంబులచొప్పున నూఱు
బు లిడవలయును, ఇటుల నూఱుపుటంబులిడిన నది శుద్ధం బగును. పిదప సొంటి,
),మిరియాలు, కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, పసపు, మ్రానిపసపు, దేవదారు, చిత్ర
లము, వాయువిడంగములు అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ
ండూరము గలిపి ప్రతిదినము పదిచిన్నములయెత్తును పెరుగు, పాలు, కోష్ణ
ము, అల్లపురసము, అనువానిలో చేనితోనేని ప్రాతఃకాలమున సేవింపుచుండిన
రోగములు, కాసము, శోఫ, శ్వాసము, పాండువు, అగ్నిమాంద్యము హరించును.
మండూరము క్షయ, పాండు, శోఫల హరింపంజేయుటయందు కడుప్రసిద్ధిం
నది.)

సర్వక్షయములకు కాంతవల్లభరసము

కాంతం షోడశభాగం చ చతుర్దశమయోరజః,
కిట్టం చ ద్వాదశం చైవ దశభాగం తు టంకణమ్. 95
మనశ్శిలాష్టభాగం చ షడ్భాగం చ శిలాజతు,
సర్వేణ చ సమం సూతం గంధకంచాపి తత్సమమ్. 96
ఆర్ద్రమూషోదరే న్యస్య వాలుకాయంత్రకే క్షిపేత్,
పాచయేత్సప్తరాత్రం తు సంగ్రాహ్యం సూక్ష్మచూర్ణితమ్. 97
సేవితం మధునాయుక్తం నిష్కార్ధేన సమన్వితం,
పాండురోగ క్షయం గుల్మ గ్రహణీరోగనాశనమ్. 98
కాసం శ్వాసం జ్వరం ఛర్ది ప్లీహోదర మరోచకం,
మందాగ్ని కుష్ఠరోగం చ మూలరోగం భగందరమ్. 99
వాతశూలహరం వృష్య మత్యంతమతిదీపనం,
తుష్టిపుష్టికరం కాంతివర్ధనం బలవర్ధనమ్. 100
కాంతవల్లభనామ్నాయం విష్ణునా నిర్మితం పురా,
సర్వపాండు క్షయంచైవ లోకస్యారోగ్యకారణమ్. 101

(నిత్యనాథీయే)

తా. కాంతభస్మము ౧౬ భాగములు, ఉక్కురాపొడి ౧౪ భాగములు, * మండూరము ౧౨ భాగములు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౧౦ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల ౮ భాగములు, శుద్ధిచేసిన కర్పూరశిలాజితు ౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౬౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౬౬ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో బాగుగమర్దించి † ఆర్ద్రమూషలోగాని గాజు కుప్పెలోగాని ఉనిచి వాలుకాయంత్రమున ఏడుదినములు వండి సాంగశీతలమున ఖల్వమున నునిచి మర్దించి చూర్ణముచేసి యం దర్ధనిష్క ప్రమాణమును ప్రత్యహము ప్రాతస్సాయంకాలముల తేనెతో సేవింపుచుండిన పాండువు, క్షయరోగము, గుల్మము, గ్రహణీరోగము, కాసశ్వాసలు, జ్వరము, వాంతులు, ప్లీహోదరము, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము, కుష్ఠువు, మూలవ్యాధి, భగందరము, వాతశూల హరించుటయేగాక కడు వీర్యవృద్ధి, అగ్నిదీపనము, మనస్సంతోషము, శరీరపుష్టి, కాంతి, బలము అనునవి సహా గలుగును. ఇది విష్ణువుచే నిర్మింపఁబడిన కాంతవల్లభరస మనంబడును. మఱియు నిది సర్వపాండువుల, క్షయముల హరింపంజేసి లోకమున కారోగ్యము గలుగంజేయు చుండును.

క్షయరోగములకు లోకనాథరసము

వరాట తుల్యమండూరం తదర్ధం తీక్ష్ణలోహకం,
తత్పాదాంశం మృతం సూతం సూతద్విగుణగంధకమ్. 102
ఖల్వోదరే వినిక్షిప్య మర్దయే ద్దివసత్రయం,
వర్షాభూ మూలసారేణ వజ్రవల్లీరసేన చ. 103
వాసాసాతలకేనాపి చిత్రమూలేన మర్దయేత్,
గోళకంచాతపే శోష్యం దినాంతం తు వినిక్షిపేత్. 104
శరావేణ చ మృద్వగ్నౌ కుక్కుటీపుటవద్భవేత్,
సూక్ష్మచూర్ణం తతః కృత్వా తత్సమం మారిచం రజః. 105
భావనానంతరం ద్రవ్యం నాగవల్లీరసార్ద్రకం,
భృంగరాజం చ నిర్గుండీ ముండీ శిగ్రురసస్తథా. 106
త్రిఫలారసభావేన ఛాయాశుష్కం తు కారయేత్,

---

* మండూర మన—ప్రాతచిట్టెము.

† ఆర్ద్రమూష యన—ఆవము (సూళ)లో నుంచని మూస.

నిష్కార్ధం మధునా లేహ్యం యామేయామే చ భక్షయేత్. 107
క్షయం క్షయకృశం వ్యాధీన్ వాతపిత్తకఫోద్భవాన్,
కాసశ్వాస ప్రతిశ్యాయ శోభ పాండు గదాదికాన్. 108
హలీమకంచాస్థిగతం వినిహంతి చ సత్వరం,
దీపనం వీర్యవృద్ధిం చ కారయేన్నాత్ర సంశయః. 109
లోకనాథరసో నామ శంభునా పరికీర్తితః, (పూజ్యపాదీయే)

తా. గవ్వభస్మము ౧ భాగము, మండూరము ౧ భాగము, లోహభస్మము ౪ భాగము, రసభస్మము, లేక శుద్ధిచేసిన రసము ౨ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౧ భాగము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి గలిజేరువేళ్ళు, నల్లేరు, అడ్డసరము, సంబరేణు, చిత్రమూలము అనువానిరసములచే మూడుదినములు బాగుగ మర్దించి నెనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఒకదినము ఎండించి మూకుడులో నునిచి దానిపై నొకమూకుడు మూసి బాగుగ చీలమన్ను లేపనముచేసి కుక్కుటపుటం బిడవలయును. లేక ఒకఝాము వఱకు పొయిమీఁదనైనావండవలయును. పిదప నామాత్రల సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణము చేసి దానికి సమముగ మిరియములచూర్ణము కలిపి తమలపాకు, అల్లము, గుంటగలగరాకు, వావిలి, బోడతరము, మునగచెక్క, కరకతాండ్రయుసిరికెలు అనువానిరసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ భావన చేసి అర్ధనిష్కప్రమాణము మాత్రలుచేసి నీడ నెండించి తేనెతో ప్రతిఝామున సేవింపుచుండిన క్షయరోగము, క్షయము వలన జనించిన శరీరకృశత్వము, వాతపిత్తశ్లేష్మమువలన జనించిన కాసశ్వాసలు, పీనసము, శోఫ, పాండువు మొదలగు రోగములు, హలీమక, అస్థిగతజ్వర, అగ్నిమాంద్య రోగముల నిస్సంశయముగ హరింపఁజేసి వీర్యవృద్ధిని సహా గలుగంజేయును. ఇది శివునిచే జెప్పంబడిన లోకనాథరస మనంబడును. (పైఁజెప్పిన యౌషధముల నన్నింటిని సర్వక్షయరోగములయం దుపయోగింపవలయును. తాళకసిందూరము నొసంగునెడ దానియనుపానముల నెఱింగి ప్రయోగింపవలయును.)

క్షయరోగములయందు పథ్యము

పురాణశాల్యోదనముద్గయూషౌ ఘృతామృతే వాస్తుకమేఘనాదౌ,
కూశ్మాండశిగ్రూ లఘురుచ్యభోజ్య క్షయేషుపథ్యంసముదాహరంతి.

తా. ప్రాతరాజనపుబియ్యపువంటకము, పెసరకట్టు, మేకనెయ్యి, మేకపాలు, చక్రవర్తపుకూర, చిఱ్ఱికూర, ముదురుగుమ్మడికాయ, మునగకూర, లఘువై రుచికరముగ నుండు ద్రవ్యములు క్షయరోగులకు పథ్యకరంబులు.

కుళుత్థయూషోనిలహః శర్కరాశ్మరి భేదనః,
తూని ప్రతూని నిరసో గుల్మ మేహ క్షయాపహః. 111

తా. ఉలవకట్టు వాతరోగము, శర్కరాశ్మరి, తూని, ప్రతూని గుల్మరోగము, మేహరోగము, క్షయరోగము గలవారలకు పథ్యకరంబులు.

క్షయరోగములయం దపథ్యములు

వర్జయేల్లవణం హింగు గవాంతక్రం సదాపయేత్,
క్షీరమాజ్యదధిక్వాథ పథ్యవర్గ క్షయేఽహితః. 112

తా. లవణము, ఇంగువ, ఆవుచల్ల (ఆవుమజ్జిగ), పాలు, నెయ్యి, పెరుగు, వగరుగల ద్రవ్యములు, క్షయరోగుల కపథ్యములు.

చతుర్థ ప్రకరణమ్.

పంచమ ప్రకరణే

పాండురోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంకగలవాఁడై తనచే జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తి జెందుటకై తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వర నమస్కారాత్మకమంగళమును "నందీశ శేషశీతాంశు" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

నందీశ శేష శీతాంశు సింహ కర్పూర సారసైః,
చందనేన చ తుల్యాంగం నీలకంఠమహం భజే. 1

తా. నందీశ్వరుఁడు, ఆదిశేషుఁడు, చంద్రుఁడు, సింహము, కర్పూరము, సారస పక్షి, చందనము అనువానితో తుల్యశరీరముగల నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథముయొక్క యైదవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

పాండురోగనిదానాదులు

పాండురోగాః స్మృతాః పంచ వాతపిత్తకఫై స్త్రయః,
చతుర్థ స్సన్నిపాతేన పంచమో భక్షణాన్మృదః. 3
వ్యాయామో లవణం చామ్ల మతితీక్ష్ణం చ మృత్సురా,
సేవనాచ్చ దివాస్వాపా జ్జాయతే పాండుర స్త్వచి. 4
అపక్వం మూత్రవిట్పీతం మృత్తికా భక్షణాధికం,
నిష్ఠీవనం త్వచి స్ఫోటో విజ్ఞేయం పూర్వలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. పాండురోగములు వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాత, మృత్పాండువు లన నైదువిధంబులు. మిక్కుటముగ సంచారాదులు సేయుటవలన, ఉప్పు, పులుసు కడు తీక్ష్ణద్రవ్యములు, మృత్తిక, కల్లు అనువానిని మిక్కుటముగ సేవించుటవలన, పగటి నిద్రవలన, రక్తముదుష్టంబై చర్మము పాండురవర్ణముగ నగును. అందుభుజించినయన్నము

జీర్ణము గాక విరేచనంబు లగుట, మలమూత్రములు పచ్చగ వెడలుట, అధికముగ మన్ను దినుటయం దిచ్ఛ గలుగుట, కారి ఉమియుట, శరీరము ఎండి చర్మము ఊడుట, లే శరీరము గాచరైయుండుట ఈలక్షణములు ముందుగలుగబోయెడి పాండురోగమునకు పూర్వరూపంబులు.

వాతపాండురోగలక్షణము

త్వఙ్మూత్రనయనాదీనాం రౌక్ష్యం కృష్ణారుణాభతా,
వాతపాండ్వామయే కంపతోదానాహ భ్రమాదయః.

(మాధవనిదానే

తా. చర్మము మూత్రము నేత్రములు మొదలగునవి రూక్షగనేని, నల్లగనే ఎఱ్ఱగనేని యుండుట, వణకు, సూదులచే బొడుచునటుల వేదన, కడుపుబ్బరము, భ్ర మొదలగునవి గలుగుట ఈలక్షణములు గలది వాతపాండు వని తెలియవలయును.

పిత్తపాండురోగలక్షణము

పీత మూత్ర శకృన్నేత్రో దాహ తృష్ణా జ్వరాన్వితః,
భిన్నవిట్కోఽతిపీతాభః పిత్తపాండ్వామయీ నరః.

(మాధవనిదా

తా. మూత్రము మలము నేత్రములు పచ్చగ నుండుట, దాహము దప్పి జ్వర గలుగుట, అధికముగ మలము వెడలుట, శరీరము కడుపచ్చగ నుండుట ఈలక్షణము గలది పిత్తపాండు వని తెలియవలయును.

శ్లేష్మ పాండురోగలక్షణము

కఫ ప్రసేక శ్వయథు తంద్రాలస్యాతిగౌరవైః,
పాండురోగీ కఫాచ్ఛుక్లైస్త్వఙ్మూత్రనయనాననైః.

(మాధవనిదా

తా. తెమడ వెడలుట, వాపు తంద్ర ఆలస్యము గలుగుట, శరీరము కడుబరు నుండుట, చర్మము మూత్రము నేత్రములు తెల్లగ నుండుట ఈ లక్షణములు గలది శ్లే పాండువని తెలియవలయును.

సన్నిపాతపాండురోగలక్షణము

జ్వరారోచక హృల్లాస తృష్ణా ఛర్ది క్లమాన్వితః,
పాండురోగీ త్రిభిర్దోషైస్త్యాజ్యః క్షీణో హతేంద్రియః.

(గ్రంథాంత

తా. జ్వరము అరుచి ఓకర దప్పి వాంతి బడలిక గలుగుట, పైఁజెప్పఁబడిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ పాండురోగలక్షణంబు లన్నియు గలిగియుండుట, శరీరము క్షయించుట, ఇంద్రియములు స్వస్వవిషయగ్రాహక శక్తివిహీనంబులుగ నుండుట ఈలక్షణములు గలది సన్నిపాతపాండు వని తెలియవలయును. ఇదిగలరోగికి చికిత్స చేయంజనదు. ఐనను చక్షురాదీంద్రియములకు స్వస్వవిషయగ్రాహకశక్తి గలిగియుండిన చికిత్స చేయవలయును.

మృత్పాండురోగలక్షణము

మృత్తికాదనశీలస్య పాండురోగస్సుదుస్సహః,
జాయతే క్రిమికుష్ఠం చ హ్యతిసారస్సకృత్కఫః. 10
శూనాక్షీ కూటగండభ్రూ శ్శూనహస్తాది మేహనః,
అతిశ్వేతోఽతిదగ్ధాంగ శ్ఛర్ది మూర్ఛా తృషాన్వితః. 11
(మాధవనిదానే)

తా. మిక్కుటముగ మన్ను భక్షించుటవలన పాండురోగము జనించును. అందు పురుగులు కుష్ఠువు అతిసారము గలుగుట, ఒకానొకపుడు తెమడ వెడలుట, కనురెప్పలు చెక్కిళ్ళు కనుబొమలు హస్తములు తొడలు పాదములు నాభి మేహనము ఉబ్బియుండుట, శరీరము తెలుపుబారియుండుట, శరీరము మండుట, వాంతులు మూర్ఛ దప్పి గలుగుట ఈలక్షణములు గలది మృత్పాండు వని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

ప్రకారాంతరపాండురోగలక్షణము

నయనధవళకాంతిస్స్వేదనం జాడ్యరూపం
శ్వయథు వమన మాంద్యం చాంగశోషాతిసారం,
అరుచి జఘనజాడ్యం శ్లేష్మ నిద్రాతిపిత్తం
శ్రమ భ్రమణ విదాహం షోడశైతాని పాండౌ. (నిత్యనాథీయే)

తా. నేత్రములు తెల్లగనుండుట, చెమట, శరీరజాడ్యము, వాపుగలుగుట, వమనంబగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, శరీరము శోషించుట, అతిసారము అరుచి గలుగుట, పిఱుదులయందు జాడ్యముగలుగుట, దగ్గు నిదుర కడుపైత్యము అలసట గలుగుట, శరీరము దిరుగుట, కడుదాహము గలుగుట ఈపదహారు లక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

నయనధవళకాంతి స్స్వేదనం జాడ్యరూపం
పవనపదకరాగ్నిత్వంగశోష స్తథైవ,

అరుచిరనలమాంద్యం శ్లేష్మనిద్రా ప్రయుక్తిః
భ్రమణ మతివిదాహో ద్వాదశైతాని పాండౌ. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. నేత్రములు తెల్లగనుండుట, చెమట శరీరజాడ్యము గలుగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, కాళ్ళు చేతులు మండుట, శరీరము వాచుట, అరుచి అగ్ని మాంద్యము దగ్గు నిద్ర భ్రమ గలుగుట, శరీర మధికముగ మండుట ఈపన్నెండులక్షణ ములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

వివర్ణతా శరీరస్య శ్వయథుః కార్శ్యమేవ చ,
సత్వహాని స్తథాలస్యం పాండురోగస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వివర్ణముగ నుండుట, శరీరము వాచుట, శరీరము కృశించుట, సత్వము లేకుండుట, ఆలస్యము గలుగుట ఈ లక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

నిస్సార శ్శిథిలేంద్రియోఽల్పవచనం శూనాక్షికూట స్తథా
శ్వాసః కర్ణరవోఽగ్నిసాధనయుతో హ్యక్ష్యప్రమేదస్రవః,
కాసో దృష్టి విహీనతా నిశి తనౌ కార్శ్యం చ నిష్ఠీవనం
ధాతూనాం శిథిలత్వ మంగగురుతా పీతాన్వితః పాండురః. 15
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము నిస్సత్తువగ నుండుట, ఇంద్రియములు క్షయించుట, మాటలాడు టకు శక్తి లేకుండుట, కనురెప్పలు ఉబ్బుట, శ్వాసము గలుగుట, చెవిలో గింగురింగు మనుట, అగ్నిమాంద్యముగలుగుట, నేత్రముల నీరు పుసి గారుట, దగ్గుగలుగుట, రాత్రుల నేత్రములకు దృష్టి లేకుండుట, శరీరము కృశించుట, తఱచుగ ఉమియుట, సప్తధాతు వులు శిథిలంబు లగుట, శరీరము వాచుట, శరీరము పసుపుపారియుండుట ఈలక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

పూర్వోక్తపంచపాండురోగమారకోపద్రవములు

తంద్రా దాహా రుచి శ్ఛర్ది మూర్ఛాధ్మానాతిసారవాన్,
పాండుదంతేక్షణనఖః పాండుసంఘాతదర్శనః. 16
ఏభిశ్చలక్షణైర్యుక్తం వర్జయేత్పాండురోగిణం, (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. తంద్ర దాహము అరుచి వాంతులు మూర్ఛ కడుపుబ్బరము అతిసారము గలుగుట, దంతములచిగుళ్లు నేత్రములు గోళ్లు పాండురవర్ణముగ నుండుట, సర్వ

వస్తువులు పాండురవర్ణముగ నగుపడుట-ఈలక్షణములు పైఁజెప్పిన పంచవిధపాండు రోగములలో దేనియందు గలిగియుండినను ఆ పాండురోగిని వర్జింపవలయును.

పాండుదంతనఖోయస్తు పాండునేత్రశ్చ యో భవేత్. 17
పాండుసంఘాతదర్శీ చ పాండురోగీ వినశ్యతి, (చింతామణౌ)

తా. దంతములచిగుళ్ళు గోళ్ళు నేత్రములు అనునవి రక్తహీనంబులై పాండుర వర్ణముగనుండినను, లేక సర్వవస్తువులు పాండురవర్ణముగ గనుపించినను, ఆపాండు రోగి వైవస్వతనిలయంబున కేగు నని తెలియవలయును.

పాండురోగే శ్వయథుమాన్ పీతాక్షీ నఖవాం స్తథా. 18
తంద్రా దాహోఽరుచిశ్ఛర్దిః పాండురోగీ వినశ్యతి,
(పూజ్యపాదీయే)

తా. శరీరము వాచియుండుట, నేత్రములు గోళ్ళు పసపుపారియుండుట, తంద్ర తఱుచుగ దాహము అరుచి గలుగుట, వమనంబగుట ఈ లక్షణములుగల పాండురోగి యమధర్మరాజును గాంచు నని తెలియవలయును.

నాసికాస్రుతరక్తశ్చ మేహపాండ్వామయీ క్షయీ 19
సద్యో విముంచతి ప్రాణాన్ సత్యమేవ న సంశయః,

తా. మేహ, పాండు, క్షయరోగములయందు ముక్కుబెదిరి రక్తము గారు చుండిన రోగి నిస్సంశయముగ తత్క్షణమున ప్రాణంబుల విడుచును.

నిస్సారతాతినిష్ఠీవ శ్రమశోనాక్షికూటతాః. 20
ధాతూనాం శిథిలత్వం స్యా దసాధ్యం పాండులక్షణం,
(రసరత్నాకరే)

తా. శరీరము సత్వవిహీనమై యుండుట, తఱచుగ నుమియుట, అలసట గలు గుట, కనురెప్ప లుబ్బియుండుట, సప్తధాతువులు శిథిలంబులై యుండుట ఇవి అసాధ్య పాండురోగలక్షణము లని తెలియవలయును.

ధాతుక్షయసమాయుక్త శ్ఛర్ది శోఫాద్యుపద్రవః. 21
పీతభాసా సమాలోకః పాండురోగీ త్యజేదసూన్, (ఆయుర్వేదే)

తా. సప్తధాతువులు క్షయించుట, వమనంబు లగుట, శరీరము వాచుట, శరీ రము పసపుపారియుండుట, సర్వవస్తువుల పచ్చగగాంచుట ఈ లక్షణములు గల పాండు రోగి ప్రాణముల విడనాడు నని తెలియవలయును.

ఉ. ఇంద్రియనష్టి ధాతువులు హీనతఁ బొందుట పాండురోగముల్
తంద్ర యరోచి ఛర్దియును దాహము మూర్ఛయుఁగండ్లుపండులుణ్
సాంద్రము తెల్పు పచ్చ యతిసారము ముక్కున నెత్తురొల్కుటల్
చంద్రునకైన మాన వివి సత్యము చెప్పెదఁ దాఁకెనేనియున్.

రోగసాధ్యాసాధ్యవివరణము

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్. 22
నాసావశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేన్న సమీరయేత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. ఔషధప్రయోగము శుద్ధరోగము (అనఁగా ఏకదోషజనితరోగము)లను హరింపంజేయునే గాని ఇతరరోగముల గలుగంజేయకుండును. మఱియు అశుద్ధరోగములను (అనఁగా ద్వంద్వరోగములను త్రిదోషజనితరోగములను) ఔషధముఁ బ్రయోగించిన ఇతర రోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి శుద్ధరోగములకే చికిత్సంజేయవలయును. అశుద్ధరోగములు కుదురుట దుర్లభంబగుటచే వానికి చికిత్స జేయంజనదు.

పాండురోగచికిత్సారంభక్రమము

పాండ్వామయే పిబేత్సర్పిరాదౌ కల్యాణకాహ్వయమ్. 23
ఊర్ధ్వశుద్ధిమథశ్శుద్ధింవిధ్యుక్తం త్వాచరేత్తతః, (శారీరనిఘంటౌ)

తా. పాండురోగికి తొలుత కల్యాణఘృతమును పానము చేయించి పిదప వమనవిరేచనంబుల నొసంగి శాస్త్రోక్తముగ ఔషధసేవలను జేయింపవలయును.

వాతపాండువునకు రససిందూరభూషణము

శుద్ధసూతం స సిందూరం పలైకైకం విమర్దయేత్. 24
వాసారసేన యామైకం త లేకుర్యాచ్చ చక్రికాం,
అపక్వాం కారయేన్మూషా మున్నతాం ద్వాదశాంగుళామ్. 25
తన్మధ్యే గంధకం శుద్ధం క్షిపే త్పలచతుష్టయం,
పూర్వోక్తాం చక్రికాం వక్త్రే దత్వా రుద్ధ్వా పుటే లఘు. 26
జీర్ణే గంధే సముద్ధృత్య చక్రికాం తాం విచూర్ణయేత్,
చూర్ణాద్దశగుణం యోజ్యం మృతలోహం చ మర్దయేత్. 27
లశునస్య దశాంశేన చణమాత్రా వటీకృతా,
వాతపాండుహరస్సిద్ధో రసస్సిందూరభూషణః. (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, సిందూరము - వీనిని దినుసు కొక్కొకపలము చొప్పున ఖల్వమున నునిచి అడ్డసరపురసముచే నొకజాము మర్దించి అఱచేతిలో

బిళ్ళజేసి పన్నెండంగుళములపొడవుగల [1]అపక్వమూషను గ్రహించి దానిలోపల నాలుగు పలములు శుద్ధిచేసిన గంధకమును వైచి దానిపై ఈబిళ్ళ నునిచి మూషయొక్కమూతిని బలపపుబిళ్ళతో మూసి చీలమన్ను లేపనముచేసి మూసయందలి గంధకము జీర్ణం బగు వఱకు లఘుపుటంబిడి యాబిళ్ళను దీసి ఖల్వమున నునిచి చూర్ణముచేసి దానికి పదింతలు లోహభస్మము గలిపి ఈ యౌషధమునకు పదియవభాగము వెల్లుల్లిపాయల గలిపి మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించిన వాతపాండువు హరించును. ఇది రససిందూరభూషణ మనంబడును.

మండూరం చూర్ణితం శ్లక్ష్ణం గోమూత్రేఽష్టగుణే పచేత్,
త్ర్యూషణం త్రిఫలా ముస్తం విళంగం చవ్య చిత్రకమ్. 29
దార్వీ గ్రంథీ ర్దేవదారు తుల్యం సర్వం విచూర్ణయేత్,
చూర్ణం మండూర తుల్యం చ పాకకాలే విమిశ్రయేత్. 30
భక్షయే త్కర్షమాత్రం చ జీర్ణాంతే తక్రభోజనం,
పాండు శోఫ హాలీమం చ హ్యూరుస్తంభం చ కామిలామ్. 31
అర్శాంసి హంతి శీఘ్రం చ హంసమండూరకాహ్వయం,
(అన్యశాస్త్రే)

తా. [2]మండూరమును దంచి మృదువుగ చూర్ణముచేసి దాని కెనిమిదింతలు గోమూత్రము పోసి పాకము చేయవలయును. పాకకాలంబున త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, తుంగముస్తెలు, వాయువిడంగములు, చవ్యము, చిత్రమూలము, మ్రానిపసపు, దేవదారు అను వానిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముచేసి పై మండూరమునకు సమముగ వైచి బాగుగ కలియబెట్టి పాకముజేసి కర్షప్రమాణము మాత్రలుజేసి సేవింపవలయును. సేవించిన యౌషధము జీర్ణంబైనపిదప మజ్జిగ అన్నమును భుజింపవలయును. ఇటులచేసిన పిత్తపాండువు, శోఫలు, హాలీమకము, ఊరుస్తంభవాతము, కామిలారోగము, మూలవ్యాధి శీఘ్రముగ నశించును. ఇదియ హంసమండూర మనఁబడును.

శ్లేష్మ పాండువుకు మండూరవటుకములు

నిశాదార్వీత్వచం చవ్యం గ్రంథికం దేవదారు చ. 32
వ్యోషమం చ నవకంచైతచ్చూర్ణయే ద్ద్విగుణం తతః,
మండూరం చాంజననిభం సర్వతోఽష్టగుణే క్షిపేత్. 33
పృథక్జ్నిపచ్య గోమూత్రే వటకీకరణక్షమే,

1 అపక్వమూషయన—అర్ధ్రమూష. 2 మండూరమన—ప్రాత ఇనుపచిట్టెము.

ప్రక్షిప్య వటికాః కుర్యా త్త్రాం ఖాదే త్తక్రభోజనమ్. 3
ఏతామండూరవటికా అగదాః పాండురోగినాం,
కుష్ఠాసృగ్రజకం శోఫా మూరు స్తంభ మరోచకమ్. 3
అర్శాంసి కామిలాం మేహం ప్లీహానం శమయంతి చ, (మతాంతరే

తా. మండూరమును కాటుకవలె చూర్ణముచేసి యామండూరమునకు
క్రిందజెప్పంబడు ద్రవ్యములచూర్ణమునకును ఎనిమిదింతలు గోమూత్రముపోసి మాత్ర
జేయుటకు పక్వంబగునటుకు పాకముజేసి అందు పసపు, మ్రానిపసపు, లవంగపుచెక్క
చవ్యము, కానుగచెక్క, దేవదారుచెక్క, త్రికటుకములు అనువానిని సః
భాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి పై మండూరమున కర్ధభాగము కలిపి రేగుపండం
మాత్రలుచేసి సేవింపుచుండిన పాండువులు, కుష్ఠువులు, శోఫలు, రజశ్శూలలు, ఊ
స్తంభవాతము, అరుచి, మూలరోగము, కామిల, మేహము, ప్లీహరోగము హరించున
ఇవియు మండూరకవటకము లనంబడును. సేవించిన యౌషధము జీర్ణంబైనపిదప మజ్జి
యన్నమును భుజింపవలయును.

మృత్పాండువుకు స్వయమగ్నిముఖమండూరము

మండూరం ద్వాదశపలం గోమూత్రే ఉష్టగుణే పచేత్.
పంచకోలం దేవదారు ముస్తం వ్యోషం ఫలత్రయం,
విడంగం పలమాత్రం తు పాకాంతే చూర్ణితం క్షిపేత్.
పాయయే దక్షమాత్రం తు తక్రేణ సహబుద్ధిమాన్,
పాండు మందాగ్ని గ్రహణీ శోఫా ర్శాంసి హలీమకమ్.
ఊరు స్తంభం క్రిమిప్లీహ గళరోగం చ నాశయేత్,
అసాధ్యం శ్వయథుం హంతి పాండురోగం చిరోద్భవమ్.
స్వయమగ్నిముఖం నామ మృత్పాండౌ చ ప్రశస్తకం,
(గ్రంథాంత

తా. ౧౨ పలముల గోమూత్రములో సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేయఁబడిన
పలముల మండూరమును వైచి పాకముచేసి అందు *పంచకోలములు, దేవదారు, తు
ముస్తెలు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, వాయువిడంగములు - అనువానియొక
చూర్ణమును దినుసు కొక్కొక పలము చొప్పున పాకాంతమున వైచి కలియబెట్టి గ
కాయలంతేసి మాత్రలుజేసి యం దొకదానిని మజ్జిగతో సేవింపుచుండిన మృతా

* పంచకోలమన—పిప్పళ్ళు, మోడి, చెవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి.

డుపు, అగ్నిమాంద్యము, గ్రహణీరోగము, వాపు, మూలవ్యాధి, హలీమకము, ఊరుస్తంభవాతము, క్రిమిరోగము, ప్లీహరోగము, గళరోగము, అసాధ్యమైనవాపు, దీర్ఘకాలముగ జనించియుండు పాండురోగము నశించును. ఇదియ స్వయమగ్నిముఖమండూరమనంబడును. ఇది మృత్పాండువులకు కడుప్రశస్తము.

సన్నిపాతపాండువుకు సిద్ధమండూరము

మండూరస్య పలాన్యష్టౌ గోమూత్రే ఒష్టగుణే పచేత్. 40
పునర్నవా త్రివృద్వ్యోషం విడంగం దేవదారుకం,
ద్వివిశే పుష్కరం వహ్నిం దంతీ చవ్యం ఫలత్రికమ్. 41
తుటజస్య ఫలం తిక్తా పిప్పలీ మూల ముస్తకం,
విషం చ ప్రతికర్షం తు చూర్ణయిత్వా విమిశ్రయేత్. 42
మండూరస్య చ పాకాంతే హ్యక్షమాత్రావటీ కృతా,
పాండు [1] శోఫోదరానాహ శూలార్శః క్రిమి గుల్మనుత్. 43
ఇత్యేవం సిద్ధమండూరం [2]సర్వపాండువినాశకృత్. (సూత్రస్థానే)

తా. ౬౪ పలముల గోమూత్రములో సూక్ష్మముగ చూర్ణము చేయఁబడిన ౮ పలముల మండూరమును వైచి పాకముజేసి అందు గలిజేరు, శుద్ధిచేసిన తెగడ, త్రికటుకములు, వాయువిడంగములు, దేవదారు, పసపు, మ్రానిపసపు, పుష్కరమూలము, చిత్రమూలము, నేలదంతి, చవ్యములు, త్రిఫలములు, కొడిసెవిత్తులు, చేదుబీరవిత్తులు, మోడి, తుంగముస్తెలు, అతివస అనువానియొక్క చూర్ణమును దినుసుకు కర్షప్రమాణము చొప్పున మండూరపాకకాలమున కలిపి గచ్చకాయలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించిన పాండువు, వాపులు, ఉదరరోగములు, కడుపుబ్బరము, శూలలు, మూలవ్యాధి, క్రిమిరోగము, గుల్మములు హరించును. ఇదియ సిద్ధమండూర మనంబడును. ఇది సర్వపాండువుల హరింపంజేయును. (పైఁజెప్పిన నైదువిధపాండురోగభేదముల శాస్త్రోక్తముగ నెఱింగితగిన యౌషధంబుల సేవించిన సర్వపాండువులు హరించును.)

సర్వపాండ్వాదులకు చించాదికషాయము

కాలలోహశకలేనవాథవా తన్మలేన సహ తింత్రిణీదళైః,
క్వాథితాంబు సకలావినాశ గ్నే ద్వవృద్ధపాండుగదశోఫకామిలాః.
(అశ్వినీకల్పే)

తా. చింతాకును దంచి అందు ఇనుపతునకలగాని, లేక చిట్టెచూర్ణమునుగాని

1 శోఫజ్వరానాహ. 2 సర్వరోగ.

వైచి కషాయము కాచి వడియగట్టి దానిలో పిప్పలిచూర్ణము కలిపి సేవించిన ముదిరిన పాండువులు, వాపులు, కామిలలు మొదలగునవి హరించును.

సర్వపాండువులకు లఘుచించాదిలేహ్యము

చించాపత్రతులాం మర్ధతులాం కృష్ణలోహశకలానాం,
ద్విద్రోణేంబుని విపచేద్వసుభాగశ్రితేచ గుడపలాన్యత్ర. 45
ప్రక్షిప్య పంచవింశతి మార్ద్రకశకలాని షోడశపలాని,
వృశ్చికవరదకరసం ప్రస్థం విపచ్యం సాంద్రతరం తత్ర. 46
త్రికటుక జీరక చూర్ణం చతుష్పలం తత్సమం చ మండూరం,
దత్వావతార్య ధాన్యే నిధాయ పక్షం యథానలం లీఢమ్. 47
వినిహంతి పాండు శోఫ గ్రహణీ మేహాన ప్లీహానాహాన్,
అయమశ్విభ్యాం దిష్టో హ్రస్వశ్చించాదిలేహ్యకస్సమ్యక్. 48
(అశ్వినీకల్పే

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, ఇనుపతునకలు ౫౦ పలములు-ఇటుల వీనిని నొకభాండమున వైచి అందు ఎనమండుము ఉదకము బోసి ఒకతూము శేషించునటుల చిక్కగ కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు బెల్లము ౨౫ పలములు, పైబొబ్బరతీసిన అల్లపుతునకలు ౧౬ పలములు, తేలుకుణియాకురసము ౧ కుంచెడు, త్రిఫల కషాయము ౧ కుంచెడు వైచి లేహపక్వముగ కాచి యందు సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు, జీలకఱ్ఱ అనువానిని దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున చూర్ణము జేసివైచి అందు ౪ పలములు సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేయఁబడిన మండూరమును కలిపి పొయిమీఁదనుండి దించి చల్లార్చి ౧౫ దినములు ధాన్యరాశియం దునిచి యందుండి దీసి అగ్నిబలానుగుణ్యముగ సేవింపుచుండిన ముదిరినపాండువులు, వాపులు, గ్రహణీరోగములు, మేహములు, ప్లీహరోగము, కడుపుబ్బరము హరించును. ఇదియ అశ్వినీదేవతలచే జెప్పంబడిన లఘుచించాదిలేహ్యము. (ఇది పాండు, శోఫల హరింపజేయుటయందు కడు ప్రసిద్ధిం జెందినది.)

పాండువులకు ప్రకారాంతరలఘుచించాదిలేహ్యము

పాదాంశైర్లోహశకలైశ్చించాపత్రతులాంసహ,
పచేజ్జలేఽష్టగుణితే తస్మిన్ పాదావశేషితే. 49
పక్వే గుడతులాం సమ్యక్ సార్ధప్రస్థార్ద్రకాన్వితాం,
ఆతపే జీరకం వ్యోషం ప్రత్యేకం పలపంచకమ్. 50

తత్సమంచాపి మండూరం క్షౌద్రం ప్రస్థం చ నిక్షిపేత్,
లఘుచించాదిలేహోఽయం సర్వపాండు నిబర్హణః. 51
ఆనాహ మరుచిం శోఫ కాసశ్వాస మహోదరం,
హలీమకం కామిలాం చ సర్వంచైవ వ్యపోహతి. (అశ్వినీకల్పే)

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, ఇనుపతునకలు ౨౫ పలములు - ఇటుల వీనిని నొకభాండములో వైచి యందు దెసిమిదింతలు ఉదకముబోసి చతుర్థాంశముగ కషాయము గాచి వడియకట్టి అందు ౧౦౦ పలములు బెల్లము, పైపొట్టుతీసిన అల్లపుతునకలు ౨౮ పలములు వైచి లేహ్యపక్వముగా కాచి అందు జీలకఱ్ఱ, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు అనువానిని దినుసు ఒకటింటికి ౫ పలములచొప్పున చూర్ణము జేసివైచి కలియఁబెట్టి అందు ౭౦ పలములు శుద్ధమండూరమును కలిపి చల్లార్చి పిదప నందు కుంచెడు తేనె పోసి బాగుగ కలియఁబెట్టి ౧౫ దినములు ధాన్యరాశియందు దునిచి ప్రతి దినము నాలుగుమాడలయెత్తు లేహ్యమును సేవింపుచుండిన సమస్తపాండువులు, కడుపుబ్బరము, అరుచి, శోఫ, కాసశ్వాసములు, మహోదరము, హలీమకను, కామిలలు హరించును. ఇదియ లఘుచించాదిలేహ్య మనంబడును. మఱియు నిది పాండువు, వాపు, కామిల, హలీమకమ్ము అను నీరోగముల బోకడచును.

సర్వపాండువులకు మహాచించాదిలేహ్యము

చించాపత్రతులార్థ మాయసరజో వహ్ని స్తథై వార్ద్రకం
తస్యార్థం పృథగే తదర్థముదితం దేవం చ పౌనర్నవం,
పాఠానాయకపుంఖ ధాన్యకుటజ ద్రాక్షాః పృథక్ ప్రస్థకాః
చవ్యగ్రంథి దశాంఘ్రియశ్చ కుడపః క్వాథే తురాస్మిన్ గుడమ్. 53
చాఙ్గేరీదళ మాతులుంగ-రసయోః ప్రస్థం తథా పాచయేత్
వేల్లత్ర్యూషణ జీరకం త్రుటి శటీ త్వక్పత్రకం పాలికం,
మండూర ద్విపలాయస త్రిపలికే క్షౌద్రేణ యోజ్యం తథా
సేవ్యోఽయం చిరపాండు శోఫ శమన శ్చించాదిలేహో మహాన్.
(గ్రంథాంతరే)

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, ఇనుపరాపొడి, చిత్రమూలము ఇవి దినుసుకు ౯౦ పలములు, అల్లము, దేవదారు, గలిజేరువేళ్ళు, చిరుబొద్దివేళ్ళు ఇవి దినుసుకు ౨౫ పలములు, ములువెంపలివేళ్ళు, కొతిమెర్లు, కొడిసెచెక్క, ద్రాక్షపండు ఇవి దినుసుకు ౧౬ పలములు, చవ్యము, పిప్పలీమూలము ఇవి దినుసుకు ౮ పలములు, దశమూలములు

దినుసుఒకటింటికి ౪ పలములు-ఇటుల వీనిని గ్రహించి వీనికన్నిటికి నాలుగింతలు (అనఁగా వైద్యసంప్రదాయప్రకారము ముప్పందుము) నీళ్ళుపోసి చతుర్థాంశముగ చిక్కఁగ కషాయము కాచి వడియగట్టి అందు ౧౦౦ పలములు బెల్లము కలిపి వడబోసి అందు పులిచింతాకురసము కుంచెడు, మాదీఫలరసము కుంచెడు పోసి బాగుగ కలిపి లేహ్యపాక ముగ వండి అందు వాయువిడంగములు, త్రికటుకములు, జీలకఱ్ఱ, ఏలకులు, కచోర ములు, దాచినిచెక్క, తాళిసెపత్రి అను వానియొక్క చూర్ణము దినుసు కొక్కొక పలము, మండూరము ౨ పలములు, లోహభస్మము ౩ పలములు లేహ్యపాకమున వైచి సాంగశీతలమున తేనె కలిపి సేవించిన ముదిరిన పాండువు శోఫలు హరించును. ఇదియ మహాచించాదిలేహ్య మనంబడును.

పాండువులకు రక్షాకర్మాదులు

ద్వ్యఙ్గుళేఽధః కూర్పరతో దహే త్తామ్రశలాకయా,
చించాదిలేహ్యద్వితయం ప్రయోజ్యం పాండురోగిణామ్. 55
(గ్రంథాంతరే)

తా. పాండురోగముల మోచెయ్యికి రెండంగుళములకుదిగువ తామ్రశలాకతో రక్షలు వేయుటయే గాక లోనికి చించాదిలేహ్యమునేని, మహాచించాదిలేహ్యమునేని నొసంగవలయును.

హలీమకవివరము

వాతపిత్తసముద్భూతః పాండురోగో హలీమకమ్. 56

తా. వాతపిత్తములచే జనించిన పాండువు, హలీమక మని చెప్పంబడును.

హలీమకలక్షణము

యదాతు పాండోర్వర్ణస్స్యా ద్ధరిత శ్శ్యావపీతకః,
బలోత్సాహక్షయ స్తంద్రా మందాగ్నిత్వం మృదుర్జ్వరః 57
స్త్రీష్వహర్షోఽంగమర్దశ్చ దాహ తృష్ణారుచిర్భ్రమాః,
హలీమకం తదా తస్య విద్యాదనిలపిత్తతః. (గ్రంథాంతరే)

తా. పాండురోగమధ్యమున శరీరము ఆకుపసపువర్ణము, కపిలవర్ణము, లేక పసపువర్ణముగలదై బలము, ఉత్సాహము అనునవి నశించి తంద్ర, అగ్నిమాంద్యము, స్వల్పజ్వరము, స్త్రీసంభోగమునం దిచ్ఛలేకుండుట, ఒడలునొప్పి, దాహము, దప్పి, అన్నద్వేషము, భ్రమ అనునవి గలిగియుండిన వాతపిత్తములచే జనించిన హలీమక మని తెలియవలయును.

పాండువులకు త్రిఫలాయసచూర్ణము

త్రిఫలా ద్వికరంజాగ్ని కుండలీ చూర్ణసంయుతం,
పాండురోగీ పిబే ల్లోహ రజస్తక్రేణ మండలమ్. (లోహతంత్రే)

తా. కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, క్రానుగచెక్క, సెమలిచెక్క, చిత్రమూలము నల్లఉప్పిచెక్క వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణము చేసి యందు తగుమాత్రము లోహ భస్మము కలిపి మజ్జిగతో ఒకమండలము సేవించిన పాండువు, శోఫలు హరించును.

పాండువులకు సహాయసచూర్ణము

వ్యోషాగ్ని వేల్ల త్రిఫలా తుల్యం భసితమాయసం,
సహాయసమిదం చూర్ణం ప్రశస్తం పాండుశోభినామ్. 60
(చింతామణౌ)

తా. త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ లోహభస్మము కలిపి, యందొక తులమును ప్రతిదినము మజ్జిగతో సేవింపుచుండిన పాండువు, శోఫలు హరించును. (క్షయరోగ ప్రకరణమున జెప్పంబడిన కాంతవల్లభరసము నేని, లోకనాథరసము నేని సర్వపాండువులయందు బ్రయోగింపం దగును.)

సర్వపాండువులకు పూర్ణచంద్రరసము

ద్వికర్షం శుద్ధసూతం చ గంధకం చ ద్వికర్షకం,
లోహభస్మ పలంచాభ్రం జారితం చ పలాశకమ్. 61
ద్వితోలం రజతం చైవ వంగభస్మ ద్వికర్షకం,
సువర్ణం తోలకం చైవ తామ్రం కాంస్యం చ తత్సమమ్. 62
జాతీఫలం చేంద్రపుష్ప మేలాం భృంగం చ జీరకం,
కర్పూరం వనితా ముస్తం కర్షం కర్షం పృథక్పృథక్. 63
సర్వం ఖల్వతలే క్షిప్త్వా కన్యారసవిమర్దితం,
భావయిత్వా వరీతోయై రుబుకానాం రసైస్తథా. 64
ఏరండపత్రైః స్సంవేష్ట్య ధాన్యే రాత్రిం దివోషితం,
ఉద్ధృత్య మర్దయిత్వా తు వటికాం వల్లసమ్మితామ్. 65
ఖాదేచ్చ వటికా మేకాం పర్ణఖండేన సంయుతాం,
సర్వవ్యాధివినాశాయ కాశీనాథేన నిర్మితః. 66
పూర్ణచంద్రరసో నామ్నా సర్వరోగేషు యోజయేత్,

బలో రసాయనో వృష్యో వాజీకరణ ఉత్తమః. 67
అయమష్ఠీలికాం హంతి కాసశ్వాస మరోచకం,
ఆమశూలం కటీశూలం హృచ్ఛూలం పంక్తిశూలకమ్. 68
అగ్నిమాంద్య మజీర్ణం చ గ్రహణీం చిరజాం పరాం,
ఆమవాతం చామ్లపిత్తం భగందరమపి ద్రుతమ్. 69
కామిలాం పాండురోగం చ ప్రమేహం వాతశోణితం,
వాతఃపరతరం శ్రేష్ఠో విద్యతే వాజికర్మణి. 70
రసస్యాస్య ప్రసాదేన నరో భవతి నిర్గదః,
మేధాం చ లభతే వాగ్మీ తుష్టిపుష్టిసమన్వితః. 71
మదనస్య సమాకాంతిర్మదనస్యసమం బలం,
గీయతే మదనే నైవ మదనస్యసమం వపుః. 72
ప్రియాం చైవ రతిప్రాయాం పశ్యేచ్ఛ మదనాకులం,
స్త్రీణామప్యనపత్యానాం దుర్బలానాం చ దేహినామ్. 73
క్షీణానా మల్పశుక్రాణాం వృద్ధానాం వాతరేతసాం,
ఓజస్తేజస్కరశ్చాయం స్త్రీషు కామవివర్ధనః. 74
అభ్యాసేన నిహంతి మృత్యుపలితం సర్వామయధ్వంసనః,
వృద్ధానాం మదనోదయోదయకరః ప్రౌఢాంగనాసంగమే,
నిత్యానందకరస్తథాతిసుఖదో భూపై స్సదా సేవ్యతే
దృష్టస్సిద్ధఫలో రసాయనవరః శ్రీపూర్ణచంద్రో రసః. 75

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ఇవి దినుసుకును రెండుకర్షములు, లోహభస్మము, జారణము చేయఁబడిన అభ్రకభస్మము, ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము, రజతభస్మము ౨ తులములు, వంగభస్మము ౨ కర్షములు, సువర్ణభస్మము తామ్రభస్మము, కంచుభస్మము - ఇవి దినుసుకొక్కొకతులము, జాజికాయ, లవంగములు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, జీలకఱ్ఱ, పచ్చకర్పూరము, వనితా, తుంగముస్తెలు - ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి కలబందరసముతో మర్దించి పిదప పిల్లిపీచరము, ఆముదపువేళ్లు అనువానిరసములలో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ భావనచేసి ముద్దచేసి ఆముదపాకులలో చుట్టి ధాన్యరాశియం దొకజేయుంబగ లునిచి పిదప దానిని యందుండి తీసి మరల మర్దించి వల్లప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తమలపాకులోనునిచి సేవించిన సర్వరోగములు హరించును.

ఇదియ దివోదాసునిచే నిర్మింపఁబడిన పూర్ణచంద్రరస మనంబడును. దీనిని సర్వరోగముల ప్రయోగింపం దగును. ఈ రసాయనము బలమును, వీర్యవృద్ధిని, మైథునశక్తిని గలుగం జేయుటయే గాక అష్ఠీలికావాతము, కాసశ్వాసలు, అరుచి, ఆమశూల, కటిశూల, బొమ్మునొప్పి, పంక్తిశూల, అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము, చిరకాలముగ నుండు గ్రహణి రోగము, ఆమవాతము, అమ్లపిత్తము, భగందరము, కామిల, పాండువు, ప్రమేహము, వాతరక్తము అను వానిని సగా కడుశీఘ్రముగ పోకడుచును. *వాజీకరణమునకు దీనికన్న శ్రేష్ఠంబైన యౌషధం బెద్దియులేదు. ఈరస సేవనవలన నరుఁడు సర్వరోగవిముక్తుం డగుటయే గాక మేధ, వాక్పటుత్వము, సంతోషము, శరీరపుష్టి, మన్మథునితో సమాన మైన శరీరకాంతి, బలము గలవాఁడుగ సగా నగును. మఱియు వానికి స్త్రీలయం దత్యా సక్తియు, వానియందు స్త్రీలకు కడు ఆసక్తియు గలుగును. దీనిని గొడ్రాలుగ నుండు స్త్రీ సేవించిన సంతానంబును, దుర్బలులుగ నుండువారు సేవించిన బలంబును, శరీరకృశ త్వము, అల్పశుక్రవృద్ధాప్యము, వాతదుష్టశుక్రము గలవారు సేవించిన ఓజస్సు, తేజస్సును గలుగును. దీనిని స్త్రీలు సేవించిన వారికి కామోద్రేకము గలుగును. మఱియు దీని సేవనవలన మరణము, ముదిమి, సర్వరోగములు హరించి వృద్ధులు కామోద్రేకము గలవారై మదించిన స్త్రీలను సురతమున తృప్తిపరచెదరు. మఱియు నీరసమును రాజులు ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన వారికి కడుసౌఖ్యము వాటిల్లును. ఈరసము నిశ్చయముగ ఫలమును గలుగం జేయును.

పాండుశోఫలకు శోఫాంకుశరసము

తామ్రపత్రం త్రిభాగేన రసగంధేన లేపయేత్,
నింబద్రవేణ సంయోజ్య సూర్యతాపే వినిక్షిపేత్. 76
ఊర్ధ్వాధో గంధకం దత్వా పాచయే దతియత్నతః,
మత్స్యాక్షీ మర్దితం కృత్వా మృద్భాండే వాలుకే క్షిపేత్. 77
యామమాత్రం చ పక్త్వైవం సాంగశీతలముద్ధరేత్,
గుంజామాత్రాం వటీం కృత్వా పథ్యయా గుడసంయుతామ్. 78
ఆర్ద్రకస్య రసేనాపి శోఫ పాండు విభేదనం,

---

* వాజః శుక్రం తదస్యాస్తీతివాజీ అవాజీవాజీ క్రియతే పురుషోఽనేనేతి వాజీ కరణమ్. శ్లో. యేన నారీషు సామర్థ్యం వాజివల్లభతే నరః, యేనవాప్యధికం వీర్యం వాజీ కరణమేవ తత్,

శోఫాంకుశరసో నామ్నా లోకానాం హితకారకః. 79

(జాతుకర్ణనిఘంటౌ)

తా. శుద్ధిజేసిన రాగిరేకులు 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన రసము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకమును గ్రహించి వేపాకురసములో బాగుగ మర్దించి లేపనముజేసి ఎండనెండించి మూకుటిలో నునిచి వానికి ఊర్ధ్వాధోభాగముల గంధకము నునిచి చీల మన్ను పూసి పాకము జేసి మరల పొన్నగంటియాకురసములో మర్దించి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని కరక్కాయచూర్ణము, బెల్లము అనువానితోగాని, అల్లపురసములోగాని సేవించిన శోఫ, పాండువులు హరించును. ఇదియ శోఫాంకుశరస మనఁబడును.

శోఫముద్గరరసము

రసం గంధం మృతం తామ్రం పథ్యా వాలుకగుగ్గులు,
సమమాజ్యేన సంయుక్తం గుళికాః కారయేత్తతః. 80
ఏకైకాం సేవయేద్వైద్య శ్శోఫపాండ్వపనుత్తయే,
సీతలం చ బలం దేయం తక్రంచామ్లం వివర్జయేత్. 81
శోఫముద్గరనామ్నాయం పూజ్యపాదేన నిర్మితః, (గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, కరక్కాయలు, కూతురుబుడమ, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి నేతితో బాగుగ మర్దించి ఐదు చిన్నములయెత్తుమాత్రలు జేసి యందొకదానిని సేవించిన పిదప శీతోదకమును పానముజేసిన శోఫ, పాండువులు హరించును. ఇదియ పూజ్యపాదునిచే నిర్మింపఁబడిన శోఫముద్గరరస మనంబడును. దీనియందు మజ్జిగను; పులుసును వర్జింపవలయును.

శుష్కపాండులక్షణము

పాండురోగే భవేత్కార్శ్యం శుష్కపాండుం వినిర్దిశేత్. 82

(మాధవనిదానే)

తా. పాండురోగములలో శరీరము ఎండియుండిన శుష్కపాండు వని తెలియవలయును.

శుష్కపాండువులకు కాలవిధ్వంసనరసము

పారదం త్రిఫలం దత్వా గంధకే త్రిపలాత్మకే,
పచేద్యామం చ చుల్యాం తు చూర్ణయిత్వా తతః పునః. 83
గుళూచీ సారమాదాయ శుష్కం సప్తపలాత్మకం,
మర్దయిత్వా తతస్సర్వం మధునా గుళికాకృతమ్. 84

వాసాపత్త్రైస్సమాబధ్య మధుభాండే వినిక్షిపేత్,
ఏకైకాం భక్షయేన్నిత్యం శుష్కపాండువినాశనః. 85
కాలవిధ్వంసనో నామప్యసాధ్యం శ్వయథుం జయేత్,

తా. శుద్ధిజేసిన రసము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము 3 భాగములు ఇటుల వీని నేకముజేసి మర్దించి మూసళ్ళలో నునిచి బాగుగ చీలమన్ను లేపనముజేసి ఒకఝామువండి సాంగశీతలమున చూర్ణముజేసి యందు తిప్పసత్తు 2 భాగములు కలిపి తేనెతో మర్దించి మాత్రలుజేసి అడ్డసరపాకులలో నునిచి బంధించి తేనెకుండయందునిచి యందొక్కొకమాత్ర చొప్పున ప్రత్యహము ప్రాతస్సాయంకాలముల సేవింపుచుండిన శుష్కపాండువు, అసాధ్యశోఫలు హరించును. ఇదియ కాలవిధ్వంసనరస మనఁబడును.

శుష్కపాండుక్షయలకు త్రైలోక్యసుందరరసము

భాగారసస్య చత్వారో గంధకస్య చ పంచ చ. 86
ముసలీ త్రిఫలాచైవ త్రికటుర్గోచ సంజ్ఞకః,
గుళూచి సత్వకంచైవ పంచ పంచ పృథక్పృథక్. 87
అభ్రకస్య షడష్టౌ చ లోహస్య పరికీర్తితాః,
చూర్ణయిత్వా చ తత్సర్వం భావయే దతియత్నతః. 88
చతుష్షష్టికవారం చ త్రిఫలాక్వాథత స్తథా,
తదర్థం భృంగరాజస్య తదర్ధం శిగ్రుమూలతః. 89
ద్రవేణ చిత్రమూలస్య తదర్ధం గృహకన్యయా,
ఆర్ద్రికస్య ద్రవేణాపి భావనా పరికీర్తితా. 90
త్రైలోక్యసుందరోనామ్నా శుష్కపాండుక్షయాపహః,
అష్టవల్లం ప్రదద్యాశ్చ దశ ద్వాదశరాభిషక్. 91
మధునాసితయావాపి ఘృతేన కణయాపివా,
ఏవంచించాసమాయుక్తం శోఫ పాండు వినాశనమ్. 92
పథ్యం మృగాంకవద్దద్యా ద్భక్ష్యం సర్వం వివర్జయేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౪ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ భాగములు, నేలతాటిగడ్డలు, కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, బూరుగ, పిప్పసత్తు అనువానిచూర్ణము దినుసు కొకటింటికి ౫ భాగములు, అభ్రకసిందూరము ౬ భాగములు, లోహభస్మము ౮ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున వైచి చూర్ణము

జేసి త్రిఫలాకషాయముచే ౬౮ భావనలు, గుంటగలగరాకుకషాయముచే ౩౨ భావనలు, మునగవేళ్ళరసముచే ౧౬ భావనలు, చిత్రమూలము, కలబంద, అల్లము అను వానిరసములచే ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ ఎనిమిదేసి భావనలుజేసి పిదప ఎనిమిది, లేక పది, లేక పన్నెండు వల్లముల ప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనె, పంచదార, ఘృతము అను వానితోనేని, చింతాకురసము పిప్పలితోనేని సేవింపుచుండిన శుష్క-పాండువు, క్షయములు, వాపులు హరించును ఇదియ త్రైలోక్యసుందరరస మనంబడును. దీనియందు సర్వభక్ష్యముల వర్జించి మృగాంకరసములో జెప్పంబడిన పథ్యము నాచరింపవలయును.

గంధకం టంకణం సూతం త్రికటు త్రిఫలా సమమ్. 93
నవద్రవ్యాణి చైతాని లోహ కిట్టం సమాంశకం,
గోమూత్రే ద్విగుణే పక్త్వా తత్సమం మిశ్రితం గుడమ్. 94
భక్షయే త్కోలమాత్రం తు శాల్యన్నం తక్రభోజనం,
అనంతగుణమండూరం క్షయపాండువినాశనమ్: (అన్యశాస్త్రే) 95

తా. ౯ భాగముల చిట్టెపుచూర్ణములో ౩౬ భాగములు గోమూత్రము పోసి కాచి అందు శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు అనువానిచూర్ణము దినుసు కొక్కొకభాగముచొప్పున ౯ భాగములు, ప్రాతబెల్లము ౧౮ భాగములు వైచి పాకముజేసి రేగుపండంత మాత్రలుజేసి సేవింపుచుండిన క్షయము, పాండువు హరించును. ఇదియ అనంతగుణమండూరము. పథ్యము - దీనియందు మజ్జిగయన్నమును భుజింపవలయును.

పాండురోగములయందు పథ్యము

భోజనం సాత్మ్యకం శాలి యవ గోధూమ ముద్గకం,
జాంగలాని చ మాంసాని గోపయో మాహిషం ఘృతమ్. 96
వృష్టా పటోలం వేత్రం చ పర్పటం శాక ద్రాక్షకం,
దాడీమంచాపి ఖర్జూరం ఫలాన్యామలకాని చ. 97
పంచమూలం సింధువారి పిబేద్వాతాదికే తథా,
సర్వేషాం పాండురోగాణాం మాహిషం తు ఘృతం హితమ్. 98
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరప్రకృతికనుగుణముగనుండు భోజనము, ప్రాతవడ్లు, యవలు, గోధుమలు, పెసలు, జాంగలమాంసము, ఆవుపాలు, బఱ్ఱెనెయ్యి, అడ్డసరము, పొట్లకాయ,

దురుగొమ్ము, పర్పాటకము, తోటకూర, ద్రాక్షపండు, దానిమ్మపండు, ఖర్జూరపండు, ఉసిరికెపండు, మారేడు, నెల్లికూర, గుమ్మడుబద్ధ, దుందిలము, కలిగొట్టు, నదీజలము - ఇవి వాతాది సర్వపాండురోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పాండురోగముల పథ్యాపథ్యములు

గురుద్రవ్య విదాహీని తిలం ముద్గాన్న మేవ చ,
గ్రామ్యాన్యముపోతకీంచాపి మాంసాని పరివర్జయేత్. 99
సర్వేషాం పాండురోగాణాం మాహిషం తు ఘృతం హితం,
ఇతి సామాన్యతః ప్రోక్తం పాండురోగే చికిత్సకైః. 100

తా. గురుద్రవ్యములు, విదాహకరవస్తువులు, నువ్వులు, పులగము, ఊరబచ్చలికూర, మాంసములు ఇవి పాండురోగములయందు అపథ్యకరంబులు. సర్వపాండురోగముల బఱ్ఱెనెయ్యి హితకరము. ఇటుల పాండురోగముల చికిత్సకులచే పథ్యాపథ్యంబులు సామాన్యంబుగ జెప్పంబడియె.

పాండురోగచికిత్సావిధానము

పాండురోగేషు కుశల శ్శోఫోక్తం చ క్రియా క్రమమ్. 101

తా. బుద్ధిమంతుఁ డగువైద్యుఁడు పాండురోగములయందు సగా శోఫచికిత్సలనే జేయవలయును.

శోఫనిదానము

నీత్వానిలో రుధిరపిత్తకఫాన్ ప్రదుష్టో
బాహ్యస్సిరాః ప్రకుపితాన్ సచ తైర్నిరుద్ధః,
త్వఙ్మాంస సంశ్రయమలం వితనోతి శోఫం
సోత్సేధసంహతమథోకిల శోఫమాహుః. 102
కర్మవ్యాధికృశత్వతీక్ష్ణలవణక్షారోష్ణశీతాశనా
చ్ఛోకస్వప్నసురాతిమాంసరతితస్సంక్షోభణాద్వాహనాత్,
ఊర్ధ్వాధశ్చ సిరాసురోధకుపితః స్థిత్వానిలో మధ్యగః
సోత్సేధం పరిసర్పిణం వితనుతే శోఫం చ సర్వాంగగమ్ 103
శ్వయథుర్యస్య పాదస్థో ఘునఃపాదౌ నిపీడయేత్,
శోఫస్సంధిని వైషమ్యం తం భిషక్పరివర్జయేత్. (అశ్వినీకల్పే) 104

తా. సర్వకారణముచే దుష్టమైనవాతము రక్తపిత్తకఫముల దోషయుక్తంబులుగ జేసి బైటిసిరల జెందునటులంజేయును. పిదప వాతము పూర్వోక్తరక్తపిత్తకఫములచే నడ్డ

గింపఁబడినదై త్వఙ్మాంసములయం దున్నతముగ, కఠినముగ నుండువాపును గలుగఁ జేయును. ఇదియ శోఫరోగ మనంబడును. మఱియు ప్రారబ్ధకర్మమువలన వ్యాధిచే జనించెడి కృశత్వమువలన అత్యుష్ణము, లవణము, కారము, ఉష్ణము, శీతలముగల పదార్థసేవనవలన శోకము, నిద్ర, కడుమద్యపానము, కఠమాంసభక్షణము అనువానిసేవనవలన, కోరికల వలన, శరీరశ్రమవలన, అధికముగ భారమును మోయుటవలన వాతము సిరలయొక్క ఊర్ధ్వాధఃప్రదేశములయందు పూర్వోక్తరక్తపిత్తకఫములచే నడ్డగింపఁబడుటం జేసి ప్రకోపించినదై శరీరమంతట వ్యాపించి ఉన్నతమైనశోఫను గలుగఁజేయును. మఱియు ఎవనికి పాదములయందు వాపు దిగి గట్టియై వేదనను గలుగఁజేయుచు మరల తొడలయందు వ్యాపించుచు నుండెడినో, అట్టివానిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

రక్తపిత్తకఫాన్వాయుర్దుష్టోదుష్టాన్ బహిస్సిరాః,
నీత్వా రుద్ధగతిస్తైర్హి కుర్యాత్త్వఙ్మాంససంశ్రయమ్. 105
సోత్సేధం సంహతం శోఫం తమాహుర్నిచయాదతః,

(గ్రంథాంతరే)

తా. వాతము దుష్టంబై స్వకారణముచే దుష్టంబులైన రక్తపిత్తకఫముల బాహ్యసిరల జెందునటులం జేసి వానిచే నడ్డగింపబడిన గతిగలదై త్వఙ్మాంసాశ్రితముగ నుండు వాపును గలుగఁజేయును. ఆవాపు పొడవుగ, కఠినముగ నుండును. మఱియు నిది రక్తయుక్తత్రిదోషసంబంధముగలదిగ నుండుటం జేసి సన్నిపాతాత్మక మని చెప్పంబడును.

శోఫవిభాగము

సర్వం హేతువిశేషైస్తు రూపభేదాన్నవాత్మకమ్. 106
దోషైః పృథగ్ద్వయైస్సర్వై రభిఘాతాద్విషాదపి,

తా. ఆవాపు కారణభేదజనిత కార్యభేదములవలన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, వాతపిత్త, పిత్తశ్లేష్మ, శ్లేష్మవాత, సన్నిపాత, అభిఘాత విషసంబంధమువలన తొమ్మిది విధంబులుగ నగును.

శోఫపూర్వరూపము

తత్పూర్వరూపం దవథుస్సిరాయామోఽఙ్గగౌరవమ్. 107

తా. సంతాపము గలుగుట, సిరలు ఈడ్చినటుల నొచ్చుట, శరీరజడత్వము గలుగుట ఈలక్షణములవలన వాపు జనించు నని తెలియవలయును.

శోఫకారణము

శుద్ధ్యామయాభక్తకృశాబలానాం క్షారామ్లతీక్ష్ణోష్ణగురూపసేవా,

దథ్యామమృచ్ఛాకవిరోధి దుష్టగరోపసృష్టాన్ననిషేవనం చ. 108
అర్శాంస్యచేష్టా నచ దేహశుద్ధి ర్మర్మోపఘాతో విషమాప్రసూతిః,
మిథ్యోపచారః ప్రతికర్మణాం చ నిజస్య హేతుశ్శ్వయథోః ప్రదిష్టః.

తా. వమనవిరేచకాది శోధనము, జ్వరాదిరోగములు, విరుద్ధభోజనము, ఉపవాసము ఈ మొదలగువానివలన కృశించినవారలు, మఱియు సత్వక్షయముగలవారలు, ఉప్పు, పులుసు, కారము, ఉష్ణము, జడముగల పదార్థముల సేవించుటవలనను, పెరుగు అపక్వద్రవ్యములు, మృత్తిక, ఆకుకూరలు, క్షీరమత్స్యాది విరుద్ధపదార్థములు, దుష్టాన్నము, విషసంబంధముగల అన్నము ఈ మొదలగువానిని సేవించుటవలనను, మూలవ్యాధి, సంచారాదులు సేయకుండుట, వమనవిరేచనములచే శోధనార్హం బగుదోషముల శోధింపకుండుట, హృదగుదాది మర్మస్థలముల దోషములు కుపితంబగుటచే ఉపఘాతము గలుగుట, ఆమగర్భప్రసవము, విరుద్ధప్రసవము, వమనాదికర్మలయందు విరుద్ధోపచారంబులు సేయుట ఈ మొదలగువానివలనను వాపు జనించును.

శోఫసామాన్యలక్షణము

సగౌరవం స్యాదనవస్థితత్వం సోత్సేధమూష్మాథ సిరాతనుత్వం,
సలోమహర్షశ్చ వివర్ణతా చ సామాన్యలింగం శ్వయథోః ప్రదిష్టమ్.

తా. శరీరజడత్వము చంచలచిత్తము శరీరమున ఉబ్బు దాహము గలుగుట, నరములు ఉబ్బుట, గగుర్పొడుచుట, శరీరము వివర్ణముగ నుండుట ఈలక్షణములు శోఫలయందు సామాన్యముగ గలిగియుండునని తెలియవలయును.

వాతజశోఫలక్షణము

చల స్తనుత్వక్పరుషోఽరుణోఽసిత
స్సుషుప్తిహర్షార్తియుతోఽనిమిత్తతః,
ప్రశామ్యతి ప్రోన్నమతి ప్రపీడితో
దివాబలీ స్యాచ్ఛ్వయథుస్సమీరణాత్. 111

తా. వాపు చంచలముగ చర్మము పలచగ కఠినముగ ఎఱ్ఱగ లేక నల్లగ నుండుట, స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, జిలజిల యను వేదనగాని గగుర్పాటుగాని గలిగి కారణము లేకనే శమించుట, అణచిన తత్క్షణమున పైకిలేచుట, పగటియందు వాపు ప్రాబల్యముగ నుండుట ఈలక్షణములుగలది వాతజశోఫ యని తెలియవలయును.

పిత్తజశోఫలక్షణము

మృదు స్సగంధోఽసిత పీత రాగవాన్

భ్రమ జ్వర స్వేద తృషా మదాన్వితః,
యఉష్యతే స్పర్శరుగత్యిరాగకృ
త్సపిత్తశోఫో భృశదాహపాకవాన్. 112

తా. మృదువుగ, ఒకింత గంధయుక్తముగ, నల్లగ, పసపుగ, ఎఱ్ఱగ నుండుట, భ్రమ, జ్వరము, చెమట, దప్పి, ఉన్మాదము, తాపముగలుగుట, తాఁకిన నొచ్చుట, నేత్రము లెఱ్ఱగనుండుట, కడుమంటలు, పాకముగలుగుట ఈలక్షణములుగలది పిత్తజశోఫ యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మజశోఫలక్షణము

గురుః స్థిరః పాండుగరోచకాన్వితః
ప్రసేకనిద్రావమివహ్నిమాంద్యకృత్,
సకృచ్ఛ్రజన్మప్రశమో నిపీడితో
నచోన్నమేద్రాత్రిబలీ కఫాత్మకః. 113

తా. జడముగ, స్థిరముగ, పాండువర్ణముగ నుండుట, అన్నద్వేషము గలుగుట, జొల్లుకారుట, నిద్ర, ఓకర, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, చిరకాలముమీఁదట ఉత్పత్తినాశనముల జెందుట, అణచిన పైకిలేవకుండుట, కఫము రాత్రులయందు వృద్ధిని జెంది నాడుల నడ్డగించి రోగికి దేహక్లేదమును, చేష్టావిహీనతను గలుగంజేయుటవలని వాపు బలవత్తరముగ నుండుట, పగటియందు కఫమునకు బలము లేకుండుటంజేసి స్రోతస్సులకు ప్రతిబంధము, చేష్టావిహీనత లేకుండుట-ఈ లక్షణములుగలది శ్లేష్మజశోఫ యని తెలియవలయును.

ద్వంద్వజ, సన్నిపాతజ శోఫలక్షణము

నిదానాకృతిసంసర్గా చ్ఛ్వయథుస్స్యాద్ద్విదోషజః,
సర్వాకృతిస్సన్నిపాతా చ్ఛోఫో వ్యామిశ్రలక్షణః. 114

తా. రెండురెండు దోషవికారములు, లక్షణములు గలిగియుండిన ద్వంద్వశోఫ యనియు, వాతాదిసర్వదోషలక్షణములు గలిగియుండిన సన్నిపాతశోఫ యనియు తెలియవలయును.

అభిఘాతజశోఫలక్షణము

అభిఘాతేన శస్త్రాది చ్ఛేదభేదక్షతాదిభిః,
హిమానిలోదధ్యనిలై ర్భల్లాతకపికచ్ఛుజైః. 115
రసైశ్శూకైశ్చ సంస్పర్శాచ్ఛ్వయథుస్స్యాద్విసర్పవాన్,

భృశోష్మాలోహితాభాసః ప్రాయశః పిత్తలక్షణః. 116

తా. కాష్ఠాదులచే ప్రహరించుట, శస్త్రాదులచే నరుకుట, బ్రద్దలుసేయుట, లేక గాయపడుచుట, చలిగాలి, సముద్రపుగాలి, జీడిగింజరసము, దురదగొండిరసము, ముల్లు అను వాని సంబంధమువలన శరీరమున వాపు జనించి కడుదాహము, ఎఱుపువర్ణము, తఱుచుగ పిత్తశోఫలక్షణములు గల్గియుండుట ఈలక్షణములు గలది అభిఘాతశోఫ యని తెలియవలయును.

విషజశోఫలక్షణము

విషజస్సవిషప్రాణి పరిసర్పణమూత్రణాత్,
దంష్ట్రాదంతనఖాఘాతా దవిషప్రాణినామపి. 117
విణ్మూత్రశుక్రోపహత మలవద్వస్త్రసంకరాత్,
విషవృక్షానిలస్పర్శా ద్గరయోగావచూర్ణనాత్. 118
మృదుశ్చలోవలంబీచ శీఘ్రోదాహరుజాకరః,

తా. విషజంతువులు శరీరముపైఁ బరుగిడుటచేనేని, లేక వానిమూత్రము శరీరముపైఁ బడుటచేనేని, లేక విషవిహీనజంతువులయొక్క కోరలు, లేక దంతములు, నఖములు అనువాని అభిఘాతముచేనేని, లేక విషప్రాణులయొక్క మల, మూత్ర, శుక్లములచే తడిసిన వస్త్రమును ధరించుటచేనేని, లేక విషవృక్ష విషవాత స్పర్శచేనేని, లేక విషసంబంధముగలవస్తువును శరీరముపై పూయుటచేనేని విషశోభ జనించును. ఆశోభ మృదువుగను, చంచలముగ, వ్రేలునదిగ, శీఘ్రోత్పత్తి, దాహము, పీడ గలదిగ నుండును.

వాతాదిస్థానవిశేషమువలన శోఫోత్పత్తిక్రమము

దోషాశ్శ్వయథు మూర్ధ్వం హి కుర్వంత్యామాశయస్థితాః. 119
పక్వాశయస్థా మధ్యేతు వర్చస్థానగతాస్త్వధం,
కృత్స్నం దేహమనుప్రాప్తాః కుర్యుస్సర్వసరంతథా. 120

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు ఆమాశయగతంబులైన ఱొమ్మునుపైభాగమున, పక్వాశయగతంబులైన ఱొమ్ము, పక్వాశయము అనువానికి మధ్యభాగమున వాపును గలుగంజేయును. మఱియు మలాశయగతంబులైన పక్వాశయము మొదలు పాదపర్యంతము వాపును గలుగంజేయును. మఱియు శరీరమంతట వ్యాపించిన సర్వాంగముల వాపును గలుగంజేయును.

అసాధ్యశోఫలక్షణము

శ్వాసః పిపాసా ఛర్దిశ్చ దౌర్బల్యం జ్వరయేవ చ,

యస్యచాన్నేరుచిర్నాస్తి శోఫినం పరివర్జయేత్. 121

తా. శ్వాసము, దప్పి, ఓకర, దౌర్బల్యము, జ్వరము, అన్నద్వేషముగల శోఫ రోగిని వర్జింపవలయును.

ఆననం హస్త పాదం చ పుంసి శోఫః ప్రవర్తతే,
పునఃపునః ప్రకారేణాప్యసాధ్యః పరికీర్తితః. (నిత్యనాథీయే) 122

తా. ఏపురుషునికి ముఖము, కాళ్లు, చేతులు అనువానియందు వాపు జనించి నివృత్తింపుచు మరల వాచుచునుండెడినో, అట్టిరోగియొక్క శోఫ యసాధ్యంబని తెలియవలయును.

ఆననం హస్త పాదం చ కుక్షీ గుహ్యే వుభావపి,
స్త్రీణాం శోఫః ప్రవర్తేత హ్యసాధ్యః పరికీర్తితః. (సిద్ధసంగ్రహే)

తా. స్త్రీకి ముఖము, చేతులు, కాళ్లు, కడుపు, మర్మస్థలము అనువానియందు వాపు జనించినను, లేక నివృత్తించి మరల వాచినను, ఆస్త్రీయొక్క శోఫ యసాధ్యం బని తెలియవలయును.

గౌరవం చ జ్వరం తృష్ణా మద స్వేదోఽగ్నిమందతా,
మూత్రకృచ్ఛ్రాతిసారం చ ఛర్దిశ్చ శ్వయథౌ భవేత్. 124
(అశ్వినీకల్పే)

తా. శరీరము బరువుగ నుండుట, జ్వరము దప్పి గలుగుట, శరీరము గురుతెలియకుండుట, చెమటపట్టుట, అగ్నిమాంద్యము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అతిసారము, వాంతి గలుగుట ఈలక్షణములు గలవాపులు అసాధ్యములని తెలియవలయును.

శోఫేమారకోపద్రవములు

అనేకోపద్రవయుతం పాదయోః ప్రసృతం నరం,
నారీం శోఫ ముఖీం హంతి కుక్షీ గుహ్యే వుభావపి. (మతాంతరే)

తా. ఏపురుషునికి శోఫరోగముతోడ అనేకోపద్రవంబులు గూడి కాళ్లయందు వాపు, స్త్రీకి ముఖమునందు వాపు, స్త్రీపురుషులకు కడుపు, మర్మస్థలము అనువానియందు వాపు గలిగియుండెడినో, అట్టివారు మరణముజెందుదురని తెలియవలయును.

జ్వరాతిసార శోఫానాం శ్వయథౌ చ తథాక్షయే,
ఆననం హస్త పాదం చ విశేషాద్యస్యశుష్యతి. 126
స్వయోనావపి దేహే చ సామాన్యాద్వ్యాతిపంచతామ్,
(నిత్యనాథీయే

తా. పాండు, క్షయరోగములలో జ్వరాతిసారంబేని, శోఫయేని ముదిరినను, లేక ముఖము, కాళ్లు చేతులు శుష్కించి యోని శరీరము వాచియుండినను ఆపాండు క్షయ రోగులు మరణము జెందుదురని తెలియవలయును. (మఱియు అనేకోపద్రవములతో గూడి యుండు శోఫలు అసాధ్యంబు లనియు, తక్కినవి సాధ్యంబు లనియు తెలియవలయును)

క. చిరుచెమట దప్పి మూత్రము
నరికట్టుట పచ్చ నగుట యతిసారంబుల్
జ్వరమును వాంతియుఁ గలయూ
గురుశోఫలు మానవనుచుఁ గొట్టురు చెప్పెన్.

శోఫారిరసము

స్వచ్ఛసూతేన గంధేన కృతా కజ్జలికా శుభా. 127
తతశ్శుల్బం సకాంతం చ రాజావర్తశ్చ రౌప్యకం,
[1]అభ్రకం చ శిలాంతాళం విషం వ్యోష సరాజితాః. 128
విషతిందుక బీజాగ్ని ప్రత్యేకం రససమ్మితం,
సర్వమేకత్ర సంయోజ్య చూర్ణయిత్వా తతఃపరమ్. 129
భృంగరాజరసం దత్వా మర్దయే ద్దివసద్వయం,
శోషణం కారయేత్తేన దాతవ్యా చణకోపమా. 130
రసశ్శోఫారి నామాయం ప్రోక్తమందారభైరవే. 131
స్థౌల్యం రోగ మరోచకాగ్నిసదనం శోఫం చ పాండ్వామయం
ప్లీహం చ గ్రహణీం చ మూలక రుజాం వాతం తథావాహకం,
హిక్కా శ్వాస కఫానిలం క్రిమి యకృచ్ఛూలం చ జీర్ణజ్వరం
సర్వాన్వాతకఫామయాంశ్చ హరతి క్షిప్రం త్రిదోషామయాన్.
(భైరవకల్పే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము వీనిని సమముగ ఖల్వమున నునిచి కజ్జలిగ మర్దించి యందు తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము, [2]రాజావర్తపు రాయి భస్మము, రజితభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, త్రికటుకములు, గంటెన, శుద్ధిజేసిన ముష్టిగింజలు, చిత్రమూలము అనువానిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును పాదరసమునకు సమముగ వైచి గుంటగలగ రాకు రసముతో రెండుదినములు మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి యెండించి

1 కాచజం చ—గాజుప్పు. 2 రాజావర్త మన—కలువురాయి.

తేనెతో సేవించిన స్థూలరోగము, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము, శోఫ, పాండువులు, ప్లీహరోగము, గ్రహణిరోగము, మూలరోగము, కడుపుబ్బరము, ఎక్కిళ్లు, శ్వాస, కఫరోగము, వాతరోగము, కృమిరోగము, యకృద్రోగము, శూల, జీర్ణజ్వరము, సమస్త వాతకఫములచే జనించినరోగములు, త్రిదోషజనితరోగములు కడుశీఘ్రముగ హరించును. ఇదియ మందారభైరవగ్రంథమున జెప్పంబడిన శోఫారిరస మనంబడును.

శోఫలకు వజ్రమండూరము

సూక్ష్మచూర్ణం తు మండూరం గోమూత్రే పాచయే ద్దినం,
వజ్రవల్లీం సమాంశం చ చించా త్వక్క్షారసంయుతామ్. 133
భక్షితంచాక్షమాత్రం తు హ్యసాధ్య శ్వయథుం జయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. మండూరమును సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి గోమూత్రములోవైచి ఒకదినము వండి పిదప నామండూరమును గ్రహించి దానికి సమముగ నల్లేరుబూడిదెను, చింత చెక్కలబూడిదెను కలిపి గచ్చకాయలంతేసి మాత్రలుజేసి సేవింపుచుండిన అసాధ్య శోఫలు హరించును. మఱియు పాండురోగమున జెప్పంబడిన బింబాదికషాయమును సహా శోఫరోగములో సేవింపం దగును.)

శోఫలకు కిట్టాదికషాయము

కిట్టామలకషాయేణ పాండుం శోఫం చ కామిలామ్. 134
చించా కిట్ట కషాయేణ శోఫ పాండు గదం హరేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ప్రాతచిట్టెమును, ఉసిరికెపప్పును కషాయము గాచి అందు సిందూరము గలిపి సేవించిన పాండువు, శోఫ, కామిల హరించును. మఱియు చింతాకును, ప్రాతచిట్టెమును కషాయముగాచి యందు సిందూరముగలిపి సేవించిన పాండువు,శోఫ హరించును.(మఱియు పాండురోగములయందు జెప్పంబడిన కాంతవల్లభరసము, లోకనాథ రసము, మండూర కల్పములు, లోహభస్మము, చించాదిలేహ్యము అనువానిలో దేనినేని సేవించిన శోఫలు హరించును.)

శోఫలకు తింత్రిణీమండూరము

తింత్రిణీ కణసంయుక్తం మండూరం యోజయే త్తతః. 135
పీత్వా చ హరతే శీఘ్రం శోఫ పాండు క్షయాదికం, (బాహటే)

తా. చింతాకు రసము పావుసేరు, పిప్పళ్లు ఒకవరహాయెత్తు, మండూరము ఒక

వరహాయెత్తు-ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి నలువదిదినములు సేవింపుచుండిన శోఫ, పాండువు, క్షయములు, పురాణజ్వరములు హరించును. పథ్యము—వాయింటికూరను, శాల్యన్నమును భుజింపవలయును.

శోఫలకు రసభూపతి

రసగంధామృతం తుల్యం తీక్ష్ణ తామ్రౌదుంబరం సమమ్. 136
హంసపాదిద్రవైః ఖల్వే మర్దితం దివసత్రయం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ లేపయే ద్వస్త్రమృత్తికామ్. 137
వాలుకాయంత్రకే క్షిప్త్వా శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్,
ద్విషడ్యామం సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మాషమాత్రకమ్. 138
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన సర్వశోఫం నిహంతి చ,
రసోహ్యగ్నికుమారాఖ్యో యోగోఽయం రసభూపతిః. 139

(చింతామణౌ)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, ఉక్కుభస్మము, తామ్రభస్మము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున వైచి హంసపాదియాకు రసముతో మూడుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి వాలుకాయంత్రమున పండ్రెండుఝాములు సూక్ష్మాగ్నిచే వండి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముచేసి యందు మాషప్రమాణమును అల్లపురసానుపానముతో నొసంగిన సర్వ శోఫలు హరించును. (ఇదియ అగ్నికుమారమని రసభూపతి యని జెప్పంబడును.)

శోఫలయందు పథ్యము

పురాణశాలి గోధూమ పటోలం తండులీయకం,
ధాత్రీపృథ్వీకఘురసి ద్రాక్షా దాడిమ చందనమ్. 140
తక్రం మధు మధూకే చ శోఫానాం హితమావిదుః,

(మాధవనిదానే)

తా. ప్రాతవడ్లు, గోధుమలు, పొట్లకాయ, చిర్రికూర, ఉసిరికె, గలిజేరుకూర, చేతరాసికూర, ద్రాక్షపండ్లు, దానిమ్మపండ్లు, శ్రీగంధము, ఆవుచల్ల, ఇప్పపువ్వు, తేనె ఇవి శోఫరోగులకు పథ్యకరంబులు.

శోఫలయం దపథ్యము

దధి నిష్పావ కట్వమ్ల మత్స్య మద్య విదాహినః. 141
తిలా స్సూపశ్చ మాషశ్చ శోఫానా మహితం విదుః,

తా. పెరుగు, చిక్కుడుకాయ, అనపకాయ, కారము, పులుసు, మత్స్యములు కల్లు, విదాహకరద్రవ్యములు, నువ్వులు, పప్పు, మినుములు ఇవి శోఫరోగులకపథ్యంబులు

కామిలా నిదానము

పాండురోగేషు యే వాత పిత్త కాసాస్తతో భవేత్. 14
హారిద్రయా సమం చక్షుర్ముఖవిణ్మూత్రమలం తథా,
దాహో విపాకో దౌర్బల్య మరుచిశ్చ ప్రజాయతే. 14
కామిలా సాతికాలేన జాయతే కుంభకామిలా, (మాధవనిదానే

తా. పాండురోగ వాతపిత్తశ్లేష్మలక్షణము లన్నియు గలిగియుండుట, ముఖమ నేత్రములు మూత్రము మలము పసపుపారియుండుట, దాహము గలుగుట, అన్నమ జీర్ణముగాకుండుట, దౌర్బల్యము అరుచిగలుగుట-ఈలక్షణముగలది కామిల యని తెలియ వలయును. ఇది దీర్ఘకాలం బుండుటచే * కుంభకామిలగ పరిణమిల్లును.

కుంభకామిలా లక్షణము

కృష్ణ పీత శకృన్మూత్ర తంద్రా మోహాశ్చ ఛర్దనమ్. 14
దాహోఽరుచిస్తథానాహ జ్వరోవై రక్తనేత్రతా,
అసాధ్యా శ్వాసకాసశ్చ విజ్ఞేయా కుంభకామిలా. 14
(మాధవనిదానే

తా. మలము నల్లగ, మూత్రము పచ్చగ వెడలుట, తంద్ర మోహము వాం దాహము అరుచి కడుపుబ్బరము జ్వరము గలుగుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ నుండుట, శ్వా కాసలు గలుగుట-ఈలక్షములుగలది కుంభకామిల యని తెలియవలయును.

కామిలా సాధ్యాసాధ్యోపద్రవములు

దగ్ధమాంస రుధిరాతిపిత్తతః కామిలా భ్రమ తృషా విదాహినీ,
పీతనేత్ర బలవత్యుపేక్షయా శోభవత్యపిత కుంభకామిలా. 1
కామిలా హంతి రక్తాక్షం రక్తమూత్రం హతానలం,
(అశ్వినీకల్పే

తా. పిత్తోద్రేకమువలన రక్తమాంసములు ఉడికి శరీరము దిరుగుచు ద తాపముగలిగిన కామిలారోగమని తెలియవలయును. ఇది ఉపేక్షవలన ప్రబలమై నే ముల పసపువర్ణమును శరీరమున శోభను గలుగంజేసి కుంభకామిల యని చెప్పంబడు

* కుంభకామిలయన కోష్ఠము నాశ్రయించియుండు కామిల.

అందు నేత్రములు, మూత్రము ఎట్టివైనను అగ్నిదీపనము లేకుండిన రోగి జీవింపఁడని యెఱింగి చికిత్స జేయఁజనదు. మఱియు పైదుర్గుణంబులు లేకుండిన రోగము సాధ్యమని యెఱింగి చికిత్సం జేయవలయును.

కామిలకు పంచాస్యరసము

రసభస్మాభ్ర కాంతార్క తీక్ష్ణతాళక మాక్షికమ్. 147
దేవదారు ద్రవైః పిష్ట్వా దినైకం తత్సమం సమం,
పాచయే ద్వాలుకాయంత్రే త్రిదినాంతే సముద్ధరేత్. 148
[1]అమృతోత్పలకల్హార కందేన క్షీరసంయుతం,
పిష్టం యష్ట్యంభసాయామం మాషం క్షౌద్రసితాయుతమ్. 149
రసః పంచాస్యనామ్నాయం సేవయే త్కుంభకామలీ,
(చికిత్సాసారసంగ్రహే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, కాంతభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిన తాళకము, [2]హేమమాక్షికభస్మము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి ఒకదినము దేవదారుచెక్కరసముతో మర్దించి కుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున మూఁడుదినములు దీపాగ్నిచే వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి అందు తిప్పతీఁగె, కలువగడ్డలు, తామరగడ్డలు అనువానిచూర్ణమును కలిపి పాలు, అతిమధురకషాయము వీనితో ఒకఝాము మర్దించి మాషప్రమాణముం తేసి మాత్రలుజేసి తేనె పంచదారలతోగాని (నల్లగంటెనవిత్తుల చూర్ణముతో గాని, గలిజేరువేళ్ల రసము మిరియములు పంచదార అనువానితోగాని, తెల్లదింటెన రసము, పాలు అనువానితో గాని, కుప్పింటాకురసము, పెరుగు అనువానితోగాని) సేవించిన కుంభకామిల హరించును. ఇదియ పంచాస్యరస మనంబడును.

శిలాజిత్వాది వటికములు

శిలాజతుశ్చ గోమూత్రం మండూరంచాథ మాక్షికమ్. 150
లోహభస్మ చ నిష్కం వా సేవయే త్కుంభకామలీ, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసిన శిలాజత్తు, మండూరము, హేమమాక్షికభస్మము, లోహభస్మము వీనిని సమభాగములుగ గోమూత్రముతో మర్దించి నిష్కప్రమాణము మాత్రలుజేసి సేవించిన కుంభకామిల హరించును.

---

1 అమృతోత్పలకందాతిబలాక్షేత్రపలంయుతమ్. 2 హేమమాక్షిక మన వెండి నిమ్మా

కామిలకు మంత్రము

అగ్రతో నారసింహశ్చ పృష్ఠతో వాయునందనః. 151
ఉభయోర్బాహుధన్వంతరౌ సహితౌ రామలక్ష్మణౌ,

తా. ఈమంత్రముచే కామిలారోగిని మంత్రించుచు క్రొత్తకంచుగిన్నెలో పుడిసెడు నీళ్లుబోసి దానియందు ఛాయను జూచునటులంజేసి అట్టితరి రెండుసూదుల దెచ్చి వానికొసలబట్టికొని పైకంచుగిన్నెలో ముంచుచు నీమంత్రమును ముమ్మారు జెప్పుచు వాని ముఖము మొదలుకొని పాదములపర్యంతము దిగదుడిచి యందలి నీరును పదిలము సేయవలయును. మఱియు కామిలారోగము హరించువఱకు దిగుప్రొద్దున మంత్రింపుచుండవలయును. ఆగిన్నెలోనినీరు విరుగకుండిన కామిల మానుననియు, విరిగిన మాన దనియు తెలియవలయును.

కామిలకు రక్షకర్మ

ఘుటికా మణిబంధే చ దహే త్సూక్ష్మశలాకయా. 152
వలయం చ సువర్ణస్య తామ్రస్య రజతస్య వా, (అగ్నిమతే)

తా. ఇరుమణికట్లు తిరుగువారలయందు, రెండుచీలమండలయొక్క కీళ్లయందు బంగారుశలాకతోనేని, రాగిశలాకతోనేని, వెండిశలాకతోనేని వలయాకారంబుగ రక్షలువేసిన కామిల మానును. మఱియు దీనియందు పాండురోగమున జెప్పంబడిన పథ్యములనే నాచరింపవలయును.

హలీమకకులాంతకరసము

శుద్ధసూతామృతం గంధం హరితాళం మనశ్శిలాః. 153
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
వాసా ఖదిర దుత్తూర రసేన పరిభావయేత్. 154
ప్రత్యేకం చ దినం యామం వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
స్వాంగశీతల ముద్ధృత్య పంచపిత్తేన భావయేత్. 155
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్య మనుపానం పిబేదను,
త్రికటు త్రిఫలాచైవ లజ్జాళు గిరికర్ణికా. 156
అపామార్గశ్చ సురసా నిర్గుండీ కర్షమాత్రతః,
క్వాథ మష్టావశేషం తు పీయమానం హలీమకమ్. 157
నాశయే త్సర్వరోగాంశ్చ కామిలా పాండు శోఫజిత్,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసినపాదరసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన హరిదళము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి అడ్డసరము, చంద్ర, ఉమ్మెత్త అనువాని రసములచే ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ ఒక్కొక దినము మర్దించి భావనజేసి కుప్పెలో నునిచి ఒకరఘామము వాలుకాయంత్రమున వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చేప, కాకుబట్టె, నెమలి, అడవిపంది, మేక అనువాని చేదులచే భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, కరక తాండ్రయుసిరకెలు, అంతరదామర, తెల్లగంటెన, ఉత్తరేణి, మంచితులసి, వావిలి అనువానిని దినుసు ఒకటింటికి కర్ష ప్రమాణముచొప్పున గ్రహించి ఉదకముపోసి అష్టావశేషముగ కషాయముకాచి దీనిచే నౌషధమును సేవించిన హలీమకము, కామిల, పాండువులు, శోఫ మొదలగు సర్వరోగములు హరించును.

హలీమకే పాండురోగ చికిత్సాం కారయేద్భిషక్. (గ్రంథాంతరే)

తా. హలీమకమునకు పాండురోగ చికిత్సలే జేయవలయును.

పఞ్చమ ప్రకరణమ్.

షష్ఠప్రకరణే

వాతరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త తనచే జేయంబడు నీగ్రంథమునందు షష్ఠప్రకరణమును రచింపంబూని యది నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తి జెందుటకై తన కిష్టదేవతయగు ఈశ్వరనమస్కారాత్మక మంగళమును "వృషేంద్రగామినం శంభుం" అనుశ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వృషేంద్రగామినం శంభుం సర్వేశం భక్తవత్సలం,
భూతేశం లోకకర్తారం నీలకంఠమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. శ్రేష్ఠమైన వృషభమునెక్కి సంచారము సేయువాఁడు, సుఖకరుఁడు, జగదీశ్వరుఁడు, భక్తులయందు వాత్సల్యము గలవాఁడు, భూతములకు ప్రభువు, జగత్సృష్టిస్థితిసంహారకుఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథముయొక్క యాఱవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

అశీతివాతవివరణము

ఊర్ధ్వవాతం శిరోవాతం పక్షఘాతం చ పార్శ్వకం,
అర్ధాంగ కంపవాతం చ హన్వూరుస్తంభం తథైవ చ. 3
కిక్కసం శోణితం వాతం హస్త్యమ్లం చ కఫవాతకం,
సాధ్యవాతం ధనుర్వాతం తిమిరం కంఠవాతకమ్. 4
కాకవాతం శీతవాతం నయనోదరవాతకం,
నాసావాతం ముఖావాతం వాతంచావయవాంగకమ్. 5
జిహ్వాంగం నరవాతం చ కర్ణవాతం నిరుధ్య చ,
అనువాతం చ త్వగ్వాత మణువాతం తథైవ చ, 6

అంగభ్రమణకం చైవ మలబద్ధం చ గుల్మకం,
మూత్రబద్ధం బాహుకంపం స్కంధవాతం తథైవ చ. 7
ఆఢ్యవాతం ధూమవాతం విధూమం భోగవాతకం,
కటివాతం తు తద్వచ్ఛ శుక్లవాతం చ పాంశుకమ్. 8
సంధివాతం గృధ్రవాతం గుల్ఫవాతం తథైవ చ,
మందవాతం జానువాతం జంఘావాతం చ పాదకం. 9
కంధరంచాంగుళీవాత మనులోమం విలోమకం,
సుప్తవాతం కోష్ఠవాతం వస్తివాతం చ శుష్కకమ్. 10
స్థానవాతం కుక్షివాత మస్థివాతం చ మజ్జకం,
ఏకాంగకం క్షీణవాత వసావాతకసంజ్ఞకమ్. 11
మధువాతం క్షుధావాతం శృంఖలం స్ఫోటవాతకం,
స్నాయు ప్రసూతివాతం చ హ్యజీర్ణాతపవాతకమ్. 12
అగ్నివాతం తథానామ్నా స్వరహీనం చ ఖంజకం,
కళావాతం దండవాతం క్షుతవాతం చ పంగుకమ్. 13
దధివాతం తథోన్మాద మశీతిర్వాతసంజ్ఞికాః,

తా. ఊర్ధ్వవాతము, శిరోవాతము, పక్షఘాతవాతము, పార్శ్వవాతము, అర్ధాంగవాతము, కంపవాతము, ఊరుస్తంభవాతము, కిక్కసవాతము, రక్తవాతము, ఆమ్లవాతము, కఫవాతము, సాధ్యవాతము, ధనుర్వాతము, తిమిరవాతము, కంఠవాతము, కాకవాతము, శీతవాతము, నయనవాతము, ఉదరవాతము, నానావాతము, ముఖవాతము, అవయవాంగవాతము, జిహ్వాంగవాతము, నరవాతము, కర్ణవాతము, ఆమ్లవాతము, త్వగ్వాతము, అణువాతము, అంగభ్రమణవాతము, మలబద్ధవాతము, గుల్మవాతము, మూత్రబద్ధవాతము, బాహుకంపవాతము, స్కంధవాతము, ఆఢ్యవాతము, ధూమవాతము, విధూవాతము, భోగవాతము, కటివాతము, శుక్లవాతము, పాంశువాతము, సంధివాతము, గృధ్రవాతము, గుల్ఫవాతము, మందవాతము, జానువాతము, జంఘావాతము, పాదవాతము, కంధరవాతము, అంగుళీవాతము, అనులోమవాతము, విలోమవాతము, సుప్తవాతము, కోష్ఠవాతము, వస్తివాతము, శుష్కవాతము, స్థానవాతము, కుక్షివాతము, అస్థివాతము, మజ్జావాతము, ఏకాంగవాతము, క్షీణవాతము, వసావాతము, మధువాతము, క్షుతవాతము, శృంఖలవాతము, స్ఫోటవాతము, స్నాయకవాతము, ప్రసూతివాతము, అజీర్ణవాతము, ఆతపవాతము, అగ్నివాతము, స్వరహీనవాతము, ఖంజావాతము, కళావాతము, దండ

వాతము, శీతవాతము, పంగువాతము, దధివాతము, ఉన్మాదవాతము అని వాతరోగములు ఎనుబదివిధంబులు.

వాతాదిప్రకోపజనితరోగభేదములు

న వాతేన వినా శూలం న కండూః శ్లేష్మనా వినా. 14
న పిత్తేన వినా ఛర్దిః నాజీర్ణేన వినా జ్వరః,

తా. వాతము ప్రకోపించకనే శూలయు, శ్లేష్మము ప్రకోపించకనే దురదయు, పైత్యము ప్రకోపించకనే వాంతియు, అజీర్ణము లేకనే జ్వరమును గలుగదని తెలియవలయును.

వాతరోగనిదానము

రూక్షశీతాల్పలఘ్వన్న వ్యవాయాతి ప్రజాగరైః. 15
విషమాదుపచారాచ్చ దోషాసృక్స్రావణాదపి,
లంఘన [1]ప్లవనాత్యధ్వవ్యాయామాతివిచేష్టనైః. 16
ధాతూనాం సంక్షయాచ్చింతా శోకరోగాతికర్శనాత్,
వేగసంధారణాదామాదభిఘాతాదభోజనాత్. 17
మర్మబాధాద్గజోష్ట్రాశ్వ శీఘ్రయానాదిసేవనాత్,
దేహేస్రోతాంసి రిక్తాని పూరయిత్వానిలో బలీ. 18
కరోతి వివిధాన్ వ్యాధీన్ సర్వాంగైకాంగసంశ్రయాన్,
సంకోచః పర్వణాం స్తంభో భంగోస్థ్నాం పర్వణామపి. 19
రోమహర్షః ప్రలాపశ్చ పాణిపృష్ఠశిరోగ్రహః,
ఖాంజ్యపాంగుల్యకుబ్జత్వం శోషోంగానా మనిద్రతా. 20
గర్భశుక్లరజోనాశ స్స్పందనం గాత్రసుప్తతా,
శిరోనాసాక్షి జత్రూణాం గ్రీవాయాశ్చాపి హుండనమ్. 21
భేదస్తోదార్తిచాక్షేపో [2]మోహశ్చాయాస ఏవ చ,
మోటనంచైవ గ్రీవాయా శ్శ్వాసస్సర్వాంగతోదనమ్. 22
[3]ఏవంవిధాని రూపాణి కరోతి కుపితోఽనిలః,
తత్ర కోష్ఠాశ్రితే దుష్టే నిగ్రహో మూత్రవర్చసోః. 23
హేతుస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్,

1 ప్లవనాత్యధ్వాయాసాదతివిచేష్టనైః. 2 ముహుశ్చాయాసఏవ చ.
3 పార్శ్వశూలం ,భ,మో మోహః; కరోతి కుపితో ఽనిలః.

సుస్నిగ్ధైస్సుఖయేద్దేహం సోష్ణస్నేహం చ పాయయేత్. 24

యూషైస్తైలైర్ఘృతైస్సాన్ద్రైః పయోభిస్స్వరసైరసైః,
భోజయేద్రేచయేత్స్విద్యే న్మృదుస్నేహోక్తభేషజైః. 25
క్షీరైర్వాతారితైలం వా పిబేచ్ఛుద్ధికరం భవేత్, (మాధవనిదానే)

తా. రూక్ష, శీతలము, అల్పప్రమాణము, లఘుత్వముగల యన్నమును భుజించుట, కడుమైథున, జాగరణ, విషమోపచారముల సేయుట, దోషము అనఁగా—కఫ పిత్త మలమూత్రాదులను, రక్తమును స్రవింపఁజేయుట, దాఁటుట, నదులయం దీఁదుట, మిక్కుటముగ మార్గము నడుచుట, (కడు ఆయాసముజెందుట), దుముకుట మొదలగు కడువిరుద్ధచేష్టలుసేయుట, రసరక్తాదిధాతువులు క్షయించుట, చింత, దుఃఖము, రోగము అనువానిని జెందుట, మిక్కుటముగ కృశించుట, మలమూత్రముల బంధించుట, ఆమమన—రసధాతువు దుష్టంబై వాతమార్గము నడ్డగించుట, కాష్ఠాద్యభిఘాతము నెందుట,. ఉపవాసము సేయుట, హృదయాదిమర్మములయం దభిఘాతము గలుగుట, ఏనుగు, ఒంటె, గుఱ్ఱము మొదలగువానిపైనుండి భూమిపైఁబడుట - ఈ మొదలగు కారణములవలన వాతము ప్రకోపించి బలిష్ఠమై శరీరమునందలి రిక్తములైననాడుల పూరింపంజేసి సర్వాంగమునేని, లేక ఏకాంగమునేని నాశ్రయించి నానావిధ వాతరోగముల జనింపంజేయును. మఱియు సంధులయందు సంకోచము, స్తంభనము, అస్థిసంధుల యందు భిన్నంబగునటుల పీడ, గగుర్పాటు, తబ్బిబ్బుమాటలు, చేతులు, వీపు, శిరము అనువానియందు పట్లు, కుంటితనము, పిచ్చుకుంటితనము, కుబ్జత్వము, అంగములయందు వాపు, నిద్రాభంగము, గర్భము ధరింపకుండుట, శుక్ర రజో రక్తములు నశించుట, శరీరము వణకుట, శరీరము మొద్దుపాఱియుండుట, కేశప్రదేశము, కణత, లలాటము అనువానియందు పగులుట, ఘ్రాణేంద్రియము నశించుట, నేత్రములదృష్టి లేకుండుట, ఓష్ఠమ్ముడుచుకొనుట, మెడ స్తంభించుట, పెదవులు, దంతములు, కంఠము మొదలగు వానియందు పగులుట, సూదులచే బొడుచునటుల పీడ, ఆక్షేపవాతము, మోహము, ఆయాసముగలుగుట, మెడ యీడ్చికొనుట, శ్వాసము, సర్వాంగము వేదన, (పార్శ్వములయందు శూల, మోహము) గలుగుట—ఈలక్షణములు వాత ప్రకోపము వలన గలుగును. కోష్ఠాశ్రితవాతము దుష్టంబైన మలమూత్రముల నడ్డగించును. మఱియు ప్రకోపించిన వాతము కారణస్థానభేదములవలన నానావిధ వాతరోగముల గలుగంజేయును. వాతరోగికి కోమలములగు ద్రవ్యములచే శరీరసౌఖ్యమును గలుగంజేయుటయేగాక - ఉష్ణములగు స్నేహద్రవ్యములపానమును, * యూషము, తైలము,

* యూష మన పెసలు, ఉలవలు మొదలగువానికట్టు.

ఘృతము, పుల్లనిద్రవ్యములు, పాలు, స్వరసములు, రసవిశేషద్రవ్యములు అనువాని భోజనమును, స్వేదనక్రియయును, మృదుకర ద్రవ్యములు, స్నేహము అనువాని లేపనమును, రేచనమును, క్షీరము, వాతారితైలము అనువానిసేవనము జేయింపవలయును. ఈ ఉపచారములచే వాతరోగము శమించును. ఇవియ వాతరోగమునకు సామాన్యోపచారంబులు.

వాతసాధ్యాసాధ్యములు

పార్శ్వస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్. 26
ధనురాదిరసాధ్యస్తు ద్వంద్వలక్షణక స్తథా,
స్థాననామానురూపేణ లింగభేదా ద్వినిర్దిశేత్. 27
శుద్ధవాతహతం పక్షం కృచ్ఛ్రసాధ్యతమం విదుః,
హను స్తంభార్దితాక్షేప పక్షఘాతాపతానకాః. 23
కాలేన మహతా సాధ్యా హ్యసాధ్యాశ్చ చిరంగతాః,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఒకపార్శ్వము నాశ్రయించియుండు వాతము, ధనురాదివాతములు, ద్వంద్వ వాతములు, స్థాననామానుగుణమువలన లక్షణములవలన అసాధ్యము లనియు, శుద్ధ వాతము (అనఁగా ఏకదోషజనిత వాతరోగము) వలన జనించిన పక్షవాతము కష్టసాధ్య మనియు, హనుస్తంభము, అర్దితము, ఆక్షేపము, పక్షఘాతము, అపతానకము అను వాతరోగములు కాలక్రమమునీఁదట సాధ్యంబు లనియు, కడుదీర్ఘకాలమునుండిన అసాధ్యము లనియు తెలియవలయును. (ఇఁక జ్వరముతోఁగూడిన ఏకాదశ వాతలక్షణములు వచించెదను.)

ధూమవాతలక్షణము

విషూచికా వాంతి విదాహకాశ్చ జ్వరోతి తృష్ణాప్యతిసారకశ్చ,
పిత్తంచ మూర్ఛాభ్రమణంవికారో ధూమంచ వాతంతు వదంతితజ్జ్ఞాః.
(మాధవనిదానే)

తా. విషూచి, వాంతులు, శరీరమున విదాహము, కడుదప్పి, అతిసారము గలుగుట, పిత్తము ప్రకోపించుట, మూర్ఛ, భ్రమగలుగుట ఈలక్షణములతోఁడ జ్వరమును గూడి శరీరము తెలుపుపారియుండిన ధూమవాత మని ఆయుర్వేదవేత్తలు వచించెదరు. (దీనియందు పంచవక్త్రరసమును సేవింపవలయును.)

ధూమవాతమునకు త్రిఫలాదిచూర్ణము

ఏరండతైలం త్రిఫలా గోమూత్రం చిత్రకం విషం,
ఏకమాసం ఘృతైః పానం ధూమవాతం వినాశయేత్. 30

తా. కరక్కాయ, తానికాయ, ఉసిరికెపప్పు, చిత్రమూలము, అతివస వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ఆముదము, గోమూత్రము, నెయ్యి అనుపానిలోగలిపి ఒకమాసము సేవించిన ధూమవాతము హరించును.

విధూమవాతలక్షణము

శరీరే తు విదాహశ్చ జ్వరస్యోత్కటసంభవః,
శిరశ్శూలం రక్తనేత్రం విధూమం వాతకం విదుః. 31

(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము విదాహించుట, శిరము నొచ్చుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ నుండుట, ఈలక్షణములతోడ ఉత్కృష్టమైన జ్వరము గలిగి శరీరమున తెల్లని పొట్టురాలుటయే విధూమవాతమని తెలియవలయును.

విధూమవాతమునకు వాతాదిరసము

అష్టౌభాగా రసస్యాపి విషం తిందో స్తథైవ చ,
గంధకస్య తథైవాష్టౌ కటుత్రయ ఫలత్రయమ్. 32
వహ్ని పత్రక ముస్తానాం వచాశ్వగంధ యోరపి,
రేణుకా విష కుష్ఠానాం పిప్పలీమూలకస్య చ. 33
ఏకైకం తు భవేద్భాగ మింద్రదారో స్తథైవ చ,
చతుర్వింశద్గుడేచాత్ర వటకా చణకాకృతిః. 34
వాతారిరస నామాయం విధూమవాతనాశకమ్. 35

తా. శుద్ధిజేసిన పాదరసము ౮ భాగములు, కలిలో మూడుదినములు నానబెట్టి ఎండించి విషముష్టిగింజలు ౮ భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౮ భాగములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, కరక్కాయలబెరడు, తానికాయలబెరడు, ఉసిరికెపప్పు, చిత్రమూలము, ఆకుపత్రికె, తుంగముస్తెలు, వస, * డొమ్మడోలుగడ్డ, రేణుకలు, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, చెంగల్వకోష్ఠు, పిప్పలీ మూలము, పాపటవేరు, అనువానిచూర్ణము దినుసు ఒకటొంటికి ఒక్కొకభాగము-ఇటుల వానినెల్ల గ్రహించి యందు బెల్లము ౨౪ భాగములువైచి బాగుగ మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఆవు

* డొమ్మడోలుగడ్డ యన పెన్నేరుగడ్డ.

నెయ్యి, మిరియములచూర్ణము, అనువాని యనుపానముతో సేవించిన విధూమవాతము హరించును. ఇదియ వాతారిరస మనంబడును. (మఱియు నీరస మే ఎనుబదివాతముల హరింపం జేయునని గ్రంథములయందు జెప్పంబడియున్నయది.)

ఏకాంగవాతలక్షణము

వాతాధికం జ్వరవిదాహ వికార కంపం
దేహాతిదుఃఖ గతిపీడిత వాంతిదోషం,
శుష్కాంగకం చ శిరసో భ్రమణం క్షుతం చ
నిష్ఠీవనం మలనిరోధనకుక్షిదాహమ్. (మాధవనిదానే) 36

తా. వాతము ప్రకోపించుట, శరీరము మండుట, శరీరమున వికారము గలుగుట, శరీరము వణకుట నొచ్చుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, వాంతిగలుగుట, అవయవములు ఎండుట, తల దిరుగుట, తుమ్ములు గలుగుట, కారి యుమినేయుట, మలము వెడల కుండుట, కడుపులో మండుట, ఈలక్షణములతోడ జ్వరమును గలిగి శరీరములో సగము వాతపూరితముగ నుండునదియే ఏకాంగవాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ఏకాంగవాతమునకు స్వర్ణారిరసము

రసభాగో భవేదేకో గంధకో ద్విగుణో మతః,
ద్వాదశబ్రహ్మబీజానాం విషతిందోస్తథైవ చ. 37
త్రిదినం కాంజికే క్షిప్త్వా శోధయే ద్విషతిందుకాన్,
ఏకీకృత్య తతశ్చూర్ణం మధునా లోడయేత్తతః. 33
స్నిగ్ధభాండే నిధాయాథ ధాన్యరాశౌ వినిక్షిపేత్,
మాసాదూర్ధ్వం తతస్తస్య ఖాదయే ద్గుళికాద్వయమ్. 39
ఏకాంగవాతమత్యర్థం ఖంజకం చ వివర్జయేత్,
షణ్మాసేన తు సేవేత రసం స్వర్ణారికాహ్వయమ్. 40

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, మోదుగ విత్తులు ౧౨ భాగములు, కలిలో మూడుదినములు నానబెట్టబడిన ముష్టిగింజలు ౧౨ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి చూర్ణముజేసి తేనెలో కలిపి నున్నని క్రొత్త కుండలో నునిచి ధాన్యరాశిలో నొకమాసం బిడి పిదపనందు రెండుగుళికెలచొప్పున ఆరు మాసములు సేవించిన ఏకాంగవాతము, ఖంజకవాతము హరించును. ఇదియ స్వర్ణారిరస మనంబడును. (మఱియు దీనియందువాతారిరసము నైనని రసకర్పూరము నైనని సేవింపందగును.)

కఫవాతలక్షణము

దేహశోషో జ్వరఃకార్శ్యం కాసశ్చ హ్యల్పభాషితా,
దేహస్థూలం చ వహతి కఫవాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వాచుట, శరీరము కృశించుట, హీనస్వరము గలుగుట, శరీరము స్థూలించుట ఈ లక్షణములతోడ జ్వరము దగ్గు గలుగుటయే కఫవాత మని తెలియ వలయును.

కఫవాతారిరసము

మృతసూతం తీక్ష్ణకాంతం తాళం మాక్షిక గంధకం,
తుల్యాంశం మర్దయేత్ఖల్వే వాతారేరార్ద్రకోద్భవైః. 42
భృంగజైః కాకమాచ్యుత్థైః గరికర్ణ్యా ద్రవైర్దినం,
మర్దితం భాండగం రుధ్వా పచేన్మందాగ్నినా దినమ్. 43
వ్యోషాగ్నిగంధకవిషం సూరాణాభయటంకణం,
సమాంశం చూర్ణితం మిశ్రం తుల్యాంశం పూర్వపాచితమ్. 44
త్రిదినం మర్దయేద్ద్రావై ర్ముండీ నిర్గుండి భృంగజైః,
అష్టగుంజామితం ఖాదే త్కఫవాత నికృంతనమ్. 45

తా. రసభస్మము, లోహభస్మము, కాంతభస్మము, శుద్ధిజేసిన తాళకము, హేమ మాక్షికభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి ఆముదపుచెట్లు, అల్లము, గుంటగలగర, కాచాకు, తెల్లగంటెన అనువాని రసములతో ఒక్కొకదినము ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ మర్దించి ముద్దచేసి కుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి క్రమప్రకారము మందాగ్నిలో ఒకదినము వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో వైచి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చిత్ర మూలము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిననాభి, కందగడ్డ, కరక్కాయ, శుద్ధిజేసిన వెలి గారము అనువాని చూర్ణమునుకలిపి బోడతరము, వావిలి, గుంటగలగర అనువాని రసము లతో మూడుదినములు మర్దించి ఎనిమిదిగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని అనుపానవిశేషములతో సేవించిన కఫవాతము హరించును.

జిహ్వాంగవాతలక్షణము

జిహ్వాంగబంధనం దోషో జ్వర తృష్ణా పరిభ్రమం,
మూకబాధిర్యతాపం చ జిహ్వాంగవాతలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. దప్పిగలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూగతనముగలుగుట, చెవులు వినరాకుండుట, తాపము గలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరముగలిగి నాలుక లోనికీడ్చికొనుటయే జిహ్వాంగవాతమని తెలియవలయును.

జిహ్వాంగవాతాంకుశరసము

సూతం పంచపలం ప్రోక్తం పలంస్యాత్తామ్రభస్మకం,
జంబీరాణాం ద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యం చ గంధకమ్. 47
నాగవల్లీరసైః పిష్టం కాచే పిష్టం ప్రకల్పయేత్,
రుధ్వా లఘుపుటే పాచ్యం త్ర్యూషణేన సు మిశ్రితమ్. 48
జిహ్వాంగకంపవాతార్తో భక్షయేత్తద్విగుంజకం,

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౫ పలములు, తామ్రభస్మము ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ పలములు-ఇటుల వీనిని గ్రహించి నిమ్మపండ్లరసముతోను, తమలపాకుల రసముతోను మర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి లఘుపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వముననునిచి మరల మర్దించి దానికిసమముగ శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు అనువానిచూర్ణమును కలిపి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును సేవించిన జిహ్వాంగవాతము, కంపవాతము నశించును.

స్కంధవాతలక్షణము

సతాపం దృష్టిహీనాంగం శిరోభ్రమణకంపనమ్. 49
సజ్వరం శూలికంఠశ్చ స్కంధవాతస్య లక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వెచ్చగనుండుట, నేత్రములు కనుపడకుండుట, అంగములు హీనములై యుండుట, తలతిరుగుట, శరీరము వణకుట-ఈ లక్షణంబులతోడ జ్వరమును గలిగి కంఠము శూలించుటయే స్కంధవాతమని తెలియవలయును.

కంధరవాతలక్షణము

దాహః శుష్కాంగ సోషం చ తంద్రా నిద్రా మతిభ్రమః. 50
జ్వరతృష్ణా వికారోఽయం వాతకంధరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. తాపము గలుగుట, శరీరము కృశించుట, అవయవములు వాచుట, తంద్ర నిదురగలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, దప్పిగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరము గలిగి మెడ కొంకులు నొచ్చుటయె కంధరవాతమని తెలియవలయును.

స్కంధవాతమునకు వాతముద్గరరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం టంకణం చ మనశ్శిలా. 5

ధూర్తబీజం సమం ఖల్వే హంసపాదిరసేన చ,
మర్దితం కజ్జలీం కృత్వా శరావే సంపుటే పచేత్. 52
స్నుహీక్షీరేణ సంమర్ద్య మత్స్యపిత్తేన భావయేత్,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం స్కంధవాతం వినశ్యతి. 53

తా. పాదరసము, వసనాభి, గంధకము, వెలిగారము, మణిశిల, ఉమ్మెత్తవిత్తులు వీనిసెల్ల శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వమునసునిచి హంసపాదియాకురసముతో మర్దించి ముద్దచేసి మూకుళ్లలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి వాలుకాయంత్రమున నాలుగు ఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వమునవైచి జెముడుపాలతో మర్దించి పిదప చేపచేదుతో భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అనుపాన విశేషములతో సేవింపుచుండిన స్కంధవాతము (కంధరవాతము) హరించును.

స్కంధవాతమునకు ఇంద్రవారుణికాదిఘుటికలు

ఇంద్రవారుణికామూలం మాగధీ గుడసంయుతం,
భక్షయేత్కర్షమాత్రం తు స్కంధవాతహరం భవేత్. 54

తా. పాపరవేరు, పిప్పళ్లు అనువానిచూర్ణములో బెల్లము కలిపి బాగుగ మర్దించి కర్షప్రమాణము సేవించిన స్కంధవాతము (కంధరవాతము) హరించును.

పాదవాతలక్షణము

మోహానం ఘూత తంద్రం చ జ్వరశ్శూలం చ కంపనం,
అక్షిశూలం కర్ణశూలంశిరశ్శూలం చ గుహ్యకమ్. 55
కటిశూలం పాదశూలం పాదవాతస్యలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. మోహము, శరీరమున పోట్లు, తంద్ర, కడుపులో శూల, వణకుగలుగుట, నేత్రములు, చెవులు, శిరము, మర్మస్థలము, మొల అనువానియందు శూలగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరమును గలిగి పాదములు శూలించుటయే పాదవాతమని తెలియవలయును.

పాదవాతమునకు స్వచ్ఛందనాయకరసము

మృతసూతం మృతం లోహం గంధకం తాళ మాక్షికమ్. 56
పథ్యా శృంగీ విషం త్ర్యూష మగ్నిమంథం చ టంకణం,
తుల్యం ఖల్వే దినం మర్ద్యం ముండీ నిర్గుండిజద్రవైః. 57
ద్విగుంజవటికాం ఖాదే త్పాదవాతం వినశ్యతి,

తా. రసభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, హేమమాక్షికభస్మము, కరక్కాయలు, కర్కాటకశృంగి, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, నెల్లి, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి బోడతరము, వావిలి అనుపానిరసములతో ఒకదినము బాగుగ మర్దించి రెండు గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అనుపానవిశేషముతో సేవింపుచుండిన పాదవాతము హరించును. (మఱియు నీవాతమున రసకర్పూరము, ఉప్పి, పరంగిచెక్క అనుపానియోగ మునుకూడ సేవింపందగును.)

మధువాతలక్షణము

జ్వరః పాండుశ్చ హిక్కా చ నాసికాకుసుమం తథా. 58
దేహ కండూ శ్శిరః కండూః కఫస్స్యాన్మధువాతకే,
(మాధవనిదానే

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగనుండుట, యెక్కిళ్లు గలుగుట, ముక్కున నెత్తుర గారుట, శరీరమున శిరమున దురదగలుగుట, దగ్గుగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరము గలిగి నోరు తీపిగనుండుటయే మధువాతమని తెలియవలయును.

మధువాతహరఘుటికలు

పిప్పలీ పిప్పలీమూలం హింగుళం చ శిలాజతు. 5
గుగ్గులుం వర్ధమానం వా మాక్షికేన గుడేన వా,
పథ్యా శుంఠ్యమృతా క్వాథ పిప్పలీచూర్ణమిశ్రితమ్. 6
భక్షయే న్నిష్కమాత్రం తు మధువాతం వినాశయేత్,

తా. పిప్పలి, మోడి, శుద్ధిజేసిన యింగిలీకము, కర్పూరశిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసి గుగ్గిలము, ఆముదము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున వైచి అందు తేనెగాని బెల్లవ గాని కలిపి మర్దించి నిష్కప్రమాణమంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కరక్కాయ శొంఠి, తిప్పతీఁగె అనుపాని కషాయానుపానములో పిప్పలిచూర్ణముకలిపి సేవించిన మ వాతము హరించును.

వస్తివాతలక్షణము

సజ్వరంచాగ్నిమాంద్యం చ నిద్రాభంగవిదాహకృత్. 6
మహావరోధనం దుఃఖం శిరోభంగః పరిభ్రమః,
అతిమూర్ఛాతిశీతం చ వస్తివాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే) 6

తా. అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, లేక కడుపులో మండుట, నిదుర రాకుండు

విదాహము గలుగుట, శరీరము మిక్కుటముగ బద్ధకించుట, తలనొప్పి గలుగుట, తల దిరుగుట, కడుమూర్ఛ గలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట, ఈలక్షణములతోడ తీవ్ర జ్వరముగలిగి పొత్తికడుపు నొచ్చుటయే వస్తివాతమని తెలియవలయును.

వస్తివాతమునకు స్వచ్ఛందభైరవరసము

శుద్ధసూతం విషంచాభ్రం హింగుళం బలితాళకం,
తుల్యం తుల్యం ఖల్వమధ్యే క్షిపేన్మర్ద్యం దినత్రయమ్. 63
హంసపాదికషాయేణ కుక్కుటీపుటపాచితం ,
చూర్ణం కృత్వా తతో దేయం మత్స్యకూర్మవరాహకే. 64
పిత్తే దినత్రయం భావ్యం మాషమార్ద్రానుపానతః,
వస్తివాతం నిహంత్యాశు చాత్యుగ్రం నాశయేద్ధ్రువమ్. 65

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకు కషాయముతో మూడుదినములు బాగుగ మర్దించి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వమునవైచి చూర్ణముచేసి చేప, తాఁబేలు, అడవిపంది అనువానిచేదులలో ప్రతిదానిచే ఒక్కొకదినముచొప్పున మూడుదినములు భావనచేసి మాషప్రమాణముంతేసి మాత్రలుజేసి అల్లపురసానుపానముతో సేవింపుచుండిన అత్యుగ్రమైన వస్తివాతము హరించును.

క్షుతవాతలక్షణము

క్షుతఘాతశ్చ దౌర్బల్య మన్న ద్వేషో వికారితా,
అగ్నిమాంద్యం జ్వరం తృష్ణా క్షుతవాతస్య లక్షణమ్. 66

తా. సత్వము క్షయించుట, అన్నద్వేషము, శరీరమున వికారములు, అగ్నిమాంద్యము, లేక కడుపులో మంట, దప్పిగలుగుట, ఈలక్షణములతోడ జ్వరమును గలిగి తరుచుగ తుమ్ములుగలుగుటయే క్షుతవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసకర్పూరమునేని, వాతారిరసమునేని సేవింపవలయును.) పైఁజెప్పఁబడిన పదకొండును జ్వరవాతములు. వానిలో శుభకరనాడులు గలిగియుండిన సాధ్యమని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును.

శృంఖలవాతలక్షణము

దేహం చ పాండు శుష్కం చ నిద్రానాశ శ్శిరోవ్యథా,

వాంతి ర్హిక్కా చ విస్ఫోట శ్శృంఖలవాతలక్షణమ్. 67

(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము పాండురివర్ణముగ నుండుట, శరీరము కృశించుట, నిదురపట్టకుండుట, తలనొచ్చుట, వాంతులు, ఎక్కిళ్ళుగలుగుట-ఈలక్షణములతోడ శరీరమున కంతులు కట్టుటయే శృంఖలవాతమని తెలియవలయును.

శృంఖలవాతమునకు త్రిగుణాఖ్యరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం చాభ్రకం చామ్లవేతసం,
ద్విదినం భావయే త్ఖల్వే హంసపాదిరసై స్తథా. 68
కాచకుప్యా న్నివేశ్యాథ కుక్కుటీ పుటపాచితం,
భావితం మత్స్యపిత్తేన ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా. 69
అనుపానవిశేషేణ శృంఖలవాతనాశనం,
పథ్యం క్షీరోదనం దేయం నారికేళజలప్లుతమ్. 70

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, అభ్రకభస్మము, ఆమ్లవేతసము-వీనినెల్ల సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసమున రెండుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి చేపచేదున భావనచేసి రెండుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని వసకషాయముతోనేని, ఒరగొమ్మచెక్కరసము, మిరియములు, అనువానితోనేని సేవించిన శృంఖలవాతము హరించును. దీనియందు పాలు అన్నమును, టెంకాయరసముతో తడుపబడినయన్నమును భుజించుట పథ్యకరంబును. (మఱియు నీశృంఖలవాతమున రసకర్పూరమును అనుపానముగ గ్రహింపవలయును.)

విస్ఫోటవాతలక్షణము

దేహస్య భ్రమణం చైవ హిక్కాతీవ శిరోభ్రమః,
నేత్రశూలం మహారోగో విస్ఫోటవాతలక్షణమ్. 71

(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము తిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట, మిక్కుటముగ తలతిరుగుట, నేత్రములు శూలించుట, కడుపీడగలుగుట - ఈలక్షణములతోడ శరీరమున మంటలు, చెమటకాయలు గలుగుటయే విస్ఫోటవాతమని తెలియవలయును. (వాతము హరించుటకై శృంఖలవాతచికిత్సనే జేయవలయును. మఱియు రసఉబ్బవేయవలయును.)

స్నాయుకవాతలక్షణము

దేహస్యస్ఫుటితం పుంసాం హ్యంగవైకల్యపీడనం,
దేహశోఫో నేత్రశూలం స్నాయువాతస్యలక్షణమ్. 72
(మాధవనిదానే)

తా. అంగములు నొచ్చుట, శరీరమున పీడగలుగుట, శరీరము వాచుట, నేత్రములు నొచ్చుట-ఈలక్షణములతోడ శరీరము పగులుటయే స్నాయుకవాతమని తెలియవలయును.

స్నాయుకవాతమునకు పంచాననకల్పము

మృతంసూతం తథాగంధం కాంతం చాభ్రకమేవ చ,
తామ్రభస్మమృతం సమ్యక్ నిష్కార్ధం శిఖితుత్థకమ్. 73
సింధువారస్య భృంగస్య పత్రచూర్ణం పలత్రయం,
ఖాదిరం ద్విపలం చైవ సర్వం సంచూర్ణ్య నిక్షిపేత్. 74
స్నిగ్ధభాండే వినిక్షిప్య ద్వికాలం భక్షయేత్సుధీః,
నిష్కార్ధమాత్రం సేవేత పథ్యం తక్రౌదనం హితమ్. 75
లవణ క్షారకామ్లాని వర్జయిత్వా నిషేవయేత్,
చిరకాలసముద్భూతం వాతం స్నాయుకసంజ్ఞితమ్. 76
నాశయేన్నాత్ర సందేహో ముక్తకంచూరగా ఇవ,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, కాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధ తామ్రభస్మము ఇవి దినుసొకటింటికి నాలుగేసితులములు, శుద్ధి జేసిన మైలుతుత్తము అర్ధనిష్కప్రమాణము, వావిలియాకుచూర్ణము, గుంటగలగరాకు చూర్ణము, చండ్ర చెక్కచూర్ణము ఇవి దినుసొకటింటికి ౩ పలములు ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి మర్దించి నున్ననిక్రొత్తకుండలో నునిచి సాయంప్రాతఃకాలముల అర్ధనిష్కప్రమాణము చొప్పున ఉష్ణోదకముతో సేవింపుచుండిన చిరకాలముగ బాధింపుచుండు వాతకంతులు హరించి శరీరము కూసమువిడిచినపామువలె నగును. దీనియందు ఉప్పు, క్షారము, పులుసు, మైథునము మొదలగు వానిని పర్జించి మజ్జిగయన్నమును భుజించుట పథ్యకరములు.

స్నాయుకవాతమునకు భుజగరాజచూర్ణము

తాపసద్రుమమూలస్య త్వక్కోష్ఠస్యా చూర్ణితా పునః 77
క్రమాత్తదర్ధం మరిచం తదర్ధం చ లవంగకం,

సర్వం సమాంశకం చూర్ణం శర్కరాసహితం భజేత్. 78
ఉష్ణోదకేన సంమిశ్ర మథవా ఘృతసంయుతం,
సవాతపిటకాన్ హంతి వినిధాన్ వాతసంభవాన్. 79
నాశయేన్నాత్ర సందేహో ముక్తకంచూరగాఇవ,

తా. గారవేళ్లచూర్ణము ౧ శేరు, మిరియపుచూర్ణము ౪ శేరు, లవంగపుచూర్ణము పావుశేరు - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముచేసి దానికి సమముగ పంచదారగలిపి సాయంప్రాతః కాలముల పూటకు ఒకటిన్నరతులముచొప్పున ఉష్ణోదకముతోనేని, లేక ఆవునేతితోనేని సేవింపుచుండిన వాతమువలనఁబుట్టిన నానావిధవాతపిటికలు హరించి శరీరము కూసము విడిచినపాముపలె నగును. (మఱియు నీచూర్ణ సేవన కాలమున పూటకు రెండువీసములయెత్తు పచ్చకర్పూరమును గలిపి సేవింపవలయును.)

గృధ్రవాతలక్షణము

స్ఖలనం వాత శోఫౌ చ కరపాద విదాహకృత్. 80
స్వేదో మూర్ఛా భ్రమస్తృష్ణా గృధ్రివాతస్యలక్షణం,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, శరీరము వాచుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, చెమట, మూర్ఛ, తబ్బిబ్బుమాటలు, దప్పిగలుగుట - ఈలక్షణములతోడ ఇంద్రియము స్ఖలనంబగుటయే గృధ్రవాతమని తెలియవలయును. (దీనియందు పూర్ణచంద్రోదయమునేని, చింతామణిరసమునేని సేవింపవలయును.)

గృధ్రవాతమునకు ద్రాక్షాదిఘుటికలు

ద్రాక్షా యష్టీక ఖర్జూర మేలా త్వక్పత్ర కేసరమ్. 81
మధు కులీ చందనం చ ముసలీ కందమేవ చ,
ప్రియాళు మజ్జాసంతుల్యం సర్వాంశం జాతికాఫలమ్. 82
సిందూర మష్టభాగం చ నవనీతేన మిశ్రితం,
మహావీర్యకరో వృద్ధిం వనితాశతసంగమమ్. (సిందూరమణిదర్పణే)

తా. ద్రాక్షపండ్లు, అతిమధురము, ఖర్జూరపండ్లు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రికె, నాగకేసరములు, తేనె, తంగేడుపిత్తులు, శ్రీగంధము, నేలతాటిగడ్డలు, మొరలిబంక - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి వానికి సమముగ జాజికాయలు, పైవానికన్నిటి కెనిమిదవభాగము సిందూరము గలిపి ఖల్వమున మర్దించి ఆసిందూరములో ప్రాతఃకాలమున చిన్నప్రమాణము సాయంకాలమున చిన్నప్రమాణం బుండు

నటుల మాత్రలుజేసి వానిని ఆవువెన్నతో ఒకసంవత్సరము సేవింపుచుండిన నష్టవీర్య దోషము హరించి వీర్యవృద్ధిని, దండవృద్ధిని, నూఱుగురు స్త్రీలతో రమించుశక్తిని గలుగం జేయును. (మఱియు దీనిని సేవించునపుడు ఆవనూనె, పులుసు, స్త్రీసంగమము ఈ మొదలగు వానిని వర్జించి మధురాహారముల సేవింపవలయును.)

పాంశువాతలక్షణము

స్ఖలనం పాయు మేఢ్రే చ కరపాద విదాహకృత్,
స్వేదో మూర్ఛాభ్రమస్తృష్ణా పాంశువాతస్య లక్షణమ్. 84

తా. చేతులు కాళ్ళు మండుట, చెమట, మూర్ఛ గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములతోడ ఆసనమేఢ్రముల వీర్యము స్రవించుటయే పాంశు వాతమని తెలియవలయును. (ఈవాతమునందు వాతగజాంకుశరసమునేని, వాతారిరసము నేని, సిందూరమును జిబిలికెవేళ్ళ రసముతోనేని సేవించిన నది హరించు నని నిత్యనాథీయమున జెప్పంబడియున్నయిది. స్త్రీసంగమమున వీర్యము స్ఖలితమై శరీరము చలువ గొనుట, చెమట, మూర్ఛ, బుగులుగలుగుట, శరీరము వణకుట, కాళ్ళుతీసుట - ఈలక్షణ ములుగలది స్ఖలనవాత మని తెలియవలయును. దీనియందు వాతగజాంకుశరసమునేని, వాతారి రసమునేని బ్రయోగింపవలయును.)

శుక్లవాతలక్షణము

ఇంద్రియం పుంస్త్వవర్జ్యం చ విదాహం చ వికారితాం,
అంతర్వాయుః ప్రకుర్వీత శుక్లవాతస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము మండుట, శరీరమున వికారము గలుగుట, అంతర్వాతము ప్రకోపించుట - ఈలక్షణములతోడ శుక్రము లోన నింకిపోవుటయే శుక్లవాత మని తెలియ వలయును.

శుక్లవాతమునకు ఫణిపతిరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం చాభ్రకం లోహభస్మకం,
తామ్రభస్మ సమం మర్ద్యం జంబనీరేణ సంయుతమ్. 86
ద్విదినం గుళికా కార్యా కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్,
విలేప్య మృత్తికావస్త్రం వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 87
షడ్యామాంతే సముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
అనుపానవిశేషేణ శుక్లవాతం నిహంతి చ. 88

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, లోహ భస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో రెండుదినములు మర్దించి ముద్దచేసి గాజుబుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనము జే ఎండించి వాలుకాయంత్రమున నునిచి ఆఱుఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి ౭ గురిగింజయెత్తు ఔషధమును తీటకోవిలవేళ్ళ చూర్ణముతోనేని, లేక నెయ్యి, మిరియ చూర్ణముతోనేని సేవించిన శుక్లవాతము హరించును.

నష్టేంద్రియనిదానము

ఉష్ణద్రవ్యాణి పథ్యాని హ్యుష్ణవీర్యం చ జాయతే,
వీర్యేణ తేన మేహశ్చ మేహరోగ స్స ఉచ్యతే. ౬
మేహేఽపి వీర్యనాశశ్చ చికిత్సాం కురుతే భిషక్,
పూర్ణచంద్రోదయం పేయం క్షీణరేతోహరం పరమ్. ౯

తా. ఉష్ణద్రవ్యములు శరీరమున కపథ్యకరంబులు. వానివలన ఉష్ణవీర్యము ఉష్ణవీర్యమువలన మేహరోగంబును, మేహరోగమువలన వీర్యనష్టమును గలుగును. వీర్యనష్టమునకు పూర్ణచంద్రోదయమును ఒకసంవత్సరము సేవించిన నది హరించు (మఱియు ఇంద్రియస్ఖలనము గలిగెడి సర్వవాతములయందును పూర్ణచంద్రోదయము సేవింపవలయును.)

నష్టేంద్రియమునకు వాతాంతకరసము

హేమార్క కాంత లోహాభ్రం సూతభస్మ చ గంధకం,
వైక్రాంతం విద్రుమం చైవ తారం తాళసమన్వితమ్. ౧
సుముహూర్తే ఖల్వమధ్యే చిత్రమూలస్య చ ద్రవైః,
చతుర్యామం చ సంమర్ద్యం ఛాయాశుష్కం చ కారయేత్. ౧
కుక్కుటీ పుటపాకేన సాంగశీతలముద్ధరేత్,
ఇదం చ చూర్ణితం శ్లక్ష్ణం తదర్ధం సూతభస్మకమ్. ౧
సూతతుల్యం మృతం తాళం సర్వం ఖల్వే విమర్దయేత్,
చిత్రకార్ద్రికనీరేణ నిర్గుండీ వారుణీ ద్రవైః. ౧
వాసాజంబకనీరేణ సప్తభావ్యం పృథక్పృథక్,
గుంజామాత్ర ప్రయోగేణ కణా మధ్వాజ్యసంయుతమ్. ౧
సుప్తవాతం వాతశూలం వేదనా వాతమేవ చ,
స్నాయు కంపం గాత్రభంగం పక్షఘాతం హనుగ్రహమ్.

వాయోర్మూర్ఛాం చ తిమిరం వాతాశీతం చ నాశయేత్,
వంధ్యా చ లభతే గర్భం నష్టం వీర్యం ప్రశస్యతే. 97
వాతాంతకరసో నామ్నా సర్వరోగనివారకః,
లోకోపకరణార్థాయ హ్యశ్వినీదేవనిర్మితః. (ఆయుర్వేదే) 98

తా. సువర్ణభస్మము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, రసభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, వైక్రాంతభస్మము, పగడభస్మము, రజితభస్మము, తాళకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ మంచిముహూర్తమున ఖల్వమున నునిచి నాలుగు ఝాములు చిత్రమూలరసముతో మర్దించి బిళ్ళజేసి నీడనెండించి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేసి దానికి అర్ధభాగము రసభస్మము, తాళకభస్మము కలిపి చిత్రమూలము, అల్లము, వావిలి, చాగ, అడ్డసరము, నిమ్మకాయ అనువాని రసములలో ప్రతిదానిచే ఏడేసిమార్లు మర్దించి ఏడేసిమార్లు భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని పిప్పలిచూర్ణముతో నేని, తేనెతో నేని, నేతితో నేని యొసంగిన సుప్తవాతము, వాతశూలము, వేదనావాతము, స్నాయుకవాతము, కంపవాతము, గాత్రభంగవాతము, పక్షఘాతవాతము, హనుగ్రహవాతము, మూర్ఛావాతము, తిమిరవాతము ఈ మొదలగు ఎనుబదివాతములు నశించుటయేగాక గొడ్రాలగు నుండుస్త్రీ గర్భమును ధరించును. మఱియు నష్టవీర్యము సగా శాంతిఁజెందును. ఇది లోకోపకారమునకై అశ్వినీదేవతలచే సర్వరోగనివారణార్థంబై నిర్మింపఁబడిన వాతాంతకరసము.

సూతికావాతలక్షణము

అంగమర్దో జ్వరఃకంపో పిపాసా గురుగాత్రతా,
శోకశ్శోఫో౽తిశీతం చ సూతికావాతలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 99

తా. శరీరమంతయు నొచ్చుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, దప్పిగలుగుట, శరీరము బరువైయుండుట, కండ్లనీరుగారుట, శరీరమున శోఫగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి జ్వరమును, కంపమును గలిగియుండుటయే సూతికావాతమని తెలియవలయును.

సూతికావాతమునకు బడబానలరసము

శుద్ధసూతం చైకభాగం తామ్రభస్మ చ తత్సమం,
ద్విభాగం గంధకం చైవ త్రిభాగం చ కటుత్రయమ్. 100
వహ్నినామాచైకభాగం కోష్ఠభాగం చ తత్సమం,

జ్వాలాముఖీరసైర్దద్యాం బదరాస్థిప్రమాణకమ్. 101
బడబానలనామాయం సూతికావాతనాశనః 102

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, త్రికటుకములు 3 భాగములు, చిత్రమూలము ౧ భాగము, చెంగల్వకోష్ఠు ౧ భాగము-ఇటుల వీసిసెల్ల ఖల్వమున నునిచి నెమలిచెక్కరసమున ఒక దినము మర్దించి రేగుగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని మినుపకట్టు, వెల్లుల్లి రసము, అనువాని యనుపానముతోనేని, లేక తీటకళింద వేళ్ళరసానుపానముతోనేని, లేక ములువెలగచెక్కరసము, మిరియపు చూర్ణముతోనేని సేవించిన ప్రసూతివాతము హరించును. (మఱియు ప్రాణేశ్వరరసమునుగాని, లేక సంజీవనీరసమునుగాని సేవించిన ప్రసూతి వాతము హరించును.)

సూతికావాతమునకు వాతవిధ్వంసకరసము

రసం గంధకం నాగ వంగం చ లోహం
తథా తామ్రజం వ్యోమనిశ్చంద్రకం చ,
కణా టంకణం చోషణం నాగరం వై
పృథగ్భాగమేకం క్షిపే త్ఖల్వమధ్యే. 103
తతో వత్సనాభం చతుష్కార్థభాగం
దృఢం మర్దయే ద్వ్యోషజైశ్చ త్రివారం,
వరాచిత్రకైర్మార్కకుష్ఠైస్త్రివారం
పృథగ్భావయే *త్సింధువారార్ద్రివాసైః. 104
తథా మోహినీజంబనీరైః పృథగ్వై
మహాన్ వాతవిధ్వంసకోఽయం రసశ్చ,
సమీరేచ శూలే తథా శ్లేష్మరోగే
గ్రహణ్యాం తథా సన్నిపాతే చ మూకే. 105
అపస్మార మాంద్యే చ శీతే చ పిత్తే
ప్లీహోదరే కుష్ఠరోగే చ దద్యాత్,
స్త్రియస్సూతికా వాతరోగే తథైవ
ద్విగుంజం ప్రదద్యాదిమం సూతరాజమ్. (మాధవనిదానే) 106

* సింధువారార్కవాసైః.

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, సీసభస్మము, తగరభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, తళుకులు లేని అభ్రకభస్మము, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, మిరియాలు, శొంఠి-ఇవి దినుసుకొక్కొక్కభాగము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి ౮౪ భాగము-ఇటుల వీనిని ఖల్వమున నునిచి శొంఠి, పిప్పళ్ళు, మిరియాలు అనువాని కషాయములతో మూడుపర్యాయములును, నేలతాటిగడ్డలరసము, చిత్రమూలరసము, గుంటగలగరాకురసము, చెంగల్వకోష్టకషాయము అనువానితో మూడుమార్లును, వావిలియాకు, అల్లము, అడ్డసరము, గంజాయాకు, నిమ్మపండ్లు అనువానిరసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగను మర్దించి భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును అనుపానవిశేషములతో సేవింపుచుండిన వాతరోగము, శూల, శ్లేష్మరోగము, గ్రహణి, సన్నిపాతము, మూకవాతము, అపస్మారము, అగ్నిమాంద్యము, శీతపిత్తము, ప్లీహోదరము, కుష్ఠువు హరించును. (లేక నక్కపీటాకురసములో పిప్పలిగలిపి సేవింపుచుండిన ప్రసూతివాతము హరించును.) ఇదియ రసములలో శ్రేష్ఠమయిన వాతవిధ్వంసక రసము.

త్వగ్వాతలక్షణము

దేహస్ఫోటనసర్వాంగ పాదమూల విదారణం,
కరపాద విదాహశ్చ త్వగ్వాతస్యచ లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 107

తా. సర్వాంగములు కాళ్ళు పగులుట, చేతులు కాళ్ళు మండుట- ఈలక్షణములతోడ శరీరముపగులుటయే త్వగ్వాతమని తెలియవలయును (దీనియందు రసకర్పూరమునేని, బోడతరపాకురసముతో వాతారిరసమునేని నలువది దినములు సేవింపవలయును.)

భోగవాతలక్షణము

విధూమం చ విదాహశ్చ హ్యమ్లకంపశ్చ దేహినాం,
విస్పష్టం వాయుకోపశ్చ హ్యంగవైకల్యకారితా. 108
నేత్రశూలం శిరశ్శూలం భోగవాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. పులితేనుపులువచ్చుట, శరీరము విదాహించుట, శరీరము పులుసుకంపువేసుట, శరీరము వణకుట, వాయువు ప్రకోపించుట, అంగములు నొచ్చుట, నేత్రములు శిరము శూలించుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము సర్పమువలె ముడుచుకొనుటయే భోగవాతమని తెలియవలయును.

భోగవాతమునకు ఏరండమూలచూర్ణము

స్థూలైరండకమూలస్య కర్షం ఘృష్ట్వా జలైః పిబేత్. 109

భోగవాతవికారం చ సర్వవాతం చ నాశయేత్,

తా. పెద్దాముదపువేళ్ళను దంచి చూర్ణముజేసి కర్షప్రమాణములు ప్రాచీనీళ్ళలో కలిపి నలువదిదినములు సేవించిన భోగవాతము, సర్వవాతములు హరించును. (దీనియందు కాలాగ్నిరుద్రరసమును సగా సేవింపందగును.)

భోగవాతమునకు రసకర్పూరము

రసకర్పూరమమృతం వాతాశీతివినాశనమ్. 110

తా. రసకర్పూరము అమృతతుల్యంబగుటచే ఎనుబదివాతముల హరింపం జేయు నని సర్వశాస్త్రములు జెప్పుటంజేసి భోగవాతమున సేవింపవలయును.

కిక్కసవాతలక్షణము

కటిప్రదేశశూలం చ మహాశూలావరోధనం,
పాదే పీడా శిరో ఘూర్ణే కిక్కసవాతలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 111

తా. శరీరమంతట శూలించుట, లేక శరీరమంతట పట్టుకొనుట, పాదములు నొచ్చుట, తల శూలించుట, ముక్కునొచ్చుట-ఈలక్షణములుగలిగి మొలచుట్టు శూలించుటయే కిక్కసవాతమని తెలియవలయును.

కిక్కసవాతమునకు మహాకర్పూరము

రసకర్పూరమమృతం వాతాశీతివినాశనం,
మహాకర్పూరసేవేయం కిక్కసవాతనాశనీ. 112

తా. రసకర్పూరము అమృతసమానంబగుటచే ఎనుబదివాతముల హరింపంజేయును. అట్లగుటంజేసి కిక్కసవాతము హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును. మఱియు రసడబ్బను వేయవలయును.

కటివాతలక్షణము

కటిభంగో వికారశ్చ మహాశూలం చ క్రోధకృత్,
అపస్మారీ చ దుర్భాషీ కటివాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 113

తా. మొలచుట్టు పగులగొట్టునటుల నొచ్చుట, శరీరవికారము, కడుకోపము, అపస్మారము గలుగుట, దుర్భాషలాడుట - ఈలక్షణములు గలిగి మిక్కుటముగ నడుము శూలించుటయే కటివాతమని తెలియవలయును.

కటివాతమునకు వాతకేసరీరసము

హింగుళం వత్సనాభం చ చక్రాంగీం త్రికటుం వచాం,

చిత్రమూలకషాయేణ సమభాగం విమర్దయేత్. 114
డోలాయంత్రే పచేద్యామం కటివాతం నిహంతి చ,

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, కటుకరోహిణి, త్రికటుకములు, వస - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి చిత్రమూలకషాయముతో మర్దించి ముద్దజేసి డోలాయంత్రమున ఒకఝాము వండి సేవన లేపనముల సేయుచుండిన కటివాతము హరించును. (ఈకటివాతము హరించుటకై కిక్కసవాత చికిత్సలను సగా చేయవలయును.)

మలబద్ధవాతలక్షణము

పక్షస్యోరావగ్నితాపో మూత్రబంధ ఇతిస్మృతః. 115
అనాహశ్చ శిరఃకంపో మలబద్ధస్య లక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. బొమ్మ తొడలు మండుట, మూత్రము వెడలకుండుట, కడుపుబ్బుట, తల వణకుట ఈలక్షణములుగలిగి మలము బంధించుటయే మలబద్ధవాతమని తెలియవలయును. (ఇది [1]యాప్యము.)

మలబద్ధవాతమునకు వాకుచ్యాదిచూర్ణము

శతశోభావితం మూత్రం భావయేత్తేనవాకుచీమ్. 116
పలద్వయం శారిబా చ తథా కృష్ణతిలాన్వితం,
కైడర్యం శంఖపుష్పీ చ సమభాగం విచూర్ణయేత్. 117
ఉష్ణోదకే పిబేచ్చూర్ణం మలబద్ధం వినాశయేత్,

తా. భావంచివిత్తులు ౨ పలములు, సూడపాల, నల్లనువ్వులు, [2]పెద్దమ్రాను చెక్క, కట్లచెక్క వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి అనేకమారులు వడియ కట్టంబడిన మేకమూత్రముతో భావనజేసి ఉష్ణోదకముతో ప్రాతఃకాలమున సేవించిన మలబద్ధవాతము హరించును.

మూత్రబద్ధవాతలక్షణము

అనీహాతా మూత్రవిదాహికాచ కంఠావరోధో గుదకీలకం చ,
ఆధ్మానముక్తంహృదయాచరోధో మూత్రం విబద్ధంత్వితి వాతవిద్భిః.
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వెలవెలబారుట, మూత్రద్వారము మండుట, మెడ పట్టుకొనుట,

---

1 యాప్య మన — శరీరముండువఱకు మానకుండురోగములు.

2 ఇదే గుమ్ముడు లేక అనియు జెప్పంబడును,

మూలవ్యాధి గలుగుట, ఆొమ్ముపట్టుకొనుట - ఈలక్షణములతోడ కడుపుబ్బి మూత్రము వెడలకుండుటయే మూత్రబద్ధవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

మూత్రబద్ధవాతమునకు వాతవిద్రావణరసము

సూతాభ్ర తామ్ర తీక్ష్ణం చ మృతం తాళక గంధకం,
భార్గీ శుంఠీ వచా ధాన్యా కట్ఫలం చాభయావిషమ్. 119
మర్ద్యం పర్పటకద్రావై ర్నిష్కైకం భక్షయే ద్వటీం.
మూత్రబద్ధవినాశాయ సర్వవాతప్రశాంతయే. 120

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, తాళకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, గంటుభారంగి, శొంఠి, వస, కొతిమిర్లు, *పెద్ద గుమ్ముడు, కరక్కాయలు, అతివస వీనిని సమభాగముల్గాగ ఖల్వమున నునిచి పర్పాటక రసముతో ఒకదినము మర్దించి నిష్కప్రమాణమంత మాత్రలుచేసి సేవించిన మూత్రబద్ధవాతము, సర్వవాతములు హరించును.

ఊరుస్తంభవాతలక్షణము

ఊరుస్తంభశ్చ మేఢ్రే చ గుదే పాదే చ శూలకం,
రక్తవాంతిర్నఖే శూల మూరువాతస్య లక్షణమ్. 121

తా. మేఢ్రము గుదము పాదములు శూలించుట, నెత్తురు గ్రక్కుట, గోళ్లు నొచ్చుట - ఈలక్షణములతోడ తొడలు స్తంభమువలె కదలక శూలించుటయే ఊరుస్తంభవాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

దేహం చ పాండురం మూత్రం దేహ నేత్రే చ కంపనం,
శరీరే చ వికారోయ మూరువాతః ప్రకీర్త్యతే. (గ్రంథాంతరే) 122

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, మూత్రము పాండురవర్ణముగ వెడలుట, శరీరము వణకుట, నేత్రములు తిరుగుట, శరీరము వికారముగ నుండుట, ఈలక్షణములుగలిగి తొడలు కదలక శూలించుటయే ఊరువాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము. ఈవాతము హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును.)

ఊరుస్తంభవాతమునకు వాతగజాంకుశరసము

అష్టభాగారసస్యాపి విషతిందో స్తథైవ చ,
గంధకస్య త్రిభాగం చ కటుత్రయపలత్రయమ్. 123

* ఇదే గుమ్ముడుతేకు అనియు జెప్పంబడును.

గుంజామాత్రం వటీం ఖాదే దశీతివాతనాశనం,
వాతగజాంకుశో నామ్నా హ్యూరుస్తంభం నిహంతి చ. 124

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౧ భాగములు, మూడుదినములు కలిలో నానఁబెట్టిన విషముష్టిగింజలు ౧ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౧ భాగములు, త్రికటుకములు 3 భాగములు, త్రిఫలములు 3 భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్ల రసముతో బాగుగ మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందు మూడుమాత్రలను నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణానుపానముతో నొసంగిన ఊరుస్తంభవాతము మొదలగు ఎనుబది వాతములు హరించును.

తిమిరవాతలక్షణము

దేహం తిమిరయుక్తం చ గజదేహోపసంభవేత్,
దేహతాపశ్చాంగశోషో తిమిరవాతలక్షణమ్. (మాధవకల్పే) 125

తా. శరీరము ఏనుగుచర్మమువలె నుండుట, శరీరము మండుట, అంగములు శోషించుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమున చీమలు ప్రాఁకినటుల తిమిరి గలుగుటయే తిమిర వాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. మఱియు పంగువాతప్రకరణమున జెప్పంబడిన ప్రభావతివటికముల నల్లకాచాకు రసముతోనేని లేక ఉన్మాదప్రకరణమున జెప్పంబడు గంధకపిష్టమునేని ఆరుసెలలు సేవించిన తిమిరవాతము హరించును.)

కంపవాతలక్షణము

కరపాదతలే కంపో దేహభ్రమణ దుఃఖితే,
నిద్రాభంగో మతిః క్షీణా కంపవాతస్య లక్షణమ్. 126

తా. చేతులు కాళ్లు వణకుట, శరీరము తిరుగుట, కడుదుఃఖము గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, జ్ఞానము లేకుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము వణకుటయే కంపవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

కంపవాతమునకు విజయభైరవరసము

మృతసూతం మృతం తామ్రం మర్ద్యం గోకంటకద్రవైః,
ఏకవింశతివారం చ శోష్యం పేష్యం పునఃపునః. 127
చణమాత్రవటీం కుర్యా త్కంపవాతం వినాశయేత్,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పల్లేరువేళ్లరసముతో మర్దించి ఎండింపవలయును. ఇటుల ౨౧ దినము మర్దించి ఎండించి

శనగగింజలం తేసి మాత్రలుజేసి దుంపరాష్నముతోగాని, నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణముతో గాని, ఆరునెలలు సేవించిన కంపవాతము హరించును. (దీనియందు చప్పిడిపథ్యము నాచరించవలయును.)

బాహుకంపవాతలక్షణము

ఏకబాహుప్రకంపశ్చ వికారశ్చాపి దేహినామ్. 128
మహాదుఃఖం దివారాత్రౌ బాహుకంపస్య లక్షణం,

తా. శరీరవికారముగలుగుట, చేయుంబగలు కడుదుఃఖము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి ఒకచెయ్యి వణకుటయే బాహుకంపవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

బాహుకంపవాతమునకు మాషతైలము

మాషప్రస్థే హ్యపామష్టౌ పాకేస్మిన్ పాదశేషితే. 129
జీవనీయ మిశీవ్యోష రాస్నా యష్ట్యాహ్వసైంధవైః,
ఆత్మగుప్తాయుతం తైలం ప్రస్థం క్షీరం చతుర్గుణమ్. 130
వస్తికం చాపబాహుం చ బాహుకంపం వినాశయేత్,

తా. ౪ శేర్లు మినుముల నొకభాండములో వైచి దానికెనిమిదింతలు నీళ్ళుపోసి చతుర్థాంశముగ కాచి అందు పాలకూర, పిన్నసదాప, త్రికటుకములు, దుంపరాష్నము, యష్టిమధుకము, సైంధవలవణము, దూలగొండివిత్తులు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు పావుశేరు, నూనె ౪ శేర్లు, పాలు ౧౬ శేర్లు కలిపి చిక్కగ కాచి శరీరమునకు మర్దనచేయుచుండిన వస్తివాతము, అపబాహువాతము, బాహుకంపవాతము హరించును.

బాహుకంపవాతమునకు కార్పాసతైలము

కార్పాసాస్థి కుళుత్థానాం క్వాథం తైలం పయోన్వితమ్. 131
సైంధవం చిత్రకాభ్యాం చ స్నిగ్ధం తదపబాహుకే,

(గ్రంథాంతరే)

తా. ప్రత్తివిత్తులు ౪ శేర్లు, ఉలవలు ౪ శేర్లు, వీనిలో 3౨ శేర్లు ఉదకము పోసి ౮ శేర్లు మిగులునటుల కషాయము కాచి అందు నూనె ౪ శేర్లు, పాలు ౧౬ శేర్లు కలిపి చిక్కగవండి దించునపుడు సైంధవలవణము, చిత్రమూలము అనువానిచూర్ణము దినుసుకు పావుశేరువంతున కలిపి శరీరమునకు లేపనము సేయుచుండినను, (లేక ఈతాకును మేకపాలలో వైచి కాచి ఒకసంవత్సరమువఱకు సేవింపుచుండినను) అపబాహుకవాతము హరించును.

శీతవాతలక్షణము

దేహేఽతిశీతలం మూర్ఛా నేత్రభ్రమణమేవ చ. 132
కంఠశ్శూలం శిరశ్శూలం శీతవాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. మూర్ఛగలుగుట, నేత్రములు శరీరము తిరుగుట, మెడ శిరము శూలించుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము కడు శీతలముగనుండుటయే శీతవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

శీతవాతమునకు అగ్నికుమారరసము

సూతభస్మైకభాగం చ శుల్బభస్మ తథైవ చ. 133
విషం చ తత్సమం గ్రాహ్యం గంధకం ద్విగుణీకృతం,
త్రికటు త్రిఫలాశ్చైవ సర్వమేకత్ర మర్దయేత్. 134
నిర్గుండీ భావనీ వహ్ని వ్యాఘ్రీ పాతాళకం తథా,
కర్కోటకీ కాకమాచీ చ ఇంద్రం వారుణికా తథా. 135
ఏతేషాం స్వరసం గ్రాహ్యం భావయే దేకవింశతి,
రసోహ్యగ్నికుమారాఖ్యః ప్రత్యక్షం పరమేశ్వరి. 136
సన్నిపాతే త్రిదోషే చ శీతాంగే వాతబంధనే,
యమాలయస్య కర్తవ్యం సూచికాగ్రప్రమాణకమ్. 137
సన్నిపాతహరం చైవ శీతజ్వరనివర్తకం,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, త్రికటుకములు ౧ భాగము, త్రిఫలములు ౧ భాగము-ఇటుల వీని ఖల్వమునం దునిచి వావిలాకు, నేలములకవేళ్ళు, చిత్రమూలము, ఎఱ్ఱ ఆముదపువేళ్ళు, దూసరితీగె, గొడ్డుకాకర, నల్లకాచాకు, పాపటవేళ్ళు అనువానిరసములతో ఇరువదియొకమారు మర్దించి భావనజేసి మిరుపగింజలంత మాత్రలు జేసి అల్లపురసముతో నొసంగిన సన్నిపాతము, త్రిదోషము, శీతాంగవాతము, వాతపట్లు హరించును. మఱియు సన్నిపాత శీతజ్వరములవలన యమాలయమున కేగుటకు ఉన్ముఖుండుగ నుండువానియొక్క నడినెత్తియందు వెంట్రుకలు తీసి ఈయగ్నికుమారమును సూచ్యగ్రప్రమాణంబునిచి నెత్తురుతో గలియువఱకు వ్రేలితో బాగుగరుద్దిన వాడు జీవించును. ఈఅగ్నికుమారరసము పరమేశ్వరునిచే పార్వతికిం జెప్పంబడియెడిది. (మఱియు దీనిని నెయ్యి మిరియపు చూర్ణానుపానముతోనేని లేక శొంఠి గుడానుపానముతోనేని లేక కారుమునగగడ్డరసానుపానముతోనేని లేక శొంటి వెల్లుల్లిరసానుపానముతోనేని సేవించి

నను లేక పైత్యప్రకరణమున జెప్పంబడు బడబాగ్నిరసమును సేవించినను శీతవాతము హరించును.)

సిరావాతలక్షణము

సార్వాంగం చ సిరాదుఃఖం శరీరంచ చరాచరమ్. 138
దేహః పాండుశ్చ పీతశ్చ సిరావాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. అవయవములు నొచ్చుట, శరీరము దౌర్బల్యముగనుండుట, శరీరము పాండురవర్ణముగగాని, పచ్చగగాని నుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నరములు నొచ్చుటయే సిరావాతమని తెలియవలయును. (దీనియందు వాతగజాంకుశరసమునేని, రసకర్పూరమునేని సేవింపవలయును.)

సిరావాతమునకు ఏరండాదికషాయము

ఏరండమూలం లశునం శుంఠీ దార్వీ పునర్నవా. 139
సపిప్పలీ కృతక్వాథం సిరావాతహరం పరం,

తా. ఆముదపువేళ్లు, వెల్లుల్లిపాయలు, సొంటి, మ్రానిపసపు, గలిజేరువేళ్లు, పిప్పళ్లు వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము కాచి సేవించిన సిరావాతము హరించును.

సిరావాతమునకు దేవదార్వాదికషాయము

దేవదారు బలావిశ్వ సైరేయై స్సాధితం జలమ్. 140
పాయయే త్తైలమిశ్రం తు సిరావాతవికారనుత్,

తా. దేవదారు, ముత్తవపులగము, సొంటి, ములుగోరింట వీనిని సమభాగములుగ కషాయము కాచి వడియకట్టి అందు నాలుగుబిందువులు ఆముదము కలిపి త్రాగిన సిరావాతము హరించును.

నయనవాతలక్షణము

నయనే కంపరోగశ్చ శిరోభ్రమణమారుతమ్. 141
ఉష్ణాశ్రుసహితం నేత్రం నయనే వాతలక్షణం,

(ఆయుర్వేదే)

తా. నేత్రములు అదరుట, తల తిరుగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, నేత్రములు మండుట, నేత్రముల నీరుగారుట-ఈలక్షణములు గలిగి నేత్రములు నొచ్చుటయే నయనవాతమని తెలియవలయును. (మఱియు పరంగిచెక్కను, సాయంప్రాతఃకాలముల సేవింపుచు తియ్యనికూరలు, అన్నము, కందిపప్పు వీనిని భక్షింపుచుండినను-లేక రసకర్పూరమును సేవింపుచుండినను నయనవాతము హరించును.)

నాసావాతలక్షణము

పూరితం కుసుమం ఘ్రాణే నిర్వేదన మహాభయమ్. 142
శిరోభ్రమణ పిత్తం చ నాసావాయా ప్రకీర్తితం,

తా. శరీరము దుర్బలముగ నుండుట, కడు భయముగలుగుట, తల వణకుట, శరీరము పిత్తాధిక్యముగనుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నాసికము పూరించి నెత్తురుగారుటయే నాసావాతమని తెలియవలయును (ఇది హరించుటకై మట్టియూడలచూర్ణమునునస్యము సేయవలయును).

నాసావాతమునకు నస్యము

శర్కరా తిల కల్కాభ్యాం నాసాఘ్రాణం ప్రయోజయేత్. 143
గళూచ్యాః పుటపాకం తు నిష్పీడ్యానేననావయేత్,
నాసాయాం చ శిరోహృద్యం నాసావాయుర్వినశ్యతి. 144

తా. పంచదార, నువ్వులు వీనిని కల్కముగనూడి దానిని బట్టలో నునిచి నస్యము చేసినను లేక తిప్పతీగెను కుమ్ములోకుక్కి యందు రసముతీసి ముక్కులోపిండినను నాసావాతము, శిరోవేదన హరించును.

నాసారక్తమునకు నస్యము

గుడ నాగరయోః కల్క కోష్ణతోయేననావనం,
స్వరసైర్భృంగరాజస్య త్ర్యూషణేనచనావనమ్. 145
నాసావాతే శిరోమధ్యే లేప్యం రక్తం వినశ్యతి,

తా. నాసావాతమున బెల్లము, సొంటి వీనిని ఉష్ణోదకముతోనూరి కల్కము చేసి నస్యముచేసినను, లేక సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు - వీనిని గుంటగలగరాకు రసముతో నూరి నస్యముచేసినను, లేక శిరోమధ్యమున లేపనముచేసినను నాసారక్తము హరించును.

ముఖవాతలక్షణము

నిష్ఠీవనం కృశత్వం చ ముఖనాసాత్కఫస్య చ. 146
దేహకండూశ్చ శ్వాసశ్చముఖవాతః ప్రకీర్తితః, (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము కృశించుట, శరీరమున దురద, ఉబ్బసము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ముక్కున నోట తెమడగారుటయే ముఖవాతమని తెలియవలయును.

ముఖవాతమునకు చతుర్ముఖరసము

మృతసూతాభ్రకం తుత్థం రాజావర్తం శిలాజతు. 147

గుగ్గులుశ్చ శిలాచైవం సమాంశం మధుమిశ్రితం
భక్షయే న్మాషమేకం తు ముఖవాతప్రశాంతయే. 148

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, కలుపురాయి, శుద్ధిజేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల వీనిని సమభాగములుగ తేనెలో మర్దించి మాషప్రమాణముం లేసి మాత్రలుంజేసి భక్షించిన ముఖవాతము శమించును.

ముఖవాతమునకు విళంగాదిచూర్ణము

విళంగ హింగ్వపామార్గ బీజ నక్తాహ్వాసర్షపైః,
అగ్నింపురస్తా న్నిక్షిప్య ముఖవాతే చ ధూపయేత్. 149

తా. వాయువిళంగములు, ఇంగువ, ఉత్తరేణివిత్తులు, ఆవాలు-వీనిని చూర్ణముజేసి అగ్నిలో వేసి పొగబట్టిన ముఖవాతము హరించును.

ఉదరవాతలక్షణము

ఉదరం శూలబద్ధం చ బాహుకంప శ్శిరోవ్యథా,
నిద్రానాశోఽతిపీడా చ ఉదరవాతలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. చేతులు వణకుట, తలనొచ్చుట, నిదురపట్టకుండుట, శరీరమున పీడగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి కడుపు శూలించి బంధించుటే ఉదరవాతమని తెలియవలయును.

కుక్షివాతలక్షణము

కుక్షిశూలం శోఫ పాండు శిరోభ్రమణకం తథా,
నేత్రభ్రమో నాభిశూలం కుక్షివాతస్య లక్షణమ్. 151
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వాచుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తల నేత్రములు తిరుగుట, బొడ్డుక్రింద శూలించుట - ఈలక్షణములు గలిగి కడుపు శూలించుటయే కుక్షివాతమని తెలియవలయును. (ఉదర, కుక్షివాతములకు ఏకచికిత్సం జేయవలయును.)

అశీతివాతములకు కాలాగ్నిరుద్రరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధ మజామోదం ఫలత్రయం,
సర్జక్షారం యవక్షారం వహ్ని సైంధవజీరకమ్. 152
సౌవర్చలం విళంగాని టంకణం చ కటుత్రయం,
విషముష్టి స్సర్వసమో జంబీరై ర్మర్దయే ద్దినమ్. 153
మరీచమాత్రవటికా హ్యగ్నిమాంద్యం ప్రణాశయేత్,

అశీతివాతజాన్ రోగాన్ గుల్మంచ గ్రహణీ గదాన్. 154
రసః కాలాగ్నిరుద్రోఽయం పూజ్యపాదేన నిర్మితః,

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అజామోదము, త్రిఫలములు, సర్జక్షారము, యవక్షారము, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, జీలకఱ్ఱ, సౌవర్చలవణము, వాయువిడంగములు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, త్రికటుకములు- వీనినెల్ల సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ మూడుదినములు కలిలో నానబెట్టఁబడిన విషముష్టివిత్తుల చూర్ణము కలిపి ఖల్వమున నిమ్మపండ్లరసములో ఒక దినము మర్దించి మిరియపుగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము అను వాని యనుపానముతో నొసంగిన అగ్నిమాంద్యము, కుక్షివాతము మొదలగు ఎనుబది వాతములు, గుల్మము, గ్రహణి హరించును. ఇదియ పూజ్యపాదునిచే వచింపఁబడిన కాలాగ్నిరుద్రరసము.

అజీర్ణవాతలక్షణము

మలస్యబంధోఽవయవేచ దుఃఖం జంఘాదిపాదే శిరశూలశోషం,
మందాగ్నిరోగో హ్యరుచి క్లమం చ హ్యజీర్తివాతం ప్రవదంతి తజ్ఞాః. (మాధవనిదానే)

తా. మలము బద్ధకించుట, అవయవములు నొచ్చుట, పిక్కలుమొదలు పాదములవఱకు శూలించుట, తల నొచ్చుట, శరీరము ఎండుట, అగ్నిమాంద్యము, అరుచి, బడలిక గలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి భుజించినయన్నము అరిగి అరగకుండుటయే అజీర్ణవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరసమునేని, లేక రసభస్మమునేని సేవింపవలయును.)

ఆమ్లవాతలక్షణము

అరుచిశ్చామ్లవాతశ్చ మందాగ్నిర్నాభిశూలనం,
గురూకరత్యపీడా చ హ్యామ్లవాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. అరుచిగలుగుట, అన్నము అరగకుండుట, బొడ్డులో శూలించుట, శరీరము బరువుగనుండుట, శరీరమునొచ్చుట - ఈలక్షణములుగలిగి పులితేనుపులు వచ్చుటయే ఆమ్లవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై క్షయప్రకరణమున జెప్పంబడిన శ్రీమదగ్నికుమారమును సేవింపవలయును.)

ఆమ్లవాతమునకు విషతిందుకతైలము

విషతిందుకవృక్షస్య ఫలసారస్య ప్రస్థకం,

౧౬౦

ద్వాత్రింశత్ప్రస్థకే నారనాళేన సంమిశ్ర్యాలోడ్య యత్నతః. 157
జంబీరనీరం ద్విప్రస్థం ప్రస్థం తద్బీజచూర్ణకం,
ప్రస్థ మేరండతైలం చ ద్విప్రస్థం తిలతైలకమ్. 158
తావత్కషాయం తత్తైలం నవవస్త్రేన డోలితమ్. 159
సర్వాంగసంధ్యస్థిగతామ్లవాయు కఫామయేచానిలఘోరశూలే,
విలోమవాయావనులోమవాయౌ స్తంభే ధనుర్వాతఇతి ప్రశస్తమ్.

తా. నాలుగుసేర్ల విషముష్టివిత్తులలో ముప్పదిరెండు సేర్లు జొన్నలకలిపోసి ౧౨ సేర్లకషాయము కాచి క్రొత్తవస్త్రమున వడియగట్టి అందు నిమ్మపండ్లరసము ౧ సేర్లు, విషముష్టివిత్తుల చూర్ణము ౪ సేర్లు, ఆముదము ౪ సేర్లు, నువ్వులనూనె ౧ సేర్లు కలిపి తైలపక్వముగ కాచి, శరీరమున లేపనము జేయుచుండిన సర్వాంగవాతము, సంధివాతము, అస్థివాతము, ఆమ్లవాతము, కఫవాతము, ఘోరమైన వాతనొప్పులు, విలోమవాతము, అనులోమవాతము, ఊరుస్తంభవాతము, ధనుర్వాతము మొదలగునవి హరించును.

అనులోమ వాతలక్షణము

శిరః కండూశ్చ దేహశ్చ పాండురశ్ఛర్దనం భ్రమః,
స్వేద మూర్ఛా భయం చైవ ధాతుశోషో వికారకృత్. 161
హాస్యం నిద్రాతిశ్వాసశ్చ హ్యనులోమస్య లక్షణం,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శిరమున దురద గలుగుట, శరీరము * పాండురవర్ణముగ నుండుట, వాంతి, భ్రమ, చెమట, మూర్ఛ, భయము గలుగుట, ధాతువులు శోషించుట, శరీరవికారము, నగవు, కడునిద్ర, కడుశ్వాసము గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ వెనుకకు వంగదీయుటయే అనులోమవాతమని తెలియవలయును. (దీనియందు తీవ్రమైనతీపులు గలిగిన రోగి మృతి జెందుననియు, మెల్లనితీపులు గలిగిన రోగి జీవించుననియు తెలియవలయును.)

అనులోమవాతమునకు వాతసన్మోహనరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం వ్యోషం గంధక టంకణమ్. 162
సైంధవం ధూర్తబీజం చ తుల్యం తుల్యం విచూర్ణయేత్;
త్రిదినం మర్దయే త్ఖల్వే కారవల్లీరసేన చ. 163
వజ్రమూషాంతరే క్షిప్త్వా కాచకుప్యా మథాపి వా,
వాలుకాయంత్రకే పక్త్వా ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్. 164

* పాండురవర్ణమన—తెలుపువన్నె, లేక తెలుపు పచ్చన గలరంగు.

ఏతత్సర్వం సమాదాయ మత్స్యపిత్తేన భావయేత్,
మాషమాత్రం నిషేవేత హ్యనులోమం నిహంతి చ. 165

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు- వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి కాకరాకురసముతో మూడు దినములు మర్దించి వజ్రమూషలోగాని గాజుకుప్పెలోగాని నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చేపపేదుతో భావనజేసి మాషప్రమాణమంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తీటకసింద వేళ్ళ రసముతో నేని, వావిలాకురసముతో నేని సేవించిన అనులోమవాతము హరించును.

విలోమవాతలక్షణము

అతితంద్రాప్యతిశ్వాసః పాండుతా నేత్రశూలకృత్,
స్వేదో హిక్కాతివాంతిశ్చ విలోమవాతలక్షణమ్. 166

తా. కడుతంద్ర, కడుశ్వాసము గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, నేత్రములు శూలించుట, చెమట, ఎక్కిళ్ళు, వాంతి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి యుండరికి వంగదీయుటయే విలోమవాత మని తెలియవలయును. (మఱియు దీనియందు తీపులు తీవ్రముగ నుండిన రోగి మృతిజెందు ననియు, మెల్లగ నుండిన జీవించు ననియు తెలియవలయును.)

విలోమవాతమునకు సింహనాదరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం సమం మణిశిలారసం,
దంతిబీజం సమంఖల్వే మర్దయే ద్దివసద్వయమ్. 167
కారవల్లీరసై స్సమ్య క్పుటపాకే చ యోజయేత్,
ఉద్ధృత్య చూర్ణయే త్ఖల్వే ద్వియామంచానుపానతః. 168
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం విలోమవాతనాశనం,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసినమణిశిల, శుద్ధిచేసిన కపరి ఇవి సమభాగములు-వీనికి సమముగ నేలదంతివిత్తులచూర్ణము కలిపి ఖల్వమున నునిచి కాకరాకురసముతో రెండుదినములు మర్దించి రెండుఝాములు వాలుకాయంత్రమున పాకముచేసి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో చూర్ణముచేసి గురిగింజ

ప్రమాణమును వావిలాకురసముతోనేని, తీటకసిందరసముతోనేని సేవింపుచుండిన విలోమ వాతము హరించును.

ధనుర్వాతలక్షణము

ధనుశ్చ కంపనం మూర్ఛా హ్యగ్నిమాంద్యం ప్రలాపకమ్. 169
మృత్యుతుల్యాని చిహ్నాని ధనుర్వాతస్య లక్షణం,

(మాధవనిదానే)

తా. వణకుట, మూర్ఛ, అగ్నిమాంద్యము లేక కడుపులో మంట, ప్రలాపము గలుగుట, మృతిజెందినటుల కనుపించుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము విల్లువలె వంగి యుండుటయే ధనుర్వాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ధనుర్వాతమునకు అగ్నికర్మాదిచికిత్స

శరీరం జాయతే ఘోర మగ్నివైద్యం చకారయేత్. 170
పాదాదికంఠపర్యంతం సంధిదేశే శలాకయా,
ఏరండతైలత్రిఫలా గోమూత్రం చిత్రకం విషమ్. 171
మాషకస్య ఘృతైః పానం ధనుర్వాతం వినాశయేత్,

తా. పైఁజెప్పఁబడిన ధనుర్వాతమున శరీరము మహాఘోరముగ నుండును. కావున పాదము మొదలు కంఠమువఱకు సంధిప్రదేశముల శలాకుతో అగ్నివైద్యమును సేయుటయేగాక త్రిఫలములు, చిత్రమూలము, అతివస అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి అందు ఆముదము, గోమూత్రము కలిపి సేవించినను, లేక మినపకట్టులో నేతిని కలిపి సేవించినను ధనుర్వాతము హరించును.

కంఠవాతలక్షణము

సద్యోమృత్యుః కంఠవాత శ్శిరోభంగః ప్రలాపనమ్. 172
వాంతీరక్తస్య కంపశ్చ కంఠవాతస్య లక్షణం,

తా. ప్రలాపించుట, నెత్తురుగ్రక్కుట, శరీరము వణకుట-ఈలక్షణములు గలిగి కంఠము, తల బ్రద్దలుచేసినటుల నొచ్చుటయే కంఠవాతమని తెలియవలయును. ఇది జనించునపుడే రోగిని చంపును. (దీనియందు వాతగజాంకుశరసమును సేవింపందగును.)

పక్షఘాతవాతలక్షణము

శిరసః పాదపర్యంత మర్ధాంగే పార్శ్వశూలకృత్. 173
మహాశూలం దివారాత్రౌ పక్షఘాతస్య లక్షణం,

తా. శిరము మొదలు పాదపర్యంతమును, ఒకపార్శ్వమున శూలించుట, రేయుంబగలు శరీరము మిక్కుటముగ నొచ్చుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరముయొక్క అర్ధపార్శ్వము పగులగొట్టునటులనొచ్చుటయే పక్షఘాతవాతమని తెలియవలయును .(ఇది యాప్యము.)

పార్శ్వమర్ధం శరీరస్య కంపస్స్యా త్కుక్షిశూలనమ్. 174
నేత్రామయవిరోధశ్చ భంగస్స్యా త్పక్షఘాతకః, (ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరార్ధపార్శ్వము వణకుట, కడుపులో శూలించుట, నేత్రరోగము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరముయొక్క అర్ధపార్శ్వము పగుల గొట్టునటుల నొచ్చుటయే పక్షఘాతవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. మఱియు వీనితోడ జ్వరమును సంబంధించియుండిన రోగి మృతిజెందును. జ్వరము సంబంధించకుండిన చికిత్సం జేయవలయును. చికిత్సించునెడ రసకర్పూరమును సేవింపఁ జేయవలయును. రసఉబ్బను వేయవలయును)

పక్షఘాతవాతమునకు కాలకంఠరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం మరీచం టంకణం కణా. 175
ధూర్తబీజం చ త్రిఫలా సమభాగం చ ఖల్వకే,
తిందుకో బృహతీ ఫల్గు సోమవల్లీ కపిత్థకః. 176
ఆర్ద్రకం భృంగరాజం చ ద్రవైర్భావ్యం దినత్రయం,
కాచకుప్యాం విలేప్యాథ వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 177
యామద్వయం చ మందాగ్నౌ సాంగశీతలముద్ధరేత్,
వారాహా ఛాగపిత్తే చ భావయేచ్ఛ దినద్వయమ్. 178
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పక్షఘాతం వినాశయేత్,
త్రికటు త్రిఫలా క్వాథ మనుపానం పిబేత్సదా. 179

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, మిరియాలు శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు, ఉమ్మెత్తవిత్తులు, త్రిఫలములు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణము చేసి ఖల్వములో నునిచి నల్లతుమికి, పెద్దములక, బ్రహ్మమేడి, భావంచి విత్తులు, వెలగ, అల్లము, గుంటగలగర అనువానిరసములతో మూఁడుదినములు మర్దించి భావనచేసి ముద్దజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు మందాగ్నితో వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వమున నునిచి అడవిపంది, మేక అనువానిచేదులతో రెండుదినములు భావనచేసి గురిగింజలంతేసి

మాత్రలుజేసి యందొకదానిని త్రికటుకములు త్రిఫలములు, అనుపాని కషాయా పానముతో సేవించిన పక్షఘాతవాతము హరించును. (మఱియు ఔషధమును ఒకవ రంజేని, ఆరుమాసములేని సేవింపక వాతరోగములు హరింపవని శాస్త్రములయం చెప్పఁబడియున్నయవి.)

అర్ధాంగవాతలక్షణము

అర్ధాంగం బాహుకంపశ్చ నిద్రానాశనమేవ చ,
హృదయాగ్నిర్మలంబద్ధ మర్ధాంగవాతలక్షణమ్. 18

తా. బాహువులు వణకుట, నిదుర పట్టకుండుట, కడుపులో మంట, మల బంధించుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరములో అర్ధభాగము ఈడ్చికొనియుండుట అర్ధాంగవాతమని తెలియవలయును.(ఇది యాప్యము. దీనియందు పక్షఘాతవాతచికి లం జేయవలయును.)

పార్శ్వవాతలక్షణము

దేహస్య శీతలం పార్శ్వే ప్యున్మాదశ్చ శిరోభ్రమః,
కర్ణనేత్రే చ విస్ఫోటః పార్శ్వవాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 18

తా. ఉన్మాదము గలుగుట, తల తిరుగుట, చెవులు, నేత్రములు నొచ్చుట - లక్షణములు గలిగి శరీరములో అర్ధపార్శ్వము చల్లగనుండుటయే పార్శ్వవాతమని తె యవలయును. (ఇది యాప్యము. దీనియందు వాతగజాంకుశరసమును సేవింపవలయును

శిరఃపార్శ్వే చ శూలం చ నేత్రకర్ణే తు మందతా,
కర్ణాంతరే మహాశూలం పార్శ్వశూలాదిదోషకృత్. 18

తా. శిరముయొక్క ఒకపార్శ్వము శూలించుట, నేత్రములకు చూపులేకుండు చెవులు వినరాకుండుట, చెవిలో మిక్కుటముగ పోట్లుపొడుచుట-ఈలక్షణములు గ శరీరముయొక్క ఒకపార్శ్వమున శూలాదిదోషములు కలుగుటయే పార్శ్వవాతమ తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరసమును సేవింపవలయును.)

ఆతపవాతలక్షణము

పాండుశ్చ దృష్టి ర్భ్రమణం వికారః
ప్రాణస్యహానిర్భయతాపసంభవః,
దుఃఖాతిపీడా కుటిలం వ్యథా చ
శరీరఇత్యాతపవాతలక్షణమ్. (మాధవకల్పే) 18

తా. నేత్రములు పాండురవర్ణముగ నుండుట, శరీరము తిరుగుట, శరీరము వికారముగ నుండుట, ప్రాణహాని, దుఃఖము, మహాసంకటము గలుగుట, పలువిధములైన యుపద్రవములు గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ సహించుట కశక్యమైనతాపము గలుగుటయే ఆతపవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

ఆతపవాతమునకు వాతశార్దూలరసము

విషం సూతాభ్రకం గంధ వచా హింగుళ సైంధవం,
లవంగం పిప్పలీమూలం తుల్యంతుల్యం విమర్దయేత్. 184
దినం హంసపదీద్రావైః కుక్కుటీపుటపాచితం,
చూర్ణీకృతం తతో దేయ మనుపానవిశేషతః. 185
ఆతపవాతనిర్ముక్తి స్తమస్సూర్యోదయే యథా,

తా. శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అతివస, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము, లవంగములు, మోడి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒక దినము మర్దించి కుప్పెలో నునిచి మూడుఝాములు కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణము జేసి గురిగింజంతయెత్తును నెయ్యి మిరియపుచూర్ణముతో నొసంగిన "సూర్యుం డుదయించుటచే నంధకారము నశించుభంగి" ఆతపవాతము నశించును.

అగ్నివాతలక్షణము

అగ్నౌ దేహవికారయంతి మనుజా మూర్ఛా విదాహ శ్శిరో
భంగస్స్యాచ్చ తథాశరీరమలినా శ్శుష్కాంగతా కోపితా,
ఆయుర్వర్ధనదో బలక్షయకరః కాంతిం వినా మానుషా
హ్యగ్నింవాతమిమం వదంతి మునయో ధాత్రీచరం మారుతమ్. 186
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరవికారము, మూర్ఛ, విదాహము, తలనొప్పి, శరీరమాలిన్యము, శరీరకృశత్వము, కోపము, *ఆయుర్వృద్ధి, దౌర్బల్యము గలుగుట, శరీరము కాంతివిహీనముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము అగ్నివలె మండుచు మనుజుల పీడింపుచుండునది అగ్నివాతమని మునీశ్వరులచే జెప్పంబడియుడిది. (ఇది యాప్యము.)

అగ్నివాతమునకు వీరభద్రరసము

మృతంసూతం మృతంతామ్రం మర్దయే త్కంటకీద్రవైః,

* ఆయుర్వృద్ధియన—చంపక బాధించుట.

ఏకవింశతివారం వై శోష్యం పేష్యం పునఃపునః. 187
చణమాత్రాం వటీం ఖాదే త్సర్వాంగేచాగ్నివాతకే,
స్వర్ణక్షీరీ విషా వహ్నీర్ వారిణా పేషయేత్సమమ్. 188
ఈషన్మాత్రఘృతే పాచ్యం లేపాద్వాతో వినశ్యతి,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము - వీనిని ఖల్వములో నునిచి పల్లేరువేళ్ళరసముతో మర్దించి ఎండింపవలయును. ఇటుల ఇరువదియొకమారు మర్దించి ఎండించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి సేవించుటయేకాక రెడ్డినానబ్రాలు, అతివస, చిత్రమూలము అనువానిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉదకముతో నూరి అందు ఒకింత ఘృతము కలిపి పాకము చేసి శరీరమునకు లేపనముజేసిన అగ్నివాతము నశించును.

ఆఢ్యవాతలక్షణము

వర్ష్మాణి జఠరే దాహ శ్శిరో నేత్రే భ్రమ స్తథా. 189
పాదశూలం కర్ణశూల మాఢ్యవాతస్యలక్షణం,

(మాధవనిదానే)

తా. కడుపులో మండుట, తల వణకుట, కన్నులు తిరుగుట, కాళ్ళయందు శూల, చెవిలో పోట్లుగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమున గాదెలుకట్టుటయే ఆఢ్యవాతమని తెలియవలయును.

ఆఢ్యవాతమునకు ప్రభావతీవటికములు.

భాగమేకం తు కర్పూరం తదర్థం శుద్ధగంధకమ్. 190
తత్సమాని విడంగాని జాతీపత్ర లవంగకం,
జాజీఫలం తథాచైలా వ్యోషంచాపి సమంసమమ్. 191
శ్లక్ష్ణచూర్ణమిదం సర్వం మర్దయే ద్యామమాత్రకం,
గుడేన మాషమాత్రం తు వటికాం కారయేద్బుధః. 192
ఇయం ప్రభావతీ నామ్నా హ్యాఢ్యవాతవినాశకృత్. 193

తా. రసకర్పూరము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౺ భాగము, వాయువిడంగములు ౺ భాగములు, లవంగము, జాపత్రి, జాజికాయ, ఏలకులు - ఇవి దినుసు ఒకటింటికి ఒక్కొకభాగము, త్రికటుకములు ౧ భాగము-ఇటుల వానినెల్ల గ్రహించి చూర్ణముచేసి అందు బెల్లము కలిపి ఒకఝాము మర్దించి మాషప్రమాణమంతేసి మాత్రలుజేసి సాయంప్రాతఃకాలములయం దొక్కొకమాత్ర చొప్పున నాలుగుమాసములు నేతితో సేవింపుచుండిన ఆఢ్యవాతము హరించును.

శుష్కవాతలక్షణము

దేహశ్చ పాండు శ్శ్రమమారుతౌ చ
మూర్ఛాతికంప భ్రమ తాపయుక్తః,
స్వేదశ్చ తృష్ణా బధిరత్వయోగ
శ్శుష్కం చ వాతం ప్రవదంతి తజ్జ్ఞాః. (మాధవనిదానే) 194

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, బడలిక, శరీరమున వాతోపద్రవములు, మూర్ఛ, వణకు, భ్రమ, తాపము, చెమట, దప్పిగలుగుట, చెవులు వినరాకుండుట- ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము ఎండియుండుటయే శుష్కవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఆఢ్యవాతచికిత్సనేని వాతగజాంకుశరసము సేవననేని చేయవలయును.)

సుప్తవాతలక్షణము

భయం బీభత్సతా రౌద్రం శోషః కర్ణాంతరుగ్భవేత్,
మూర్ఛా కంప భ్రమ స్వేదా స్సుప్తవాతం వినిర్దిశేత్. 195
(మాధవనిదానే)

తా. భయపడుట, చిత్తవికారము, కోపము గలుగుట, శరీరము ఎండుట, చెవికొనలయందు పీడ, మూర్ఛ, వణకు, భ్రమ, చెమట గలుగుట – ఈలక్షణములు గలిగి స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుటయే సుప్తవాతమని తెలియవలయును.

సుప్తవాతమునకు కనకసుందరరసము

శుద్ధం చ పారదం శుల్బం గంధకం టంకణం కణా,
కాకజంఘా కషాయేణ దినమేకం తు మర్దయేత్. 196
డోలాయంత్రే పచే ద్యామం సమ్యక్తీవ్రాగ్నినా తతః,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మాషమాత్రం పిబేదను. 197
సుప్తవాతం నిహంత్యాశు సర్వవాతనికృంతనః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వెలమసంది వేళ్ల కషాయముతో ఒకదినము మర్దించి ముద్దచేసి డోలాయంత్రమున ఒకయామము గాఢాగ్నితో వండి మాషప్రమాణమును అల్లపురసముతో సేవించిన సుప్తవాతము హరించును. (మఱియు దీనినే శుష్కవాతము నందురు. ఎనుబదివాతములయందును సేవింపవలయును.)

సంధివాతలక్షణము

శరీరం గంధలిప్తం చ శూలం వాయుప్రకోపతః. 198
దేహే చ వికృతిశ్చైవ రోమహర్షో విలాసనం,
అంగసంధిషు పీడా చ సంధివాతస్య లక్షణమ్. 199

తా. శరీరము గంధముచే పూయబడినటు లుండుట, వాతప్రకోపమువలన శూల గలుగుట, శరీరమున గాడెలుకట్టుట, గగుర్పొడుచుట, ప్రలాపించుట - ఈలక్షణములు గలిగి అవయవసంధులు నొచ్చుటయే సంధివాతమని తెలియవలయును.

సంధివాతమునకు రత్నగర్భపోటలీరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం హింగుళం కటురోహిణీ,
లోహ తామ్ర మయోభస్మ తాళకం చ మనశ్శిలా. 200
అర్కమూలకషాయేణ మర్దితం వటకీకృతం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ లేపయేద్వస్త్రమృత్తికామ్. 201
త్రియామం వాలుకాయంత్రే పచేన్మృద్వగ్నినా తతః,
గుంజామాత్రం ప్రయుంజీత సంధివాతం నిహంత్యలమ్. 202

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, కటుకరోహిణి, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, మండూరము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసినమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో ఒకదినముమర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున మూడుర్ఘామములు మృద్వగ్నితోవండి యం దొక గురిగింజప్రమాణమును నెయ్యి, మిరియపు చూర్ణముతోనేని, లేక ఓషము వస అనువాని కషాయముతోనేని సేవించిన సంధివాతము హరించును.

సాధ్యవాతలక్షణము

రోమహర్షణకంచైవ శిరోభ్రమణ శూలకం,
కర్ణబాధిర్య మజ్ఞానం సాధ్యవాతం వినిర్దిశేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. గగుర్పొడుచుట, తలతిరుగుట, శరీరము శూలించుట, చెవులు వినరాకుండుట, అజ్ఞానము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది సాధ్యవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. దీనియందు పూర్వోక్తసంధివాతచికిత్సనే చేయవలయును.)

శిరోవాతలక్షణము

శిరోవాతే చ హృచ్ఛూలం రోమహర్షో విశోషణం,

దాహ స్సర్వాంగనేత్రే చ శిరోవాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఒళ్ళునొచ్చుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట, శరీరము ఎండుట, సర్వాంగములు నేత్రములు మండుట - ఈలక్షణములు గలిగి తలనొచ్చుటయే శిరోవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసకర్పూరమునేని కాలాగ్నిరుద్రరసమునేని సేవింపవలయును.)

స్వరహీనవాతలక్షణము

ఆతపో దేహశుష్కత్వం స్వరహానిశ్చ కంపనం,
పరిభ్రమః కర్ణశూలం స్వరహీననిరీక్షయేత్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము ఉడుకుట, శరీరము శుష్కించుట, శరీరము వణకుట, తబ్బిబ్బులాడుట, చెవిలో శూలగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి స్వరహీనమై పలుకుటయే స్వరహీనవాతమని తెలియవలయును.

స్వరహీనవాతమునకు వాతకులాంతకతైలము

రసం గంధ శిలా తాళ చూర్ణం మర్ద్యం చ కాంజికైః,
లిప్త్వా వస్త్రే కృతాం వర్తిం తైలాక్తాం జ్వాలయేన్ముఖాత్. 206
స్రావయే ద్గ్రాహయే త్తైల మధఃపాత్రే ఘృతైస్సహ,
తత్తైలం లేపయేత్పత్రే నాగవల్ల్యాస్తు భక్షయేత్. 207
స్వరహీనవికారఘ్నం సర్వవ్రణహరం పరం,

తా. రసము, గంధకము, శిలాజిత్తు, తాళకము-వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి కలితో మర్దించి వస్త్రమునకు లేపనము జేసి ఎండించి వర్తిగజుట్టి నూనెలోతడిపి దీపము ముట్టించి దానిక్రింద నొకపాత్ర నునిచిన అందు నూనె పడియును. పిదప దానిలో ఆవునెయ్యి కలిపి తమలపాకునకు లేపనముజేసి భక్షించిన స్వరహీనవాతమును, లేపనముజేసిన సర్వవ్రణములును హరించును.

రక్తవాతలక్షణము

రక్తవాంతిశ్చ హిక్కా చ మూర్ఛా దాహశ్చ కంపనమ్. 208
దేహకాంతిహర స్స్వేదో రక్తవాతస్య లక్షణం,

తా. నెత్తురు గ్రక్కుట, ఎక్కిళ్లు, మూర్ఛ, దాహము గలుగుట, శరీరము వణకుట, శరీరకాంతి నశించుట, చెమటగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి నెత్తురుగ్రక్కుటయే రక్తవాతమని తెలియవలయును.

18

రక్తవాతమునకు వాతాంతకరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం విషం త్రికటుకం సమమ్. 20
చిత్రమూలకషాయేణ దినం మర్ద్యం చ వాసయా,
అర్కమూలకషాయేణ దినం జంబీరనీరకైః. 21
డోలాయంత్రే యామమాత్రం మాషమాత్రం చ భక్షయేత్,
క్షీణవాతం విహంత్యాశు రక్తవాతం వినాశయేత్. 21

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, అభ్రకభస్మము, అతివస, త్రికటు ములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలకషాయము, అడ్డసరపాకు రసము, జిల్లేడువేళ్లకషాయము అనువానిలో ప్రతిదానిచే ఒక్కొకదినంబును, నిమ్మపండ్ల రసముతో ఒకదినంబును మర్దించి ముద్దచేసి డోలాయంత్రములో ఒకజామాము పాకము జేసి మాషప్రమాణముం తేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని నీరుగొలిమిడి కషాయాను పానముతో నొసంగిన రక్తవాతమును, నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణానుపానముతో నొసంగిన క్షీణవాతమును హరించును.

క్షీణవాత లక్షణము

క్షీణే చ వాతే శిరసోవ్యథా చ నాసానఖే దుఃఖితమంగశూలం,
దివా చ రాత్రౌ చ వినష్టనిద్రః కపాలనేత్రే చ వివృద్ధశూలమ్.212

తా. తలనొచ్చుట, నాసికము గోళ్లు శూలించుట, అంగములునొచ్చుట, రేయుం బగలు నిదురపట్టకుండుట, కపాలము నేత్రములు మిక్కుటముగ నొచ్చుట - ఈలక్షణ ములు గలిగి శరీరము కృశించుటయే క్షీణవాత మని తెలియవలయును. (క్షీణ శిరోవాత ములు హరించుటకై రక్తవాతచికిత్సనేని, లేక రసకర్పూరసేవననేని చేయవలయును.)

ఖంజావాతలక్షణము

జాగరశ్చ దివా నిద్రా హ్యజీర్తిశ్చాగ్నిమాంద్యకం,
అంగవైకల్యనిశ్చేష్టం ఖంజావాతస్య లక్షణమ్. 213
(ఆయుర్వేదే)

తా. రాత్రులు నిదురపట్టకుండుట, పగలు నిద్రించుట, అన్నము జీర్ణముగా కుండుట, అగ్నిమాంద్యము, లేక కడుపులో మంటగలుగుట, అంగములు నొచ్చుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి కుంటితనము గలుగుటయే ఖంజావాత మని తెలియవలయును.

ఖంజావాతమునకు వాతవజ్రరసము

అభ్రకం గంధకం సూతం విష వ్యోషక సైంధవం,
హింగుళం చ విళంగం చ పిప్పలీమూల చిత్రకమ్. 214
దినం హంసపదీద్రావైః కుక్కుటీపుటపాచితం,
చూర్ణం కృత్వా తతో దేయం హ్యనుపానవిశేషతః. 215
మాషమాత్రం చ సేవేత ఖంజావాతం వినాశయేత్,

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, త్రికటుకములు, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, వాయువిడంగములు, మోడి, చిత్రమూలము-వీనిసిసమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒక దినము మర్దించి కుక్కుటపుటం బిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముచేసి యందొకమాష ప్రమాణమును నెయ్యితోనేని, మిరియపుచూర్ణముతోనేని, దుంపరాష్ట్రపు చూర్ణముతో నేని సేవించిన ఖంజావాతము హరించును. (మఱియు దీనినే కళావాతమునందును సేవింపందగును.)

కళావాతలక్షణము

శరీరం పాండురంచాస్యే వైవర్ణ్యం రక్తనేత్రతా. 216
కృష్ణజిహ్వా చ శూలం చ కళావాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగనుండుట, ముఖము వివర్ణమైయుండుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ, నాలుక నల్లగనుండుట, శరీరము శూలించుట - ఈలక్షణములుగలిగి స్త్రీరజస్సును, శుక్రమును జెరుపునదియే కళావాత మని తెలియవలయును.

కళావాతమునకు వాసాదితైలము

వాసా గళూచీ చతురంగుళానా మేరండతైలేన పిబేత్క షాయం,
క్రమేణ సర్వాంగవిమర్దనం చ కళాఖ్యవాతస్యవినాశకంస్యాత్. 217

తా. అడ్డసరము, తిప్పతీఁగె, రేల-వీనిని కషాయముకాచి యందాముదము కలిపి సేవించుటయేగాక శరీరమునకు లేపనము సగాజేసిన కళావాతము హరించును. (మఱియు దీనియందు ఖంజావాతచికిత్సనుకూడ జేయందగును.)

అవయవాంగవాతలక్షణము

అవయవాంగే వాతశూలం దేహేచాగ్నివిదాహకం,
మలమూత్రవినాశశ్చ నిద్రానాశ శ్శిరోవ్యథా. 218

తా. శరీరమంతట నొచ్చుట, శరీరమంతయు మండుట, మల మూత్రములు వెడల

కుండుట, నిదురపట్టకుండుట, తలనొచ్చుట-ఈలక్షణములు గలిగి సర్వాంగములు నొచ్చుటయే అవయవాంగవాతమని తెలియవలయును.

అవయవాంగవాతమునకు వైరేచనకల్పము

పయస్సైరండజంతైలం పిబేద్దోషహరం పరం,
హరీతక్యాస్త్రయోభాగా భాగస్సైంధవకృష్ణయోః. 219
ఏతదుష్ణాంబునా పీతం చూర్ణమాశు విరేచయేత్,
అవయవాంగం సన్నిపాతం వాతశూలహరం పరమ్. 220

తా. ఆవుపాలు, ఆముదము వీని నేకముజేసి త్రాగినను, లేక కరక్కాయలు 3 భాగములు, సైంధవలవణము, పిప్పళ్లు ఇవి దినుసుకు ఒక్కొక్కభాగము - ఇటుల వాని నేకముజేసి ఉష్ణోదకముతోనారి త్రాగినను, శీఘ్రముగ విరేచనంబులై అవయవాంగవాతము, సన్నిపాతము, వాతశూల హరించును. (మఱియు ఈ అనుపానములతో ఆమవాతమున జెప్పంబడిన పంచవక్త్రరసమును సేవించిన అవయవాంగవాతము హరించును.)

స్త్యానవాతలక్షణము

మహావాతం భవేద్దేహే దివారాత్రౌ చ శూలనం,
సదా నిరశనం స్వేద స్త్యానవాతస్య లక్షణమ్. 221

తా. వాతము అధికముగ ప్రకోపించుట, రేయింబగలు మిక్కుటముగ అంగములు శూలించుట, ఎల్లపుడు ఆఁకలిలేకుండుట, చెమట గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరసంధులు శూలించి ఆలస్యమును గలుగంజేయునదియే స్త్యానవాతమని తెలియవలయు.

స్త్యానవాతమునకు వాతోన్మూలనరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం ధూర్తబీజం త్రిభిస్సమం,
పంచకోలకషాయేణ మర్దయే ద్దివసద్వయమ్. 222
మాషయోర్భ్యాధరే పాచ్యం సాంగశీతం విచూర్ణయేత్,
మత్స్యపిత్తే భావయేచ్చ మర్దయే ద్దివసద్వయమ్. 223
పంచకోలకషాయేణ గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
స్త్యానవాతం హరేచ్ఛీఘ్రం సర్వవాతవికారనుత్. 224

తా. రసము, వసనాభి, గంధకము - వీనిని శుద్ధిచేసి వానికి సమముగ శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తుల చూర్ణమును కలిపి ఖల్వములో నునిచి పంచకోలకషాయముతో రెండు దిన

ములుమర్దించి మూసలోనునిచి దానిపై మరియొకమూసను మూసి చీలమన్ను లేపనము జేసి ఎండించి భూధరయంత్రముతో పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి చేపచేదుతో రెండుదినములు భావనచేసి మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి పంచకోలకషాయానుపానముతో సేవింపుచుండిన స్త్యానవాతము, సర్వవాతములు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

గుల్ఫవాతలక్షణము

శరీరం పాండువర్ణం చ కటిదేశే చ తాపనం,
శిరశ్శూలం నేత్రశూలం గుల్ఫశూలం విదాహికా. 225
తన్నిద్రాం నాశయేద్రాత్రౌ గుల్ఫవాతస్య లక్షణమ్,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము పాండువర్ణముగ నుండుట, మొలచుట్టు మండుట, శిరము నేత్రములు శూలించుట, శరీరము విదాహించుట, రాత్రులయందు నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి చీలమండలు వాచి కడుశూల గలుగుటయే గుల్ఫవాత మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసఉబ్బ వేయవలయును. మఱియు రసకర్పూరమును సేవింపవలయును.)

గుల్ఫవాతమునకు ప్రాణవల్లభరసము

రసం విషం విషం చాభ్రం గంధకం చ మనశ్శిలా. 226
మర్దితం పర్పటద్రావై ర్వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్,
భూధరే పుటపాకం చ సాంగశీతలముద్ధరేత్. 227
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య మత్స్యాజశిఖిపిత్తకైః,
భావితం యామమాత్రం తు గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 228
గుల్ఫవాతం నిహంత్యాశు సర్వవాతవికారనుత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, అతివస, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి పర్పాటకరసముతో రెండుదినములు మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చేప, మేక, నెమలి, అనువాని చేదులతో ఒకరుఝాము భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన గుల్ఫవాతము. సర్వవాతములు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

అంగుళీవాతలక్షణము

దేహే తాప శ్చాంగులీనాం దాహశ్చ కరపాదయోః. 299
అంగుళ్యః కుబ్జరూపేణ హ్యంగులీవాతలక్షణం,

తా. శరీరము మండుట, చేతులవ్రేళ్ళయందు కాళ్ళవ్రేళ్ళయందు మంటలు పోట్లు గలుగుట, ఈలక్షణములు గలిగి వ్రేళ్లు కుబ్జత్వమును జెందుటయే అంగుళీవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరసమును పిప్పళ్ళు, మోడి అనువానికషాయానుపానముతోగాని, లేక నీరుగొబ్బియాకురసము, జీలకఱ్ఱ అనువానితోగాని సేవింపవలయును. మఱియు రసకర్పూరమునుగాని, లేక మేహవ్రణప్రకరణమున జెప్పంబడు పరంగిచెక్క యోగములో శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకమును కలిపిగాని సేవింపవలయును. ఆపరంగిచెక్క యోగమును సేవించునపుడందు జెప్పంబడినపథ్యముల నాచరింపవలయును.)

జానువాతలక్షణము

జాను శుష్కత్వ కంపౌ చ వాంతి ర్మూర్ఛా పరిభ్రమః 230
హృద్దాహో జానుశూలం చ జానువాతం వినిర్దిశేత్,

తా. మోకాళ్ళు ఎండుట, శరీరము వణకుట, వాంతులు మూర్ఛ గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, ఱొమ్ములోమండుట-ఈలక్షణములు గలిగి మోకాళ్లునొచ్చుటయే జానువాతమని తెలియవలయును. (ఇది నివృత్తించుటకై వాతగజాంకుశరసమునేని, రసకర్పూరమునేని సేవింపవలయును.)

జంఘావాతలక్షణము

భీతభీతం చాతిశూలం రోమహర్షో నిరీక్షణమ్. 231
భ్రూమధ్యే శూలనం మూర్ఛా జంఘావాతస్య లక్షణం,

తా. కడుభీతిగలుగుట, శరీరమున పోట్లుపొడుచుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, రెప్పపాటువేయక చూచుట, కనుబొమలనడుమ శూలించుట, మూర్ఛిల్లుట-ఈలక్షణములు గలిగి పిక్కలు శూలించుటయే జంఘావాతమని తెలియవలయును.

జంఘావాతమునకు లక్ష్మీవిలాసరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం నేపాళం దరదం సమమ్. 232
చిత్రమూలకషాయేణ డోలాయంత్రే దినం పచేత్,
మత్స్యపిత్తేన సంశోధ్య ద్వియామం చ విమర్దయేత్. 233
స్నుహీ క్షీరే దినం మర్ద్యం ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,

జంఘావాతం నిహంత్యాశు హ్యనుపానవిశేషతః. 234

తా. రసము, వసనాభి, గంధకము, నేపాళములు, ఇంగిలీకము-వీనిని సమభాగము లుగ శుద్ధిజేసి ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము చిత్రమూలకషాయముతో మర్దించి డోలా యంత్రమున ఒకదినము వండి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి చేప చేదుతో రెండుర్ఘామములును, బ్రహ్మజెముడుపాలతో ఒక దినమును మర్దించి, రెండు గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి ఆరుమాసములు బోడతరపాకురసములో మిరియపుచూర్ణ మును గలిపి సేవింపుచుండిన జంఘావాతము హరించును.

అస్థివాతలక్షణము

దేహస్యకంపనం మూర్ఛా స్వేద దాహోగ్నిమాంద్యకం,
శ్రోత్రేతిబధిరత్వంచ హ్యస్థివాతస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే) 235

తా. శరీరము వణకుట, మూర్ఛిల్లుట, చెమట, తాపము, అగ్నిమాంద్యము, చెవుడుగలుగుట-ఈలక్షణములుగలది అస్థులు మిక్కుటముగ నొచ్చుటయే అస్థివాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఒకవత్సరమువఱకు పైఁజెప్పంబడు గంధకకల్పము నేని వాతగజాంకుశరసము నేని సేవింపవలయును.)

కాకవాతలక్షణము.

హస్తేపాదే చ కంపశ్చ శిరోభ్రమణకం తథా,
నేత్రభ్రమణకంచైవ కాకవాతస్య లక్షణమ్. (పారిజాతే) 236

తా. చేతులు, కాళ్లు వణకుట, తల, నేత్రములు దిరుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి తలదిరిగి భూమిపైఁబడుటయే కాకవాతమని (కాకిసోమాలని) తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై పైఁజెప్పంబడు గంధకకల్పము నేని, టెంకాయనీరులో సిందూరము కలిపి యేని, సిందూరము, కానుగవిత్తులు, పిప్పలి అనువాని చూర్ణము నేని, ఆరుమాసములు సేవింపవలయును.)

భ్రమణవాతలక్షణము

భ్రమణే మారుతే శీఘ్రం మూర్ఛా తృష్ణా వికారకృత్,
అంగశోభోదరం గుల్మం దేహశోషశ్చ లక్షణమ్. (కౌముద్యామ్)

తా. దప్పిగలుగుట, శరీరము వికారముగ నుండుట, అంగములు వాచుట, ఉదర గుల్మరోగములు గలుగుట, దేహము శుష్కించుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము తిరిగి మూర్ఛిల్లబడుటయే భ్రమణవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఒకవత్సరము వఱకు గంధకకల్పమును సేవింపవలయును.)

భ్రమణవాతమునకు విష్ణుపరాక్రమరసము

శుద్ధపారద గంధం చ టంకణం చ విషం సమం,
త్రిక్షారం సైంధవం తుల్యం సర్వం ధుత్తూరజైర్ద్రవైః. 238
మర్దితం గోళకీకృత్య కుక్కుటీపుటపాచితం,
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య మత్స్య వారాహ పిత్తకే. 239
భావితం మాషమాత్రం చ దేయం శీతోదకం త్వను,
సన్నిపాతే జ్వరే శ్వాసే దోషే విషమశీతకే. 240
అపస్మారే ధనుర్వాతే కంపవాతే చ మూర్ఛకే,
తత్క్షణేన నిహంత్యాశు ఇచ్ఛాపథ్యం ప్రదాపయేత్. 241
మనుష్యాణాం హితార్థాయ సర్వరోగభయాపహః,
విష్ణునా కథితః పూర్వం రసో విష్ణుపరాక్రమః. 212

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, *త్రిక్షారములు, సైంధవలవణము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తాకురసముతో మర్దించి ఘుటికలుచేసి కుక్కుటపుటంబిడి స్వాంగశీతలమున దీని మఱల ఖల్వములోనునిచి చేప, అడవిపంది అనువానిచేదులతో భావనజేసి మాషప్రమాణమంతేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని శీతోదకము, లేక రేలవేరుగంధము, శ్రీగంధము అనువాని యనుపానములలో దేనితోనేని సేవింపుచుండిన సన్నిపాతము, జ్వరము శ్వాసము, విషమశీతదోషము, అపస్మారము, ధనుర్వాతము, కంపవాతము, భ్రమణవాతము మొదలగునవి తత్క్షణమున హరించును. దీనియం దిచ్ఛాపథ్యము నాచరింపవలయును. సర్వరోగములు హరించి మనుజులకు హితముకలుగుటకై విష్ణుపరాక్రమమను రసమును పూర్వకాలమున విష్ణువు వచించెను. (ఈ భ్రమణవాతము హరించుటకై వాతగజాంకుశ రసమును కూడా సేవింపందగును.)

భ్రమణాదివాతములకు గంధకకల్పము

షట్పలం గంధచూర్ణం చ త్రిఫలా చిత్రతండులాః,
శుంఠీమరీ చ వైదేహీ షణ్ణిష్కం చ పృథక్పృథక్. 24
చిత్రకం చ పలైకం తు చూర్ణితం వస్త్రగాలితం,
ఏకనిష్కం ద్వినిష్కం వా పయసాజ్యసితైః పిబేత్. 24
సర్వరోగవినిర్ముక్తో మృగరాజపరాక్రమః,

---

* త్రిక్షారము లన—సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము.

దీర్ఘాయుః కుంజరబలో దివా పశ్యతి తారకాః. 245
దివ్యదేహో బలీభూత్వా ఖేచరత్వం ప్రపద్యతే,
తస్య మూత్రపురీషాణి శుల్బం భవతి కాంచనమ్. 246
హంత్యష్టాదశకుష్ఠాని గ్రహణీశ్చ చతుర్విధాః,
మందాగ్ని మతిసారం చ గుల్మ మష్టవిధం తథా. 247
అశీతిం వాతరోగాంశ్చ హ్యర్శాంస్యష్టవిధాని చ,
మనుష్యాణాం హితార్థాయ పూజ్యపాదేన నిర్మితః. 248

తా. శుద్ధిజేసిన ఆమ్లసారశిలగంధకము ౨ పలములు, త్రిఫలములు, వాయువిడంగములు, శొంఠి, మిరియములు, పిప్పళ్లు అనువానిచూర్ణము దినుసుఒకటింటికి ౨ నిష్కములు, చిత్రమూలపుచూర్ణము ౧ పలము-ఇటుల పీనిసెల్ల వస్త్రగాలితం బొనర్చి నేకముజేసి యందొక నిష్కప్రమాణంబునేని, రెండునిష్కముల ప్రమాణంబునేని, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి, శర్కర అనువానిలో దేనితోనేని ఆరుమాసములవఱకు సాయంప్రాతఃకాలముల సేవింపుచుండిన సర్వరోగవిముక్తుండై సింహముతో సమానమైన పరాక్రమము దీర్ఘాయువు, ఏనుగుతోసమానమైనబలము, పగటియందు నక్షత్రముల గాంచతగినదృష్టి, సుందరమైన దేహము, శరీరదార్ఢ్యముగలవాఁడై ఆకసమున సంచరించువాఁడుగ, రాగిని, బంగారును ఉత్పత్తిజేయఁదగిన మూత్రపురీషముల విసర్జించువాఁడుగ నగును. మఱియు నీగంధకకల్పసేవనవలన ౧౮ కుష్ఠువులు, ౪ విధగ్రహణులు, అగ్నిమాంద్యము, అతిసారము, ౮ విధగుల్మరోగములు, ౮౦ వాతరోగములు, ౮ విధమూలరోగములు హరించును. దీనిని మనుష్యులహితార్థంబై పూజ్యపాదుఁడు వచించెను. (దీనియందు చప్పిడి యన్నము, ఆవుపాలు, ఆవుచల్ల అనువానిని సేవించుట పథ్యకరములు.)

పంగువాతలక్షణము

గృహీతోరుద్వయః పంగొ గతిభంగశ్చ వాతకే. 249
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. రెండుతొడలు బంధింపఁబడి నడుచుటకు శక్తిలేకుండుటయే పంగువాతమని తెలియవలయును. దీనినే కొందఱు చచ్చువాత మనియు వచించెదరు. (ఇది నివర్తించుటకై గంధకకల్పమును ఆరుసెలలు సేవింపవలయును)

పంగువాతమునకు ప్రభావతీవటికలు

హరిద్రా నింబపత్రాణి పిప్పలీ మరిచాని చ,
విడంగం భద్ర ముస్తా చ జీరకం విశ్వభేషజమ్. 250

చిత్రకం సైంధవం కుష్ఠం విషం పాఠా హరీతకీ,
ఏతాని సమభాగాని హ్యజామూత్రేణ పేషయేత్. 251
చణప్రమాణవటికా శ్ఛాయాశుష్కాశ్చ కారయేత్,
ఏకాం హ్యుష్ణోదకైః పీతా విషూచీం చ వ్యపోహతి. 252
లూతవిస్ఫోటభేదే చ గోమూత్రేణ విలేపయేత్,
ఉషామూలేన పీతా చేత్సర్పదష్టవిషం హరేత్. 253
మేహే రక్తప్రవాహే చ శ్రీగంధేన సమం పిబేత్,
అర్కక్షీరేణ సంలిప్తా వృశ్చికస్య విషం హరేత్. 254
హంతి పుష్పం చ పటలం *రంభాకందరసాన్వితా,
కాకమాచీరసైః పీతా తిమిరాణి వినాశయేత్. 255
నీలికాయా రసై రక్తా రక్తాక్షిత్వం వినాశయేత్,
గుడేన భక్షితాచైవ వాతరోగం వినాశయేత్. 256
భృంగరాజరసైః పీతా శిరోదాహం హరేద్భృశం,
తండులోదకసంయుక్తా కాసం కృచ్ఛ్రం వినాశయేత్. 257
గోమూత్రేణ యుతా పీతా ప్లీహరోగం వినాశయేత్,
ఛాగక్షీరసమాయుక్తా వటికా సాశ్వగంధికా. 258
పీతా మండలపర్యంతం రాజయక్ష్మవినాశిని,

తా. ఘసపు, మంచివేపాకు, పిప్పళ్లు, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, తుం
ము స్తెలు, జీలకఱ్ఱ, సొంటి, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, చెంగల్వకోష్టు, అతివస
శిరుబొద్ది, కరక్కాయలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ఖల్వములో నునిచి మే
మూత్రముతో నాలుగుఝాములు మర్దించి, శనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి నీడనెండిం
యందొకదానిని ఉష్ణోదకముతో సేవించిన విషూచియు, గోమూత్రముతో నూ
లేపనముచేసిన లూత, విస్ఫోటకవ్రణములును, నాగురువేరుగంధముతో సేవించి
సర్పవిషములును, శ్రీగంధముతో సేవించిన ప్రమేహములును, కుసుమరోగములున
జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనముజేసిన తేలుకఱచిన విషంబును, అరటిగడ్డరసముతో నూ
నేత్రముల కంజనముచేసిన కంటిపువ్వులును, పటలములును, నల్లకాచాకురసముతో
సేవించిన నేత్రములయందు జనించు తిమిరరోగంబును, నీలియాకురసముతో నూరి నే
ముల కంజనముచేసిన రక్తోద్రేకమును, నేత్రదోషంబును, బెల్లముయొక్క అనుపానముతో

* అజాక్షీరేణసంయుతా.

సేవించిన వాతరోగంబులును, గుంటగలగరాకురసముతో సేవించినశిరోవాతము, శిరోజనిత తాపమును, పశికడుగుతో సేవించిన కాసమును, మూత్రకృచ్ఛ్రములును, గోమూత్రముతో సేవించిన ప్లీహరోగంబును, మేకపాలు *డొమ్మడోలుగడ్డ చూర్ణము అనువానితో నలుబదిదినములు సేవించిన క్షయరోగంబును హరించును. (మఱియు దీనినే శిరుబొద్దివేళ్లకషాయములో సేవించిన జ్వరములును, ప్రసూతిరోగములును, బెల్లముతో ఆరుమాసములు సేవించిన పంగువాతమును, భ్రమణవాతమును, తిమిరవాతమును హరించును.)

పక్ష, అర్దితవాతములకు భృంగాదినస్యము

భృంగైరండక నిర్గుండ్యో మత్స్యాక్షీ చార్కపత్రకమ్. 259
సతైలమరిచం నస్యం పక్షఘాతార్దితేషు చ,

తా. గుంటగలగర, ఆముదపుకొనలు, వావిలికొనలు, పొన్నగంటియాకు, జిల్లేడుకొనలు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి కల్కముచేసి అందు మిరియపుచూర్ణము, నూనె కలిపి నస్యముజేసిన పక్షఘాతవాతము, అర్దితవాతము హరించును.

మూర్ఛావాతమునకు మధూకాదినస్యములు

మధూకపిష్టం సితయా చ యుక్తం
స్తన్యేన నస్యం వినిహంతి మూర్ఛాం,
స్తన్యేన హిక్షు స్వరసేన నస్యం
సుచందనంచైవ నిహంతి మూర్ఛామ్. 260

తా. ఇప్పపిండి, పంచదార అనువానిని చనుబాలతో నూరి నస్యముచేసినను, లేక చనుబాలు, చెఱకురసము, శ్రీగంధము అనువాని నేకముజేసి నస్యముజేసినను మూర్ఛావాతము హరించును. (మఱియు జిల్లేడుకొనలనస్యముచేసిన కూఁతవేసి భూమిపైఁబడే మూర్ఛారోగములు హరించును.)

అర్దితాదివాతములకు కాశ్మర్యాదినస్యము

కాశ్మరీ చవ్యకుష్ఠం చ లవంగం దారు సైంధవం,
పిప్పలీనస్యకం హంతి హ్యర్దితం చ హనుగ్రహమ్, 261

తా. కవ్వపుగుమ్ముడుకొనలు, చవ్యము, చెంగల్వకోష్టు, లవంగములు, దేవదారు, సైంధవలవణము, పిప్పలి - వీనిని సమభాగములుగ నూరి నస్యముచేసిన అర్దితవాతము, హనుగ్రహవాతము హరించును.

---

* ఇదే పెన్నేరుగడ్డ యనియు జెప్పంబడును.

మూర్ఛాదులకు కుంకుమాదినస్యము

కుంకుమం ఘృతసంయుక్తం మూర్ఛా పిత్తవికారనుత్,
శిరోభ్రమహరం శ్రేష్ఠం నస్యం వై నాత్ర సంశయః. 262

తా. కుంకుమపువ్వును తేనెలోకలిపి నస్యముచేసిన మూర్ఛ, పైత్యవికారము, తల తిరుగుట నిస్సంశయముగ హరించును.

వాతాదిరోగములకు త్రికటుకాదినస్యము

త్ర్యూషణం చిత్రకం చైవ లాంగలీ చేంద్రవారుణీ,
వచా మధుకబీజాని తత్ర పాఠా నదీఫలమ్. 263
తాళకం వత్సనాభం చ అంకోల క్షారయుగ్మకం,
ఏవం పంచదశైతాని సమభాగాని కారయేత్. 264
సూక్ష్మచూర్ణీకృతంచైవ నిర్గుండీ తింత్రిణీరసైః,
ఆర్ద్రకస్వరసైర్మర్ద్యం త్రివిధైశ్చ విచక్షణః. 265
ఏవం నస్యం ప్రదాతవ్య మర్కమూలరసేన చ,
అపస్మారం చ హృద్రోగం వాతసంకులమేవ చ. 266
ధనుర్వాతం భ్రమం హంతి హ్యున్మాదం సన్నిపాతకం,
పూజ్యపాదకృతో యోగో నరాణాం హితకామ్యయా. 267
(పూజ్యపాదీయే)

తా. త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, చెన్నచెర్లగడ్డ, పాపరవేళ్లు, వస, ఇప్పగింజలు, శిరుబొద్దివేళ్లు, సముద్రపాలవిత్తులు, శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, ఊడుగకొనలు, సర్జక్షారము, యవక్షారము - ఈపదిహేనుదినుసులను సమభాగములుగ జేకొని సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేసి వావిలి, చింతాకు, అల్లము అనువానిరసములతో ఒక దినము మర్దించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఎండనెండించి యందొకదానిని జిల్లేడు వేళ్లరసముతో నూరి నస్యముచేసిన అపస్మారము, హృద్రోగము, వాతరోగముచేత శరీరము గురుతెరుగక పడేరోగములు, ధనుర్వాతము, భ్రమణవాతము, ఉన్మాదము, సన్నిపాతము నశించును. ఇది లోకహితార్థమై పూజ్యపాదునిచే నిర్మింపఁబడియెను.

దండవాతలక్షణము

దండవత్ స్తంభతే యస్మిన్ మందాగ్నిశ్చాతిశీతతా,
అపస్మారశ్చ తంద్రా చ కఫః పాండుశ్చ స్వాపితా. 268
ఉదరం గంధలేపేన శూలం వాయుశ్చ దండకః,

తా. అగ్నిమాంద్యము, కడుశైత్యము, అపస్మారము, తంద్ర, దగ్గుగలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, నిదురగలుగుట, ఉదరమున శ్రీగంధము పూసికొనినటులనే వాసనవచ్చుట, శూల గలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము దండమువలె స్తంభించి యుండుటయే దండవాతమని తెలియవలయును.

దండవాతమునకు విజయభైరవరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం మరీచం నాగరం సమమ్. 269
త్రిక్షారం పంచలవణం పేషయే దార్ద్రికద్రవైః,
కాచకుప్యంతరే క్షిప్త్వా శనై ర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 270
స్వాంగశీతం సముద్ధృత్య దశమాంశం విషం క్షిపేత్,
సూక్ష్మచూర్ణం కృతం ఖల్వే గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 271
ఆర్ద్రికద్రవసంయుక్తం దండవాతం వినాశయేత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, మిరియాలు, సొంటి, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, *పంచలవణములు - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజు కుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి మూడుజాములు మృద్వగ్నిలో వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి దానికి పదియవభాగము శుద్ధిజేసిననాభి కలిపి బాగుగ మర్దించి గురిగింజంత అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన దండవాతము (ఆమవాతము, అజీర్ణవాతము) హరించును.

మందవాతలక్షణము

పాండురశ్చ భ్రమో మూర్ఛ స్వేదః కంఠే పరిభ్రమః. 272
వాంతిదోషో వికారశ్చ మందవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛ, కుతికె యందు చెమట గలుగుట, శరీరము తిరుగుట, వాంతి, ఓకరకలుగుట - ఈలక్షణములు గలది మందవాతమని తెలియవలయును.

మందవాతమునకు కాలకంటకరసము

శుద్ధసూతం మృతం గంధం చాభ్రకం తీక్ష్ణతామ్రకమ్. 273
హంసపాదిగసై ర్మర్ద్యం కాచకుప్యాం నివేశయేత్,

---

* పంచలవణములన—సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము, కాచలవణము, సముద్రలవణము అనునవి.

వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం షడ్యామాంతే సముద్ధరేత్. 27
మాషమాత్రప్రయోగేణ మందవాతో వినశ్యతి,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము తామ్రభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున ఆఱుఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి మాషప్రమాణమును మినుకట్టు, వెల్లుల్లిరసము అనువాని అనుపానముతో సేవించిన మందవాతము హరించును.

కోష్ఠవాతలక్షణము

దేహక్షయో హరిద్రాచ స్వేదో హీనమలస్తథా. 27
అగ్నిమాంద్యం వికారశ్చ కోష్ఠవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము కృశించుట, శరీరము పసపువర్ణముగ నుండుట, చెమట, అగ్నిమాంద్యము, కడుపులో వికారముగలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి అల్పముగ మలము వెడలుటయే కోష్ఠవాతమని తెలియవలయును.

సతతం చాగ్నిమాంద్యం చ శోభాతీసారసంభవః. 27
దేహం చ పాండురం మూత్రం కోష్ఠవాతస్య లక్షణం,
(గ్రంథాంతరే.

తా. ఎల్లపుడు అగ్నిమాంద్యముగలుగుట, శరీరము వాచుట, అతిసారముగలుగుట శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, మూత్రము పాండురవర్ణముగ వెడలుట - ఈలక్షణములుగలది కోష్ఠవాత మని తెలియవలయును.

కోష్ఠవాతమునకు స్వచ్ఛందభైరవరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం నేపాళం విష చిత్రకమ్. 277
అర్కమూలకషాయేణ మర్దయే ద్యామమాత్రకం,
డోలాయంత్రే పచేద్యామం గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 278
కోష్ఠవాతవినాశస్స్యా త్సర్వవాతవికారనుత్,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు, అతివస, చిత్రమూలము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళకషాయముతో ఒకఝాము మర్దించి డోలాయంత్రములో ౧ ఝాము వండి గురిగింజ ప్రమాణము సేవించిన కోష్ఠవాతము, సర్వవాతములు నశించును.

గుల్మవాతలక్షణము

అజీర్తిర్భోజనే భంగో కుక్షిశూలం శిరోవ్యథా. 279
ధాతుశోషో వికారశ్చ గుల్మవాతస్య లక్షణం,

తా. అన్నము అరగకుండుట, భోజనమునం దిచ్ఛలేకుండుట, తలనొచ్చుట, ధాతువులు శోషించుట, శరీరము వికారమును జెందుట - ఈలక్షణములు గలిగి కడుపులో శూలించుటయే గుల్మవాత మని తెలియవలయును.

గుల్మవాతమునకు త్రివిక్రమరసము

శుద్ధసూతా మృతం తామ్రం శిలాతాళం చ గంధకమ్. 280
కుష్ఠం మహాబలాపథ్యా శిఖికంఠం విదారికా,
ఏరండతైలం సంయోజ్య దినమేకం తు మర్దయేత్. 281
పునర్నవాద్రవేణైన హ్యనుపానేన వై తథా,
గుంజామాత్రాం వటీం ఖాదే ద్గుల్మవాతం నిబర్హణమ్. 282

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసినగంధకము, చెంగల్వకోష్టు, ముత్తవపులగపువేళ్లు, కరక్కాయలు, శుద్ధిచేసిన మయిలతుత్తము, నేలగుమ్ముడుగడ్డ - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఆముదముతో ౧ దినము మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని గలిజేరురసానుపానముతో సేవించిన గుల్మవాతము హరించును.

మజ్జావాతలక్షణము

సర్వాంగశోభః కంపశ్చ హిక్కా వై ఛర్దనం తథా.
తీవ్రభ్రమణశూలం చ మజ్జావాతస్య లక్షణమ్. 283

తా. సర్వాంగములు వాచుట, శరీరము వణకుట, ఎక్కిళ్ళు, వాంతి గలుగుట, శరీరము తిరుగుట, శూలగలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి ఎముకలలోని క్రొవ్వు శోషించుటయే మజ్జావాత మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతారిరసము నేని, వాతగజాంకుశరసము నేని సేవింపవలయును.)

క్షతవాతలక్షణము

ఆనాహో మూత్రకృచ్ఛ్రం చ హ్యంగదాహశ్చ కంపనం,
నాభిశూలం కుక్షిశూలం క్షతవాతస్య లక్షణమ్. 284

తా. కడుపుబ్బుట, మూత్రము ఒక్కొకబొట్టుగ వెడలుట, అవయవములు మం

డుట, శరీరము వణకుట - ఈలక్షణములు గలిగి బొడ్డు, కడుపు శూలించుటయే క్షత వాతమని తెలియవలయును.

వసావాతలక్షణము

గాత్రే శోఫశ్చ నేత్రే చ నిద్రాభంగశ్శిరోవ్యథా,
నాసాశూలం శిరశ్శూలం వసావాతస్య లక్షణమ్. 285

తా. శరీరము వాచుట, నేత్రములు ఉబ్బుట, నిదుర రాకుండుట, తలనొచ్చుట, ముక్కు, తల శూలించుట-ఈలక్షణములు గలిగి మాంసములోని క్రొవ్వు శోషించుటయే వసావాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతారిరసము నేని, వాతగజాంకుశ రసము నేని సేవింపవలయును.)

అణువాతలక్షణము

అణువాతే కుబ్జరూప మంగేషు పరిపీడనం,
గాత్రభేదో గతేర్భంగో హ్యణువాతస్య లక్షణమ్. 286

తా. శరీరము స్వల్పమగుట, కుఱుచతనము గలుగుట, అవయవములు నొచ్చుట, శరీరము విఱిచికొనుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నడుమునులోపలికి వంగదీయుటయే అణువాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరస సేవనను, విషతిందుకతైలలేపనమును చేయుచుండవలయును.)

దధివాతలక్షణము

అక్షిశూలం కర్ణశూలం నాసాశూలం శిరోభ్రమః,
హిక్కాతిసారకంచైవ దధివాతస్య లక్షణమ్. 287

తా. నేత్రములు కర్ణములు ముక్కు, శూలించుట, తల తిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు. అతిసారము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది దధివాత మని తెలియవలయును.

దధివాతారిరసము

రస గంధక నేపాళం సమం ఖల్వే విమర్దయేత్,
చిత్రమూలకషాయేణ డోలాయంత్రేణ పాచయేత్. 288
గుంజామాత్రం పాయయేత్తు దధివాతం వినశ్యతి,

తా. రసము, గంధకము, నేపాళములు-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలకషాయముతో ఒకదినము మర్దించి డోలాయంత్రమున వండి ఒక గురిగింజయెత్తును సేవించిన దధివాతము హరించును.

కర్ణవాతలక్షణము

కర్ణవాతే చ బాధిర్యం మహాశూలేన పీడనమ్. 289
అహోరాత్రం చ దుఃఖంస్యా ద్దేహశోషః ప్రకీర్తితః,

తా. చెవులునొచ్చుట, రేయింబగలు దుఃఖించుట, శరీరము కృశించుట-ఈలక్షణములు గలిగి చెవులు వినరాకుండుటయే కర్ణవాతమని తెలియవలయును.

కర్ణవాతహరతైలము

శేఫామ్లతిలకైరండ కుమారీ కులమిశ్రితైః. 290
తతో నిరూహో వాతఘ్నః కల్కస్నేహైర్నిరూహయేత్,
కర్ణవాతం నిహంత్యాశు బాధిర్యం చ వినాశయేత్. 291

తా. నల్లవావిలి, అమ్లవేతసము, నువ్వులనూనె, ఆముదము, కలబందగుజ్జు, చాకుడు-వీనిని కల్కముగ వండి చెవిలో * నిరూహవస్తిసంస్కారము చేసిన కర్ణవాతము, చెవుడు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

బధిరవాతలక్షణము

వాతేన బధిరో జాతః తథా శ్రోత్రధ్వనిర్భవేత్,
కర్ణవాతహరం తైలం ప్రయోక్తవ్యం పలాయతే, 292

తా. వాతమువలన చెవుడు, చెవులయందు ధ్వని గలిగిన బధిరవాతమని తెలియవలయును. ఇది హరించుటకై పైఁజెప్పఁబడిన కర్ణవాతహరతైలమును ప్రయోగింపవలయును.

కర్ణవాతమునకు దశమూలతైలము

క్వాథశ్చ దశమూలానాం ఛాగక్షీరం చ తత్సమం,
తిలతైలం ద్వయోస్తుల్యం పాచ్యం తైలావశేషితమ్. 293
తత్తైలం నిక్షిపేత్కర్ణే బాధిర్యం నాశయేద్ధ్రువం,

తా. దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కాలి, కలిగొట్టు, దుంపిలము, కోలపొన్న, నేలపొన్న, నేలములక, పెద్దములక, పల్లేరు) అనువాని వేళ్ళను దంచి కషాయముకాచి వడియఁగట్టి దానికిసమముగ మేకపాలుగలిపి ఈరెంటికిసమముగ నువ్వులనూనె కలిపి తైలముపాకముగ (అనఁగా తైలము శేషించువఱకు) వండి దానిని చెవిలోఁబోసిన చెవుడు, ధ్వని కడుశీఘ్రముగ హరించును.

* నిరూహ మన—కషాయము, పాలు, తైలము అనువానిని చిమ్మనగొట్టములో చిమ్ముట.

కర్ణశూలవాతలక్షణము, తచ్చికిత్స

కర్ణశూలం పవనజం క్షీపేచ్ఛ్రోత్రే రసాశనమ్. 294
వాతఘ్నసాధితం సర్పిః కోష్ణం కర్ణం చ పూరయేత్,
మహతః పంచమూలస్య కాష్ఠాత్క్షౌమేన వేష్టితాత్. 295
తైలసిక్తాత్ప్రదీప్తాగ్నే స్స్నేహస్స్రద్యో రుజాపహః,

తా. వాతమువలన చెవులయందు శూల గలుగును. దానియందు అన్నరసమును, ఆవునెయ్యిని విడిచి చెవిలోఁ బోసినను, లేక వాతహరద్రవ్యయుక్తముగ కాఁచఁబడిన ఘృతమును చెవిలోఁ బోసినను, లేక మారేడు, చిత్రమూలము, పెద్దమ్రాను, గుమ్ముడు, కలిగొట్టు అను మహాపంచమూలములయొక్క కాష్ఠములకు పట్టువస్త్రము చుట్టి నూనెతో తడిపి జ్వాలగ దీపము ముట్టించి యందు స్రవించెడితైలమును చెవిలోఁ బోసి నను చెవినొప్పి తత్క్షణమున హరించును.

ఉన్మాదవాతలక్షణము

ప్రలాపకృత్తథాకోపీ భూతావేశవికారకృత్. 296
దిగంబరస్స్మృతిభ్రంశ ఉన్మాదస్స్యాచ్చ మారుతః,

తా. వదరుట, కోపగించుకొనుట, దయ్యముపట్టినట్టుగ దిగంబరుడుగ నుండుట స్మృతి లేకుండుట - ఈలక్షణములును, ఉన్మాదమును గలిగియుండుటయే ఉన్మాదవాత మని తెలియవలయును. (ఇవి హరించుటకై ఉన్మాదప్రకరణమునఁ జెప్పంబడు విజయ గుళికలనేని, పర్పటీరసమునేని సేవింపవలయును.)

ఊర్ధ్వవాతలక్షణము

ఉపరోధో మలం బద్ధ ముచ్ఛ్వాస శ్వాసకాసకౌ. 297
అన్నం క్షీణం చ మందాగ్ని రూర్ధ్వవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము బద్ధకించుట, మలము బంధించుట, అన్నమునం దిచ్ఛ లేకుండుట అగ్నిమాంద్యము గలుగుట- ఈలక్షణములతోడ ఉచ్ఛ్వాసము, లేక శ్వాసకాసలు కలుగు టయే ఊర్ధ్వవాత మని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ఊర్ధ్వవాతమునకు వాతారిరసము

క్రమోత్తరగుణం శుద్ధం రసం గంధ ఫలత్రయమ్. 29
చిత్రకం గుగ్గులుం మర్ద్యం పంచైరండకతైలజైః,
పున్నాగం బృహతీయుగ్మం దేవదారు సుచూర్ణకమ్. 29
ఏతత్సార్ధ్యౌషధసమం మర్దయే ద్యామమాత్రకం,

కర్షం ఖాదే త్పిబే త్క్వాథం నాగరై రండమూలజమ్. 300
అభ్యంగై రండతైలేన పృష్ఠే స్వేదం చ కారయేత్,
విరేచనం భవే త్తేన స్నిగ్ధముష్ణం చ భోజయేత్. 301
రసోవాతారినామాయ మూర్ధ్వవాతం చ నాశయేత్,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ మాడయెత్తు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ మాడలయెత్తు, కరక్కాయలు ౩ మాడలయెత్తు, తానికాయలు ౪ మాడలయెత్తు, ఉసిరికపప్పు ౫ మాడలయెత్తు, చిత్రమూలము ౬ మాడలయెత్తు, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము ౭ మాడలయెత్తు-ఇట్టుల వీనినెల్ల ఖల్వముఁలో నునిచి ఐదుమాడలయెత్తు ఆముదముపోసి మర్దించి పిదప దానికి సమముగ సురపొన్న, నేలములక, వాకుడు, దేవదారు అనువానిచూర్ణమును కలిపి మరల ఒకఝామువఱకు మర్దించి కర్షప్రమాణముంతేసి మాత్రలు చేసి యందొకదానిని శొంఠి, ఆముదపువేళ్లు అనువానికషాయానుపానముతో సేవనను, ఆముదముతో అభ్యంజనమును, స్వేదస్రావము గలుగునటుల వీపునందు మర్దనను చేయించిన ఊర్ధ్వవాతము హరించును. మఱియు నీయౌషధసేవనవలన ఒకమారు విరేచనమగును. పిదప స్నిగ్ధమై ఒకింత ఉష్ణముగనుండు భోజనమును భుజింపంజేయవలయును.

ఆమవాతలక్షణము

దేహం చ పాండురం మూత్రం తృష్ణా ఛర్దిశ్చ నేత్రకమ్. 302
పీతవర్ణం భవే దుష్ణ మామవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము, మూత్రము పాండురవర్ణముగ నుండుట, దప్పి, వాంతి గలుగుట, నేత్రములు పచ్చగ, శరీరము ఉష్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది ఆమవాతమని తెలియవలయును.

జంఘోరుత్రికసంధీనాం వ్యథా హృన్నాభిపాదకే. 303
తృష్ణా శోషో విషూచిశ్చా ప్యామవాతస్య లక్షణం,
(గ్రంథాంతరే)

తా. పిక్కలు, తొడలు, ముడ్డిపూస, సంధులు, హృదయము, నాభి, పాదములు అనువానియందు వేదన గలుగుట, దప్పి గలుగుట, శరీరము ఎండుట, విషూచి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఆమవాత మని తెలియవలయును.

ఆమవాతనివర్తకోపాయము

పంచవక్త్రరసో దేయో ద్విగుంజం తత్ప్రశాంతయే. 304

దద్యాద్దేరండతైలేన రసంవాతారిమేవ చ,

తా. పైఁజెప్పఁబడు పంచవక్త్రరసములో రెండుగురిగింజల ప్రమాణమును సేవించినను, లేక ఆముదములో వాతారిరసమును గలిపి సేవించినను ఆమవాతము హరించును.

ఆమవాతమునకు పంచవక్త్రరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం మరీచం టంకణం కణా. 305
మర్దయే ద్ధూర్తజద్రావై ర్దినమేకం విశోషయేత్,
పంచవక్త్రరసో నామ్నా ద్విగుంజం సన్నిపాతజిత్. 306
అర్కమూలకషాయం చ సవ్యోషమనుపాయయేత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, మిరియాలు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తరసముతో ఒకదినము మర్దించి ఎండించి రెండుగురిగింజల ప్రమాణమును జిల్లేడువేళ్లకషాయము, త్రికటుకచూర్ణము అను వాని యనుపానముతోడ సేవించిన ఆమవాతము, సన్నిపాతము హరించును.

ఆమవాతమునకు ఏరండతైలము

ఆమవాతగజేంద్రస్య శరీరవనచారిణః. 307
ఏకఏవాగ్రణీర్హంతా ఏరండస్నేహకేసరీ,

తా. శరీరమను వనమున సంచరించునట్టి ఆమవాతమను నేనుఁగును ఆముదమను సింహము నశింపఁజేయుచున్నయది.

ఒరుగువాతమునకు చికిత్స

సీ. పెనువజ్రనీలియు బీరము గురిజాకు
రసము మిర్యము నూనె రవిదినమున
నొక్కటి రేగొట్టిచెక్క మిర్యము ద్రాగి
తెరలగా విడెము సంధిల్ల నొకటి
తగు గువ్వగుత్తాకుద్రవమును మిరియంబు
గోఘృతంబున సేవఁ గూడ నొకటి
మేదిని నీలాకు మేకపాలును గాచి
చెన్నుమీఱఁగ సేవఁ జేయ నొకటి

గీ. నమలి చెక్కయుఁ బిప్పలి నమరఁ ద్రాగి
యొరుగుదిక్కున గంధంబు నొరయ నొకటి
రమణతో బుడ్డకాచాకురసము నెయ్యి
మిరియముల మానుచుండుఁ దా నొరుగు వాయు.

వాతప్రకోపలక్షణము

పార్శ్వసంకోచ శూలార్తి స్తంభిభంగోఽతిశీతతా. 308
అంగశోషః ఖరశ్శ్యామ స్స్వప్నో వాతాత్ప్రజాయతే,

తా. శరీరపార్శ్వము సంకోచమును బొందుట, శూల గలుగుట, కీళ్లు నొచ్చుట, శరీరము చల్లగనుండుట, అంగములు వాచుట, అంగములు బిరుసై నల్లగనుండుట, నిదుర గలుగుట-ఈలక్షణములవలన వాతము ప్రకోపించిన దని తెలియవలయును.

వాతశమనోపచారములు

స్వేదాభ్యంగైః కటుక్షారైః స్నేహైర్వా భోజనైర్ఘృతైః. 309
తైలై రసౌషధై ర్వైద్య స్మారుతం నాశయేద్భిషక్,

తా. మఱియు వాతప్రకోపమును, స్వేదస్రావము, అభ్యంజనము, కారము, క్షారము, స్నేహము, ఉష్ణాన్నభోజనము, వాతోపయుక్తఘృతములు, తైలములు రసౌషధములు-ఈమొదలగు వానివలన వైద్యుఁడు పోఁకడచవలయును.

సర్వవాతములకు స్వచ్ఛందభైరవము

శుద్ధసూతం మృతం లోహం తాప్యం గంధక తాళకమ్. 310
పథ్యాగ్నిమంథనిర్గుండీ త్ర్యూషణం టంకణం విషం,
తుల్యాంశం మర్దయేత్ఖల్వే దినం నిర్గుండికాద్రవైః. 311
ముండీద్రావై రేకదినం ద్విగుంజం వటకీకృతం,
భక్షయేత్సర్వవాతార్తో నామ్నా స్వచ్ఛందభైరవః. 312
రాస్నా మృతా దేవదారు శుంఠీ వాతారితుల్యకం,
గుగ్గులుం సర్వతుల్యాంశం కుట్టయేద్ఘృతపాచితమ్. 313
కర్షం చ భక్షయేచ్చాను సర్వవాతహరం పరం,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, లోహభస్మము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, కరక్కాయ, చెల్లి, వావిలి, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వావిలాకురసముతో నొకదినము, బోడతరపాకురసముతో నొకదినము మర్దించి రెండు గురిగింజలంతేసి

మాత్రలుచేయవలయును. ఇదియ స్వచ్ఛందభైరవ మనంబడును. దుంపరాష్ణచూర్ణము, తిప్పతీఁగెచూర్ణము, దేవదారుచూర్ణము, శొంఠిచూర్ణము, ఆముదము అనువానిని సమ భాగములుగ గ్రహించి దానికి సమముగ శుద్ధిచేసిన గుగ్గిలపుచూర్ణమును వైచి అందు నెయ్యి గలిపి వండి కర్షప్రమాణమును జేకొని దానిలో పై స్వచ్ఛందభైరవమును గలిపి రెండు మండలములు సేవింపుచుండినను, లేక(రసఉబ్బ వేసినను)సర్వవాతములు హరించును.

అశీతివాత సామాన్యలక్షణము

అశీతిర్వాతరోగాశ్చ జాయంతే వాతకోపతః. 314
రుక్తోదభేదసంకోచ శోష వేష్టనలక్షణాః, (శారీరనిఘంటౌ)

తా. విరుద్ధాహారచేష్టలవలన వాతము ప్రకోపించి * ఎనుబదివాతముల గలుగం జేయును. అందు పీడ, పోట్లు, బ్రద్దలు సేయునట్టుల వేదన, శరీరసంకోచము, శరీర కార్శ్యము, శరీరము మెలిపడుట ఈలక్షణములు గలుగును.

మతాంతరస్థాశీతివాతములలో బలవత్తరములైనవాతములు

ఆయామద్వయదండకార్దిత హనుస్రంస ప్రణాయామ మరు
జ్జిహ్వాస్తంభకళాయఖంజవికృతిస్సా గృధ్రసీ విశ్వచిః,
ఖల్లీస్యాదపతంత్రతానకగదౌ పంగుశ్చ ఖంజః క్రమా
దూరుస్తంభ శిరోగ్రహావపి తథా క్షేపాంఘ్రిదాహామయాః. 3.5
వాతకంటకగదోపబాహుకం క్రోష్టుశీర్షమథపాదహర్షరుక్,
పక్షఘాతమఖిలాంగవాతస జ్ఞారుతేషు బలవత్తరా ఇమే. 31(

తా. అంతరాయామము, బహిరాయామము, దండకము, అర్దితము, హను స్రంసము, ప్రణాయామము, జిహ్వాస్తంభము, కళాయఖంజము, గృధ్రసి, విశ్వాచి ఖల్లీ, అపతంత్రకము, అపతానకము, పంగువు, ఖంజము, ఊరుస్తంభము, శిరోగ్రహము, ఆక్షేపకము, పాదదాహము, వాతకంటకము, అపబాహుకము, క్రోష్టుశీర్షము, పాదహర్షకము, పక్షఘాతము, సర్వాంగవాతము అను నిరువదియైదును అశీతివాతములలో బలవత్తరము లని తెలియవలయును.

---

* ఈవాతప్రకరణమునం దశీతివాతనామ లక్షణంబులు జెప్పంబడియెను. ఐనను వానికి మతాంతరమువలన నామ, లక్షణభేదములు గలిగియున్నయవి. వానిలో ఇందుం జెప్పంబడని యితర వాతలక్షణంబుల నిచట నుదహరించిన గ్రంథవిస్తరం బగునను భీతిచేఁ జెప్పంబడవయ్యెను. కావున వాని నామ, లక్షణముల శారీరనిఘంటువు మొదలగు గ్రంథ ములవలన దెలిసికొనవలయును.

బలవత్తరవాతలక్షణములు

సూత్రమ్. వేగైరంతరానమితాంగోఽంతరాయామః. వేగైర్బహిరానమితాంగో బహిరాయామః. తేన దశరాత్రం నజీవతి. మందవేగేన తు జీవేత్. దండవత్ స్తబ్ధసర్వాంగో దండకః, తం భిషగ్వర్జయేత్. వక్రీతవక్త్రార్ధోర్దితః స్రస్తహనుర్హనుస్రంసః. వ్రణప్రకోపాదంతర్బహిశ్చ వేగై రానమితాంగో వ్రణాయామః, తే భిషక్పరివర్జయేత్. దండవత్ స్తబ్ధజిహ్వోజిహ్వాస్తంభః. ముక్తసంధిప్రబంధనః కళాయఖంజః, గృహీతైకచరణో గృధ్రసీ, సా బాహశ్చేద్విశ్వాచిః పాదే బాహశ్చ ఖల్లీ, అంతర్బహిశ్చ వేగైర్నమితాంగోపతంత్రః, తేన దశరాత్రం నజీవతి, మందవేగేనతు జీవేత్. అపతంత్రకవదపతానకః, తంత్రాయం విశేషః, హృద్యనిలేవిముక్తే సుఖీభవేత్. సతుసాధ్యః; గృహీతసక్థిద్వయః పంగుః, గృహీతైకసక్థిః ఖంజః, దండవత్ స్తబ్ధోరుః ఊరుస్తంభః, గృహీతగ్రీవా శిరశ్శిరోగ్రహః. అనుక్రమం వేగైః పరితస్సమాక్షిప్తాం ఆక్షేపకః. పాదదాహకత్వాదంఘ్రిదాహః, సకంటకగమనో వాతకంటకః. అధోముఖ బాహ్వాంశపబాహుకః. జానుమధ్యాదికరుజాశోఫః క్రోష్టుశీర్షకః. సుప్త్యాహృష్టపాదః పాదహర్షః. హతైకపక్షః పక్షఘాతః. భగ్నసర్వాంగ స్సర్వాంగవాతః. (శారీరసూత్రస్థానే) 317

తా. వాతము రొమ్మునాశ్రయించి శరీరమును విల్లువలె వంగతీయునది అంతరాయామవాత మనియు, వీపు నాశ్రయించి శరీరమును విల్లువలె వంగతీయునది బహిరాయామవాతమనియుఁ జెప్పంబడును. ఇవి జనించిన పదిదినములకు రోగి మృతిజెందును. అయినను వానియందు తీవులు మందముగనుండిన రోగి జీవించును. శరీరమును కఱ్ఱవలె స్తంభింపంజేయునది దండకవాత మనంబడును. ఇది అసాధ్యమగుటంజేసి దానియందు వైద్యుండు చికిత్స జేయంజనదు. వాతము ముఖము నాశ్రయించి సగమునోరును వంకరగఁజేయునది అర్దితవాతమనియు, దవడలనాశ్రయించి వానిని జారునట్లుగం జేయునది హనుస్రంసవాతమనియుఁ జెప్పంబడును. వ్రణప్రకోపమువలన శరీరమును లోనికిఁగాని, వెలుపలికిఁగాని, వంగతీయునది వ్రణాయామవాతమనంబడును. ఇది అసాధ్యమగుటంజేసి వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. వాతము వాగ్వాహినీసిరలయందుఁ బ్రవేశించి నాలుకను

దండమువలె స్తంభింపంజేయునది జిహ్వాస్తంభవాత మనియు, శరీరసంధుల వదలిం
శరీరమును, కాళ్ళను వణకింపుచు ఖంజరీపిట్టవలె వంకరగ నడుచునటులం జేయున
కళాయఖంజవాత మనియు, ఒకపాదముయొక్క సిరల నాశ్రయించి కద
బంధింపంజేయునది గృధ్రసీవాతమనియు, ఒకహస్తముయొక్క స్థూలసిరలయం
ప్రవేశించి అందుండి భుజములయందు వ్యాపించి హస్తమును కదలక బంధిం
జేయునది విశ్వాచివాతమనియు, కాళ్ళ చేతులయందు వ్యాపించి శూలను గలు
జేయునది ఖల్లీవాత మనియు జెప్పంబడును. వాతము ఊర్ధ్వముఖంబై లోపల వెలు
ప్రేపనను, తాపమును గలుగంజేయుచు శరీరమును వంగతీయునది అపతంత్రకవ
మనంబడును. ఇది గలవాడు పదిదినములకు మృతిచెందును. అయినను దానియందు మో
తీపులు గలిగియుండిన వాడు జీవించును. అపతంత్రకవాతలక్షణములు గలదే అపతా
వాత మనంబడును. అయినను దానియందు అొమ్ము నొప్పి లేకుండిన రోగి జీవించును.
అసాధ్యము. వాతము రెండురొండ్ల ప్రవేశించి తొడలయందలి స్థూలనరంబుల
తొడల బంధింపంజేయునది పంగువాత మనియు, ఒకరొండియందు ప్రవేశించి ఒకతొ
యందు వ్యాపించి కుంటితనము గలుగంజేయునది ఖంజవాత మనియు, తొడలయం
ప్రవేశించి గుంజియవలె స్తంభింపజేయునది ఊరుస్తంభవాత మనియు, మెడ, తల వీ
కదలక బంధింపజేయునది శిరోగ్రహవాతమనియు, సిరలజొచ్చి ఏనుగుమీదకూర్చుం
వాని శరీరము కదలుభంగి శరీరమును పలుమారు కదలునటులం జేయునది ఆక్షేపక
మనియు, నడిచిన అరకాళ్లు మండునటులం జేయునది పాదదాహవాత మనియు,
-చిన ముండ్లు నాటునటుల నొచ్చునటులం జేయునది కంటకవాత మనియు, చే
తల క్రిందుగ జేయునది అపబాహుకవాతమనియు, రక్తాశ్రితమై మోకాలినడుమ
నొప్పిని వాపును గలుగంజేయునది క్రోష్టుశీర్షవాతమనియు. కఫాశ్రితమై కాళ్ళయ
గిలిగింతలవలె తిమురును గలుగంజేయునది పాదహర్ష వాతమనియు, అర్ధాంగమున ప్ర
శించి సంధిబంధముల వదలించి శరీరముయొక్క ఒకపార్శ్వమును చేతనారహితమ
జేయునది పక్షఘాతవాతమనియు, విరగగొట్టఁబడినటుల సర్వాంగములయందు నొ
గలుగంజేయునది సర్వాంగవాత మనియుం జెప్పంబడును.

బలవత్తరవాతోపచారము

ఏతేదాహక్రియాసాధ్యా అగ్నివైద్యమతఃపరమ్.

తా. పైంజెప్పంబడిన వాతములు అగ్నికర్మవలన సాధ్యంబులు. అట్లగుట
అగ్నికర్మల వచించెదను.

వాతములకు రక్షాదికర్మలు

సూత్రమ్. ఆయామద్వయాపతంత్రకాపతానకాక్షేపకేషు శిరో లలాట కర్ణమూల గ్రీవాగ్రపృష్ఠమధ్యత్రికవక్షోజంఘాప్రదేశేషు సందహేత్ అర్దితే గ్రీవాగ్ర ఏవ, హనుస్రంసే హనుమూలయోరేవ. జిహ్వాస్తంభే కర్ణమూలయోరేవ. కళాయఖంజే సంధిబంధనేషు. గృధ్రస్యాం జానోరూర్ధ్వం వా చతురంగుళే. విశ్వాచ్యాం హస్తే తద్వత్. ఖల్యాం తద్వత్పాదహస్తయోః. సక్థిమధ్యే పంగౌ. తద్వత్ఖంజే. వాతకంటకే గుల్ఫాదధో ద్వ్యంగుళే అపబాహుకే భుజశిరసో ద్వ్యంగుళే. భుజానుకపాలస్య పరితః క్రోష్టుశీర్షకే, ఊరుస్తంభే తన్మధ్య ఏవ. పాదదాహే న దాహః. శిరోగ్రహే గ్రీవాగ్ర ఏవ. పాదహర్షే న దాహః, పక్షఘాతేషు పక్షయోరేవ, సర్వాంగవాతే న దాహః. 319

తా. అంతరాయామము, బహిరాయామము, అపతంత్రకము, అపతానకము ఆక్షేపకము అను నీ ఐదువాతములందు శిరము, లలాటము, కర్ణమూలము, మెడ, నడివీపు, ముడ్డిపూస, రొమ్ము, పిక్కలు అనువానియందును, అర్దితవాతమున మెడకు పైభాగమునందును రక్ష వేయవలయును. హనుస్రంసవాతమునందు చెక్కిళ్ళమూలములయందుగాని, లేక పెద్దచెవిగూబ మొదటిగుంటలోగాని, లేక క్రిందిపెదవిగుంటలోగాని రక్ష వేయవలయును. జిహ్వాస్తంభవాతమునందు చెవికొలంకులయందును, కళాయఖంజవాతమున కీళ్ళయందును రక్షలు వేయవలయును. గృధ్రసివాతమున మోకాలియొక్క నాలుగు అంగుళములకుపైన గాని, లేక వెనుకనుగాని రక్ష వేయవలయును. విశ్వాచివాతమున చేతి నడిమకీలుకు ముందరగాని, లేక వెనుకనుగాని రక్షలు వేయవలయును. ఖల్లీవాతమునందు మోకాళ్ళు, మోచేతులు అనువానిముందర, వెనుక రక్షలువేయవలయును పంగువాతము, ఖంజవాతముఅనువానియందు తొడలమధ్యమునందును, వాతకంటకవాతమున చీలమండలకు రెండువ్రేళ్ళక్రిందను, అపబాహుకవాతమున భుజశిరస్సులకు రెండువ్రేళ్ళక్రిందను, క్రోష్టుశీర్షవాతమున మోకాలిచిప్పతిరుగువాటియందును, ఊరుస్తంభవాతమున తొడల నడుమను రక్షలు వేయవలయును. పాదదాహవాతమున రక్షలు వేయంజనదు. శిరోగ్రహవాతమున మెడతుదను రక్షలు వేయవలయును. పాదహర్షవాతమున రక్షలు వేయంజనదు. పక్షఘాతవాతమున ఇరుప్రక్కల రక్షలు వేయవలయును. సర్వాంగవాతమున రక్షలు వేయంజనదు.

సూత్రమ్. ఆయామయోస్సిరావేధం వమనం చ కుర్యాత్. 320

తా. అంతరాయామ బహిరాయామవాతములయందు సిరావేధనను, వమనమును జేయించవలయును.

సూత్రమ్. త్వఙ్మాంసశోణితగతేష్వనిలేషు శృంగైరస్రం విస్రావయేత్. 321

తా. త్వగ్గత, మాంసగత, రక్తగత వాతములయందును ఆవొమ్మున శృంగములతో రక్తమును స్రవింపజేయవలయును. (కంటియొక్క నల్లగుడ్డు మీఁదికెగదీయుచు కంటికి ముందర అదురుచుండువాతమున కంటియొక్క క్రింద యెముకమీఁద కదురుతో నడ్డముగ రక్ష వేయవలయును. కాళ్ళయం దీడ్పుగలిగిన చీలమండయొక్క కీలువెనుక చంద్రాకారముగ రక్ష వేయవలయును. మోకాలు, మోచెయ్యి, ముంజేయ్యి అనువానిలో దేనియందేని వాపుగలిగియుండిన నూనె పట్టించి ఏడు తడిబట్టలుచుట్టి దానిపై అగ్నికర్మ సేయఁబడు వాఁడుపదిదినములు సాయంప్రాతఃకాలముల అగ్నికర్మ సేయవలయును. నొప్పిగల కంటియొక్క కనుబొమ్మమీఁద రెండువ్రేళ్ళకుపొడవున కదురుతో అడ్డముగ రక్షవేసిన నేత్రము లెఱ్ఱనైపోట్లు పొడుచుచు నీరుకారుచుండు నేత్రవాతము హరించును. కుడికన్ను తెల్లగ ఆవిరై నీళ్లు గారుచు నొప్పితో గూడి కప్పుకొనుచు వచ్చుచుండిన ఎడమకాలియొక్క ఐదువ్రేళ్ళనాశ్రయించి యుండుకీళ్ళయందును, ఎడమకన్ను అయినయెడల కుడికాలియొక్క ఐదువ్రేళ్ళయందుండు కీళ్ళయందును అడ్డముగ రక్ష వేయవలయును. గుఱ్ఱపుమోర్లకు జిట్టెడుకొలిచికదురుతో అడ్డముగ రక్షవేయవలయును. డబురుకవాతమున వెణుతురునారతో త్రాడుపేని దానిని కాఁగిననూనెలోముంచి మోకాలికి రెండంగుళముల ప్రదేశమున రక్షవేయవలయును. మఱియు డబురుకమైన మోకాలియొక్క వెలుపటికంటికి ఐదంగుళములకు దిగువరక్ష చేయవలయును. మఱియు డబురుకమైన కాలియొక్క చీలమండసంధిలో అడ్డముగ కదురుతో చంద్రాకారముగ రక్ష వేయవలయును.)

[శుద్ధిజేసిన నాభి, మేకవెంట్రుకలబూడిదె, మిరియాలు వీనిని దినుసు కొకటింటికి ఒకతులముచొప్పున ఖల్వములో నునిచి కరివేపాకురసముతో మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని ఐదుచిన్నములకరివేపాకురసముతో సేవించిన ఒరుగు వాతము, సర్వవాతములు, మూర్ఛ హరించును.]

ఉ. మేలుచికిత్సఁ గోరి విను మేదిని బ్రహ్మజెముడుఁబాలునున్
నాలుగునేరు లాముదము నాలుగువేరులుఁ గూర్చి యందులో
నేలపుదంగెడాకుపొడి నీరుల్లిగడ్డల సర్ధనేరునుం

గ్రాలఁగఁ దైలపాకముగఁ గాఁచియు వాతశరీరనొప్పిపైఁ
దాలిమిఁ బూసి కాఁచినను దక్షణమాత్రన మాను నిమ్ముగన్.

సర్వవాతములకు అర్కాదితైలము

అర్కక్షీర మజాక్షీరం నిర్గుండీ తింత్రిణీరసః,
తిలతైలసమాయుక్తం వాతాశీతివినాశనమ్. 322

తా. జిల్లేడుపాలు, మేకపాలు, వావిలాకురసము, చింతాకురసము, నూనె వీనిని సమభాగములుగ కలిపి ఒకకుండలో బోసి తైలపక్వముగ కాచి శరీరమునకు లేపనముచేసి మర్దింపుచుండిన ఎనుబదివాతములు హరించును.

తైలపాకలక్షణము

నాంగులిగ్రాహితా కల్కే నస్నేహేఽగ్నౌ చ శబ్దితా,
వర్ణాదికం పంచ యదా తదైతచ్ఛీఘ్రమాహరేత్. 323

తా. కల్కము వ్రేళ్లకు అంటుకొనకుండుట, అగ్నియందు వైచిన చటచటశబ్దము లేకుండుట, విజాతీయశబ్దస్పర్శవర్ణరసగంధములు గలుగుట-ఈలక్షణములవలన తైలము పక్వమైన దని యెఱింగి దానిని శీఘ్రముగ దించవలయును.

పాకస్తు త్రివిధో మందః చిక్కణః ఖరచిక్కణః,
మందః కల్కసమే కిట్టే చిక్కణో మదనోపమే. 324
కించిత్సీదతి కృష్ణే చ వర్తమానేతు పశ్చిమః,

తా. తైలపాకము మందము, చిక్కణము, ఖరచిక్కణము అన మూడు విధంబులు. అందుస్నేహకిట్టము కల్కముతో సమముగనుండిన మందపాకమనియు, మైనముతో సమముగనుండిన చిక్కణపాకమనియు, ఒకింత చెడినను లేక నలుపువర్ణమును జెందినను ఖరచిక్కణపాకమనియు తెలియవలయును.

ఖరో మణిరవః కాంస్యే మృదుః పిచునివర్తికా. 325
చిక్కణస్స్పర్శమాత్రేణ నిమ్నభావం ప్రపద్యతే,
మృదుర్నస్యే ఖరోఽభ్యంగే పానే వస్తౌ చ చిక్కణః. 326
(మతాంతరే)

తా. మఱియు స్నేహకిట్టమును ఉంటగజేసి కంచుపాత్రముపైవైచిన మణివలెనే ధ్వనికలిగిన ఖరపాకమనియు, వ్రేళ్లతోనలిపిన వత్తియొక్క ఆకారమును జెందిన మృదుపాక మనియు, ఉంటచేసి వ్రేళ్ళతోనదిమిన పల్లముపడిన చిక్కణపాక మనియు తెలియ

వలయును. తైలమును నస్యమునకు మృదుపుగను, అభ్యంజనమునకు ఖరముగను, పానవస్తి కర్మలకు చిక్కణముగను పాకము సేయవలయును.

వాతరోగములయందు పథ్యము

కూశ్మాండ మాష వార్తాక బృహతీ కారవేల్లకం,
వాస్తుకం కాస మర్దం చ పృశ్నికాళి పునర్నవమ్. 327
కృష్ణాః కుళుత్థా గోధూమా స్తైలం తిక్తపటోలకం,
మూలకం వత్సకం చైవ డుండుకం కతకం తథా. 328
తక్కారీ సూరణీ ముండీ మిసీ జీరకరామఠం,
పురాణధాన్యమభ్యంగం మిత్రవర్గోఽనిలామయే. 329

తా. బూడిదెగుమ్మడుకాయ, మినుములు, వంకాయ, ములకకాయ, కాకరకాయ, చక్రవర్తికూర, కసివెందకూర, తూటికూర, గలిజేరుకూర, నల్లఉలవలు, గోధుమలు, నూనె, చేదుపొట్ల, ముల్లంగి, కొడిసెకాయ, దుందిలపుకాయ, మొక్కపుకాయ, తక్కలి, కంద, బోడతరము, పెద్దసదాప, జీలకఱ్ఱ, ఇంగువ, ప్రాతబియ్యము, అభ్యంజనస్నానము ఇవి వాతరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

వాతరోగములయం దపథ్యములు

శీతాంబు శాకలః కంద త్రపు సాలాబు ముద్గకం,
గురూణి చాభిష్యందీని నిష్పావోర్వారుసర్షపమ్. 3.0
కరీరాణి తథా నింబో నవధాన్యం చ లంఘనం,
మృణాలీ ఝురసీ నింబ తిక్తబింబం హిమాలయః. 331
కోశాతకీద్వయంచైవ పవనాశీతిశత్రవః.

తా. శీతోదకము, మూడాకులగడ్డ, దోసకాయ, అనపకాయలు (అనఁగా సొరకాయ), పెసలు, గురుకరద్రవ్యములు, కఫకరపదార్థములు, అనుములు, నక్కదోసకాయ, ఆవాలు, వెదురుమొలకలు, వేపపండ్లు, క్రొత్తధాన్యము, ఉపవాసము, తామరతూండ్లు, చాతలాసికూర, కరివేము, చేదుదొండకాయ, శీతలప్రదేశము, బీరకాయ, నేతిబీరకాయ ఇవి ౮౦ వాతరోగములయం దపథ్యంబులు.

షష్ఠ ప్రకరణమ్.

సప్తమప్రకరణే

పిత్తరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. గ్రంథకర్త తనచే జేయంబడునీగ్రంథమునందు సప్తమప్రకరణమును వచింపం బూని నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తిజెందుటకై తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వరనమస్కారాత్మకమంగళమును "శూలినం మేరుకోదండం" అనిశ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శూలినం మేరుకోదండం పద్మలోచనసాయకం,
త్రిపురాసురసంహారం నీలకంఠమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. శూలహస్తుఁడై మేరుపర్వతమే ధనస్సుగ గలవాఁడై శ్రీమహావిష్ణువే బాణముగ గలవాఁడై త్రిపురముల జయించిన నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అనిపేరొందనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమునందు సప్తమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

చతుర్వింశతి పైత్యవివరణము

ఆవర్ణం చ వివర్ణం చ సూర్యవర్ణం చ కామిలా,
ఆమ్లం రక్తం చ స్వేదశ్చ హ్యున్మత్తం పాండ్రసర్పికమ్. 3
కరపాదం చ శీతం చ మూర్ఛా మధుర కుసుమకం,
క్రోధభ్రంశశ్శిరః శ్చుచ్ఛ తృష్ణా దుర్భాచచర్మణీ. 4
దుర్గంధం మదనం పిత్తం చతుర్వింశతిపైత్తకం,
పూర్వాచార్యైరిదం ప్రోక్తం శాస్త్రమార్గవిచారణాత్. 5

(మాధవనిదానే)

తా. ఆవర్ణపైత్యము, వివర్ణపైత్యము, సూర్యవర్ణపైత్యము, కామిలాపైత్యము, ఆమ్లపైత్యము, రక్తపైత్యము, స్వేదపైత్యము, ఉన్మాదపైత్యము, పాండ్రకపైత్యము, విసర్పిపైత్యము, కరపాదపైత్యము, శీతపైత్యము, మూర్ఛాపైత్యము, మధురపైత్యము, కుసుమ

పైత్యము, క్రోధపైత్యము, భ్రంశపైత్యము, శిరఃపైత్యము, క్షుధాపైత్యము, తృష్ణాపైత్యము, దుర్భావపైత్యము, చర్మపైత్యము, దుర్గంధపైత్యము, మదనపైత్యము, అన పైత్యరోగములు ౨౮ విధంబు లని వైద్యశాస్త్రానుసారముగ పూర్వాచార్యులు వచించిరి.

స్వేదః కాంతిహారం తృష్ణా వ్యతిదుర్గంధ దేహతా,
దేహస్తు పీతస్సర్వాంగ మావర్ణం పైత్తమాదిశేత్. 6

(మాధవనిదానే)

తా. చెమట, దప్పిగలుగుట, శరీరము పచ్చగ నుండుట, సర్వాంగముల కంతులు గట్టుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము కాంతివిహీనముగ నుండుటయే ఆవర్ణపైత్య మని తెలియవలయును.

అంగదాహ శిరో దాహః పాదదాహ శ్శిరోభ్రమః,
మూర్ఛా భ్రమో మనస్తాపో హృది సంతాపవేదనమ్. 7
కంఠస్వేదశ్చ పాండుత్వం శోషః క్లేశో ముహుర్భయం,
సర్వేంద్రియేషు దౌర్బల్య మావర్ణపైత్యలక్షణమ్. (చరకే) 8

తా. శరీరము, శిరము, పాదములు మండుట, తల తిరుగుట, మూర్ఛ, భ్రమ, మనస్తాపముగలుగుట, ఱొమ్ములోమండుట, కడుపునొచ్చుట, కుతికక్రింద చెమటపట్టుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, శోష క్లేశము గలుగుట, పలుమారు భయపడుట, శ్రోత్రత్వఙ్నేత్రజిహ్వాఘ్రాణేంద్రియ వాక్పాదపాణిపాయుగుహ్యేంద్రియములను దశేంద్రియములు దౌర్బల్యమును జెందుట. (అనగా శ్రోత్రేంద్రియదౌర్బల్యమున చెవులలో ధ్వనులుగలుగుట, చెవులు గడియలుపడుట, చెవుడుగలుగుట, త్వగింద్రియ దౌర్బల్యమున చర్మముమండుట, శరీరము అదురుట, శరీరము ఉబ్బుట, శరీరమున పొట్టువలె రాలుట, శరీరము పగులుట, శరీరమున దురద గలుగుట, నేత్రేంద్రియదౌర్బల్యమున నేత్రములు మండుట, నిదుర పట్టకుండుట, దృష్టిమధ్యమగుట, జిహ్వేంద్రియదౌర్బల్యమున నాలుక పసనులేక బిరుసైయుండుట, వాంతి, అరుచి, 'ఊములుగలుగుట, ఘ్రాణేంద్రియదౌర్బల్యమున ముక్కున నీరుగారుట; తుమ్ములు గలుగుట, సర్వము బంధించుట, దురద గలిగి కణతలు నొచ్చుట, వాగింద్రియదౌర్బల్యమున వాక్కును జడత్వము ఆవలింతలు గలుగుట, తేనుపులు వచ్చుట, పాదేంద్రియదౌర్బల్యమున కాళ్ళయందు సత్వములేకుండుట, కాళ్లు తీయుట, కాళ్లుకృశించుట, పాణీంద్రియదౌర్బల్యమున చేతులుమండుట, తరతరలాడుట, పాయ్వింద్రియదౌర్బల్యమున బొడ్డు గుండె వీనిమధ్యమున గుబులుజనించి కడుపు కుతికె వీనియందు మెదలుట, ఉబ్బసమువలన కుతికె పట్టుకొనుట, కడుపు ఉబ్బుట, మలమ

బంధించుట, మూత్రంబధికముగ వెడలుట, గుహ్యేంద్రియదౌర్బల్యమున వీర్యము స్ఖలనం బగుట)- ఈలక్షణముకలది అవర్ణపైత్య మని తెలియవలయును. (ఇది ఊర్ధ్వగతమైన రెండువత్సరంబులేని, లేక మూడువత్సరంబులేని శరీరమున నెలకొని బాధింపుచుండును.)

అవర్ణాదిపైత్యములకు పైత్యాంతకరసము

మృతసూతాభ్రముండార్క- తీక్ష్ణం మాక్షిక తాళకం,
గంధకం మర్దయే త్తుల్యం యష్టి ద్రాక్షామృతద్రవైః. 9
జలమంటపకః పాఠాద్రవైః క్షీరవిదారికా,
మర్దయేచ్ఛ దినం ఖల్వే సితా క్షౌద్రయుతావటీ. 10
నిష్కమాత్రీ నిహంత్యాశు పిత్తం పిత్తజ్వరం క్షయం,
దాహ తృష్ణా శమశ్శోషం హంతి పిత్తాంతకో రసః. 11
సితాక్షీరం పిబేచ్చాను యష్టికాక్వాథం సితాన్వితం,
పిబేద్వా పిత్తశాంత్యర్థం శీతతోయేన వాలుకమ్. 12

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఇనుపభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిన మాక్షికము, శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిజేసిన గంధకము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి యష్టిమధుకము, ద్రాక్షపండు, తిప్పతీగె, *నీరుతూటు, విషబొద్ది, పాలుగల నేలగుమ్మడిగడ్డ అనువానిరసములతో ఒక దినము మర్దించి నిష్కప్రమాణమంత పటికములు జేసి యందొకదానిని పంచదారతోగాని లేక తేనెతోగాని లేక పంచదార పాలు అనువానితోగాని లేక పంచదారతోగూడియుండు యష్టిమధుక కషాయముతో గాని లేక కూతురుబుడమ చూర్ణములో శీతోదకమును కలిపి దానినిసేవించిన అవర్ణపైత్య ము మొదలగు ఇరువదినాలుగు పైత్యములు, పిత్తజ్వరము, క్షయరోగము, దాహము, దప్పి, శోష హరించును. (మఱియు అవర్ణపైత్యము ఊర్ధ్వగతంబైనదాని నివారణార్థంబై ఈపైత్యాంతకరసమును ఒక వత్సరంబేని లేక ఆరుమాసములేని సేవింపవలయును.)

అవర్ణాదిపైత్యోపచారము

తత్సిందూరం వినిక్షిప్య గుంజామాత్రప్రమాణకం,
వాలుకం శీతతోయేన హంత్యాశువర్ణాదిపైత్యజిత్. 13

తా. కూతురుబుడమను శీతోదకముతో నూరి పావుసేరురసమును పిండికొని అందు

---

* ఇదే నీళ్ళమీద బలిసిన పాకెడుతూర యనియు జెప్పంబడును.

గురిగింజంత సిందూరము కలిపి నాలుగుమాసములు సేవించిన ఆవర్ణాది పైత్యములు శీఘ్రముగ హరించును.

వివర్ణపైత్యలక్షణము

రోమనాశ శ్శిరఃకంప స్సర్వాంగం స్ఫుటితం భవేత్,
రోమహర్షణకం శూలం వివర్ణం పైత్తమాదిశేత్. 14

(మాధవనిదానే)

తా. రోమములు నశించుట, తల వణకుట, శరీరమంతట పగులుట, గగుర్పొడుచుట, కడుపులో శూలించుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము వివర్ణమై యుండుటయే వివర్ణపైత్యమని తెలియవలయును.

వివర్ణపైత్యమునకు బడబాగ్నిరసము

పారదం గంధకంచైవ భస్మలోహాష్టకం సమం,
కుమారీ స్వరసేనైవ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 15
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం వివర్ణపిత్తనాశనం,
నిహన్యా త్సర్వపిత్తార్తిం యోగోఽయం బడబాగ్నికః. 16

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, ఉక్కుభస్మము, ఇనుపభస్మము, తగరభస్మము, నాగభస్మము, రజతభస్మము, సువర్ణభస్మము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కలబందరసముతో ౧ ఝామము మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు చేసి యందొకదానిని పిప్పలితో సేవించిన సర్వపైత్యములు, వివర్ణపైత్యము హరించును. ఇదియ బడబాగ్నిరస మనంబడును.

ఊర్ధ్వగత పిత్తలక్షణము

నాభికాపాశయస్వేదః పైత్తమూర్ధ్వగతం స్మృతమ్. 17

తా. బొడ్డు, గుండె వీని మధ్యమున చెమటగలిగిన పిత్తము ఊర్ధ్వగతమైన దని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై బడబాగ్నిరసమునేని, పైత్తాంతకరసమునేని, పాణిబద్ధరసమునేని నాలుగుమాసములు సేవింపవలయును.)

సూర్యవర్ణపైత్యలక్షణము

సూర్యోదయేచ దృష్టీనాం భ్రమణంచైవ మూర్ఛనం,
అతితీవ్రగతిర్దాహ స్సూర్యవర్ణే చ పైత్తకే. (చరకే) 18

తా. మూర్ఛ, పలుమారు దాహము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి సూర్యోదయమును చూచినతోడనే నేత్రములు తిరుగుటయే సూర్యవర్ణపైత్య మని తెలియవలయును.

సూర్యవర్ణపైత్యమునకు మృగజరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం టంకణం చ మనశ్శిలా,
ఏలా తక్కోల జాజీ చ సమభాగం చ ఖల్వకే. 19
శతావరీకషాయేణ దివసం మర్దయే ద్దృఢం,
శర్కరా మధుసంయుక్తం సూర్యవర్ణం నిహంతి చ. 20

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, ఏలకులు, తక్కోలపువ్వు, జాజికాయ-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిల్లి పీచరవేళ్లకషాయముతో ఒకదినము మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి యందొక దానిని జీలకఱ్ఱ పంచదార అనుపానితోనేని, లేక తేనె చక్కెరతోనేని సేవించిన సూర్యవర్ణపైత్యము హరించును.

కామిలాపైత్యలక్షణము

ముఖే హరిద్రావర్ణశ్చ చక్షుషో రతిపాండుతా,
మలం నిరశనం తృష్ణా కామిలా పైత్తలక్షణమ్. 21

తా. ముఖము పచ్చగనుండుట, మలము వెడలకుండుట, ఆకలి లేకుండుట, దప్పి గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి నేత్రములు పాండువర్ణముగ నుండుటయే కామిలాపైత్య మని తెలియవలయును.

యచ్ఛంఖం యేనదృష్టంస్యా త్తచ్ఛంఖం పీతమాప్నుయాత్,
తదేవ కామిలాత్వం చ ఏవముక్తం పురాతనైః. (గ్రంథాంతరే)

తా. శంఖమును పచ్చగ గాంచెడువాఁడు కామిలారోగియని పూర్వులు వచించిరి.

కామిలాపైత్యమునకు కపర్దకరసము

రసభస్మ సమం గంధ మేలా వాలుక టంకణం,
అమృతోశీరకుష్ఠాబ్దా సమభాగం విచూర్ణయేత్. 23
ఆర్ద్రకస్య రసైః ఖల్వే ద్వియామాంతం విమర్దయేత్,
జీరకస్యకషాయేణ ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా. 24
కామిలా పిత్తనాశాయ దాహశాంతిహరః పరః,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, ఏలకులు, కూతురుబుడమ, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, తిప్పసత్తు, వట్టివేళ్ళు, చెంగల్వకోష్టు, తుంగగడ్డలు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో రెండుఝాములు మర్దించి ౨ గురిగింజ

లంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని జీలకఱ్ఱకషాయముతో సేవించిన కామిలాపైత్యము, దాహము హరించును.

అమ్లపైత్యలక్షణము

ఆమ్లోద్గార స్తథా తృష్ణా ప్యరుచి స్స్వరహీనతా. 25
జిహ్వావాత్పరిదోషశ్చ హ్యమ్లపైత్తస్య లక్షణం,

తా. దప్పి, అరుచి, హీనస్వరముగలుగుట, నాలుక నోరు కంపువేయుట-ఈలక్షణములు గలిగి పులితేనుపులు వచ్చుటయే ఆమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

అమ్లపైత్యమునకు సుధానిధిరసము

గంధకం పారదం చాభ్ర మేలా గ్రంథిక కేసరమ్. 26
సమభాగయుతం ఖల్వే జీరకేణ చ మర్దితం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ ద్వియామంతు తుషాగ్నినా. 27
సాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,
శర్కరా మధుసంయుక్త మామ్లపైత్తవికారనుత్. 28

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన రసము, అభ్రకభస్మము, ఏలకులు, గ్రంథితగరము, నాగకేసరములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జీలకఱ్ఱరసముతో ఒకదినము మర్దించి, గాజుకుప్పెలో నునిచి ఉముకమంటలో ౨ ఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి ౨ గురిగింజలయెత్తును తేనెతోగాని, లేక పంచదారతోగాని సేవించిన ఆమ్లపైత్యము హరించును.

స్వేదపైత్యలక్షణము

అతిస్వేదం చ దౌర్బల్యం దేహేఽంగం జలపూరితం,
అగ్నిమాంద్యం దృఢాపీడౌ స్వేదపైత్తం వినిర్దిశేత్. 29

తా. శరీరము దుర్బలముగ నుండుట, అంగముల నీరుపూరించి యుండుట, అగ్నిమాంద్యము, శరీరమున మిక్కుటముగ పీడ గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమంతట మిక్కుటముగ చెమట స్రవించుటయే స్వేదపైత్యమని తెలియవలయును.

స్వేదపైత్యమునకు అమృతేశ్వరరసము

రసం గంధం వత్సనాభం వాసా త్రికటుకం వచా,
జీరకం చిత్రకం శుంఠీ త్రిఫలా చ సమంసమమ్. 30
తత స్తత్ఖల్వమధ్యస్థం త్రియామం మర్దయే ద్భిషక్,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ త్రిదినం మందవహ్నినా. 31

సాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,
శర్కరా మధుసంయుక్తం స్వేదపైత్తవికారనుత్. 32

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన నాభి, అడ్డసరము, త్రికటుకములు, వస, జీలకఱ్ఱ, చిత్రమూలము, శొంఠి, త్రిఫలములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి 3 ఝాములు నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి మందాగ్నిలో 3 దినములు పాకముచేసి సాంగశీతలమున దీసి ౨ గురిగింజలయెత్తును పంచదారతోగాని, లేక తేనెతోగాని సేవించిన స్వేదపైత్యము హరించును.

స్వేదపైత్యమునకు మృతసంజీవనీరసము

మారీచం టంకణం సూతం మాక్షికం కాంతలోహకం,
అభ్రకం చ సమాంశాని వహ్నిక్వాథేన మర్దయేత్. 33
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య వాలుకాయంత్రపాచితం,
మరీచార్ద్రకసంయుక్తం ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా. 34
పథ్యం క్షీరోదనంచైవ తాపే దద్యాత్సశర్కరం,
ప్రాతఃకాలే తు సేవేత సద్యస్స్వేదో విముంచతి. (చరకే) 35

తా. మిరియాలు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, రసభస్మము, శుద్ధిచేసిన హేమమాక్షికము, కాంతభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలకషాయముతో మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున ౧ ఝాము వండి అందు రెండుగురిగింజలయెత్తును మిరియపుచూర్ణము, అల్లపు రసము అనువానియనుపానముతో ప్రాతఃకాలమున సేవింపుచుండిన స్వేదపైత్యము తత్క్షణమున హరించును. దీనియందు చాలఅన్నమును భుజించుట పథ్యకరము. తాపము జనించిన పైపథ్యములో పంచదారనుకూడా కలిపి భక్షింపవలయును.

ఉన్మాదపైత్యలక్షణము

విదాహశ్చ వికారశ్చ వాంతిర్మూర్ఛా పరిభ్రమః,
మలమూత్రం త్యజే చ్ఛీఘ్ర మున్మత్తస్య చ దోషకృత్. 36

తా. శరీరము విదాహించుట, వికారము వాంతి, మూర్ఛగలుగుట, శరీరము తిరుగుట, మలమూత్రములు శీఘ్రముగ వెడలుట-ఈలక్షణములు గలిగి ఉన్మాదపుమాటలాడుటయే ఉన్మాదపైత్య మని తెలియవలయును.

ఉన్మాదపైత్యమునకు చండభైరవరసము

రసభస్మ త్రయో భాగా హేమభస్మైకభాగకం,
టంకణం రవిదుగ్ధేన సర్వం తుల్యం చ ఖల్వకే. 37
ద్వియామం మర్దయే త్సమ్య గుద్ధృత్య గోళకం తథా,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ సప్తవస్త్రం మృదా లిపేత్. 38
వాలుకాయంత్రమధ్యస్థం ద్వియామం మందవహ్నినా,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం వటకీకృతమ్. 39
శర్కరా మధుసంయుక్త మున్మత్తపైత్తనాశకృత్,

తా. రసభస్మము 3 భాగములు, సువర్ణభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౪ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడు పాలతో రెండుఝాములు మర్దించి ఉండజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి ఏడుచీలమన్ను లిచ్చి వాలుకాయంత్రమున మందాగ్నితో రెండుఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును పంచదారతోగాని, లేక తేనెతోగాని సేవించిన ఉన్మాదపైత్యము హరించును.

ఉన్మాదపైత్యమునకు పిప్పలీఘృతము

పిప్పలీ ద్విగుణం సర్పి స్సర్పిషో ద్విగుణం సితా. 40
సితాయా ద్విగుణం క్షౌద్రం క్షౌద్రస్యాష్టగుణం పయః,
ఏతద్ధి పాచితంచైవ ప్రాతరుత్థాయ భక్షయేత్. 41
ఉన్మాదం చ విదాహం చ సర్వపైత్తవికారనుత్,

తా. నెయ్యి ౨ భాగములు, తేనె ౮ భాగములు, పాలు ౬౪ భాగములు-ఇటుల వాని నేకముజేసి సూక్ష్మాగ్నితో వండి ఘృతము తేనె పక్వమగునపుడందు పిప్పలిచూర్ణము ౧ భాగము, పంచదార ౪ భాగములు కలిపి దించుకొని ప్రాతఃకాలమున ఒకటిన్నరతులముచొప్పున సేవింపుచుండిన ఉన్మాదపైత్యము, విదాహము, సర్వపైత్యములు హరించును.

పుండరీకపైత్యలక్షణము

దేహమాంతం పుండరీకం రోమహర్షణకండుతా. 42
ఉష్ణాతిశయనం తృష్ణా పుండరీకే చ పైత్తకే,

తా. గగుర్పొడుచుట, శరీరమున దురద గలుగుట, శరీరము కడు ఉష్ణముగ

నుండుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరమున తెల్లదామరపువ్వువంటి దద్దులు గలుగుటయే పుండరీకపైత్యమని తెలియవలయును.

పుండరీకపైత్యమునకు విశ్వమూర్తిరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం తామ్రభస్మ మనశ్శిలా. 43
చందనం త్రిఫలా వాసా కుష్ఠ జీరక దీప్యకం,
ఏతాని సమభాగాని హంసపాదిరసేన చ. 44
తతస్సర్వం ఖల్వమధ్యే త్రిదినం మర్దయే ద్భిషక్,
తతస్తు గోళకం కృత్వా వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్. 45
భూధరేయంత్రకే పాచ్యం సాంగశీతలముద్ధరేత్,
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం పుండరీపైత్తవాశనమ్. 46

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శ్రీగంధము, త్రిఫలములు, అడ్డసరము, చెంగల్వకోష్టు, జీలకఱ్ఱ, ఓమము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో 3 దినములు మర్దించి-ఉంటచేసి వజ్రమూసలో నునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి రెండు గురిగింజలయెత్తును ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన పుండరీకపైత్యము హరించును.

కరపాదపిత్తలక్షణము

కరపాదవిదాహశ్చావయవానాం చ శోషకృత్,
మధ్యే పిత్తస్య తృష్ణా చ కరపాదే చ పైత్తకే. 47

తా. అవయవములు ఎండుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి అరికాళ్లు అరిచేతులు మండుటయే కరపాదపైత్యమని తెలియవలయును.

సర్వపైత్యములకు పాణిబద్ధరసము

గంధకం పారదంచైవ భస్మలోహాష్టకం సమం,
జీరకస్య కషాయేణ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 48
కుప్పికాయాం వినిక్షిప్య వాలుకాగ్నిప్రయోజితం,
గాఢాగ్నౌ త్రిదినంచైవ సాంగశీతలముద్ధరేత్. 49
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పైత్తే పాచకరే స్మృతం,
నిహన్యా త్సర్వపిత్తార్తిం యోగోఽయం పాణిబద్ధకః. 50

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన రసము, ఉక్కుభస్మము, తగరభస్మము, రజతభస్మము, స్వర్ణభస్మము, ఇనుపభస్మము, నాగభస్మము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము-వీనిని

సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జీలకఱ్ఱకషాయముతో ఒకఝామము మర్దించి గాజుకు ప్పెలోనునిచి వాలుకాయంత్రమున మూడుదినములు గాఢాగ్నిలో వండి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజంతయెత్తును తేనె, పిప్పలిచూర్ణముతోనేని, లేక ఉసిరికెరసము, పంచదార వీనితోనేని సేవించిన కరపాదపైత్యము మొదలగు సర్వపైత్యములు హరించును.

శీతపైత్యలక్షణము

అరుచి శ్శీతమంగేషు మందాగ్ని ర్భ్రమ కోపితా,
మహాపిత్తం చ మూర్ఛా చ శీతపిత్తం వినిర్దిశేత్. (చరకే) 51

తా. అరుచి, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, కోపము, కడు పైత్యము, మూర్ఛగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము కడుశీతలముగ నుండుటయే శీత పైత్యమని తెలియవలయును.

శీతపైత్యమునకు పూర్ణాభ్రరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధ మభ్రకం చ మనశ్శిలా,
మర్దితం వరుణా ద్రావై ర్మర్దయే ద్దివసద్వయమ్. 52
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
షడ్యామాంతే సముద్ధృత్య సూక్ష్మచూర్ణం తు కారయేత్. 53
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం శీతపైత్తనివారణం,

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి ఉలిమిడిచెక్కరసముతో రెండు దినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున ౬ ఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మర్దించి సూక్ష్మచూర్ణముచేసి రెండు గురిగింజలయెత్తును తేనె, పిప్పలితోనేని, లేక నెయ్యి, మిరియపు చూర్ణముతోనేని ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన శీత పైత్యము హరించును. (మఱియు నీశీతపైత్యము హరించుటకై బడబాగ్నిరసమునేని, లేక పాణిబద్ధరసమునేని, స్వయమగ్నిరసమునేని సేవింపవలయును.)

మూర్ఛాపైత్యలక్షణము

అతిమహార్ఛాతిశీతం చ మూర్ఛం నచ ప్రతీక్షణమ్. 54
అతితృష్ణాంగశోషశ్చ మూర్ఛాపిత్తే చ విభ్రమః, (చరకే)

తా. కడుమూర్ఛగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట, కడుదప్పిగలుగుట, అంగ

ములు శోషించుట, భ్రమగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ప్రతిక్షణమును మూర్ఛ గలుగు టయే మూర్ఛాపైత్యమని తెలియవలయును.

మూర్ఛాపైత్యాంకుశరసము

శుద్ధపారద గంధం చ టంకణం చాభ్రభస్మకమ్.
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్, 55
భద్రముస్తకషాయేణ మర్దయే త్రిదినం తథా.
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య పుటమేకం తు భూధరం, 56
సాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్.
మూర్ఛాపిత్తవినాశాయ సర్వపైత్తనివారణం, 57

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, అభ్రక భస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి తుంగముస్తెలకషాయముతో మూడు దినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి తుంగముస్తెలకషాయముతో మర్దించి గురిగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని నారికడపుకాయనీరుతో సేవించిన మూర్ఛాపైత్యము, సర్వపైత్య ములు హరించును. (సిందూరమును నారికడపుకాయ నీరుతో సేవించిన మూర్ఛా పైత్యము హరించును.)

మధురపైత్యలక్షణము

అరుచి ర్మధురోద్రేక ఉషఃకాలే చ కోపితా.
శిరోభ్రమణమాధుర్యం ఛర్ది రోమ్ణాం చ హర్షణం, 58
(మాధవనిదానే)

తా. నోరు రుచిలేకుండుట, ఉషఃకాలమున కోపముగలుగుట, తలతిరుగుట, వాంతిగలుగుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట-ఈలక్షణములు గలిగి నోరు తీపిగనుండు టయే మధురపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై బడబాగ్నిరసమునేని, పాణిబద్ధరసమునేని సేవింపవలయును.)

మధురపిత్తమునకు పైత్యకజాంకుశరసము

శుద్ధగంధక టంకం చ తాళకం చ మనశ్శిలా.
సర్వం హంసపదీ ద్రావై ర్దినమేకం విమర్దయేత్, 59
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం షడ్యామాంతం నిరుధ్య చ.
దేయా గుంజానుపానేన మధుపిత్తం వినాశయేత్, 60

తా. గంధకము, వెలిగారము, తాళకము, మణిశిల-వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగము లుగ ఖల్వములో నునిచి *హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున ౬ ఝాములు వండి గురిగింజయెత్తును అనుపానవిశేషము లతో సేవించిన మధురపిత్తము హరించును.

కుసుమపైత్యలక్షణము

ఆతాపో నాసికా రక్త మతితృష్ణా ప్రపీడనమ్. 61
క్వచిచ్ఛోణితవాహశ్చ కుసుమం శీర్షసంభవం,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శరీరము మండుట, కడుదప్పి గలుగుట, ఒకానొకపుడు నోటనుండి నెత్తురు వెడలుట-ఈలక్షణములు గలిగి ముక్కున నెత్తురు గారుటయే కుసుమపైత్య మని తెలియ వలయును. ఇది శిరమున జనించును.

నాసికాకుసుమపైత్యవివరణము

శిరశ్శూలే తు సంజాతే వాతాద్ఘ్రాణాదసృక్స్రవేత్. 62
దాడిమీపుష్పదూర్వాశ్చ రసకర్పూరమాక్షికం,
సమం దుగ్ధం శిరోభ్యంగే నస్యే పానే సితా మధు. 63
దాపయే త్పిత్తరోగాచ్చ శిరశ్శూలేతు దారుణే, (అశ్వినీకల్పే)

తా. తలనొచ్చి ముక్కున నెత్తురుగారుటయే వాతకుసుమపైత్యమనియు, శిరమున మంటగలిగి శిరము శూలించి ముక్కున నెత్తురుగారుటయే పైత్యకుసుమమనియు తెలియ వలయును. వానియందు దానిమ్మపువ్వులను, గరికెవేళ్ళను పాలతో నూరి రసము పిడిచికొని అందు రసకర్పూరము, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికము అనువానిని సమముగ కలిపి అభ్యంజ నము, నస్యము సేయుటయే కాక పంచదారను, తేనెను కలిపి సేవించిన రెండువిధములైన కుసుమపైత్యములు హరించును.

నాసికాకుసుమములకు ఉదుంబరాదికల్పము

ఉదుంబరఫలం పక్వం ఘృతపక్వం సితాయుతమ్. 64
ఏలా మరిచ సిందూరై ర్భుక్తం స్యాద్రక్తశాంతయే, (చరకే)

తా. మేడిపండ్లు, పంచదార, ఏలకులు, మిరియాలు అనువాని చూర్ణములో ఆవు నెయ్యి కలిపి వండి అందు సిందూరమునునిచి సేవించిన నాసికాకుసుమములు హరించును.

* హంసపాదియాకు—అనగా చెప్పుతట్టాకు.

నాసికాకుసుమములకు గజకేసరీరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం గంధకం హింగు తాళకమ్. 65
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
మర్దయే ద్భృంగనీరేణ కాచకుప్యాంతరే క్షిపేత్. 66
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం దినైకం మందవహ్నినా,
సాంగశీతలముద్ధృత్య చణమాత్రం చ భక్షయేత్. 67
సుమపిత్తవినాశాయ సర్వపిత్తవినాశకః, (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన తాళకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి ఒకదినము మందాగ్నిలో వాలుకాయంత్రమున వండి సాంగశీతలమున దీసి శనగగింజప్రమాణము తేనెతోగాని, లేక నేతితోగాని సేవించిన కుసుమపైత్యములు, సర్వపైత్యములు హరించును.

నాసికాకుసుమములకు నస్యము

నస్యం దాడిమపుష్పోత్థో రసో దూర్వాభవోఽథవా. 68
ఆమ్రాస్థితః పలాండోర్వా నాసికాచ్యుతరక్తజిత్, (బ్రాహ్మీ)

తా. దానిమ్మపువ్వు, గరికవేళ్ళు అనువానినిగాని, లేక గరికవేళ్ళు, మామిడిపప్పు అనువానినిగాని, (లేక ఇప్పపువ్వు, తెల్లనీరుల్లిగడ్డ అనువానినిగాని) చనుబాలతో నూరి నస్యము చేసినను, లేక తెల్లనీరుల్లిగడ్డను కుమ్ములో కుక్కి ఉడికించి రసముతీసి నస్యముచేసినను నాసికాకుసుమములు హరించును. (లేక జమ్మిగానలను మూడు మిరియపుగింజలను ఉదకముతో నూరి నస్యముజేసినను, లేక పట్టుబట్టకాల్చినమసిని, గవ్వలభస్మమును, పైడిప్రత్తిపువ్వులరసముతో నూరి నస్యముచేసినను, లేక నాసికావాతచికిత్సలం జేసినను నాసికాకుసుమములు హరించును.)

క్రోధపైత్యలక్షణము

సదాచ తామసాచారో దుర్భాషా తీవ్రతాగుణః. 69
శిరోభ్రమణదోషశ్చ క్రోధపిత్తం వినిర్దిశేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. దుర్భాషలాడుట, అన్నిపనులయందు తీవ్రముగ నడుచుట, తలతిరుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ఎల్లప్పుడు తామసక్రియల జేయుచుండుటయే క్రోధపైత్యమని తెలియవలయును.

క్రోధపైత్యమునకు నారాచరసము

రసభస్మ సమం గంధం విషం మరిచ నాగరమ్. 70
త్రిక్షారం పంచలవణం సమభాగం చ ఖల్వకే,
జీరకస్య కషాయేణ ద్వియామాంతం విమర్దయేత్. 71
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
శనై ర్మృద్వగ్నినా పాచ్యం సాంగశీతలముద్ధరేత్. 72
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం క్రోధపిత్తం వినశ్యతి,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన నాభి, మిరియాలు, శొంఠి, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జీలకఱ్ఱ కషాయముతో రెండుఝాములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి వాలుకాయంత్రమున మృద్వగ్నిలో ౪ ఝాములు మెల్లగవండి సాంగశీతలమున దీసి గురిగింజప్రమాణమును తేనెతోగాని, లేక జీలకఱ్ఱ, పంచదార అనువాని యనుపాన ముతోగాని సేవించిన క్రోధపైత్యము హరించును. (మఱియు దీనినే ఆమ్లపైత్యమునందును సేవింపంవగును.)

భ్రంశపైత్యలక్షణము

అపభ్రంశో మతి స్తంభ స్సదాచింతా నిరీక్షణమ్. 73
సంభాషణమతి క్రోధా ద్భ్రంశపిత్తస్య లక్షణం,

(మాధవనిదానే)

తా. ఎరుగనటులుండుట, సదా చింతించుట, రెప్పపాటువేయక చూచుట; కడు కోపముగ మాటలాడుట - ఈలక్షణములుగలిగి తబ్బిబ్బులాడుటయే భ్రంశపిత్తమని తెలియవలయును.

భ్రంశపైత్యమునకు భృంగరాజచూర్ణము

భేకరాజరసే ప్రస్థే సాధితం మరిచాంజలిమ్. 74
అభయా పిప్పలీభార్ఙ్గి సైంధవం పుష్కరాహ్వయం,
అక్షప్రమాణకం చూర్ణం మిశ్రయిత్వా మధుప్లుతమ్. 75
భక్షయేత్ప్రాతరుత్థాయ భ్రంశపిత్తం నియచ్ఛతి,

తా. అంజలిప్రమాణముగల మిరియాలను ఒకప్రస్థము గుంటగలగరాకు రసముతో భావనజేసి ఎండించి చూర్ణముచేసి అందు కరకాయలు, పిప్పళ్ళు, గంటుభా

రంగి, సైంధవలవణము, పుష్కరమూలము అనువానిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును అతి ప్రమాణము గలిపి గచ్చకాయంతచూర్ణమును ప్రాతఃకాలమున తేనెతో సేవించిన భ్రంశపిత్తము హరించును.

శిరఃపిత్తలక్షణము

శిరోభ్రమణ సంతాప మరుచ్యాప్యతిపీడనమ్. 76
ఆమ్లోద్గారశ్చ హృద్రోగ శ్శిరఃపిత్తస్య లక్షణం,

తా. శరీరతాపము, కడు అరుచిగలుగుట, పులితేనుపులు వచ్చుట, ఱొమ్ము నొచ్చుట-ఈలక్షణములుగలిగి తలతిరుగుటయే శిరఃపైత్యమని తెలియవలయును.

శిరఃపిత్తమునకు పైత్యకాలాంతకరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం నేపాళం దరదం విషమ్. 77
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య వహ్నిమూలకషాయకే,
మర్దితం తద్ద్వియామంచ డోలాయంత్రే దినం పచేత్. 78
స్నుహీక్షీరే విమర్ద్యాథ ద్వియామం ఖల్వమధ్యకే,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం శిరఃపిత్తం నియచ్ఛతి. 79

తా. రసము, గంధకము, నేపాళములు, ఇంగిలీకము, నాభి-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూల కషాయముతో రెండుఝాములు మర్దించి చిత్రమూలకషాయముతోనే ఒకదినము డోలాయంత్రమున వండి బొంత జెముడుపాలతో రెండుఝాములు మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఆవునెయ్యి సున్నపుతేటనీరు అనువానితోగాని, లేక బొల్లిబూసురకషాయము పిప్పలి అనువానితోగాని, లేక జీలకఱ్ఱ, పంచదార అనువానితోగాని సేవింపుచుండిన శిరః పైత్యము హరించును.

క్షుధాపైత్యలక్షణము

క్షుధా శీఘ్రాతిభుంజీత దేహమాంతం విదాహికా,
నేత్రశూలం తథా హిక్కా క్షుధాపిత్తస్య లక్షణమ్. 80

తా. కడుశీఘ్రముగ మిక్కుటముగ భుజించుట - శరీరమంతట విదాహించుట, నేత్రములు శూలించుట, ఎక్కిళ్ళుగలుగుట, ఈలక్షణములు గలిగి మిక్కుటముగ ఆకలి గలుగుటయే క్షుధాపైత్యమని తెలియవలయును.

క్షుధాపైత్యమునకు పిత్తభంజనరసము

రస గంధాభ్రకం తుల్యం దినమేకం విమర్దయేత్,

భృంగరాజరసే ఖల్వే వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్, 81
కుక్కుటీపుటపాకే చ స్వాంగశీతలముద్ధరేత్,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన గుంజామాత్రం పిబేత్తథా. 82
క్షుధాపిత్తవినాశస్స్యా త్సర్వపిత్తవినాశకః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి వజ్రమూషలోగాని, గాజుకుప్పెలోగాని నునిచి కుక్కుటపుటంబిడి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజప్రమాణమును అల్లపురసముతో సేవించిన క్షుధాపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

తృష్ణాపైత్యలక్షణము

ఉషఃకాలేచాతితృష్ణా శీతలస్య సముద్భవః. 83
కుక్షౌ కంఠే విదాహశ్చ తృష్ణాపైత్తస్య లక్షణం,

తా. చలువపుట్టుట, కడుపు, కంఠము వీనియందు విదాహించుట - ఈలక్షణములు గలిగి ప్రాతఃకాలమున కడుదప్పిగలుగుటయే తృష్ణాపైత్యమని తెలియవలయును.

తృష్ణాపైత్యమునకు పైత్యహింసకరసము

విషం మణిశిలా సూతం గంధకం టంకణం కణా. 84
ధూర్తబీజం సమం ఖల్వే దినం హంసపదీరసే,
మర్దితం కజ్జలీం కృత్వా శరావసంపుటే పచేత్. 85
స్నుహీక్షీరేణ సంమర్ద్యం గుంజామాత్రం పిబేదను,
సర్వపైత్తవినాశస్స్యా త్తృష్ణాపిత్తం చ నశ్యతి. 86

తా. శుద్ధిచేసిన నాభి, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము కజ్జలిగ మర్దించి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి పాకముజేసి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి బొంతజెముడుపాలతో మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కురువేరు కషాయానుపానముతోగాని, లేక ఉసిరికెరసముతోగాని సేవించిన తృష్ణాపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

తృష్ణాపైత్యమునకు నారికేళయోగము

నారికేళస్య తోయేన సంమిశ్రం కదళీఫలం,

భ్రమ తృష్ణా జ్వరహరం వృష్యం చక్షుష్యముత్తమమ్. 87

తా. నారికడపునీరులో అరటిపండును కలిపి సేవించిన భ్రమ, తృష్ణాపిత్తము, జ్వరము హరించుటయేగాక వీర్యవృద్ధి నేత్రములకు హితము నగా గలుగును.

తృష్ణాపైత్యమునకు ధాన్యకాదియోగము

ధాన్యకం కుష్ఠ పిష్టం చ నారికేళజలం సితా,
పీతం పైత్తవికారే తు తృష్ణాపైత్తవినాశనమ్. 88
ధారోష్ణం శర్కరాయుక్తం పిబేత్ప్రాతర్నరో యది,
కామిలా దాహశమనం రూక్షా తృష్ణాహరం తథా. 89

తా. కొతిమెర్లు, చెంగల్వకోష్టు - వీనిని చూర్ణముజేసి నారికడపుకాయనీరులో కలిపి అందు శర్కరవైచి పానముచేసిన తృష్ణాపైత్యము హరించును. లేక ధారోష్ణములో శర్కర కలిపి ప్రాతఃకాలమున సేవించిన కామిల, దాహము, రూక్ష, తృష్ణాపైత్యము హరించును.

దుర్భావపైత్యలక్షణము

శరీరకార్శ్యయుక్తశ్చ సర్వసంగవివర్జితః,
స్వప్నో భ్రంశో వపుశ్శీర్ణ దుర్భావపైత్తకం విదుః. 90

తా. శరీరము కృశించుట, ఏవస్తువయందు దాసక్తి లేకుండుట, దుస్స్వప్నముల గాంచుట, శరీరము శైథిల్యమును బొందుట - ఈలక్షణములు గలిగి దుర్భాషలాడుటయే దుర్భావపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఆవర్ణాదిపైత్యచికిత్సలం జేయ వలయును.)

చర్మపైత్యలక్షణము

జిహ్వాంగే చర్మశీర్ణత్వం కరపాదోష్ఠకాదికే,
శీఘ్రకండ్వబలం హిక్కా చర్మపిత్తస్యదోషజాః. 91

తా. నాలుక, శరీరము, చేతులు, కాళ్ళు, పెదవులు మొదలగువానియందు చర్మము వూడుట, శరీరమున కడుదురద గలుగుట, సత్వములేకుండుట, ఎక్కిళ్లు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి చర్మమువూడుటయే చర్మపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును. మఱియు రసఉబ్బను జేయ వలయును.)

చర్మపైత్యమునకు పిత్తవిధ్వంసనరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం తామ్రభషణం గంధ టంకణం,

ధూర్తబీజం సైంధవం చ తుల్యాం తుల్యాం విచూర్ణితమ్. 92
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య కటిల్లద్రవమర్దితమ్,
వజ్రమూషా గతం కృత్వా వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 93
ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య మాష మేవానుపానతః,
భక్షయే చ్చర్మపైత్తే తు సర్వపైత్తనివారణమ్. 94

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన నాభి, అభ్రకభస్మము, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కాకరాకురసముతో మర్దించి కుప్పెలో బెట్టి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి మాషప్రమాణమును హంసపాదియాకురసము, పావుసేరునాటాకు, తులము మేక నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము అనువాసితోగాని, లేక బోడతరపాకురసముతోగాని, లేక తేనె, పంచదారతోగాని సేవించిన చర్మపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

దుర్గంధపైత్యలక్షణము

దేహం దుర్గంధ మలినం తథా స్వేదశ్చ పాండురం,
కుక్షావుష్ణం బహిశ్శీతం దుర్గంధే పిత్తకే విదుః. 95

తా. శరీరము కడుమలినముగ నుండుట, చెమట గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, కడుపులో మండుట, వెలపట శీతలముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము దుర్గంధముగ నుండుటయే దుర్గంధపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై పైత్యాంతకరసమునుగాని, లేక బడబాగ్ని రసమునుగాని సేవింపవలయును.)

మదనపైత్యలక్షణము

దేహస్య మదనం మూర్ఛా స్వేదస్స్యా చ్చర్మపీడితం,
శిరోనేత్రభ్రమశ్చైవ మదనపిత్తలక్షణమ్. 96

తా. మూర్ఛ, చెమట గలుగుట, చర్మమువూడుట, తల, నేత్రములు తిరుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము మదమెక్కినట్టుండుటయే మదనపైత్యమని తెలియవలయును.

మదనపైత్యమునకు శ్రీరామబాణరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం దినం ఖల్వే విమర్దయేత్,
కాకజంఘా కషాయేణ డోలాయంత్రే ద్వియామకమ్. 97

ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మదనపైత్తనాశనమ్. 93

తా. శుద్ధిచేసిన రసకర్పూరము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము వెలుమసంధికషాయముతో మర్దించి డోలాయంత్రములో రెండుర్ఘామములు వెలుమసంధికషాయములోడనే వండి గురిగింజ ప్రమాణమును అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన మదనపైత్యము హరించును.

విసర్పిపైత్యలక్షణము

సిద్మం చ సర్వాంగగ మభ్రవర్ణః క్రోధో౽తికండూరరుచి ర్మహీయసీ,
చిరప్రవృత్తి ర్బలహీనతా చ విసర్పిపిత్తం తదసాధ్యకం విదుః. 99
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము మెరయుట, కోపము, శరీరమున కడు దురద, కడు అరుచి, పనులయం దాలస్యముగలుగుట, సత్వములేకుండుట - ఈలక్షణములుగలిగి శరీరమంతట తోలు శిబ్బెమువలె రాలుటయే విసర్పిపైత్యమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

విస్తీర్ణమండలైస్స్యాంద్రైః ఖండూభి శ్శోణితప్రభైః,
శీతపిత్తం విజానీయా త్తచ్చికిత్సితముచ్యతే. (నిత్యనాథీయే) 100

తా. శరీరమున వెడలుపాటి మండలములు గలిగి దళమై దురదతోగూడి ఎఱ్ఱనై యుండుటయే శీతపిత్తవిసర్పి యని తెలియవలయు. (ఇది యాప్యము.) ఇక దానికి చికిత్సను వచించెదను.

విసర్పిపైత్యమునకు పిత్తకులాంతకరసము

రస గంధామృతం తీక్ష్ణం తుల్యమౌదుంబరం సమం,
హంసపాదరసైః ఖల్వే మర్దితం దినత్రయమ్. 101
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికాం,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం శనైర్మృద్వగ్నినా తథా. 102
ద్వియామం చ సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మాషమాత్రకం,
జీరకస్యానుపానేన విసర్పిపైత్తనాశనమ్. 103

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిననాభి, ఉక్కుభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో మూడుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనము జేసి ఎండించి వాలుకా యంత్రమున రెండుర్ఘామములు మృద్వగ్నిలో వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి మోదుగచెక్కరసములో మర్దించి మాషప్రమాణమంత మాత్రలుజేసి అందొక

దానిని జీలకఱ్ఱకషాయానుపానముతోగాని, లేక చంద్రచెక్కరసముతోగాని లేక చంద్ర చెక్క తగరంచివిత్తులు అనువానికషాయముతోగాని నాలుగుమాసములు సేవింపుచుండిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును. (మఱియు దీనిని తేనె పిప్పలితో సేవించిన గుబులు గల పైత్యములు హరించును.)

శీతపైత్యవిసర్పికి లేపనములు

క్షారసింధూత్థతైలేన గాత్రాభ్యంగం ప్రయోజయేత్,
శీతపైత్తవినాశాయ యోగోఽయం కథితో బుధైః. 104

తా. యవక్షారము, సర్జక్షారము, సైంధవలవణము, నూనె కలిపి శరీరమునకు లేపనము సేయుచుండిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును.

అభ్యంగం తిక్తతైలేన శీతసోష్ణాంబుభిర్నిశి. 105

తా. చేదిబీరవిత్తులతైలముతీసి శరీరమునకు లేపనముజేసికొని రాత్రులయం దుష్ణోదకములో స్నానముచేసిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును.

సిద్ధార్థరజనీకల్కం ప్రపున్నాటతిలైస్సహ,
తిక్తతైలేన సంమిశ్రం పిత్తోద్వర్తనకే హితమ్. 106

తా. ఆవాలు, పసపు, తరగంచివిత్తులు, నువ్వులనూనె-వీనిని సమముగ కల్కము చేసి అందు చేదిబీరవిత్తుల తైలమును కలిపి మూడునెలలు లేపనము సేయుచుండిన శీతపిత్తవిసర్పి హరించును.

కపిత్థ శిగ్రుపత్రంచ నవనీతం సమంయుతం,
ముహురుద్వర్తతం చైవ శీతపిత్తహరం పరమ్. 107

తా. వెలగాకురసము, మునగాకురసము, వెన్న వీని నేకముచేసి శరీరమునందు పలుమారు లేపనముసేయుచుండిన శీతపిత్త విసర్పి హరించును. (ఇది హరించుటకై గంధక కల్పమును సగా సేవింపందగును.)

రక్తపైత్యలక్షణము

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ రక్తపిత్తం నిగద్యతే. 108

తా. ఇక ఆయుర్వేదమున జెప్పంబడినప్రకారము రక్తపిత్తలక్షణమును సంక్షిప్తముగ వచించెదను.

ఉష్ణామ్ల లవణ క్షార కటుభిః పిత్తదూషణైః,
యకృత్ప్లీహాశ్రితం రక్తమూర్ధ్వంచాధఃప్రవర్తతే. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఉష్ణద్రవ్యములు, పులుసు, ఉప్పు, యవక్షారము, సర్జక్షారము, కారము, పి_త్తవికారద్రవ్యములు - ఈ మొదలగువానిసేవసవలన [1]యకృత్తు [2]ప్లీహాములయందు ర_క్తము ప్రవేశించి ఊర్ధ్వాధోముఖములుగ వెడలుటయే ర_క్తపైత్యమని తెలియవలయును.

రక్తపైత్యవర్ణవివరణము

వాతే శ్యామారుణం రూక్షే శోణితం తనుఫేనిలం,
కఫజ స్నిగ్ధ మాపాండు పిచ్ఛిలం బహుళం తథా. 110

తా. వాతజనితర_క్తము నలుపుగ, ఎఱ్ఱగ, పి_త్తజనితర_క్తము సూక్ష్మమైన నురుగు గలదిగ, స్నిగ్ధముగ, శ్లేష్మజనితర_క్తము చిక్కగ, ఒకింత తెలుపుగ, బంకగ అధికముగ నుండును.

రక్తపి_త్తసాధ్యాసాధ్యములు

అధోగమానిలం యాప్య మసాధ్యం శ్లేష్మమూర్ధ్వగం,
కఫానిలసముద్భూతం దుశ్చికిత్స్యం ద్విమార్గగమ్. 111

తా. వాతజనితర_క్తము గుదద్వారమువలన వెడలును. ఇది యాప్యము. శ్లేష్మజనిత ర_క్తము నోటివలన వెడలును. ఇది సాధ్యము. ఏకకాలంబున వాతశ్లేష్మములు ప్రకోపించి గుదము, నోరు అనువానిమూలముగ వెడలును. ఇది అసాధ్యము.

రక్తపి_త్తనివ_ర్తకోపాయములు

విధేయం ర_క్తపి_త్తే చ యథాశ_క్తివిలంఘనం,
అధోగే వమనం శ_స్త మూర్ధ్వగేతు విరేచనమ్. 112

తా. ర_క్తపైత్యము నివ_ర్తించుటకై శ_క్త్యనుగుణముగ లంఘనమును, ర_క్తము అధోముఖముగ బ్రవ_ర్తించిన వమనమును, ఊర్ధ్వముగ బ్రవ_ర్తించిన విరేచనమును జేయింపవలయును.

జ్వరాదులయందు చికిత్సానిషేధకాలము

జ్వరే తథాతిసారే చ ర_క్తపై_త్తే దృగామయే,
ఆదౌ నప్రతిక_ర్తవ్యం వ్యాధివేగశ్చ దుర్జయః. (చరకే) 113

తా. జ్వరము, అతిసారము, ర_క్తపి_త్తము, నేత్రరోగము ఇవి జనించునపుడు వానియందు వేగం బధికముగ నుండుటవలన తొలుతనే చికిత్స జేయంజనదు.

---

1 యకృ_త్తన కడుపులోని క్లోమముక్రింద నుండెడి నల్లనిమాంసదళము. 2 ప్లీహమన హృదయమునకు వామభాగమునందుండెడి పచ్చనిమాంసము.

ప్రకారాంతరరక్తపైత్యలక్షణము

ఘర్మ వ్యాయామ శోకాధ్వ వ్యవాయై రతిసేవితైః,
తీక్ష్ణోష్ణ క్షార లవణై రమ్లైః కటుభిరేవ చ. 114
పిత్తం విదగ్ధం స్వగుణై ర్విదహత్యాశు శోణితం,
తతః ప్రవర్తతే రక్త మూర్ధ్వమథో ద్విథాపి వా. 115
(నిత్యనాథీయే)

తా. మిక్కుటముగ ఎండలో సంచరించుట, ఆయాసము జెందుట, దుఃఖించుట, మార్గము నడచుట, మైథునము సేయుట, మిరపకాయలు మొదలగు తీక్ష్ణపదార్థములను, అగ్నితాపమును, యవక్షారము, ఉప్పు, పులుసు, కారము గలద్రవ్యములను మిక్కుటముగ సేవించుట, వీనివలన పిత్తము ప్రకోపించి తీవ్రముగ ద్రవించి దుర్గంధయుక్తమై తీవ్రముగ రక్తమును తపింపంజేసి ఊర్ధ్వమార్గమువలనగాని, లేక అధోమార్గములవలనగాని, లేక ఇరుమార్గములవలనగాని స్రవింపంజేయును.

ఊర్ధ్వాధోగత రక్తపిత్తలక్షణము

ఊర్ధ్వం నాసాక్షికర్ణాస్యైర్మేఢ్రయోనిగుదైరధః,
కుపితం రోమకూపైశ్చ సమస్తైస్తత్ప్రవర్తతే. 116

తా. మఱియు రక్తపిత్తము, ఊర్ధ్వగతంబైన ముక్కు, నేత్రములు, చెవులు, నోరు అనువానివలనను, అధోగతంబైన మేఢ్రము, యోని, గుదము అనువానివలనను, మిక్కుటముగ కుపితంబైన సర్వరోమకూపములవలనను రక్తము స్రవించును.

వాతాదిరక్తపిత్తలక్షణము

సాంద్రం సపాండు సస్నేహం పిచ్ఛిలం చ కఫాన్వితం,
శ్యామారుణం సఫేనం చ తనురూక్షం చ వాతికమ్. 117
రక్తపిత్తం కషాయాభం కృష్ణ గోమూత్రసన్నిభం,
మేచకాగారధూమాభ మంజనాభం చ పైత్తికమ్. 118
సంసృష్టలింగం సంసర్గా త్త్రిలింగం సాన్నిపాతికం,
ఊర్ధ్వగం కఫసంసృష్ట మధోగం మారుతానుగమ్. 119
ఊర్ధ్వం సాధ్య మధో యాప్య మసాధ్యం యుగపద్గతం,
యేనచోపహతో రక్తం రక్తపిత్తేన మానవః 120
పశ్యేద్దృశ్యం వియచ్చాపి తచ్చాసాధ్యమసంశయమ్. (చరకే)

తా. రక్తపిత్తమున రక్తము దట్టముగ, ఒకింత పాండురవర్ణముగ, చమురుతో తుల్యముగ, బంకగ నుండిన శ్లేష్మయుక్తరక్తపిత్తమనియు, నలుపుగ, ఎఱ్ఱగ, ఒకింత నురుగుతో గూడినదిగ, తేటగ, రూక్షముగ నుండిన వాతికరక్తపిత్తమనియు, మఱ్ఱి పాదరి అనువాని కషాయవర్ణముగ, నల్లగ, గోమూత్రముతో తుల్యముగ, నెమలియాకె, లేక కరుదూపము, లేక కాటుక అనువానితో తుల్యముగ నుండిన పైత్తికరక్తపిత్త మనియు, రెండువర్ణములుగలదిగ నుండిన ద్వంద్వజనితరక్తపిత్తమనియు, మూడువర్ణములు గలదిగ నుండిన త్రిదోషజనితరక్తపిత్తమనియు తెలియవలయును. మఱియు ఊర్ధ్వముగ రక్తము వెడలిన శ్లేష్మగుణమనియు, అధోముఖముగ వెడలిన వాతగుణ మనియు తెలియవలయును. మఱియు రక్తము ఊర్ధ్వముగ వెడలిన సాధ్యము. అధోముఖముగ వెడలిన *యాప్యము. ఊర్ధ్వాధోముఖములుగ వెడలిన అసాధ్యము. మఱియు రక్తపిత్తమువలన పీడితుఁడుగ నుండు మానవుఁడు ఘటపటాది వస్తువులను, ఆకాశమును ఎఱ్ఱగ గాంచిన వానియొక్క రక్తపిత్తము నిస్సంశయముగ అసాధ్య మని తెలియవలయును.

ప్రకారాంతరరక్తపిత్తలక్షణము

వాంతీ రక్తస్య హిక్కా చ తాంబూలస్య చ వర్జనమ్. 121
దృఢాస్యా ద్దేహపీడా చ రక్తపైత్తవికారకే, (అశ్వినీకల్పే)

తా. నెత్తురు గ్రక్కుట, ఎక్కిళ్లు గలుగుట, తాంబూలమునం దిచ్ఛలేకుండుట, శరీరమున దృఢమైనపీడ గలుగుట-ఈలక్షణములుగలది రక్తపైత్యమని తెలియవలయును.

మేఢ్రమున స్రవింపుచుండు రక్తపిత్తమునకు ఉపచారము

రక్తాతిసారకర్మాణి ప్రయోజ్యాని భిషగ్వరైః,
రక్తప్రవాహికే కృత్స్నం మేఢ్రగే సన్నియోజయేత్. 122

తా. మేఢ్రమున రక్తము స్రవింపుచుండిన రక్తాతిసారచికిత్సలం జేయవలయును.

అసృగ్దరరోగవివరణము

అపత్యమార్గగం స్త్రీణాం రక్తపిత్తమసృగ్దరం,
తదేవ ప్రదరం ప్రోక్తం క్రియాకార్యాస్రపైత్తకే. (మతాంతరే)

తా. స్త్రీలకు రక్తపైత్యము యోనిమార్గముగ వెడలుచుండిన అసృగ్దర మనియు ప్రదలమనియు జెప్పంబడును. ఇదిహరించుటకై రక్తపైత్యరోగచికిత్సలం జేయవలయును.

సర్వరక్తపైత్యములకు రక్తమాహేశ్వరరసము

సూతం గంధం మృతం స్వర్ణం రసం సిందూర కాంతకం,

---

* యాప్య మన-సాధ్యాసాధ్యము.

అభ్రకం సర్వద్విగుణం తామ్రభస్మ ద్విభాగకమ్. 124
వంగం నాగం తథా రౌప్యం ప్రత్యేకం సూతసామ్యకం,
లోహభస్మ త్రిభాగం చ ముండసిందూరకం తథా. 125
సర్వం ఖల్వే వినిక్షిప్య మర్దయే దతియత్నతః,
ఖర్జూర యష్టికా ద్రాక్షా మధుపుష్పశతావరి. 126
లోధ్ర కాశ్మర్య హ్రీబేర పద్మకేసరపద్మకం,
మృణాల చందనోశీర నీలోత్పలఘనం సమమ్. 127
శ్రీగంధం వాలుకం కుష్ఠం బలా శాల్మలిమూలకం,
రంభా కందం గోక్షురకం మాధవీసహదేవికా. 128
పరూషణ కషాయేణ భావయే చ్ఛతవారకం,
వల్లప్రమాణకం చైవ శర్కరామృతశర్కరైః. 129
భక్షయే ద్ఘృతమిశ్రం తు రక్తపిత్తహరం పరం.
సర్వపైత్తహరో నృణాం రక్తమారేశ్వరో రసః. 130

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, సువర్ణభస్మము, రససిందూరము, కాంతభస్మము - ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, అభ్రకసిందూరము ౧౦ భాగములు, తామ్రభస్మము ౨ భాగములు, వంగభస్మము, నాగభస్మము, రజతభస్మము ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, లోహభస్మము, ఇనుపభస్మము ఇవి దినుసు ఒకటింటికి 3 భాగములు- ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి ఖర్జూరపండు, యష్టిమధుకము, దీపద్రాక్ష, ఇప్పపువ్వ పిల్లిపీచరవేళ్ళు, లొద్దుగచెక్క, కవ్వపుగుమ్ముడుచెక్క, కురువేరు, తామరఅగరులు, పద్మకాష్ఠము, తామరతూండ్లు, రక్తచందనము, వట్టివేళ్ళు, నల్లకలువగడ్డలు, తుంగ ముస్తెలు, శ్రీగంధము, కూతురుబుడమ, చెంగల్వకోష్టు, ముత్తవపులగపువేళ్ళు, బూరుగ వేళ్ళు, అరటిగడ్డ, పల్లేరువేళ్లు, పువ్వులగురివెంద, సహదేవి, పేరీత అనువానిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముకాచి దీనిచే నూరుమార్లు మర్దించి ఎండించి నూరుమార్లు భావన చేసి రెండుపల్లములంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని పంచదార, తిప్పసత్తు, ఆవు నెయ్యి అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన రక్తపైత్యము, సర్వపైత్యములు హరించును. (మఱియు నిది ఆవర్ణపైత్యమునకు ప్రసిద్ధ మగుటంజేసి దానియందు సగా బ్రయోగింపందగును.)

రక్తపిత్తమునకు సిందూరకల్పము

తత్సిందూరం వినిక్షిప్య గుంజామాత్రప్రమాణకం,

మృద్వీకేన సితాయుక్తం రక్తపిత్తహరం పరమ్. 131

(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. సిందూరము, దీపద్రాక్షపండు, పంచదార అనువాని నేకముచేసి మర్దించి సేవించినను (లేక ఈయనుపానముతోడనే పూర్ణచంద్రోదయమును సేవించినను) రక్తపైత్యమును హరించును.

రక్తపిత్తమునకు రసభస్మకల్పము

రసభస్మకనిష్కం చ షడ్భాగం మృద్వీకాసితా,
క్షయ కాస తృషా ఛర్ది రక్తపిత్తవికారజిత్. 132

తా. రసభస్మము నిష్కప్రమాణము, దీపద్రాక్ష, పంచదార ఇవి ౬ నిష్కములు- వీటుల వీనిని మర్దించి ౩౦ మాత్రలుచేసి యందొకదానిని అడ్డసరపాకురసము, తేనె అను వానితో సేవించిన క్షయ, కాస, దప్పి, వాంతి, రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు పైత్యముద్గరరసము

పారదం హింగులీకం చ హ్యూర్ధ్వయంత్రే చ మేళయేత్,
కుక్కుటాండరసో భాగో టంకణ క్షార మేవ చ. 133
గంధకస్య తథా భాగో మృతేన పరిమర్దయేత్,
సిద్ధం రసం సమాధాయ జీరతోయేన దాపయేత్. 134
మాషత్రయం ప్రతిదినం గ్రహణీ రక్తదోషనుత్,
జ్వరదాహవినాశశ్చ రక్తపిత్తనిబర్హణః. (చరకే) 135

తా. రసము, ఇంగిలీకము-వీనిని సమభాగములుగ శుద్ధిజేసి మర్దించి ఊర్ధ్వయంత్రములో నునిచి రెండుర్ఘామములు పాకముజేసిన రసము పైకుండయందు వ్యాపించును. ఇట్టిసంస్కారముచే శుద్ధమైన పాదరసమును సాంగశీతలమున గ్రహింపవలయును. అట్టి పాదరసము, కోడిగుడ్లరసము, టంకణక్షారము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి బాగుగమర్దించి మూడుమాషములంతేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని జీలకఱ్ఱకషాయముతోగాని, లేక దీపద్రాక్ష, తేనె, పంచదార అనువానితోగాని, లేక ఖర్జూరపండు, తేనె అనువానితోగాని సేవించిన గ్రహణి, రక్తదోషము, జ్వరము, దాహము, రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తములకు మహాచంద్రకళారసము

ప్రత్యేకం తోలమానేన * సూతకాంతాభ్రభస్మకం,

---

* సూతకం తామ్రభస్మకమ్=రసము, తామ్రభస్మము.

సమంసమం గంధకం చ కృత్వా కజ్జలికాం తథా. 1[illegible]
ముస్తా మాలతి దూర్వాభిః కేతకీ స్తనవారిణా,
సహదేవ్యాః కుమార్యాశ్చ పర్పటస్య చ వారిణా. 1[illegible]
మృణాళస్య శతావ్హయా శ్శతావర్యారసేన చ,
భావయిత్వా ప్రయత్నేన దివసేదివసే పృథక్. 13[illegible]
శివే ద్దుఖూచికా సత్వం పర్పటోశీర మాగధి,
శ్రీగంధం శారిబై తేషాం సమాంశం సూక్ష్మచూర్ణితమ్. 13[illegible]
ద్రాక్షాదికకషాయేణ సప్తధా పరిభావయేత్,
ఛాయాయాం పరిశోష్యాథ వట్యః కార్యాశ్చణోపమాః. 14[illegible]
అయం చంద్రకళా నామ రసేంద్రః పరికీర్తితః,
సర్వపైత్తగదధ్వంసీ వాతపైత్తగదాపహః. 14[illegible]
అంతర్బాహ్యమహాదాహ విధ్వంసోఽయం మహారసః,
గ్రీష్మకాలే శరత్కాలే విశేషేణ ప్రశస్యతే. 14[illegible]
కురుతే నాగ్నిమాంద్యం చ మహాతాపజ్వరం హరేత్,
శోషం మూర్ఛాం హరత్యాశు స్త్రీణాం రక్తం మహాస్రవమ్. 143
ఊర్ధ్వాధో రక్తపిత్తం చ రక్తవాంతిం విశేషతః,
మూత్రకృచ్ఛ్రాణి సర్వాణి నాశయే న్నాత్ర సంశయః. 144
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, కాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కాటుకతో సమానముగ మర్దించి పిదప భద్రముస్తెలు, విరజాజిపువ్వులు, గరికెవేళ్ళు, మొగలిచన్ను, సహదేవి, కలబంద, పర్పాటకము, తామరతూండ్లు, అడవిసదాప, పిల్లిపీచరవేళ్లు అనువానిని శీతోదకముతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకములుగ దంచి రసముతీసి ప్రతిదానితో ఒక్కొకదినము మర్దించి అందు తిప్పసత్తు, పర్పాటకము, వట్టివేళ్ళు, పిప్పళ్లు, శ్రీగంధము, సుగంధపాల అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి కలిపి దీనిని ద్రాక్షపండు, ఖర్జూరపండు, పంచదార, ఇప్పపువ్వు, తేనె, తవక్షీరి, యష్టిమధుకము అనువానికషాయముతో ఏడుదినములు భావన చేసి నీడనెండించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని దీపద్రాక్షపండు, తేనె అనువానియనుపానముతోడ ఆరు మాసములు సేవించిన సర్వపైత్యములు, వాతపిత్త జనితరోగములు, కడుపులో మంట, వెలుపట తాపము, కడుదాహము, అగ్నిమాంద్యము,

కడుతాపజ్వరము, శోష, మూర్ఛ అనురోగములును, జాజికాయల చూర్ణయుక్తముగ పాకముచేయఁబడిన గోఘృతానుపానముతోడగాని, లేక మామిడిచెక్కరసములో సున్నపునీరు మూడునూనె బొట్లు కలిపిగాని, సేవించిన కుసుమరోగములును, ఖర్జూర పండు,తేనె లేక గుమ్ముడుపండు, తేనె అనువానిలో దేనితోగాని సేవించిన ఊర్ధ్వ గత, అధోగతరక్తపైత్యములును, రక్తవాంతులును, మూర్ఛయు, సర్వమూత్రకృచ్ఛ్ర ములును, గుబులుగలపైత్యములును, అస్థిస్రావరోగములును హరించును. ఈచంద్రకళా రసము రక్తపిత్తముల బోకడుచుటయందు కడుప్రసిద్ధి జెందియున్నది. మఱియు నీరసము గ్రీష్మశరత్కాలములయందు విశేషముగ ప్రశస్తంబులు. (మఱియు దీనిని లవంగపుచూర్ణ యుక్తముగఁ జేయఁబడిన చిన్నంగిసమూలము, ఇంగువ, కరక్కాయ అనువానికషాయము తోడగాని, లేక లవంగపు చూర్ణయుక్తముగఁ జేయఁబడిన చిన్నంగియాకులరసముతోడ గాని, లేక శేలగంధము, పేల్చినఇంగువ, సైంధవలవణము, మిరియాలు, శొంఠి - అను వానిచూర్ణముతోడగాని, లేక జీడిగింజల చూర్ణముతోడగాని ఆరుసెలలు భక్షించిన గుబులుగల పైత్యములు హరించును.

రక్తపిత్తమునకు వేణుపత్రాదికషాయము

వేణుపత్రోశీరముస్తాః కేశీదాడిమవాలుకం,
క్వాథోనాగరమిశ్రస్తు రక్తపిత్తనిబర్హణః. 145

తా. వెదురాకు, వట్టివేళ్ళు, తుంగగడ్డలు, కురువేరు, దానిమ్మకాయ, కూతురు బుడమ-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముకాచి అందు శొంఠి చూర్ణము గలిపి పానముచేసిన రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు అలక్తకల్పము

అలక్తకరసం క్షౌద్రం రక్తవాంతిహరం భవేత్. 146

తా. లక్క, తేనె కలిపి సేవించిన రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు కాకతుండ్యాదిచూర్ణము

పుష్యార్కే కాకతుండ్యాస్తు మూలం గోక్షీరభావితం,
రక్తవాంతిహరం పేయం ప్రత్యహం నిష్కనిష్కకమ్. 147

తా. పుష్యమీనక్షత్రము ఆదివారము కూడిన దినమునందు బండిగురిజవేరు చెక్కను దెచ్చి చూర్ణముజేసి ఆవుపాలతో ఏడుమారులు భావనచేసి ప్రతిదినము నిష్కప్రమాణమును సేవింపుచుండిన రక్తపిత్తమును హరించును.

రక్తపిత్తమునకు చందనాదిఘృతము

చందనసారకషాయవిపక్వం శారిబయా మధుకేన సుసర్పిః,
శర్కరయా మధుకేన చ మిశ్రం శోణితపిత్తమపోహతి సద్యః. 148

తా. రక్తచందన కషాయములో సుగంధిపాల, ఇప్పపువ్వులు, నెయ్యి కలిపి ఘృతపక్వముగ కాచి అందు శర్కర, తేనె కలిపి సేవించిన తత్క్షణము రక్తపిత్తము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు ఉశీరకాదిచూర్ణము

ఉశీరం తగరం శుంఠీ కంకోలం చందనద్వయం,
లవంగం పిప్పలీమూలం తృష్ణైలా నాగకేసరమ్. 149

ముస్తామలకకర్పూరం తవక్షీరీ చ పత్రకం,
కృష్ణాగరుసమం చూర్ణం సితాస్యాదష్టమాంశకమ్. 150
రక్తవాంతిం హృదస్తాపం నాశయే న్నాత్ర సంశయః,

తా. వట్టివేళ్లు, గ్రంథితగరము, శొంఠి, కంకోలములు, శ్రీగంధము, రక్తచందనము, లవంగములు, మోడి, పిప్పళ్ళు, ఏలకులు, నాగకేసరములు, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, కర్పూరము, తవక్షీరి, ఆకుపత్రికె, కృష్ణాగరు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణము చేసి దాని కెనిమిదవభాగము పంచదార గలిపి పిల్లియడుగంత భక్షించిన రక్తవాంతి, ఱొమ్ములో మంట నిస్సంశయముగ హరించును.

రక్తపిత్తమునందు పథ్యములు

ముద్గ గోధూమ షష్టికా శాలీ జాంగలజామిషమ్. 151
పక్వకూశ్మాండవత్తూర పటోలం తండులీయకం,
ద్రాక్షా దాడిమ ఖర్జూరం ధాత్రీఫలఘృతం మధు. 152
ప్రదరే రక్తపిత్తే చ పథ్యవర్గ ఉదాహృతః,

తా. పెసరకట్టు, గోధుమలు, అరువైదినములకు ఫలించినవడ్లు, జాంగలమాంసము, ముదురుగుమ్మడుకాయ, పొన్నగంటికూర, పొట్లకాయ, చిట్టీకూర, ద్రాక్షపండు దానిమ్మపండు, ఖర్జూరపండు, ఉసిరికపప్పు, ఆవునెయ్యి, తేనె ఇవి రక్తపైత్యరోగులకు కుసుమరోగులకు పథ్యకరంబులు.

రక్తపిత్తమునం దపథ్యములు

కట్వామ్ల లవణ క్షారం మత్స్య మద్య విదాహినః. 153

మాషానిష్పావతిలజ కుళుత్థ లశునం దధి,
ప్రదరే రక్త పిత్తే చ హ్యపథ్యమితి కథ్యతే. 154

తా. కారము, పులుసు, ఉప్పు, క్షారము, మత్స్యములు, మద్యము, విదాహకర ద్రవ్యములు, మినుములు, అనుములు, ఆవాలు, నూనె, ఉలవలు, వెల్లుల్లి, పెరుగు-ఇవి రక్తపైత్యరోగులకు, కుసుమరోగులకు అపథ్యకరంబులు.

ఆమ్లపైత్యలక్షణము

అథాన్యత్సం ప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్నామ్లపిత్తం నిగద్యతే. 155
విరుద్ధదుష్టామ్లవిదాహి పిత్తప్రకోపి పానాన్నభుజో విదగ్ధం,
పిత్తం స్వహేతూపచితం పురాయ తదామ్లపిత్తం ప్రవదంతి సంతః.
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఇక ఆయుర్వేదమున జెప్పఁబడిన ప్రకారము ఆమ్లపిత్తోత్పత్తిని సంక్షిప్తముగ వచించెదను. విరుద్ధక్షీరమత్స్యాద్యాహారములు, పులుసు, విదాహకరద్రవ్యములు అనువానిసేవనవలన, వర్షాదిఋతువులవలన, పిత్తము ప్రకోపించి భుజించిన యన్నాదులు జీర్ణముగాక పులితేనుపులు వచ్చుటయే ఆమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

ఆమ్లాత్పిత్తాచ్ఛిరోర్తిజ్వరిత తనువపుః కోష్ఠ హృత్కంఠదాహ
స్స్వేదో మూర్ఛా పిపాసా కఫసహిత వమిశ్చామ్లశేషో రసస్య,
వాచా ఘ్రాణేన తస్మిన్ జఠరముపగతే చామ్లశేషస్యవాంతి
స్తిక్తామ్లోద్గార కండూ బహువిధపిటకా మండలాన్యామ్లపిత్తే. 157

తా. తలనొప్పుట, జ్వరము గలుగుట, శరీరము కృశించుట, లోకడుపు, హృదయము, మెడ అనువానియందు తాపము గలుగుట, చెమట, మూర్ఛ, దప్పి గలుగుట, శ్లేష్మమును పులుసును గ్రక్కుట, కడుపులో వ్యాపించిన ఆమ్లపిత్తమువలన నోరు ముక్కు అనువానియందు పులుసు వెడలుట, చేదుగ పుల్లగ తేనుపులు వచ్చుట, దురద, పలువిధపిటికలు మండలములు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఆమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

అవిపాకక్లమోత్క్లేశతిక్తామ్లోద్గారగౌరవైః,
అరుచిః కంఠత్హృద్దాహ మోహ మూర్ఛాః క్వచిద్భ్రమః. 158
తిక్తామ్ల కటుకోద్గార శ్వాసహృల్లాసతాపతృట్,
ప్రలాపః కుక్షిరోధశ్చ హ్యామ్లపిత్తస్యలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, ఆయాసము గలుగుట, శరీరము పగులుట చేదుగ, పుల్లగ తేనుపులు వచ్చుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, అరుచి గలుగుట, కంఠము ఎండుట, తాపము, మోహము, మూర్ఛ, ఒకానొకప్పుడు భ్రమగలుగుట, చేదుగ పుల్లగ, పగరుగ వమనము సేయుట, శ్వాస, ఓకర గలుగుట, ప్రలాపించుట, కడుపులో శూలించుట - ఈలక్షణములు గలవి అమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

ఆమ్లోద్గారాస్యవమనం శిరో త్రిజ్వరితం వపుః,
అమ్లపిత్తస్య లింగాని స్వేద తృష్ణా విమార్చనమ్. 160
తత్కృచ్ఛ్రసాధ్యం ప్రత్యగ్రం దుశ్చికిత్సం పురాతనం,
(చికిత్సాసారసంగ్రహే)

తా. పులితేనుపులు గలిగి పులుసును గక్కుట, తలనొచ్చుట, జ్వరము, చెమట, దప్పి, మూర్ఛ గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది అమ్లపైత్యమని తెలియవలయును. ఇది లేతగ నుండిన కష్టసాధ్యము. ముదిరి వాత, పిత్త, శ్లేష్మయుక్తంబై జ్వరయుక్తంబై యుండిన అసాధ్యము.

ఊర్ధ్వాధోముఖామ్లపిత్తమునకు ఉపచారము

ఊర్ధ్వామ్లపిత్తే వమనం విరేచనమధోగతే. 161
సర్వత్రానశనం శస్తం నిరూహం చ ప్రశస్యతే,
కఫపిత్తాప్రశమనం యచ్చ పానాన్నభేషజమ్. 162

తా. అమ్లపిత్తము ఊర్ధ్వముఖంబైన వమనమును, అధోముఖంబైన విరేచనమును, ఊర్ధ్వాధోముఖంబైన లంఘనమును, నిరూహవస్తికర్మమును, మఱియు శ్లేష్మపిత్తరక్తశమనోపయుక్తపానాన్నసేవనను చేయించి దానిని పోగడపవలయును.

అమ్లపిత్తమునకు సంజీవరసము

రస గంధక తామ్రం చ కాంతభస్మ సమాంశకం,
ముసలీరస సంమర్ద్యం కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్. 163
పాచయే ద్వాలుకాయంత్రే ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్,
సిందూరం త్రిఫలా వ్యోషం క్షారం లవణపంచకమ్. 164
హింగు గుగ్గులు వహ్నీ చ కుబేరాక్షశ్చ టంకణం,
దీప్యత్రయం చ జాతిశ్చ సూరణం విశ్వవత్సకమ్. 165
శిగ్రుద్వయం తథాపుంఖి వ్యాఘ్రీ త్రయపటోలకం,

రాక్షసీ వజ్రవల్లీ చ కటభిక్షురపీలుకమ్. 166
సమభాగాని సంచూర్ణ్య ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
గృంజనస్య శృంగబేర జంబీరరసభావనా. 167
నిష్కార్ధం మధునా లేహ్యం యామేయామే చ భక్షితం,
ఆమ్లపిత్తం నిహంత్యాశు సర్వవ్యాధిహరః పరః. 168
కుర్యాత్ప్రాణపరిత్రాణం సంజీవరసఉత్తమః,

(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నేలతాటిగడ్డ రసముతో మర్దించి మాత్రలుచేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో బోసి వాలుకాయంత్రమున రెండుర్యామములు వండి సాంగశీతల మున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి అందు సిందూరము, త్రిఫలములు, త్రికటుక ములు, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, ఇంగువ, శుద్ధిచేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, చిత్రమూలము, గచ్చపలుకులు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, ఖురాసాని, ఓమము, మంచి ఓమము, అజామోదము, జాజికాయలు, అడవికంద, అడవియల్లము, కొడిసెపాల, మునగ గడ్డ, కారుమునగగడ్డ, ములువెంపలివేళ్లు, నేలములకవేళ్లు, పెద్దములకవేళ్లు, రామ ములకవేళ్ళు, చేతిపొట్లి, బలురక్కసిగడ్డ, నల్లేరు, ఒరగొమ్ము, నేలగొలిమిడి, గాడిదె గడపరవేళ్ళు అనునాని చూర్ణమును ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ రసప్రమాణము కలిపి మర్దించి వెల్లుల్లిపాయలరసము, అల్లము, నిమ్మపండ్లు అనువానిరసములలో ప్రతిదానితో మూడుమార్లు భావనజేసి ప్రతిర్యామునందు అర్ధనిష్కప్రమాణమును తేనెతోగాని, లేక తమలపాకుతోనేని భక్షించి ఉష్ణోదకమును పానము చేసిన ఆమ్లపైత్యము, గ్రహణి, అజీర్ణము, గుల్మశూల మొదలగు సర్వరోగములు శీఘ్రముగ హరించును. ఇది ప్రాణముల రక్షించుటచే సంజీవరస మనఁబడును. (దీని సేవనవలన నీరు వెడల కుండిన దొండాకురస మును పానము సేయవలయును.)

ఆమ్లపిత్తమునకు పిత్తభంజనరసము

పారదం గంధకం అభ్రం ముసలీరసమర్దితమ్. 169
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య వాలుకాయంత్రకే తథా,
పచేద్భిషక్చ సంచూర్ణ్యం ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్. 170
త్రిక్షారం పంచలవణం హింగు గుగ్గులు కుష్ఠకం,
కటుత్రయం చ త్రిఫలా గంధారీ జాతికద్వయమ్. 171

దీప్యత్రయం త్రిఫేనం చ ముసాంబ్రం విషవత్సకం,
ఏలాద్వయం చ సౌభాగ్యం కుబేరావహ్నిమూలకమ్. 172
తింత్రిణీ ఫలగ్రంథీ చ చూతం దాడిమఖం పలం,
సమభాగాని సంచూర్ణ్యం ఖల్వమధ్యేవినిక్షిపేత్. 173
భావయేత్సప్తవారం చ శృంగబేర రసేన చ,
నిష్కార్ధం మధునాలేహ్యం యామేయామే చ భక్షయేత్. 174
అమ్లపిత్తం నిహంత్యాశు గ్రహణీ చ వినశ్యతి, (చరకే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నేలతాటిగడ్డలరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో బోసి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి అందు త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, నేతితో పొంగించిన ఇంగువ, శుద్ధిజేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, చంగల్వకోష్టు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, గంజావివిత్తులు, జాజికాయలు, జాపత్రి, ఓమము, ఖురాసాని ఓమము, అజామోదము, పోస్తుకాయ, గసగసాలు, నల్లమందు, ముసాంబ్రము, అతివస, కొడిసెపాల, ఏలకులు, బొంతయేలకులు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, గచ్చపలుకులు, చిత్రమూలము, చింతయానెలు, మయాఫలములు, కాచు, మోడి, మామిడిపప్పు, దానిమ్మకాయ అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణము చేసి కలిపి ఏడుమార్లు అల్లపురసముతో భావనజేసి అర్ధనిష్కప్రమాణమును ప్రతిఝామున తేనెతో సేవింపుచుండిన అమ్లపైత్యము, గ్రహణి (ఛర్ది, అజీర్ణము) హరించును.

అమ్లపిత్తమునకు లీలావిలాసరసము

శుద్ధసూతం తథా గంధం మృతతామ్రాభ్రరుచ్యకమ్. 175
తుల్యాంశం మర్దయేద్యామం రుధ్వా సాచ్యం లఘుపుటే,
అక్షం ధాత్రీం చ పథ్యాం చ క్రమవృద్ధ్యా విపాచయేత్. 176
జలేనాష్టగుణేనైవ గ్రాహ్య మష్టావశేషితం,
అనేన భావయేత్పూర్వం పక్వసూతం పునఃపునః. 177
పంచవింశతివారం చ తావతాభృంగజైర్ద్రవైః,
సంశోష్య భక్షయేద్ద్రావైః పంచగుంజం మధుప్లుతమ్. 178
రసోలీలావిలాసోఽయ మామ్లపిత్తం నియచ్ఛతి, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, సౌవర్చలవణము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో ఒక

ఝామము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి లఘుపుటంబిడి పిదప ౧ భాగము గచ్చపలుకు లును, ౨ భాగములు ఉసిరికపప్పును, 3 భాగములు కరక్కాయలును దంచి వానికెనిమి దింతలు నీళ్ళుపోసి, అష్టావశేషముగ కషాయముకాచి యీకషాయముతో ౨౫ మార్లును, గుంటగలగరాకురసముతో ౨౫ మార్లును పైయౌషధమును ఖల్వములో మర్దించి ఎండించి చూర్ణముజేసి అందు ౫ గురిగింజలయెత్తులో గురిగింజయెత్తుసిందూరము, తేనె కలిపి సేవించిన కడుదుర్ఘటమైన ఆమ్లపైత్యములు హరించును.

అమ్లపైత్యమునకు ప్రాణేశ్వరరసము

గంధకాభ్రం సమం సూతం వారాహీ రసమర్దితమ్. 179
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య ముఖం ఖండేన రోధయేత్,
పాచితం వాలుకాయంత్రే ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్. 180
సిందూరం వత్సనాభం చ త్రిఫలా వ్యోష చిత్రకం,
త్రిక్షారం పంచలవణం హింగు గుగ్గులు దీప్యకమ్. 181
అజామోదం చేంద్రయవం పృథగ్రససమైర్యుతం,
ఆర్ద్రికస్య ద్రవేణైవ భావయే త్సప్తవారకమ్. 182
ద్విమాషమనుపానేన ద్విపలేనోష్ణవారిణా,
అనుపానవిశేషేణ సర్వరోగాన్ వినాశయేత్. 183
అభిన్యాసం చామ్లపిత్తం గ్రహణీ పాండు గుల్మజిత్,
కాసశ్వాసం చ ప్లీహం చ జ్వరాతీసారమేవ చ. 184
వాతశూలం చ మందాగ్నిం సర్వజ్వరవినాశకః,
కుర్యా త్ప్రాణపరిత్రాణ మయం ప్రాణేశ్వరో రసః. 185
(రసరత్నాకరే.

తా. శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన రసము-వీనిని సమభాగ ములుగ ఖల్వములోనునిచి నేలతాటిగడ్డలరసముతో మర్దించి మాత్రలుచేసి గాజుకుప్పెలో పోసి బలపపుబిళ్లచే దానిమూతినిమూసి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వం సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి అందు సిందూరము, శుద్ధిచేసిననాభి, త్రిఫలముల త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, ఇంగువ, శు చేసిన మహిసాక్షిగుగ్గిలము, ఓమము, ఖురాసానిఓమము, కొడిసెపాల-అనువానిలో ప్ర దానిచూర్ణమును రసమెత్తు కలిపి అల్లపురసముతో ౭ మార్లు భావనచేసి రెండు మా ములయెత్తును తేనెతో సేవించినను లేక తమలపాకులో నునిచి భక్షించి చేరెడు ఉ

దకమును త్రాగినను, అభిన్యాసము, ఆమ్లపైత్యము, గ్రహణి, పాండువు, గుల్మము, కాస శ్వాసలు, ప్లీహరోగము, జ్వరాతిసారము, వాతశూలలు, అగ్నిమాంద్యము, సర్వజ్వరములు హరించును. ఇది ప్రాణముల రక్షించుటచే ప్రాణేశ్వరరసమని చెప్పంబడును.

ఆమ్లపైత్యమునకు మహాప్రాణేశ్వరరసము

గంధకాభ్రం సమం సూతం వారాహీ రసమర్దితం,
హంసపాదిరసేనాపి మర్దయే త్త్రిదినం మృదు. 186
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా తన్ముఖం చ నిరుధ్య చ,
పాచయే ద్వాలుకాయంత్రే తథా యామచతుష్టయమ్. 187
సాంగశీతలమాదాయ మర్దయేదేభిరౌషధైః,
పంచకోలం చ త్రిక్షారం జీరకద్వయ దీప్యకమ్. 188
మరీచాః పంచలవణం గుగ్గులుం చ విషద్వయం,
త్రిజాతకం లవంగం చ వరారాస్నాశ్వగంధికా. 189
జంబీరార్ద్రకభృంగాణాం రసైస్సంమర్దయేత్పృథక్,
సప్తరాత్రం తతో గుంజాప్రమాణం వటకీకృతమ్. 190
తత్తద్రోగేఽనుపానేన సేవయేత్సర్వరోగజిత్,
సన్నిపాత మభిన్యాసం ధనుర్వాతం చ తాంద్రికమ్. 191
కాసశ్వాసాగ్నిమాంద్యం చ పాండుకామలిపీనసాః,
శోఫం గుల్మం తథార్శాంసి క్షయం చ గ్రహణీ గదాః. 192
జ్వరకుష్ఠ ప్రమేహం చ నాశయే న్నాత్రసంశయః,
సర్వేషాం పిత్తరోగాణాం మహాప్రాణేశ్వరో రసః. (శారీరే)

తా. శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినరసము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నేలతాటిగడ్డలరసము, హంసపాదియాకురసము వీనితో మూడు దినములు నున్నగమర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి దానిమూతినిమూసి వాలుకాయంత్రమున 4 ఝాములువండి సాంగశీతలమునదీసి అందు పిప్పళ్లు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, ఓమము, మిరియాలు, పంచలవణములు, శుద్ధిజేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, శుద్ధిజేసిన నాభి, అతివస, లవంగపుచెక్క, ఏలకులు, లవంగపత్రిక, లవంగములు, త్రిఫలములు, దుంపరాష్నము, డొమ్మడోలుగడ్డ అనువానిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును రసమునకు సమముగ కలిపి నిమ్మపండ్లు, అల్లము, గుంటగలగర అనువాని రసములలో ప్రతిదానిలో ఏడుదిన

ములు మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించిన సన్నిపాతము, అభిన్యాసము, ధనుర్వాతము, తాంద్రికసన్ని, కాసశ్వాసలు, అగ్నిమాంద్యము, పాండువు, కామిల, పీనసము, శోభ, గుల్మము, మూలవ్యాధి, క్షయరోగము, గ్రహణి, జ్వరము, కుష్ఠువు, ప్రమేహము, ఆమ్లపైత్యము మొదలగు సర్వపైత్యరోగములు హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు రసభస్మాదికల్పము

మృతసూతార్కలోహానాం తుల్యం పథ్యాం విచూర్ణయేత్,
మాషత్రయం లిహేత్క్షౌద్రేణామ్లపిత్తప్రశాంతయే. 194

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము-ఇవి దినుసు కొక్కొకతులము, కరక్కాయలు 3 తులములు-ఇటుల వాని నేకముజేసి తేనెలో కలిపి మూడుమాషముల యెత్తును సేవించిన ఆమ్లపైత్యము హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు అభ్రకాదికల్పము

మృదాభ్రకం మృతం లోహం క్షౌద్రేర్లిహ్యాద్ద్విగుంజకం,
ఫలత్రయం పటోలం చ తిక్తా క్వాథం సితాయుతమ్. 195
ఆమ్లపిత్తహరంచాశు పిబేచ్ఛర్దిం జ్వరం జయేత్,

తా. అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము-వీనిని తేనెతో సేవించినను లేక త్రిఫలములు, చేతిపొట్ల, కటుకరోహిణి - వీనిని కషాయముకాచి పంచదార కలిపి త్రాగినను, ఆమ్లపైత్యము, ఛర్ది, జ్వరము శీఘ్రముగ హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు తామ్రాదికల్పము

మృతతామ్రంచైకగుంజం మధునా సహ భక్షయేత్. 196
ద్రాక్షాం పథ్యాం సమం ఖాదేన్మధునాచామ్లపిత్తజిత్,

తా. గురిగింజంత తామ్రభస్మమునుగాని, లేక ద్రాక్షపండు, కరక్కాయ అను వానిని సమముగ చూర్ణముచేసిగాని తేనెతో సేవించిన ఆమ్లపైత్యము హరించును.

*ఛర్దినిదానము

దుష్టైర్దోషైః పృథక్సర్వై ర్బీభత్సాలోకనాదిభిః. 197
ఛర్దయః పంచవిజ్ఞేయా స్తాసాం లక్షణముచ్యతే,
అతిద్రవై రతిస్నిగ్ధై రహృద్యై ర్లవణై రపి. 198

---

* అన్నపానాదులయందు ద్వేషము గలిగి వమనం బగుటయే ఛర్దిరోగ మనం బడును.

అకాలేచాతిమాత్రైశ్చ తథా సాత్మ్యైశ్చ భోజనైః,
శ్రమాద్భయాదథోద్వేగా వజీర్ణాత్కృమిదోషతః. 19
నార్యాశ్చాపన్నసత్వాయా స్తథాతిద్రుతమశ్నతః, (ఆయుర్వేదే

తా. కడుద్రవము, స్నిగ్ధముగలపదార్థములు, మనస్సునకు ఇంపుగాని పదార్థములు, లవణపదార్థములు అనువానిసేవనవలన, అకాలభోజనము, లేక అధికభోజనము లేక శరీరప్రకృతికనుగుణముగాని భోజనము అనువానివలన, శ్రమ, భయము, దుఃఖము అజీర్ణము, క్రిమిదోషము, గర్భిణీస్త్రీలకు గలుగు గర్భపీడ, అతితీవ్రభోజనము అను వానివలన వాత పిత్త శ్లేష్మములు ప్రకోపించి వాతఛర్ది, పిత్తఛర్ది, శ్లేష్మఛర్ది, అరోచక ఛర్ది, ఆగంతుకఛర్ది అను ఐదువిధ ఛర్దుల గలుగంజేయును.

ఛర్దిపూర్వరూపము

హృల్లాసోద్గారసంరోధౌ ప్రసేకో లవణ స్తనుః. 200
ద్వేషోన్నపానే చ భృశం వమీనాం పూర్వలక్షణం,

తా. ఓకరగలుగుట, తేనుపులు వచ్చుట, మలమూత్రములు వెడలకుండుట, నోట నీరుగారుట, నోరు కొంచెము ఉప్పగ నుండుట, అన్నపానములయందు మిక్కుటముగ ద్వేషము గలుగుట-ఈలక్షణములవలన ఛర్దిరోగము జనించు నని తెలియవలయును.

ఛర్దులయందు సామాన్యోపచారము

అన్యాం చ లంఘయే త్పూర్వం ముహుః కార్యం విరేచనమ్.

తా. పైఁజెప్పఁబడిన అయిదువిధ ఛర్దులయందు తఱుచుగ లంఘనమును, విరేచనమును చేయించవలయును.

వాతఛర్దిలక్షణము

ఛర్దిర్భవేత్కృష్ణకషాయఫేనై
ర్ముహుర్ముహు శ్శూలకకుక్షిదాహా
వాతోద్భవాం ఛర్దిమిమాం బ్రువంతి
వక్త్రే చ శోషోఽశ్వినిముఖ్యవైద్యాః. (ఆయుర్వేదే) 202

తా. నల్లగ, వగరుగ, నురుగుగ గ్రక్కుట, పలుమారు శూల, కడుపులో మంట గలుగుట, నోరు ఎండుట - ఈలక్షణములు గలది వాతఛర్ది యని అశ్వినీదేవతలు వచించెదరు.

పైత్యఛర్దిలక్షణము

మూర్ఛాపిపాసాముఖశోషశీర్షతాల్వక్షిసంతాపమోహభ్రమార్తః,
పీతం భృశోష్ణం హరితంసతిక్తం ధూమ్రంచ పిత్తేనవమేత్సదాహమ్.

తా. మూర్ఛ, దప్పి గలుగుట, ముఖము వాడియుండుట, తల, దవడలు, నేత్రములు మండుట, అజ్ఞానము, భ్రమ గలుగుట; పచ్చగ, కడుఉష్ణముగ, ఆకుపసరువర్ణముగ, చేదుగ, ఊదావర్ణముగ, దాహాయుక్తముగ గ్రక్కుట - ఈలక్షణములు గలది పైత్యఛర్ది యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మఛర్దిలక్షణము

వాంతోఽరుణో యత్ర వర్ణః పిచ్ఛిలః పూతిశీతలః,
శ్లేష్మాఛర్దివికారోఽయం మునిభిః పరికీర్తితః. (సిద్ధసంగ్రహే) 204

తా. ఎఱ్ఱగ, బంకగ, దుర్గంధముగ, చల్లగ వమనం బగుట- ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మఛర్ది యని తెలియవలయును.

ఛర్ద్యరుచిలక్షణము

హృచ్ఛూల పీడనయుతం వమనేన పిత్తా
త్తృడ్దాహ శోష బహుళం సతతం ప్రలాపః,
శ్లేష్మాధికం హ్యరుచికం వమిరోగకేతు
వైవర్ణ్యమోహజడతాగురుకంపనం చ. 205

తా. పిత్తప్రకోపమువలన వమనంబై రొమ్మునొచ్చుట, దప్పిగలుగుట, ఎల్లపుడు శరీరము మండుట, శోష, కడుప్రలాపము, శ్లేష్మాధిక్యము, అరుచి గలుగుట, ముఖము వెల్లబోవుట, మోహము, జడత్వము, మిక్కుటముగ వణకు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఛర్ది అరోచక మని తెలియవలయును. (ఛర్దిరోగము త్రిదోషలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన అసాధ్యము. ద్వంద్వలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన యాప్యము. ఏకదోషలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన సాధ్యము.)

ఆగంతుకఛర్దిలక్షణము

బీభత్సజాదౌ హృదజాఽమజా చ
యాఽసాత్మ్యజావా కృమిజాచ యాహి,
సా పంచమీ తాం చ విభావయేత్తు
దోషోచ్ఛ్రయేణైవ యథోక్తమాదౌ. 206

తా. రోతపదార్థదర్శనము, వేవిళ్ళు, అజీర్ణము, శరీరమున కనుగుణ్యముగా భోజనము, గర్భస్థక్రిములు - అను నీయైదుకారణములవలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి ఐదవది యగు ఆగంతుకఛర్దిని గలుగఁజేయును. మఱియు దీనియందు వాతాదిఛ లక్షణములే గలిగియుండును.

అసాధ్యఛర్దిలక్షణము

విట్స్వేదమూత్రాంబువహాని వాయుః
స్రోతాంసి సంరుధ్య యదోర్ధ్వమేతి,
ఉత్పన్నదోషస్య సమాచితం తం
దోషంసముద్ధూయ నరస్యకోష్ఠాత్. 2(
విణ్మూత్రయో స్తత్సమగంధవర్ణం
తృటీశ్వాసకాసార్తియుతం ప్రసక్తం,
ప్రచ్ఛర్దయే ద్దుష్టమిహాతివేగా
త్తమార్దితశ్చాశు వినాశమేతి. 2(

తా. వాయువు - పురీషము, స్వేదము, మూత్రము, ఉదకము అనువా: వహింపుచుండు స్రోతస్సుల నడ్డగించి ఊర్ధ్వముఖంబై మలమూత్రసమానగంధవ ములు గలదై దప్పిని, శ్వాసమును, దగ్గును గలుగఁజేయునదియై నరునియొక్క కో ములోనుండి లేచి కఫమునుగాని, లేక పిత్తమునుగాని పలుమారు కడువేగముగ వమ: బగునటుల జేయుచున్నయది. ఇట్టివమనముచే పీడితుఁడుగ నుండువాఁడు కడుశీఘ్రమ నశించును.

వాతఛర్దియందు ఉపచారము

క్షీరోదకసమాపీతా ఛర్దిర్వాతేన సంభవా,
స సైంధవం పిబేత్సర్పి ర్వాతఛర్దినివారణమ్. 2

తా. పాలు, నీళ్ళు, పసుపువర్ణము - వీనివలె వమనంబైన వాతఛర్ది యని తెలి వలయును. ఇది నివర్తించుటకై నెయ్యిగో సైంధవలవణమును కలిపి సేవి వలయును.

వాతఛర్దికి విళంగాదిచూర్ణము

విళంగం సైంధవోపేతం సౌవర్చలకటుత్రయం,
భక్షయేన్మధునా చైవ వాతఛర్దిచ్ఛిదంజనః. 2

తా. వాయువిడంగములు, సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, త్రికటుకములు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి తేనెతో సేవించిన వాతఛర్ది హరించును.

పిత్తఛర్దియందు ఉపచారములు

చందనం చాక్షమాత్రం చ నియోజ్యామలకే రసే,
పిబేన్మాక్షిక సంయుక్తం పిత్తఛర్ది వినాశనమ్. (ఆయుర్వేదే) 211

తా. అక్షప్రమాణము శ్రీగంధములో ఉసిరికరసము, తేనె కలిపి సేవించిన పైత్యఛర్ది హరించును.

హరీతకీనాం చూర్ణం తు లిహేన్మాక్షికసంయుతం,
అధోర్ధ్వే చ కృతే దోషే ఛర్దిస్తేన వినశ్యతి. 212

తా. కరక్కాయలపొడిని తేనెతో భక్షించిన ఊర్ధ్వాధోగతదోషములు, పైత్యఛర్ది హరించును.

కఫఛర్దికి పిప్పలాదియోగము

కఫాన్వితాయాం పవనోత్థితాయాం సపిప్పలీసర్షపనింబతోయం,
పిబేత్తథాసైంధవసంప్రయుక్తం ఛర్ద్యాంకఫామాశయశోధనం చ.

తా. పిప్పళ్లు, ఆవాలు, సైంధవలవణము వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి మంచివేపచెక్కరసముతో సేవించిన శ్లేష్మవాతఛర్ది హరించును. మఱియు నిది కఫమును, ఆమాశయమును శోధించును.

కఫఛర్దియందు కపిత్థాదికల్పము

కపిత్థం మాలతీపత్ర పిప్పలీ మరిచాన్వితం,
శర్కరా మధుసంయుక్తం శ్లేష్మఛర్దియుతో జనః (ఆయుర్వేదే) 214

తా. వెలగాకురసములో జాజిపువ్వు, పిప్పలి, మిరియాలు అనువానిచూర్ణమును పంచదారను, తేనెను కలిపి సేవించిన శ్లేష్మఛర్ది హరించును.

మధునా మాతులుంగం చ లాజ పిప్పలికాన్వితం.
కపిత్థం రజనీచూర్ణం కఫఛర్ది వినాశనమ్. (శారీరే) 215

తా. పుల్లమాదీఫలపుపండ్లరసము, పేలపుసత్తు, పిప్పళ్ళు వీనిని తేనెతోగాని, లేక వెలగపండ్లగుజ్జులో పసపుచూర్ణమును కలిపిగాని సేవించిన కఫఛర్ది హరించును.

పంచఛర్దులకు పూర్ణచంద్రోదయసిందూరము

తుల్యంతుల్యం రసం గంధం ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కపిత్థమూలసారేణ మర్దితం చ దినత్రయమ్. 216

వటికాం ఛాయయా శుష్కాం భాండమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య వాలుకాభిః ప్రపూరయేత్. 217
దీపాగ్నౌ చ ద్విషడ్యామం స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
కపిత్థమూలసారేణ త్రిదినం మర్దయేత్క్రమాత్. 218
బిల్వమూలకషాయేణ మర్దయేత్త్రిదినం పునః,
చాతుర్జాతకకర్పూర లవంగకుసుమాన్వితమ్. 219
సర్వం రససమంచైవ మేళయిత్వాథ చూర్ణకం,
లాజచూర్ణసితామిశ్రం మధునా సహ సేవయేత్. 220
వల్లద్వయమితం సూతం వమనస్తంభనం తథా,
కాసాదిపంచఛర్దీనాం హ్యరుచేర్నాశకస్తథా. 221
హృద్రోగం స్వరభంగం చ మందాగ్నిం చ నివారయేత్,
పూర్ణచంద్రోదయో నామ నిర్మితశ్శూలపాణినా. 222
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వెలగవేళ్ళరసముతో మూడుదినములు మర్దించి వటికములుచేసి నీడ నెండించి గాజుకుప్పెలో నుంచి కుండలో నిసుకపోసి దానిపై కుప్పె నునిచి పన్నెండు ఝాములు దీపాగ్నితో వండి స్వాంగశీతలమున దీసిచూచిన యది సిందూరించును. పిదప దానిని ఖల్వములో నునిచి వెలగవేళ్ళరసముతో 3 దినములు, మారేడువేళ్ళకషాయముతో 3 దినములు మరల మర్దించి అందు సిందూరమునకు సమముగ ఏలకులు, [1]లవంగపుచెక్క, [2]ఆకుపత్రికె, నాగకేసరములు, పచ్చకర్పూరము, లవంగములు అనువాని చూర్ణమును కలిపి రెండువల్లముల ప్రమాణమును పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె వీనితో సేవించిన వమనము, కాసశ్వాసములు, పంచఛర్దులు, అరుచి, హృద్రోగము, స్వరభంగము, మందాగ్ని హరించును. ఇదియ శూలపాణిచే నిర్మింపఁబడిన పూర్ణచంద్రోదయ సిందూరము.

ఛర్దులకు ఉశీరాదిచూర్ణము

ఉశీరం చ కపిత్థాబ్ద త్వగేలాపత్రకం సమం,
సక్షౌద్రం చ రసోరాగస్స్యాత్తే ఛర్దినాశకాః. 223

---

1 ఇదే దాచినిచెక్క యనియు జెప్పంబడును. 2 ఇదే లవంగపత్రి యనియు జెప్పంబడును.

తా. పిప్పళ్ళు, వెలగపండ్లగుజ్జు, తుంగముస్తెలు, దాచినిచెక్క, ఏలకులు, ఆకుపత్రికె, సిందూరము అను నీ ఏడుద్రవ్యముల చూర్ణముచేసి తేనెతో సేవించిన వాంతి హరించును.

ఛర్దులకు లాజాదికల్పము

లాజచూర్ణం సితాయు_క్తం సిందూరం మధునా సహా,
లిహ్యాత్సకలరోగేషు ఛర్ది_స్తేన వినశ్యతి. 224

తా. పేలపుసత్తు, పంచదార, సిందూరము వీనిని తేనెతో సేవించిన సర్వపైత్య వికారములు, వాంతి హరించును.

సర్వఛర్దులకు బిల్వాదిలేహ్యము

త్రింశత్పలం బిల్వమూల మర్ధకుంభాంభసా పచేత్,
అష్టభాగావశేషేఽస్మిన్ కషాయమవతారయేత్. 225
త్రింశత్పలం గుడం దత్వా కించిత్పక్వం చ కారయేత్,
త్రిపలం శృంగిబేరస్య మరిచస్య చతుష్పలమ్. 226
పిప్పల్యాః కుడవార్ధం చ చవినాయాః ప్రకుంచకమ్,
ముష్టిం తాళీసపత్రస్య ముష్ట్యర్ధం కేసరస్య చ. 267
ద్విపలం పిప్పలీమూలం చిత్రకస్య పలం తథా,
పృథక్త్రిజాతకం చైవ కర్షం జీరపలద్వయమ్. 228
చూర్ణం తస్మిన్ వినిక్షిప్య యుక్త్వా పుష్పరసం క్షిపేత్,
ఏతద్బిల్వాదికం లేహ్యం సర్వఛర్దినివారణమ్. 229
హృద్రోగ కామిలా గుల్మ గ్రహణ్యరుచి పీనసం,
హిక్కా కాస క్రిమి శ్వాస ప్లీహానాహ గరామయాన్. 230
అర్శాంసి పాండురోగం చ హన్యాత్కాలే నిషేవితః,

తా. ముప్పదిపలములు మారేడువేళ్ళను చిదియగొట్టి ఒకభాండములో వైచి తూమెడునీళ్ళుబోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయము కాచి అందు బెల్లము 30 పలములు కలిపి చిక్కగ కాచి పిదప నందు శొంఠిచూర్ణము 3 పలములు, మిరియాలచూర్ణము ४ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౨ పలములు, చవ్యపుచూర్ణము ౧ పలము, తాళీసెపత్రిచూర్ణము ౧ పలము, నాగకేసరములచూర్ణము ½ పలము, మోడిచూర్ణము ౨ పలములు, చిత్రమూలచూర్ణము ౧ పలము, ఏలకులచూర్ణము ౧ పలము, లవంగపుచెక్కచూర్ణము ౧ పలము, ఆకుపత్రికెచూర్ణము ౧ పలము, జీలకఱ్ఱచూర్ణము ౨ పలములు

వైచి బాగుగ కలియబెట్టి కించిదుష్ణముగ నుండునపు డందు తేనెబోసి బాగుగ యథోక్తకాలమున సేవింపుచుండిన సర్వఛర్దులు, హృద్రోగము, కామిల, గుల్మ గ్రహణి, అరుచి, పీనసము, ఎక్కిళ్లు, కాసము, క్రిమిరోగము, శ్వాసము, ప్లీహరోగ కడుపుబ్బరము, విషదోషము, మూలరోగము, పాండువు హరించును.

సర్వఛర్దులకు లఘుబిల్వాదిలేహ్యము

బిల్వార్ధాఢకమంభసోర్ధకలశే పక్త్వా చతుర్థాంశకం
తస్మిన్ జీర్ణగుడం చ షోడశపలం మిశ్రీకృతం చూర్ణితం,
కర్షాంశం ఘనధాన్యజీరకత్రుటి త్వక్కేసర త్ర్యూషణం.
లీఢం ఛర్ద్యరుచి ప్రసేకశమనం శ్వాసాగ్నిమాంద్యం జయేత్.

తా. ముప్పదిరెండుపలములు మారేడు వేళ్ళను దంచి తూమెడునీళ్లు బోసి న భాగముగ కషాయము కాచి అందు ప్రాతబెల్లము ౧౬ పలములు కలిపి లేహ్యపక్వః కాచి అందు తుంగముస్తెలు, కొతిమిర్లు, జీలకఱ్ఱ, ఏలకులు, దాచినిచెక్క, నాగ ములు, త్రికటుకములు అనువాని చూర్ణమును దినుసుకు ౧ పలముచొప్పున వైచి బా కలియబెట్టి సేవించిన సర్వవాంతులు, అరుచి, ఎల్లప్పుడు నోట నీరు గారుట, శ్వాస అగ్నిమాంద్యము హరించును.

ఛర్దులకు కృష్ణాదికల్పము

కృష్ణా లాజ కపిత్థామ్ల కోల మజ్జా త్రిజాతకైః,
వాసా పుష్పోద్భవం వారి గుడూచీ కాండజం జలమ్. 2
సక్షౌద్రస్స్వాదితో యోగ స్సర్వఛర్ది నిబర్హణః,

తా. అడ్డసరపు పువ్వులరసములోగాని, లేక తిప్పతీఁగెరసములోగాని, పిప్ప పేలపుసత్తు, వెలగగుజ్జు, రేగుపప్పు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రికె అను చూర్ణమును తేనెను కలిపి సేవించిన సర్వఛర్దులు హరించును.

ఛర్దులకు కార్పాసాస్థికల్పము

కార్పాసాస్థి త్రుటీ కృష్ణా రాజచూర్ణేన శర్కరామ్. ౬
లిహ్యాచ్ఛర్ది వినాశాయ రహస్యమిదముత్తమం,

తా. ప్రత్తిగింజలపలుకులు, ఏలకులు, పిప్పళ్లు, పేలపుపిండి - వీనిచూర్ణమ సమభాగములుగ కలిపి సేవించిన ఛర్ది హరించును. ఇది రహస్యమైన క్రియ (తెల్లనిజు నలె వమనం బగుచుండిన శుద్ధిచేసినహరిదళమును ఆవువెన్నతో నూరివస్త్రమునకు పట్టి

వర్తిజేసి దీపము ముట్టించిన యందు తైలము స్రవించును. దానిని తమలపాకునందు లేపనము జేసి భక్షించిన తెల్లనిజున్నువలె వమనంబగుట హరించును.)

ఛర్దులయందు లేపనము

గీ. నెమలియీకలమసియును విమలముగను
వసుధఁ జెంగల్వకోష్టువు మసియుఁ గూర్చి
గవ్వబూడిదె దేనెయుఁ గలిపి కంఠ
మందుఁ బూసిన వాంతులు మానునపుడు.

ఛర్దియం దనుపానములు

జాతీ లవంగకం లాజ మధుకం శర్కరా మధు. 234
పథ్యా గుళూచికా సత్వ మేలా వై కాంజికం తథా,
మాతులుంగం కపిత్థం చ బిల్వమూలం కరంజకమ్. 235
ఏతాని వాంతినాశాయ రసరాగానుపానతః. (నిత్యనాధీయే)

తా. జాజికాయలు, లవంగములు, పేలాలు, యష్టిమధుకము, పంచదార, తేనె, కరక్కాయలు, తిప్పసత్తు, ఏలకులు, కలి, మాదీఫలరసము, వెలగపండు, మారేడువేరు, కానుగచెక్క-వీనిని సిందూరసేవనకాలంబున ఛర్దిరోగములయం దనుపానములుగ నునిచి కొనవలయును.

ఛర్దులకు ఏలాదిచూర్ణము

ఏలా లవంగ గజకేసర కోల మజ్జా
లాజ ప్రియంగు ఘనచందన * పిప్పలీనాం,
చూర్ణం తథా చ మధునా సహ సేవ్యమానం
ఛర్దిం నిహంతి కఫమారుతపిత్తజాతామ్. 237

తా. ఏలకులు, లవంగపత్రి, నాగకేసరములు, రేగుపలుకులు, పేలపుసత్తు, ప్రేంకణము, తుంగముస్తెలు, చందనము, పిప్పళ్లు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి తేనెతో సేవించిన శ్లేష్మవాతపిత్తములవలన జనించిన ఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకమునకు కుస్తుంబరీలేహ్యము

ఘృతే కుస్తుంబరీచూర్ణం పాచయే చ్ఛర్కరాయుతం,
ఏలామరిచసంయుక్తం ఖాదేదరుచిశాంతయే. 238

* చంద్రహాసమ్-మార్జీకృతం-పచ్చకర్పూరము.

తా. కొత్తిమెర్లు, ఏలకులు, మిరియాలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పంచదార నెయ్యి గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన అరోచకఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకహరయోగములు

భ్రష్టకుస్తుంబరీకం చ నిస్తుషం శర్కరాయుతం,
ఖాదేదరుచిశాంత్యర్థ మార్ద్రికం వాసమాక్షికమ్. 239

(మాధవనిదానే)

తా. పొట్టుతీసివేయించిన కొత్తిమెర్లచూర్ణములో పంచదార గలిపి సేవించినను లేక అల్లపుముక్కలను తేనెలో నానబెట్టి భక్షించినను అరుచి ఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకమునకు ధాన్యకలేహ్యము

ధాన్యకం జీరక సితా ఘృత మగ్నినిపాచితం,
అరుచే ర్దోషశమనం వాంతిపిత్తవినాశనమ్. 240

తా. కొత్తిమెర్లు, జీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పంచదార ఆవు నెయ్యి కలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన ఛర్ది వాంతి పిత్తము హరించును.

*ఛర్ద్యరోచకమునకు ఖండార్ద్రికలేహ్యము

విత్వాగార్ద్రికఖండాంశ్చ సూక్ష్మాన్ పశ్చాచ్చ కారయేత్,
పలషోడశకం యావ ద్గవ్యసర్పిషి భర్జయేత్. 241
పలద్వాదశకే యావద్ధారవర్ణం భవేత్తతః,
చూర్ణ మావాప్య మారీచం నిష్కద్వాదశమానతః. 242
కృష్ణాష్టనిష్కం తన్మూలం చతుర్నిష్కం సమావపేత్,
వంశాఖ్యజాతిఫలయో స్త్రుటిశుంఠ్యోః పృథక్ పృథక్. 243
చిత్రకం రసనిష్కంస్యా త్పశ్చాత్ఖండస్య షోడశ,
పలాని సమ్యగాలోడ్య చుల్యా ఉద్ధృత్య తత్పునః. 244
ప్రాతఃకాలేచైకకర్షం హన్యా చ్ఛర్ది మరోచకం,
దీపనస్యక్షయం హన్యా త్పాచనం పుష్టివర్ధనం. 245
రాజ్ఞాం చ సుకుమారాణాం ప్రశస్తం చామ్లపిత్తకే,

తా. పదియాఱుపలములు పొట్టువొలిచిన సూక్ష్మపు అల్లపుతునకలను ౧౨ పల

* ఈలేహ్యపాకకాలంబున తొలుత పంచధారను పాకుబట్టిన పిదప వేయించిన అల్లపుతునకలను, తక్కినవానిచూర్ణమును వైచి వండి పొయిమీదనుండి దించి నెయ్యి పోసి బాగుగ కలియఁబెట్టవలయును.

మలయాపునేతితో నెట్టిగ వేయించి అందు మిరియములచూర్ణము ౧౨ నిష్కములు, పిప్పళ్ళచూర్ణము ౮ నిష్కములు, మోడిచూర్ణము ౪ నిష్కములు, వెదురుబియ్యము లేక వెదురుప్పు, జాజికాయ, ఏలకులు, శొంఠి అయవానిచూర్ణము దినుసుకు ౪ నిష్కములు, చిత్రమూలపు చూర్ణము ౧౧ నిష్కములు, పంచదార ౧౬ పలములు గలిపి లేహ్యాపక్వముగవండి బాగుగ కలియబెట్టి ప్రాతఃకాలమున కర్షప్రమాణమును సేవింపుచుండిన ఛర్ద్యరోచకము, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి, ఆమ్లపిత్తము హరించుటయే గాక పాచనము, బలము సహా గలుగును. ఇది రాజులకు సుకుమారులకు ప్రశస్తములు.

మూర్ఛానిదానము

క్షీణస్య బహుదోషస్య విరుద్ధాహారసేవినః. 246
వేగాఘాతాదభీఘాతా ద్ధీనసత్త్వస్య వా పునః,
కరణాయతనేషూగ్రా బాహ్యేష్వాభ్యంతరేషు చ. 247
నివిశంతే యదా దోషా తథా మూర్ఛంతి మానవాః,
సంజ్ఞావహాసు నాడీషు పిహితా స్వనిలాదిభిః. 248
తమోఽభ్యుపైతి సహసా సుఖదుఃఖవ్యపోహకృత్,
సుఖదుఃఖవ్యపోహాశ్చ నరః పతతి కాష్ఠవత్. 249
మోహో మూర్ఛేతి తామాహు షడ్విధా సా ప్రకీర్తితా,
వాతాదిభి శ్శోణితేన మద్యేన చ విషేణ చ. 250
షట్స్వప్యేతాసు పిత్తం తు ప్రభుత్వేనావతిష్ఠతే,

తా. క్షీణుఁడై పలుదోషములతోఁ గూడియుండునరుఁడు విరుద్ధాహారముల సేవించుటవలన మలమూత్రముల బంధించుటవలన, కాష్ఠాదులచే నభిఘాతము జెందుట వలన లేక సత్త్వగుణక్షయముగల నరునియొక్క శ్రోత్రాది బాహ్యేంద్రియముల యందు, అభ్యంతరమనోవహనాడులయందు, లేక కర్మేంద్రియజ్ఞానేంద్రియములయందు, వాతాదిదోషములు ప్రవేశించుటవలన, మనుజుఁడు మూర్ఛంజెంది సుఖదుఃఖజ్ఞానరహితుండై భూమిపై కాష్ఠమువలె ద్రెళ్లును. (మూర్ఛ యనఁగా సంజ్ఞావహనాడులయందు వాతాదిదోషము లావరించుటవలన సుఖదుఃఖజ్ఞానమును నష్టపరచెడి అజ్ఞాన మకస్మాత్తుగ ప్రాప్తంబగుటయ. ఇది వాతజమూర్ఛ, పిత్తజమూర్ఛ, శ్లేష్మజమూర్ఛ, రక్తజమూర్ఛ, విషజమూర్ఛ, మద్యజమూర్ఛ, అన ఆరువిధంబులు. ఈ ఆరుమూర్ఛలయందును పిత్తము రాజుగ నుండును.

పూర్వరూపము

హృత్పీడా జృంభణం గ్లాని స్సంజ్ఞా దౌర్బల్యమేవ చ. 251
సర్వాసాం పూర్వరూపాణి యథాస్వం చ విభావయేత్,

తా. హృదయమున పీడ, ఆవలింతలు, వమనము, బడలిక భ్రాంతి అనునవి సర్వమూర్ఛలకు పూర్వరూపములు. ఈమూర్ఛలక్షణముల వాతాదిభేదములవలన తెలియవలయును.

వాతజమూర్ఛాలక్షణము

నీలం వా యది వా కృష్ణ మాకాశమథవారుణమ్. 252
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి శీఘ్రం చ ప్రతిబుధ్యతే,
వేపథుశ్చాంగమర్దశ్చ ప్రపీడా హృదయస్య చ. 253
కార్శ్యంశ్యామారుణాఛాయా మూర్ఛాయే వాతసంభవే,

తా. ఆకాశమును నీలవర్ణముగ, నల్లగ లేక ఎఱ్ఱగ గాంచుట, మూర్ఛిల్లుట, కడు శీఘ్రముగ తెలివివచ్చుట, శరీరము వణకుట, ఒడలు విరుచుట, మిక్కుటముగ ఱొమ్ము నొచ్చుట, శరీరము కృశించుట, శరీరవర్ణము నల్లగగాని, లేక నీలముగగాని ఉండుట- ఈలక్షణములు గలది వాతజమూర్ఛ యని తెలియవలయును.

పిత్తజమూర్ఛాలక్షణము

రక్తహారితవర్ణం వా వియత్పీతమథాపి వా. 254
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి సస్వేదశ్చ ప్రబుధ్యతే,
సపిపాస స్ససంతాపో రక్తపీతాకులేక్షణః. 255
సంభిన్నవర్చాః పీతాభో మూర్ఛాయే పిత్తసంభవే,

తా. ఆకాశమును ఎఱ్ఱగ, లేక ఆకుపసపు వర్ణముగ లేక పసపువర్ణముగ గాంచి తత్క్షణమున మూర్ఛిల్లుట, తెలివిగలుగునపుడు చెమట, దప్పి, సంతాపము గలుగుట, నేత్రములు ఎఱ్ఱగ, లేక పసపువర్ణముగ నుండుట, మలము పచ్చగ వెడలుట, శరీరకాంతి పసపువర్ణముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తమూర్ఛ యని తెలియవలయును.

కఫజమూర్ఛాలక్షణము

మేఘసంకాశ మాకాశ మావృతం వా తమోఘనైః. 256
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి చిరాచ్చ ప్రతిబుధ్యతే,
గురుభిః ప్రావృతైరంగై ర్యథైవార్ద్రేణ చర్మణా. 257

సప్రసేకస్సహృల్లాసో మూర్ఛాయే కఫసంభవే,

తా. మేఘములచేగాని, లేక చీకటిచేగాని గప్పంబడినటుల ఆకాశమును గాంచి తక్షణమున మూర్ఛిల్లి దీర్ఘకాలముమీఁద తెలివిని జెందుట, శరీరముపై దట్టమైన వస్త్రముగాని, లేక పచ్చి చర్మముగాని, కప్పంబడినటు లుండుట, ముఖమువలన చొంగకారుట, వాంతివచ్చునటు లుండుట - ఈలక్షణములు గలది కఫజమూర్ఛ యని తెలియవలయును.

సన్నిపాతజమూర్ఛాలక్షణము

సర్వాకృతిస్సన్నిపాతా దపస్మారఇవాగతః. 258
స జంతుం పాతయత్యాశు వినా బీభత్సచేష్టితైః,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మలక్షణయుక్తంబై నోట నురుగుకారుట, పండ్లుకొరుకుట, నేత్రములు త్రిప్పుట - ఈమొదలగు అపస్మారలక్షణవిహీనంబై రెండవ అపస్మారమువలె నుండునది సన్నిపాతమూర్ఛ యనంబడును. (ఇది వాతాదిమూర్ఛలలో అంతర్భావము జెందియుండుటవలన అరుగ గణనము చేయఁబడియెను.)

రక్తమూర్ఛా సంప్రాప్తి

పృథివ్యాపస్తమోరూపం రక్తగంధస్తదన్వయః. 259
తస్మాద్రక్తస్యగంధేన మూర్ఛంతి భువి మానవాః,
ద్రవ్యస్వభావఇత్యేకే దృష్ట్వా యదభిముహ్యతి. 260

తా. పృథ్వి, ఉదకములు తమోగుణవిశిష్టములు, మఱియు రక్తముయొక్క గంధమును పృథ్వి ఉదకసంబంధము గలదిగ నుండుటంజేసి తమోగుణవిశిష్టంబు, దానం జేసి తామసప్రాధాన్యము గలవారలు రక్తగంధమువలన మూర్ఛంజెందెదరు. రక్తగంధము రాక రక్తమును చూచినమాత్రముననే మూర్ఛిల్లుట ద్రవ్యస్వభావగుణ మని కొందఱు వచించెదరు.

విషమద్యజనిత మూర్ఛావివరణము

గుణాస్తీవ్రతరత్వేన స్థితాస్తు విషమద్యయోః,
తఏవతస్మాదాఖ్యాంతు మోహశా స్యాతాం యథేరితే. 261

తా. తైలాదులయందు (శ్లో. లఘురూక్షమాశునిశరం వ్యవాయితీక్ష్ణం వికాసి సూక్ష్మం చ, ఉష్ణమనిర్దేశ్యరసం దశగుణముక్తం విషంతత్ జ్ఞేయః) అనఁగా లఘు, రూక్ష, ఆశు, విశద, వ్యవాయి, తీక్ష్ణ, వికాసి, సూక్ష్మ, ఉష్ణ, అనిర్దిశ్యరసము లను నీపదిగుణంబు

లలో కొన్ని తీవ్రముగ నుండుటవలన మూర్ఛ గలుగకుండును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన పదిగుణంబులు విషమద్యములయందు కడుతీవ్రతరములుగ నుండుటవలన పైఁజెప్పఁబడిన ప్రకారము మోహాము గలుగును. విషమద్యములలో విషము జీర్ణము జెందకుండును. దానం జేసి విషసంబంధమువలన జనించిన మోహాము స్వయముగ వదలక బాధింపుచుండును. మద్యము జీర్ణము జెందును. దానం జేసి మద్యమువలన జనించిన మోహాము స్వాభావికముగ శాంతము జెందును.

రక్తజాదిమూర్ఛాలక్షణము

స్తబ్ధాంగదృష్టి స్త్వసృజా గూఢోచ్ఛ్వాసశ్చ మూర్ఛితః,
మద్యేన విలపన్ శేతే నష్టవిభ్రాంతమానసః. 262
గాత్రాణి విక్షిపన్ భూమౌ జరాం యావన్నయాతి తత్,
వేపథు స్స్వప్నతృష్ణాస్స్యు స్తమశ్చ విషమూర్ఛితే. 263
వేదితవ్యం తీవ్రతరం యథాస్వం విషలక్షణైః,

తా. శరీరము నేత్రములు స్తంభించుట, శ్వాసము అస్పష్టముగ వెడలుట, మద్యపానమువలన తఱచుగ మాటలాడుట, నిద్రించుట, స్మృతి లేకుండుట, భ్రమించుట, మద్యము జీర్ణము కాకుండువఱకు భూమిపైఁబడి కాళ్ళను చేతులనుగొట్టుట - ఈలక్షణములుగలది రక్తజమూర్ఛయని తెలియవలయును. కంపము, నిద్ర, దప్పి, అజ్ఞానము అనువానితోఁగూడినదై సుశ్రుతకల్పస్థానమున చెప్పంబడిన మూల, పత్ర, క్షీరాదిసేవనవలన జనించెడి విషలక్షణయుక్తంబై యుండునది విషజమూర్ఛ యనంబడును.

మూర్ఛా, భ్రమ, తంద్ర, నిద్ర అనువానిభేదములు

మూర్ఛా పిత్తతమః ప్రాయా రజః పిత్తానిలాద్భ్రమః. 264
తమోవాతకఫా తంద్రా నిద్రా శ్లేష్మతమో భవా,

తా. మూర్ఛారోగమున పిత్త, తమోగుణములు ప్రబలముగ నుండును. రజోగుణపిత్తవాతములవలన భ్రమ గలుగును. తమోగుణవాతకఫములవలన తంద్ర గలుగును. కఫము, తమోగుణము అనువానివలన నిదుర గలుగును.

తంద్రాలక్షణము

ఇంద్రియార్థేష్వసంప్రాప్తి ర్గౌరవం జృంభణం క్లమః. 265
నిద్రార్తస్యేవయస్యేతే తస్య తంద్రాం వినిర్దిశేత్,

తా. ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయగ్రాహికశక్తివిహీనత, శరీరగౌరవము, ఆవలింతలు, బడలిక అనునవి నిద్రార్తపురుషునికి గలుగునటుల జాగ్రదవస్థయం దుండువానికి

గలిగిన తంద్ర యని జెప్పంబడును. (చరకే. "శ్లో. యదా తు మనసి క్లాంతే కర్మాత్మానః క్లమాన్వితాః, విషయేభ్యో నివర్తంతే తదా స్వపితి మానవః." అనఁగా నెప్పుడు మనస్సు ఇంద్రియములు బడలి విషయగ్రాహకశక్తివిహీనంబులుగ నుండెడినో అపుడు నిదుర గలిగిన దని తెలియవలయును. (భ్రమయొక్క లక్షణము ప్రసిద్ధం బగుటచేనిచట జెప్పంబడదయ్యెడు.)

దోషేషు మదమూర్ఛాద్యా గతవేగేషు దేహినామ్. 266
స్వయమేవోపశామ్యంతి సన్యాసేనౌషధై ర్వినా,

తా. దోషములయొక్క వేగము శమించిన మదమూర్ఛాదులు తమంతట తామే శమించును. మూర్ఛాది వ్యతిరిక్తసన్యాసమునం దైతేనో దోషములయొక్క వేగము ఔషధము లేకయే శమించ నేరదు.

సన్యాసలక్షణము

వాగ్దేహమనసాం చేష్టా ఆక్షిప్యాతిబలామలాః. 267
సన్యస్యంత్య బలం జంతుం ప్రాణాయతనమాశ్రితాః,
సనాసం న్యాససంన్యస్తః కాష్ఠీభూతో మృతోపమః. 268
ప్రాణై ర్విముచ్యతే శీఘ్రం ముక్త్వా సద్యఃఫలాం క్రియాం,

తా. కడుబలిష్ఠమైన దోషము వాగ్దేహ మనోవ్యాపారములకు ప్రతిబంధమును గలుగంజేసి హృదయమున నెలకొని దుర్బలులైనవారిని మోహింపంజేయునది సన్యాసమనంబడును. దీనివలన పీడితుఁడుగ నుండువాఁడు భూమిపై కాష్ఠమువలె ద్రెళ్లును. దీనియందు సూదులతో పొడుచుట, యంత్రములతో త్రిప్పుట, దీపపువత్తినిముట్టించి దానిపొగను నాసికాద్వారములయం దునుచుట - యీమొదలగు చికిత్సలను చేయవలయును. అట్లు చేయనియెడల శీఘ్రముగా మృతిజెందును.

సర్వమూర్ఛలకు శిరీషబీజాద్యంజనము

శిరీషబీజం సింధూత్థం వచా మారీచా మాగధీ. 269
మనశ్శిలాం సమంచైవ బస్తమూత్రేణ పేషయేత్,
తత్కల్కేనాంజయేన్మూర్ఛాం సన్నిపాతోద్భవాం జయేత్. 270

తా. దిరిసెనపువిత్తులు, సైంధవలవణము, వస, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, రక్తమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గొఱ్ఱెమూత్రముతో మర్దించి కల్కము చేసి కన్నులఁబెట్టిన సన్నిపాతమూర్ఛ హరించును.

వాతాదిస్వస్థానస్థతాలక్షణము

దోషాయుక్తశ్చ సుఖకృద్దోషోయుక్తో సుఖావహః,
హృదయే నాభిమధ్యే చ జాయతే పిత్తకోపతా. (ఆయుర్వేదే) 271

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు తమతమస్థానములయం దుండిన శరీరము సుఖకరముగ నుండును లేక ఒకటితోనొకటి గలసియుండిన అనేకరోగముల గలుగంజేయును. ఱొమ్ము, బొడ్డు-వీనినడుమ గుబులుజనించిన పిత్తము ఊర్ధ్వగత మైనదని తెలియవలయును. ఇది కష్టసాధ్యము. (ఇది నివర్తించుటకై బడబాగ్నిరసమునుగాని, లేక ప్రాణిబద్ధరసమును గాని, లేక పైత్యాంతకరసమునుగాని, లేక ఆముదము, తిప్పసత్తు, మిరియమునుగాని లేక గచ్చపలుకులనుగాని లేక చిన్నంగిరసములో నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము, చింతపులుసు అనువానిని కలిపిగాని సేవింపవలయును. మఱియు దీనియందు పిత్తాంతకరసము, మహా ద్రాక్షాదిచూర్ణమును ప్రసిద్ధముగాన సేవింపవలయును.)

పిత్తప్రకోపకారణము

అతికట్వమ్లతీక్ష్ణోష్ణ శుష్కశాకాత్పురాన్నతః,
విషమాశన క్రోధాగ్ని ధూమఘర్మాధ్వసేవనాత్, 272
శరద్గ్రీష్మోద్గమే పిత్త ప్రకోపో జాయతే నృణాం,
వాంతి భ్రాంతిక్లమా మూర్ఛా ప్రలాపోఽతిశిరోరుజా. 273
దాహోఽరుచి స్తృషా దోషాః పిత్తాస్స్యురతిదారుణాః,
శీతలై ర్మధురాహారై స్స్నానపానై రుపాచరేత్. 274

తా. కడుచేదు, పులుసు, తీక్ష్ణపదార్థములు, ఉష్ణపదార్థములు, ఎండినకూరలు, దుష్టాన్నము అనువానిసేవనవలన, విషమాశనము, కడుకోపము, అగ్నితాపము, పొగ, ఎండ, మార్గము నడుచుట అనువానివలన, శరద్గ్రీష్మకాలములవలన, పైత్యము ప్రకోపించి వాంతి, భ్రాంతులు, బడలిక, మూర్ఛ, ప్రలాపము, తలనొప్పి, తాపము, అరుచి, దప్పి అనులక్షణములతో గూడినవై దారుణములగు ఘోర పైత్యరోగముల జనింపంజేయును. వానియందు శీతలద్రవ్యసేవన, మధురద్రవ్యములయొక్క సేవన, స్నానపానములు హితకరంబులు.

శిరోర్తిమూర్ఛా వమిదాహమోహాఃకంపోఽతిశోషారుచిపర్వభేదాః,
ఉన్నిద్రతా తృడ్భ్రమరోమహర్ష జృంభాతివాక్చాపి మదశ్చ పిత్తే.
(మతాంతరే)

తా. తలనొచ్చుట, మూర్ఛ, వాంతి, మోహము, కంపము, కడుశోష, అరుచి గలుగుట, వ్రేళ్ళగణుపులు నొచ్చుట, నిదుర పట్టకుండుట, (మిక్కుటముగ ఆఁకలి గలు

గుట) దప్పి, భ్రమ గలుగుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, ఆవలింతలు గలుగుట, త్వరపడి మాటలాడుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట-ఈలక్షణములుగలది పైత్యరోగమని తెలియవలయును. (పైఁజెప్పఁబడిన పిత్తరోగనిదానాదుల భాగుగా నెఱింగి చికిత్సింపవలయును.

వాతపైత్యగుబులు గలరోగములకు త్రివిక్రమరసము

సూతం గంధం మృతం తామ్రం శిలా తాళం చ శోధితం,
కృష్ణా నాగబలా పథ్యా శ్రీఖండం చ విదారికా. 276
ఏరండం మర్దయే త్తుల్యం ద్రవై శ్చాగ్నిపునర్నవైః,
నిష్కమాత్రాం వటీం ఖాదే ద్వాతపిత్తహరం భవేత్. 277
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన తాళకము, పిప్పళ్ళు, జిబిలికవేళ్లు, కరక్కాయలు, శ్రీగంధము, నేలగుమ్ముడుగడ్డ, ఆముదపువేరు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూల రసముతోను, గలిజేరువేళ్ళరసముతోను మర్దించి నిష్కప్రమాణము మాత్రలు జేసి తేనెతో సేవించిన వాత పిత్త సంకలితరోగములు, గుబులుగలరోగము హరించును. (లేక ఇది నివర్తించుటకై పైత్తాంతకరసమునుగాని, లేక ద్రాక్షాదిచూర్ణమునుగాని సేవింపందగును.)

వాతపైత్తమూర్ఛలకు ప్రచండభైరవరసము

పలాని పంచ సూతస్య పలం వై తామ్రచూర్ణకం,
జంబీరాణాం ద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యం చ గంధకమ్. 278
నాగవల్లీద్రవైః పిష్టం తామ్రపాత్రే ప్రదాపయేత్,
రుద్ధ్వా లఘుపుటే పాచ్యం త్ర్యూషణైస్సమమిశ్రితమ్. 279
అర్ధాంగకంపవాతార్తో భక్షయేత్తు ద్విగుంజకం,
దాహ సంతాప మూర్ఛాసు వాయుపిత్తసమన్వితే. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౫ భాగములు, తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసము, తమలపాకురసము వీనితోమర్దించి తామ్రపాత్రలోగాని (లేక కుప్పెలోగాని) నునిచి దానిమూతిని మూసి లఘుపుటంబిడి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ త్రికటుకచూర్ణమును గలిపి రెండు గురిగింజలయెత్తును సేవించిన అర్ధాంగవాతము, కంపవాతము, దాహము, శరీరతాపము, మూర్ఛ, వాత పైత్య సంకలితరోగములు (గుబులుగలరోగములు) హరించును.

వాత, శ్లేష్మసంకలితమునకు గగనగర్భికారసము

సూతాభ్ర తీక్ష్ణ తామ్రం చ మృత తాళక గంధకం,
భార్గీ శుంఠీ వచా ధాన్యా కట్ఫలం చ విషా భయమ్. 28
మర్ద్యం పర్పటికాద్రావై ర్నిష్కం వై భక్షయే ద్వటీం,
వాతశ్లేష్మహరత్యాశు వటీగగనగర్భికా. 28

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఉక్కుభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసి తాళకము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, గంటుభారంగి, సొంటి, వస, కొతిమెర్లు, గుమ్మ తేకు, శుద్ధిచేసిన నాభి, కరక్కాయలు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నుని పర్పాటకరసముతో మర్దించి నిష్కప్రమాణము మాత్రలుచేసి తేనెతో సేవించిన వా శ్లేష్మ సంకలితరోగములు హరించును.

వాతపైత్త మూర్ఛాహరకల్పములు

క. కానుగవిత్తులు పిప్పలి, వేనీళ్లను నూరి ద్రాగ వేగమె మఱి ౘ
మేననునంటినమూర్ఛల, నానాటను సంహరించు నయగుణశీల
గీ. బొడ్డుకాకరగడ్డయుఁ బొడియుఁ జేసి
గలిపి నీటను ద్రావంగఁ గడిదియైన
మూర్ఛగణముల నిర్మూలముగ హరించు
నగ్గి మిడతలుపడి మ్రగ్గినట్లు వేగ.
క. శ్రీగంధ రేలగంధము
బాగుగ మఱి చారెడేసి భక్షణసేయ
నాగాభరణునికృపచే
వేగంబున మాను మూర్ఛవితతులు ధాత్రిన్.

[మఱుఁగు నమిలివేళ్ళచెక్క, మఱుఁగు వావిలివేళ్లే, ఆయాకు, అడ్డెడు తెల్ల ఁ వలు-ఇవి కూడా కుండనుబెట్టి నలుతూములనీళ్ళుపోసి అష్టావశేషముగా కషాయముగ అది వడియబోసి అందు రెండుసేర్లు నూనెపోసి అది లేహముగానువండి ముప్పాతికయె వెల్లుల్లిపాయలముద్ద కలిపి ఆరునెలలు సేవించేది. మూర్ఛ, కుండేటితెవులు, తీపు వాతములు మానును. ఆకుదీసిన ఉలవపప్పు, మునుగకూర, కందిపప్పు సేవించే ఈయోగము మాకు లభించిన గ్రంథములయందు సంస్కృత శ్లోకవిహీనంబై బౌ సిద్ధిగ ననుగుణ్యంబై గనపట్టుచుండినను గ్రంథస్థంబగుదాని వదలనేరక యిందు ముద్రి పించినారము.

ముండీపంచాంగచూర్ణం వా తత్తద్రోగం వినాశయేత్,
తచ్చూర్ణం క్షీరమధునా సర్వమూర్ఛాహరం పిబేత్. 283

తా. కర్షప్రమాణ బోడతర సమూలచూర్ణమును ఆవుపాలలోగాని, లేక తేనెతో గాని ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన సర్వమూర్ఛలు, ఆయారోగములు హరించును.

మూర్ఛలకు నస్యము

మధూకపిష్టం సితయా చ యుక్తం
స్తన్యేన నస్యం వినిహంతి మూర్ఛాం,
స్తన్యేన హీక్షుస్వరసేన నస్యం
సచందనం చైవ నిహంతి మూర్ఛామ్. (నిత్యనాథీయే) 284

తా. ఇప్పపిండి, పంచదార-వీనిని చనుబాలతో నూరి నస్యము జేసినను, లేక చనుబాలు, చెఱకురసము, శ్రీగంధము వీనిని నస్యము జేసినను మూర్ఛ హరించును.

కుంకుమం శర్కరాయుక్తం ఘృతేన పయసా తథా,
మూర్ఛావికారదోషఘ్నం వాయుజోన్మాదపిత్తజిత్, 285
(ఆయుర్వేదే)

తా. కుంకుమపువ్వు, పంచదార, ఆవునెయ్యి, ఆవుపాలు - వీనిని నస్యముగాని లేక సేవనగాని జేసిన మూర్ఛ, వాతోన్మాదము, పిత్తము హరించును.

నారీపయస్సమధుకం శర్కరామాక్షికం ఘృతం,
మూర్ఛా మద వికారఘ్నం వాయుజోన్మాదపిత్తజిత్. 286

తా. చనుబాలు, యష్టిమధుకము, పంచదార, తేనె, నెయ్యి, నస్యము జేసిన మూర్ఛ, మదము, వాతోన్మాదము, పిత్తము హరించును.

కుంకుమం ఘృతసంయుక్తం మూర్ఛా పిత్తవికారనుత్,
శిరోభ్రమహరం శ్రేష్ఠం నస్యం వై నాత్ర సంశయః. 287

తా. కుంకుమపువ్వును ఆవునేతితో నూరి నస్యము జేసిన మూర్ఛ, పిత్తము, తల తిరుగుట, నిస్సంశయముగ హరించును.

క. జిల్లేడుకొనలరసమును
సల్లలితము ముక్కుదొండ్ల సరగున బోయఁగా
వెల్లి యగు మూర్ఛరోగము
లెల్లను దా మానుసుమ్మి యిలలో వెలయన్.

పైత్తరోగములయందు పథ్యము

పురాణశాలి గోధూమ పటోలం తండులీయకం,
ధాత్రీ వయస్థా ఝషకసీ ద్రాక్షా దాడిమ చందనమ్. 288
చతుర్వింశతిపైత్తే తు సేవితం చ హితం సదా,

తా. ప్రాతవడ్లు, గోధుమలు, పొట్లకాయ, చిర్రికూర, ఉసిరికపప్పు, పొన్నగంటికూర, చాతలాసికూర, ద్రాక్షపండు, దానిమ్మపండు, శ్రీగంధము-ఇవి ౨౪ పైత్తరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పైత్తరోగములయం దపథ్యము

దధి క్షీర గుడం సర్పి ర్మాష నిష్పావ సర్షపమ్. 289
విదాహి గురువస్తూని వ్యాయామః క్రోధ ఆతపః,
చతుర్వింశతిపైత్తే చ హ్యపథ్యం సముదాహృతమ్. 290

తా. పెరుగు, పాలు, బెల్లము, నెయ్యి, మినుములు, అనుములు, ఆవాలు, విదాహకరద్రవ్యములు, గురుకరద్రవ్యములు, సంచారము, కోపము, ఉష్ణము, ఎండసేవ ఇవి ౨౪ పైత్తరోగములయం దపథ్యకరంబులు.

సప్తమప్రకరణమ్.

అష్టమప్రకరణమ్

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంకగలవాఁడై తనచే జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తిచెందుటకై గ్రంథమధ్యమున తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వరునియొక్క నమస్కారాత్మక మంగళమును "ఖట్వాంగధారిణం రుద్రం" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఖట్వాంగధారిణం రుద్రం చంద్ర సూర్యాగ్నిలోచనం,
విష్ణువల్లభ మీశానం దేవదేవమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. ఖట్వాంగమే యాయుధముగ గలవాఁడు, చంద్ర సూర్యాగ్నులే నేత్రములుగ గలవాఁడు, విష్ణువునకు ప్రియకరుఁడు, సకలైశ్వర్యసంపన్నుఁడు, సర్వదేవతలకు ప్రభువు నగు ఈశ్వరుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడిక్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథముయొక్క అష్టమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

కాసరోగనిదానము

ధూమోపఘాతాద్రజసస్తథైవ వ్యాయామరూక్షాన్ననిషేవణాచ్చ,
విమార్గగత్వాదపి భోజనస్య వేగావరోధాత్క్షవథో స్తథైవ. 3
ప్రాణోహ్యుదానానుగతః ప్రదుష్టస్సంభిన్న కాంస్యస్వనతుల్యఘోషః,
నిరేతివక్త్రాత్సహసా సదోషో మనీషిభిః కాసఇతి ప్రదిష్టః. 4
(ఆయుర్వేదే)

తా. ముఖ, నాసికాద్వారముల పొగ దుమ్ము ప్రవేశించి శ్వాసము నడ్డగించుట, మిక్కుటముగ సంచారము మొదలగు వాసిని సేయుట, రూక్షాన్నముల ప్రతిదినము సేవించుట, కడుతీవ్రముగ భుజించుటవలన అన్నము విరుద్ధమార్గమును జెందుట, (అనఁగా పొరబోవుట) మలమూత్రముల తుమ్ముల నడ్డగించుట—ఈకారణములవలన ప్రాణవాయువు

మిక్కుటముగ దుష్టంబై ఉదానవాతమును దోషయుక్తముగ జేసి దానితోఁ గలసి కఫపిత్తయుక్తంబై పగిలినకంచుపాత్రతో తుల్యమైన శబ్దము గలదై వాగ్ద్వారంబుననుండి అకస్మాత్తుగ బైలువెడలును. దీనినే విద్వజ్జనులు [1]కాస మని వచించెదరు.

కాసరోగభేదవివరణము

పంచకాసాః స్మృతా వాత పిత్త శ్లేష్మ క్షత క్షయైః,
క్షయాయోపేక్షితాస్సర్వే బలినశ్చోత్తరోత్తరమ్. 5

(మాధవనిదానే)

తా. కాసరోగము, వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, క్షత, క్షయమువలన నైదువిధంబులు. వానియందు దౌషధోపచారము సేయబడకుండుటచే సర్వధాతువులు క్షయించి ఒకదానికన్న నొకటి బలవత్తరముగ నగును. (అనఁగా వాతకాసాపేక్ష యా పిత్తకాసము, పిత్తకాసాపేక్ష యా శ్లేష్మకాసము, శ్లేష్మకాసాపేక్ష యా క్షతకాసము, క్షతకాసాపేక్ష యా క్షయకాసము జనించు ననుట.)

కాసరోగ పూర్వరూపములు

పూర్వరూపం భవేత్తేషాం శూకపూర్ణగళాస్యతా,
[2]కంఠే కండూశ్చ భోజ్యానా మవరోధశ్చ జాయతే. 6

(నిత్యనాథీయే)

తా. కంఠము, నోరు, పీఁపియందు ముండ్లుబారుట, కంఠములోఁ దురదగలుగుట, కంఠములో అన్నము దిగకుండుట-ఈలక్షణములవలన కాసముజనించునని తెలియవలయును.

వాతకాసలక్షణము

వాతకాసే కంఠశూలం మూర్ధ్ని పార్శ్వోదరేఽపి చ,
క్షామాననం బలక్షీణం భిన్నకాంస్యస్వరస్తథా. 7

తా. కంఠము, శిరము, పార్శ్వములు, కడుపు శూలించుట, ముఖము కృశించుట, సత్వము క్షయించుట, స్వరము పగిలిన కంచుపాత్రతో తుల్యముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది వాతకాస మని తెలియవలయును.

పైత్యకాసలక్షణము

ఉరోదాహో [3]వక్త్రశోష స్తిక్తాస్యత్వం జ్వరస్తృషా,
కటుతిక్తం వమిశ్చోష్ణం పీతం చ పిత్తకాసకే. (మాధవనిదానే) 8

---

1 కాస మనదగ్గు. 2 కంఠే కండూర్భవేచ్చైవ భుక్తా రోధశ్చ జాయతే
3 రక్తశోషరక్తము శోషించుట.

తా. బొమ్మలో మండుట, నో రెండుట, నోరు చేదువేయుట, జ్వరము, దప్పి గలుగుట, కారముగ ఒగరుగ ఉష్ణముగ పచ్చగ వాంతి యగుట, చకారమువలన శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తకాసమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మ కాసలక్షణము

శిరో ర్తికఫపూర్ణాస్యం హృద్గాహో గురుతారుచిః,
కాసే సాంద్రకఫః కండూ శ్లేష్మకాసస్య లక్షణమ్. 9

తా. తల నొచ్చుట, ముఖము కఫముచే పూయంబడినటు లుండుట, బొమ్మలో మండుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, అరుచిగలుగుట, దగ్గిన దట్టముగ కఫము వెడలుట, శరీరమున దురద గలుగుట- ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మకాస మని తెలియవలయును.

క్షత కాసలక్షణము

పర్వభేద జ్వర శ్వాస తృష్ణా వై స్వర్యపీడితః,
స పూర్వం కాసతే శుష్కం తతః ష్ఠీవతి శోణితమ్. 10
పారావతఇవాకూజః కాసవేగాత్క్షతోద్భవే, (ఆయుర్వేదే)

తా. వేళ్ళగణుపులు నొచ్చుట, జ్వరము, ఉబ్బసము, దప్పి గలుగుట, బొంగుపోయినటుల మాటలాడుట, తొలుత పొడిదగ్గుగలిగి పిదప రక్తము నుమియుట, క్షతజకాస వేగమువలన పావురపిట్టవలె గుర్గురుశబ్దమును జేయుట- ఈలక్షణములు గలది క్షతకాస తెలియవలయును.

క్షయ కాసలక్షణము

గాత్రశూలం జ్వరో దాహో మోహః ప్రాణక్షయ శ్శ్వసన్. 11
శుష్కం నిష్ఠీవయే త్కృచ్ఛ్రా త్సపూయం శోణితం చ యః,
ఇత్యేష క్షయజః కాస స్సాధ్యో బలవతాం క్వచిత్. 12
క్షీణానాం దేహనాశాయ సఏవా సాధ్యతాం వ్రజేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము నొచ్చుట, జ్వరము, తాపము, మోహముగలుగుట, ప్రాణవాతము క్షయించుట, వాతప్రకోపమువలన మిక్కుటముగ నిట్టూర్పువాయువు వెడలుట, పొడి దగ్గు గలుగుట, కష్టమువీద చీము నెత్తురుతో గూడియుండుకఫమును ఉమియుట- ఈలక్షణములు గలది క్షయకాస మని తెలియవలయును. ఇది సత్వముగలవారిలో ఒకా నొకనికి సాధ్యం బగును. సత్వము లేకుండువానికి అసాధ్యం బగును.

కాసరోగసాధ్యాసాధ్యములు

కాసః పంచవిధ స్తత్ర శుష్కో వాతాత్మకే మతః. 1
పైత్తికే దాహసంయుక్త శ్లేష్మికే పీనసాన్వితః,
క్షతేభిఘాతాదురసి క్షయజస్తు క్షయాకృతిః. 1
యాప్యః క్షతసముద్భూతః క్షయకాసో న సిధ్యతి,

తా. పైఁజెప్పఁబడినప్రకారము కాసరోగము ౫ విధంబులు. అందు వాతకాసమున పొడిదగ్గుగాని, లేక శరీరకృశత్వముగాని గలిగియుండును. (ఇది సాధ్యము.) పి కాసమున సర్వాంగములయందు తాపము గలుగును. (ఇది సాధ్యము) శ్లేష్మకాసమున పీనస గలుగును. (ఇది సాధ్యము.) క్షతకాసమున అభిఘాతమువలన ఱొమ్మునందలి రక్తవ చెడి దగ్గు గలుగును. ఇది యాప్యము. క్షయకాసమున క్షయరోగలక్షణములు గలుగును ఇది అసాధ్యము.

పంచకాసాదులకు అమృతాంకరసము

రస గంధ త్రికటుకం గ్రంథికం చవ్యచిత్రకమ్. 1
అమృతం లవణం తుల్యం భృంగస్వరసమర్దితం,
గుంజామాత్రాశ్చ వటికాః పంచకాసాన్ వినాశయేత్. 1
అమృతాంకరసో నామ్నా వింశతి శ్లేష్మరోగజిత్,
అశీతివాతరోగాంశ్చ నాశయే న్నాత్ర సంశయః. (మాధవనిదానే) 1

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, త్రికటుకములు, మోడి, చవ్యవ చిత్రమూలము, శుద్ధిచేసిన నాభి, సైంధవలవణము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వము నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో బాగుగ మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యం దానిని తేనె, పిప్పలితో సేవించిన ౫ కాసములు, ౨౦ శ్లేష్మరోగములు, ౮౦ వ రోగములు, చకారమువలన గళరోగము, తాలురోగము, శిరోరోగము, కర్ణ నాసారోగము నిస్సంశయముగ హరించును.

తిలాదిలేహ్యము

తిలా భల్లాతకం పథ్యా గుడంచేతి స మాంశకం,
దుర్నామ శ్వాసకాసఘ్నం ప్లీహ పాండు రుజాపహమ్.

(నిత్యనాథీర

తా. ఎఱ్ఱనువ్వులు, శుద్ధిజేసిన జీడిగింజలు, కరక్కాయలు - వీనిని సమభ ములుగ చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ బెల్లమును గ్రహించి పాకుబట్టి యం

చూర్ణమును గలిపి లేహ్యాపక్వముగ వండి ప్రత్యహము నాలుగునూడల యెత్తునుగాని, లేక ధరణమెత్తునుగాని, తేనెతో సేవింపుచుండిన మూలరోగము, శ్వాసకాసలు, ప్లీహరోగము, పాండువు హరించును. (లేక ఈగ్రంథములో జ్వరప్రకరణమునందు జెప్పఁబడిన చండభానురసమునుగాని, లేక సూతరాజీయ మను రసమునుగాని సేవించిన కాసశ్వాసములు హరించును.

చిత్రకాదిలేహ్యము

చిత్రకం పిప్పలీమూలం వ్యోషం ముస్తా దురాలభా,
శఠీ పుష్కరమూలం చ శ్రేయసీ సురసా వచా. 19
భార్జి ఛిన్నరుహా రాస్నా కర్కటాఖ్యాచ కర్షికా,
కల్కాగ్నిదగ్ధద్వితులం కషాయే పలవింశతిః. 20
మత్స్యండికాయా దశవా సర్పిషః కుడవం పచేత్,
సిద్ధే శీతే పృథక్క్షౌద్ర పిప్పలీ కుడవాన్వితమ్. 21
చతుః పలం తు గాక్షీర్యా శ్చూర్ణం తత్ర ప్రదాపయేత్,
లేహయే త్కాస హృద్రోగ శ్వాస గుల్మ నివారణమ్. 22
(ఆయుర్వేదే)

తా. చిత్రమూలము, మోడి, త్రికటుకములు, తుంగముస్తెలు, *దురదగొండివేరు, కచోరములు, పుష్కరమూలము, కరక్కాయలు, తులసి, వస, గంటుభారంగి, తిప్పతీఁగె, సన్నరాస్నము, కర్కాటకశృంగి-వీనిలో ప్రతిదానిని కర్షప్రమాణము గ్రహించి కల్కముజేసి అందు ౨౦౦ పలములయెత్తు నీళ్ళుపోసి ౨౦ పలములు శేషించునటుల కషాయము కాచి వడియగట్టి అందు ౧౦ పలములయెత్తు ఖండశర్కర, కుడవప్రమాణము నెయ్యి కలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి చల్లారినపిదప లేనె ౧ కుడవము, పిప్పలిచూర్ణము ౧ కుడవము, వెదురుప్పు ౪ పలములు వైచి కలియఁ బెట్టి సేవించిన కాసము, ఱొమ్మునొప్పి, శ్వాసము, గుల్మము హరించును.

అగస్త్యహరీతక్యవలేహ్యము

దశమూలీ స్వయం గుప్తా శంఖపుష్పీ శఠీ బలా,
హస్తిపిప్పల్యపామార్గ పిప్పలీమూలచిత్రకమ్. 23
భార్జీ పుష్కరమూలం చ ద్విపలాంశం యవాఢకం,

---

* ఇదే తీటకసింద, మఱియు ఇదే దూలగొండి యనియు జెప్పఁబడును.

హరీతకీ శతం చైవ జలే పంచాఢకే పచేత్. 24
యవేస్విన్నే కషాయే చ పూతే తచ్చాభయాశతం,
పచేద్గుడతులాం దత్వా కుడపం చ పృథగ్ఘృతమ్. 25
తైలం పిప్పలిచూర్ణం చ సిద్ధే శీతే చ మాక్షికం,
లిహ్యా ద్వేచాభయే నిత్య మతః ఖాదేద్రసాయనమ్. 26
వలిం చ పలితం హన్యా ద్వర్ణాయుర్బలవర్ధనం,
పంచకాసాన్ క్షయాన్ శ్వాసాన్ హిక్కాం చ విషమజ్వరాన్. 27
హన్యాత్తథా గ్రహణ్యర్శో హృద్రోగారుచిపీనసాన్,
అగస్త్యవిహితం ధన్య మిదం శ్రేష్ఠం రసాయనమ్. 28

తా. దశమూలములు, దురదగొండివిత్తులు, శంఖపుష్పి, కచ్చూరములు, ముత్తవపులగపువేళ్ళు, పిఁపగపిప్పళ్ళు, ఉత్తరేణి, మోడి, చిత్రమూలము, గంటుభారంగి, పుష్కరమూలము-ఇవి దినుసు ఒకటింటికి ౨ పలములు, యవధాన్యము ఆఢకప్రమాణము, కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు - ఇటుల వీనినెల్ల నొకభాండములో వైచి అంచైదు ఆఢకముల ప్రమాణము నుదకము పోసి కషాయము కాచవలయును. ఆభాండమందలి యవలు పక్వమైనతోడనే కషాయమును వడియగట్టి యందు కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు, బెల్లము ౧౦౦ పలములు, నెయ్యి ౪ పలములు, నూనె ౪ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలములు, కలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి దించుకొని చల్లార్చి పిదప ౪ పలములు తేనె పోసి బాగుగ కలియబెట్టి నేతితో మాగినకుండయం దునిచి ప్రత్యహము రెండుకరక్కాయల సేవింపుచుండిన ముదిమి, పంచకాసములు, క్షయరోగము, శ్వాసము, ఎక్కిళ్ళు, విషమజ్వరము, గ్రహణి, మూలరోగము, ఱొమ్మునొప్పి, అరుచి, పీనసము - ఇవి నశించుటయేగాక శరీరకాంతి, ఆయుర్వృద్ధి, బలము నహా గలుగును. ఈ హరీతకీలేహ్యరసాయనము అగస్త్యులచే జెప్పంబడియెను.

ఇంద్రవారుణికాదిచూర్ణము

ఇంద్రవారుణికా సూతం దేవదారు కటుత్రయం,
శర్కరాసహితం ఖాదే చ్ఛ్వాసకాసహరం పరమ్. 29
(మాధవనిదానే)

తా. పాపరకాయ, దేవదారు, త్రికటుకములు, పంచదార - వీని చూర్ణమును దినుసు ఒకటింటికి ఒకటిన్నర తులముచొప్పున గ్రహించి అందు రసభస్మము ౧౦ చిన్నములయెత్తు కలిపి ౨౦ దినములు తేనె, పిప్పలి వీనియనుపానముతో సేవింపుచుండిన శ్వాసలు కాసలు హరించును.

స్వయమగ్నిరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం కుర్యాత్ఖల్వే చ కజ్జలీం,
తయోస్సమం తీక్ష్ణచూర్ణం [1]మర్దయేత్కన్యకాద్రవైః. 30
ద్వియామాంతే కృతం గోళం తామ్రపాత్రే వినిక్షిపేత్,
ఆచ్ఛాద్యైరండపత్రేణ [2]యామాంతేత్యుష్ణతాం వ్రజేత్. 31
ధాన్యరాశౌ న్యసేత్పశ్చా[3]ద్ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్,
సంపేష్య గాలయేద్వస్త్రే సద్యోవారితరం భవేత్. 32
త్రికటు త్రిఫలాచైలా జాతీఫల లవంగకం,
[4]ఏతేషాం నవభాగానాం సమం పూర్వోదితం భవేత్. 33
సంచూర్ణ్య లోడయేత్క్షౌద్రై ర్భక్ష్యం నిష్కద్వయం తథా,
స్వయమగ్నిరసో నామ క్షయకాసనికృంతకః. 34
ఇంద్రవారుణికామూలం భృంగీకృష్ణా తిలైస్సహ,
భక్షయేత్క్షయకాసార్తో నిష్కమాత్రప్రశాంతయే. 35

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఈరెంటిని ఖల్వములో నునిచి కాటుకవలె మర్దించి దానికి సమముగ ఉక్కుభస్మము కలిపి కలబంద రసముతోగాని, లేక ఇండుపుకాయరసముతోగాని, రెండుఝాములు మర్దించి ముద్దజేసి రాగిసంపుటములో నునిచి దానిపై ఆముదపాకులుజుట్టి ఒకఝామువఱకు నునిచిన ఉష్ణం బగును. పిదప దానిని ధాన్యరాశియందు రెండుఝాములుగాని (లేక రెండుదినములుగాని) ఉనిచి యందుండి తీసి ఖల్వములో మెత్తగ నూరి వస్త్రగాళితముజేసి నీళ్ళపై వైచిన నది తేలును పిదప ఈలోహచూర్ణమునకు సమముగ త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, ఏలకులు, జాజికాయ, లవంగములు అను నీతొమ్మిది వస్తువులయొక్క చూర్ణమును గలిపి తేనెలో వైచి కలియబెట్టి రెండు నిష్కములయెత్తును సేవింపుచుండినను, లేక నిష్కప్రమాణమును వెఱ్ఱిపుచ్చవేరు, గుంటగలగర, పిప్పళ్లు, నువ్వులు అనువాని అనుపానముతోడ సేవింపు చుండినను క్షయకాసము హరించును.

---

1 మర్దయేత్కతకద్రవైః. 2 యామార్ధేత్యుష్ణతా భవేత్. 3 ద్విదినాంతే. 4 ఏషాం చ పరభాగానాం సమం పూర్వరసోభవేత్ - ఇటులను పాఠాంతరములు గలవు.

వాతకాసమునకు భూతాంకుశరసము

శుద్ధసూతస్య భాగైకం ద్విభాగం శుద్ధగంధకం,
భాగత్రయం మృతం తామ్రం మరీచం దశభాగకమ్. 36
మృతాభ్రస్య చతుర్భాగం భాగమేకం విషం క్షిపేత్,
భూతాంకుశస్య భాగైకం సర్వమామ్లేన [1]మర్దయేత్. 37
[2]యామం భూతాంకుశో నామ మాషైకం వాతకాసజిత్,
అనుపానం లిహేత్క్షౌద్రే విభీతకఫలత్వచః. 38
వ్యోషాత్త్వామలకీభార్గీ వ్యాఘ్రీభిః క్వథితం జలమ్,
కాసానశేషాంశ్చ చిరాత్పీతమాశు వ్యపోహతి. 39
మాషైకంచ లిహేత్క్షౌద్రే రక్తకాసం నియచ్ఛతి,

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, తామ్రభస్మము 3 భాగములు, మిరియాలు ౧౦ భాగములు, అభ్రకభస్మము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన నాభి ౧ భాగము, భూతాంకుశము ౧ భాగము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకఝాము మర్దించి మాషమెత్తు మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించి వెంబడిగ తానికాయలబెరడు, త్రికటుకములు, ఉసిరికవరుగు, గంటుభారంగి, నేలములకవేళ్లు అనువానికషాయమును త్రాగిన దీర్ఘకాలముగ బాధింపుచుండు వాతకాసము మొదలగు సర్వకాసములు శీఘ్రముగ హరించును. మఱియు నీభూతాంకుశరసములో మాషప్రమాణమును తేనె (పిప్పలి) తోడ సేవించిన రక్తకాసము హరించును.

వింశతి శ్లేష్మరోగవివరణము

పూర్వోక్తకాసః క్షయః కాసో రక్తకాసశ్చ చిప్పికా. 40
వాతకాసః పైత్తకాస క్షతకాసశ్చ శుక్తికా,
ఆమకాసః పాండుకాసః కృష్ణకాసస్తథైవ చ. 41
శ్లేష్మకాసో దధికాసః కాసశ్చ శ్లేష్మజిహ్వకః,
కంఠజిహ్వోపజిహ్వా చ హంతిజిహ్వాకకాసకః. 42
ఊర్ధ్వకాస శ్లేష్మభంగ శ్లేష్మకుష్ఠశ్చ సంజ్ఞితః,
ఇత్యేతే వింశతిః కాసాః వక్ష్యామి విధివత్క్రమాత్. 43

(మాధవనిదానే)

1 భావయేత్. 2 రసోభూతాంకుశోనామ.

తా. పూర్వకాసము, క్షయకాసము, రక్తకాసము, చిప్పికాకాసము, వాతకాసము, పైత్యకాసము, క్షతకాసము, శుక్తికాకాసము, ఆమకాసము, పాండుకాసము, కృష్ణకాసము, శ్లేష్మకాసము, దధికాసము, శ్లేష్మజిహ్వకకాసము, కంఠజిహ్వకకాసము, ఉపజిహ్వకకాసము, జిహ్వకకాసము, (ఇది చంపును) ఊర్ధ్వకాసము, శ్లేష్మభంగాళికాసము, శ్లేష్మకుష్ఠకాసము - అన నీయిరువదియు శ్లేష్మరోగము లని తెలియవలయును.

పూర్వకాసలక్షణము

జన్మప్రభృత్యవీర్యం చ సతతం కాసపీడనం,
అనారోగ్యం ప్రభాతేచ పూర్వకాసస్యలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 44

తా. కాసము జనించినది మొదలు ఇంద్రియములకు సత్వము లేకుండుట, ఎల్లపుడు దగ్గు కలిగియుండుట, లేక మూల్గుచుండుట, ప్రాతఃకాలమున మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పూర్వకాస మని తెలియవలయును.

పూర్వకాసమునకు కాసకర్తరీరసము

అమృతం పారదం గంధం నేపాళం చ సమాంశకం,
అర్కమూలకషాయేణ మర్దయేద్యామమాత్రకమ్. 45
డోలాయంత్రే ద్వియామాంతం పాచితం చ సముద్ధరేత్,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పూర్వకాసం నియచ్ఛతి. 46

తా. నాభి, రసము, గంధకము, నేపాళములు - వీనినెల్ల శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో నొకఝాము మర్దించి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతోడనే రెండుఝాములు డోలాయంత్రమున వండి గురిగింజలంతేసిమాత్రలు జేసి యందొకదానిని తేనె, పిప్పలితో సేవింపుచుండిన పూర్వకాసము హరించును.

క్షయకాసలక్షణము

దేహం శుష్కం చాంగ కుష్ఠ మన్నం క్షీణం చ పాండుతా,
శిరోభ్రమశ్చ హిక్కా చ క్షయకాసస్య లక్షణమ్. 47
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము శుష్కించుట, శరీరము కుష్ఠురోగము పట్టినట్టులుండుట, అన్నమునం దిచ్ఛలేకుండుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తలదిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ దగ్గును గలిగియుండిన క్షయకాస మని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

దేహం శుష్యతి శూలరోగసహితం కుక్షివ్యథారోచకం
హిక్కా శుక్లవినాశగద్గదగళం కంపోగ్నిమాంద్యం జ్వరః,
శ్లేష్మాగ్రంథి నిభశ్చ దుఃఖవిపులం మాంసస్య నిష్ఠీవనం
శ్వాసశ్చ క్షయకాసలక్షణమిదం వైవర్ణ్యతృష్ణాన్వితమ్. 48
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము కృశించుట, శూల గలుగుట, కడుపు నొచ్చుట, అరుచిగనుండుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట, శుక్లము నశించుట, డగ్గుత్తికపడుట, శరీరము వణకుట, అగ్నిమాంద్యము, జ్వరము గలుగుట, కఫము ఉంటలుగట్టి వెడలుట, చకారమువలన కఫము కంపువేయుట, కడుపీడగలుగుట, ఉమిసిన నెత్తురు గడ్డలుగట్టి వెడలుట, శ్వాసము గలుగుట, శరీరమున కాంతి లేకుండుట, దప్పి గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది క్షయకాసమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. (ఐనను దీనియందు స్వయమగ్నిరసమును ప్రయోగింపందగును.)

రక్తకాసలక్షణము

శోణితశ్లేష్మయుక్స్రావః హృద్దాహః కాంతహీనతా,
ఉష్ణాతిశయరూక్షే చ రక్తకాసే బలక్షయః. (చరకే) 4[illegible]

తా. దగ్గిన కఫమువెంట నెత్తురుపడుట, ముక్కున నెత్తురు గారుట, రొమ్ములో[illegible] మండుట, శరీరమున కాంతిలేకుండుట, శరీరము కడు ఉష్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణముల[illegible] గలది రక్తకాసమని తెలియవలయును (దీనియందు జ్వరము, బలక్షయము గలిగియుండిన[illegible] అసాధ్యము. లేకుండిన సాధ్యము. ఈరక్తకాసము హరించుటకై పైఁజెప్పఁబడిన ఘూతా[illegible] కుశరసములో మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవింపవలయును.)

వృష్ణాదికషాయము

వృషౌషధాభ్యాం వృషపిప్పలీభ్యాం
వృషోషణాభ్యాం చ కృతాన్ కషాయాన్,
క్రమేణ వాతాదిసముద్భవేషు
రక్తే చ కాసే సముదాహరంతి. 5[illegible]

తా. అడ్డసరము, శొంఠి, అనువానికషాయము వాతరక్తకాసములను, అ[illegible] సరము, పిప్పళ్లు అనువానికషాయము పిత్తరక్తకాసములను, అడ్డసరము, మిరియా[illegible] అనువానికషాయము శ్లేష్మరక్తకాసములను హరింపంజేయును. (మేక, ఆవు అనువా[illegible] పంచితములను రెండు అడ్డల ప్రమాణము గ్రహించి అందు శేలచెక్క ౧౦ పలముల

చంద్రవేరుచెక్క ౧౦ పలములు వైచి చాతుర్భాగము కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు త్రికటుకములు, చవ్యము, గంటుభారంగి, అక్కలకఱ్ఱ, దుంపరాష్ట్రము, లవంగములు, త్రిఫలములు, కలబందదుంపలు, అభ్రకభస్మము - అనువాని చూర్ణమును దినుసుకు సన్స్కాని (రెండుడబ్బుల) యెత్తుగలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సాంగశీతలమున తగుమాత్రము తేనెపోసి బాగుగ కలియబెట్టి సాయంప్రాతఃకాలముల ఉసిరికకాయంత సేవింపుచుండిన రక్తకాసము హరించును.)

చిప్పికాకాసలక్షణము

వక్త్రే దుర్గంధతా కాంతి రరుచి ర్గురుగాత్రతా,
దేహకాంతిహరః కుష్ఠో మందాగ్ని శ్చిప్పికాసకే. (చరకే) 51

తా. నోరు కంపువేయుట, శరీరము మెఱయుట, అరుచి గలుగుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, శరీరకాంతి చెడుట, శరీరము కుష్ఠురోగము పట్టినటు లుండుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ దగ్గును గలిగియుండిన చిప్పికాకాస మని తెలియవలయును. (దీనియందు ధాతుక్షయము ప్రధానముగ నుండిన అసాధ్యము. లేకుండిన సాధ్యము.)

చిప్పికాకాసమునకు సర్వాంగసుందరరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం శుద్ధతాళక మాక్షికం,
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్. 52
హంసపాదిరసేనైవ ద్వియామం మర్దయేద్దృఢం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ వాలుకాభిః ప్రపూరయేత్. 53
సాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,
చిప్పికాసం నిహంత్యాశు సర్వకాసం నియచ్ఛతి. 54
సర్వాంగసుందరో హ్యేష రోగరాజనికృంతనః,
దశభిర్మరిచై ర్యుక్తాం పథ్యాం పిష్ట్వాంభసా తథా. 55
నాభిజానాతి కాసం చ నిద్రా సుఖకరం పరం,

తా. రసము, నాభి, గంధకము, తాళకము, *హేమమాక్షికము-వీనినెల్ల శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో రెండుఝాములు బాగుగ మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు మృదువగ్నితో వండి సాంగశీతలమున దీసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును పదిమిరియాలు, ఒక

* హేమమాక్షిక మన-బంగారునిమ్మ.

కరక్కాయ అనువానిని ఉదకముతో నూరి దానియనుపానముతోడ సేవించిన చిప్పి కాకాసము, సర్వకాసములు, క్షయరోగము హరించును. మఱియు నీయౌషధసేవన వలన కాసోపద్రవరహితుండై సుఖముగ నిద్రించును. (కరక్కాయచూర్ణము 4 సేరు, ఉప్పు 4 సేరు, అక్కలకఱ్ఱ, దుంపరాష్నము, పంచకోలములు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు ౧4 తులము ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి గుంటగలగరాకురసముతో మర్దించి *భావనజేసి ప్రతిదినము ఉసిరికకాయంతచూర్ణమును తేనెతో సేవింపుచుండిన చిప్పి కాకాసము హరించును.)

మందూరం కఫవాతఘ్నం దీపనస్య వివర్ధనమ్. 56

తా. మందూరమును గంజితోడ త్రాగిన వాతకాసము హరించుటయేగాక అగ్ని దీపనము సహా గలుగును.

వాతకాసలక్షణము

హృచ్ఛంఖమూర్ధోదరపార్శ్వశూలీ క్షామాననః క్షీణబలస్వరౌజాః,
ప్రసక్తవేగస్తు సమీరణేన భిన్నస్వరః కాసతిశుష్కమేవ. 57
(ఆయుర్వేదే)

తా. హృదయము, కణత, శిరము, ఉదరము, పార్శ్వములు వీనియందు శూల గలుగుట, నోరెండుట, బలము, స్వరము, ధాతువులు వీనియొక్క తేజస్సు క్షయించుట, పలుమారు దగ్గుట, స్వరభేదము, పొడిదగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు-గలది వాతకాసమని తెలియవలయును.

రుద్రపర్పటీరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం సంమర్ద్యం లోధ్రజద్రవైః,
వాతాదిరార్ద్రకం భృంగీ కాకమాచీ ద్వికర్ణికా. 58
దినైకం మర్దయేత్ఖల్వే పాచయేత్పర్పటీం తథా,
ద్వయోః పాదం మృతం తామ్రం క్షిప్త్వా మృద్వగ్నినాపచేత్. 59
రక్తవర్ణం భవేద్యావత్తావద్దర్వ్యా ప్రచాలయేత్,
ప్రక్షిపేత్కదలీపత్రే స్థాప్యస్నిగ్ధపుటే పునః. 60
ఆచ్ఛాద్య తేన యోగేన హ్యధశ్చోర్ధ్వం చ గోమయం,
దగ్ధం విచూర్ణయేత్పశ్చాచ్చూర్ణపాదం విషం క్షిపేత్. 61
రుద్రపర్పటికా హ్యేషా దేయాగుంజాద్వయం ద్వయం,

* భావన యన- ఊరబెట్టుట.

చూర్ణితం కటునిర్గుండ్యా మూలం నిష్కద్వయం పిబేత్. 62
భృంగరాజరసేనైవ లిహేద్వా మధునా సహ,
వాతకాసం నిహంత్యాశు సర్వథైవ న సంశయః. 63
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఈరెంటిని కాటుకవలె నూరి లొద్దుగచెక్కరసము, ఆముదపువేళ్ళు, అల్లము, గుంటగలగర, కాచియాకు, తెల్లగంటెన, నల్లగంటెన-అనువాని రసములతో ఒకదినము ఖల్వములో మర్దించి సన్నగ బిళ్ళజేసి అగ్నిపై నునిచి అప్పడమువలె కాల్చి దానికి నాలవభాగము తామ్రభస్మము గలిపి మర్దించి చూర్ణముజేసి మూకుటిలో నునిచి మందాగ్నిని ఎఱ్ఱగ నగు వఱకు గరిటెతో వేయించి లేత అరటియాకులో నునిచి పొట్లము గట్టి గోమయములో పొదిగి లఘుపుటంబిడి స్వాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముచేసి దానికి నాలవభాగము శుద్ధిచేసిన నాభి గలిపి మర్దించి రెండుగురిగింజలయెత్తును రెండునిష్కములయెత్తు చేతిపొట్ల, వావిలివేరు-అనువాని చూర్ణానుపానముతోడగాని లేక గుంటగలగరాకు రసానుపానముతోడగాని లేక తేనె యనుపానముతోడగాని సేవించిన వాతకాసము నిస్సంశయముగ హరించును.

పైత్యకాసలక్షణము

ఉరోవిదాహ జ్వరవక్త్రశోషై రభ్యర్దిత స్తిక్తముఖ స్తృషార్తః,
పిత్తేనపీతాని వమేత్కటూని కాసేనపాండుః పరిదహ్యమానః. 64
(చరకే)

తా. ఱొమ్ములో మండుట, జ్వరము గలుగుట, నోరెండుట, నోరు చేదుగనుండుట, కడుదప్పి గలుగుట, పచ్చగ కారముగ వమనం బగుట, దగ్గు గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, శరీరమున తాపము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది పైత్యకాస మని తెలియవలయును.

శిరఃకంపో భ్రమ స్స్వేద శ్ఛర్దిదోషశ్చ క్షీణతా,
తృష్ణా చ శ్లేష్మశమనం మూర్ఛా వై పైత్తకాసకే. 65
(గ్రంథాంతరే)

తా. తల వణకుట, తబ్బిబ్బులాడుట, చెమట, వాంతి గలుగుట, సత్వములేకుండుట, దప్పి గలుగుట, ఒకింతదగ్గు, మూర్ఛగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పైత్యకాసమని తెలియవలయును.

విజయభైరవరసము

రసభాగో భవేదేకో గంధకో ద్విగుణో మతః,
త్రిభాగా పిప్పలీ గ్రాహ్యా చతుర్భాగా హరీతకీ. 66
విభీతః పంచభాగస్తు వాసా షడ్గుణికా మతా,
భార్గీ సప్తగుణా గ్రాహ్యా త్వేతచ్చూర్ణం ప్రకల్పయేత్. 67
బబ్బరక్వాథమాదాయ భావయే దేకవింశతి,
విభీతకీప్రమాణేన మధునా గుళికా క్రియా. 68
ఏకైకాం భక్షయే త్ప్రాతః కాసశ్వాసవినాశనీ,
బ్రహ్మణా నిర్మితో హ్యేష రసో విజయభైరవః. (రసరత్నాకరే) 69

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు, పిప్పళ్ళు 3 భాగములు, కరక్కాయలు ౪ భాగములు, తానికాయలబెరడు ౫ భాగములు, అడ్డసరపుఆకులు ౬ భాగములు, గంటుభారంగి ౭ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల గ్రహించి చూర్ణముజేసి వాయింటాకు కషాయముతో ౨౧ మారు భావనచేసి తానికాయ గింజలంత మాత్రలుజేసి ఎండించి యందొకదానిని ప్రాతఃకాలమున తేనెతో సేవించిన సర్వకాసశ్వాసములు హరించును. ఇది బ్రహ్మచే నిర్మింపఁబడియెను.

త్రినేత్రకరసము

భస్మతామ్రాభ్రతీక్ష్ణానాం కాసమర్దవరీరసైః,
మునిజైర్వేతసామ్లేన దినం మర్ద్యం సుపిండితమ్. 70
*నిష్కార్ధం పిత్తకాసార్తో సర్వకాసం నియచ్ఛతి, (పూజ్యపాదీయే)

తా. తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఇనుపభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కసివెంద, పిల్లిపీచరవేళ్ళు, అవిశాకు, పుల్లప్రబ్బలి అనువాని రసముతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నొక్కొకదినము మర్దించి రెండుగురిగింజలంత గాని లేక అర్ధనిష్కప్రమాణముగాని మాత్రలుజేసి ఎండించి యందొకదానిని సేవించిన పైత్యకాసము, సర్వకాసములు హరించును.

క్షతకాసలక్షణము

అతివ్యవాయ భారాధ్వ యుద్ధాశ్వగజనిగ్రహైః. 71
రూక్షస్యోరఃక్షతం వాయు ర్గృహీత్వా కాసమావహేత్,

---

* ద్విగుంజం పిత్తకాసార్తో భక్షయేచ్చ త్రినేత్రకమ్. ఇటులను పాఠాంతరము కలదు.

సపూర్వం కాసతే శుష్కం తతఃష్ఠీవేత్సశోణితమ్. 72
కంఠేన రుజతాత్యర్థం విభిన్నేనైవ చోరసా,
సూచీభిరివ తీక్ష్ణాభి స్తుద్యమానేన శూలినా. 73
దుఃఖస్పర్శేన శూలేన ఖేదపీడాభితాపినా,
పర్వభేదజ్వరశ్వాస తృష్ణా వై స్వర్యపీడితః. 74
పారావతఇవాకూజ న్కాసవేగాత్క్షతోద్భవాత్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. అతిమైథునము జేయుట, కడుభారమును మోయుట, మిక్కుటముగ మార్గము నడచుట, మల్లయుద్ధముసేయుట, గుఱ్ఱము ఏనుగు మొదలగునవి పరుగులిడునపుడు వాని నడ్డగించిపట్టుట- ఈకారణమువలన రూక్షగలపురుషునియొక్క ఱొమ్ముపగిలి దాని యందు వాతము ప్రకోపించి దగ్గును గలుగంజేయును. ఈకాసరోగము జనించుటకు ముందు పొడిదగ్గు గలిగి పిదప రక్తయుక్తముగ కఫముపడుట, కంఠము మిక్కుటముగ నొచ్చుట, ఱొమ్ము పగిలినట్లుండుట,ఱొమ్ములో సూదులచే బొడుచునటుల శూలగలుగుట, శూలవలన ఱొమ్ములో స్పర్శసహనము లేకుండుట,పార్శ్వములయందు గొడ్డలితో గొట్టునటుల తాపయుక్తమైన శూల గలుగుట, సంధులు పగిలినటు లుండుట, జ్వరము, శ్వాసము, దప్పి, స్వరభేదము గలుగుట, క్షతజన్యకాస వేగమువలన పావురపుపిట్టవలె గుర్గురుశబ్దముసేయుట- ఈలక్షణములు క్షతకాసమున గలుగును.

క్షతకాసమునకు తాలేశ్వర రసము

రసపాదం మృతం తారం శిలాతాప్యం చతుర్గుణమ్. 75
ఇక్షువాసా రసాభ్యాంచ మర్దయే త్ప్రహారద్వయం,
ద్వియామం వాలుకాయంత్రే స్వేద్యమాదాయ చూర్ణయేత్. 76
గుంజాద్వయం నిహంత్యాశు కాసం *శ్వాసం క్షతోద్భవం,
రసస్తాలేశ్వరోనామ్నా హ్యనుపానంచ కథ్యతే. 77
వచాకుష్టహరిద్రాభి సైంధవం టంకణం విషం,
పాఠాచ లాంగలీ వ్యోషం చాక్షం ప్రత్యేకభాగకమ్. 78
భావితం భృంగసారేణ దినైకం తంచ భక్షయేత్,
మాషం తాలేశ్వరోనామ్నా హిక్కావైస్వర్యకాసజిత్. 79
దాడిమం త్రిఫలా వ్యోషం త్రయాణాంచ సమం గుడం,
చూర్ణితం భక్షయే త్కర్షం క్షతకాసాపనుత్తయే. (ఆయుర్వేదే)

* క్షతభవం ధ్రువమ్.

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, రజతభస్మము పాతికభాగము, శుద్ధిజేసినమణిశిల ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికము ౨ భాగములు- ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి చెఱకు, అడ్డసరము అనువాని రసముతో రెండు ఝాములు మర్దించి గాజు కుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండు ఝాములు వండి స్వాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును వస, చెంగల్వకోష్టు, పసపు, సైంధవలవణము, వెలిగారము, అతివస, చిరుబొద్ది, చెన్న చెర్లగడ్డ, త్రికటుకములు అనువానిని అక్షప్రమాణము ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ చూర్ణముజేసి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము భావనజేసి ఈ చూర్ణానుపానముతోడ సేవించిన క్షతమువలన జనించిన కాసశ్వాసములు హరించును. మఱియు దీనిని మాషప్రమాణము పైయనుపానముతోడ సేవించినను ఎక్కిళ్లు, స్వరభంగము, కాసము హరించును. మరియు దాడిమబెరడు, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు అనువానిని చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ బెల్లము కలిపి కర్షప్రమాణానుపానముతోడ పై తాళేశ్వర రసమును సేవించిన క్షతకాసము హరించును.

శుక్తికాస లక్షణము

శుక్తికాసేచ మందాగ్నిః కంఠేచ శ్లేష్మసంస్థితిః,
అంగానాంచైవ వైకల్యం శుక్తికాసం విదుర్బుధాః. 81

(మాధవనిదానే)

తా. అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, కుతికలో తెమడనిలుచుట, అవయవములు శిథిలంబులగుట- ఈలక్షణములు గలది శుక్తికాకాసమని దెలియవలయును.

సూర్యరసము

రసమేకం ద్విధాగంధం త్రితాస్యం పంచతాళకం,
సర్వశుద్ధం విచూర్ణ్యాథ చతుర్భాగం మృతాభ్రకమ్. 82
వచా కుష్ఠ హరిద్రాగ్ని టంకణం సైంధవం విషం,
పాఠాచ లాంగలీ వ్యోషం సర్వం ప్రత్యేక కర్షకమ్, 83
భావితం భృంగసారేణ దినైకం తంచ భక్షయేత్,
మాషం సూర్యరసోనామ *శుక్తికా సంజయేత్తతః. 84
పిప్పల్యాసహ నిర్గుండ్యాః క్వాథంచానుప్రపాయయేత్,
అష్టగుంజామితాభక్ష్యా విఖ్యాతా రసపర్పటీ. 85

---

* హిక్కావైస్వర్యకాసజిత్ = ఎక్కిళ్ళు, స్వరభంగము, శుక్తికాకాసము ^మను.

త్రికంటమూల శుంఠీచ వ్యాఘ్రాజాక్షీర సమోదకం,
క్షీరావశిష్టం తం క్వాథం సకణం పాయయేన్నిశి. (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, శుద్ధిచేసిన స్వర్ణమాక్షికము 3 భాగములు, అభ్రకభస్మము ౪ భాగములు, శుద్ధిచేసినతాళకము ౫ భాగములు- ఇటుల వీని నెల్ల నేకముజేసి యందు వస, చెంగల్వకోష్టు, పసపు చిత్రమూలము, టంకణక్షారము, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, చిరుబొద్ది, చన్నచర్లగడ్డ, త్రికటుకములు అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున గలిపి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము భావనజేసి మాషప్రమాణమును పన్నెండు పిప్పళ్ళు, వావిలియాకు అనువానికషాయముతోడ సేవించినను, లేక ౮ గురిగింజలయెత్తు రసపర్పటెని సేవించి పల్లేరువేళ్ళు, శొంఠి అనువానిని దంచి యందు మేకపాలు, మేకపాలకు సమముగ నుదకము పోసి పాలుశేషించువఱకు కషాయము కాచి యందు పిప్పలిచూర్ణమును గలిపి రాత్రులయందు త్రాగినను, శుష్కకాసము హరించును.

ఆమకాసలక్షణము

అతిశీతంచ కాసశ్చ దధ్యాహారవివర్జితః,
శిరోర్తి క్షీణతా తృష్ణా హ్యామకాసస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. కడుశీతలము, దగ్గు గలుగుట, పెరుగన్నమునం దిచ్ఛ లేకుండుట, తల నొచ్చుట, శరీరము కృశించుట, దప్పి గలుగుట- ఈలక్షణములు గలది ఆమకాస మని తెలియవలయును. (ఇది కష్టసాధ్యము.)

ఆమకాసమునకు చంద్రామృతరసము

శుద్ధసూతామృతం గంధం నేపాళంచ సమాంశకం,
అర్కమూలకషాయేణ మర్దితంచ త్రియామకమ్, 88
డోలాయంత్రే యామమాత్రం పాచితం చ సముద్ధరేత్,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్య మామకాసం నియచ్ఛతి. 89
అయం చంద్రామృతో నామ చంద్రనాథేన నిర్మితః,

తా. రసము, నాభి, గంధకము, నేపాళములు- వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో మూడుఝాములు మర్దించి ముద్దచేసి జిల్లేడువేళ్ళకషాయముచే డోలాయంత్రమున నొకఝామము వండి గురిగింజంతమాత్రలు జేసి ఎండించి యందొకదానిని సేవించిన ఆమకాసము హరించును. ఇది చంద్రనాథునిచే నిర్మింపఁబడియెను.

పాండుకాసలక్షణము

దేహేచ పాండురచ్ఛాయా రాత్రౌ శ్లేష్మసముద్భవః. 90
దివా శ్లేష్మవినాశశ్చ పాండుకాసస్య లక్షణం. (మతాంతరే

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట, పగటియందు దగ్గు లేకుండుట-ఈలక్షణములు గలది పాండుకాస మని దెలియవలయును.

పాండుకాసమునకు కాససంహారభైరవము

మృతసూతం సమంచాభ్రం హింగుళం విషతాళకమ్. 9
తుల్యంతుల్యం ఖల్వమధ్యే క్షిపేన్మర్ద్యం దినద్వయం,
హంసపాదికషాయేణ కుక్కుటీపుటపాచితమ్. 9
చూర్ణీకృతం చ తత్సమ్యక్ మాషమాత్రం ప్రదాపయేత్,
పాండుకాసవినాశస్స్యా త్సర్వకాసక్షయో భవేత్. 9
శ్రీమద్గహనసానాథేన కాససంహారభైరవః,
రసోఽయం నిర్మితో యత్నా ల్లోకరక్షణహేతవే. 9
(మాధవనిదానే

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిన నాభి, శుద్ధిచేసినతాళకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకు కషాయముతో రెండుదినములు మర్దించి కుక్కుటపుటం బిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణము జేసి మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన పాండుకాసము, సర్వకాసముం హరించును. ఇది గహనసాథునిచే లోకహితార్థమై నిర్మింపఁబడియెను.

కృష్ణకాసలక్షణము

రాత్రౌ శ్లేష్మప్రకోపశ్చ నిద్రాభోగవివర్జితః,
రాత్రౌ దుఃఖం చ కృష్ణత్వం కృష్ణకాసస్య లక్షణమ్. 9
(పూజ్యపాదీయే

తా. రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, రాత్రులయందు దుఃఖము గలుగుట, శరీరము నలుపుబారియుండుట-ఈలక్షణములుగల కృష్ణకాస మని తెలియవలయు.

కృష్ణకాసమునకు రసేంద్రఘుటిక

విషసూతాభ్రకం గంధం వ్యోషం హింగుళ సైంధవం,

లవంగం పిప్పలీమూలం తుల్యంతుల్యం విమర్దయేత్. 96
దినం హంసపదీద్రావైః కుక్కుటీపుటపాచితమ్,
చూర్ణీకృతం తతో దేయం మాషమాత్రం భిషగ్వరైః. 97
కృష్ణకాసం నిహంత్యాశు సర్వకాసం నియచ్ఛతి,

తా. శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిచేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసినగంధకము, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము, లవంగములు, మోడి- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముజేసి మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన కృష్ణకాసము, సర్వకాసములు శీఘ్రముగ హరించును.

శ్లేష్మకాసలక్షణము

శ్లేష్మప్రకోపితః కంఠ స్సతతం రోగవిగ్రహః. 98
దివారాత్రప్రకోపశ్చశ్లేష్మకాసం వినిర్దిశేత్, (బాహటే)

తా. కుతికలో తెమడకట్టుట, ఎల్లపుడు శరీరమున శ్లేష్మము వ్యాపించియుండుట, జేయుంబగలు దగ్గు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మవాత మని దెలియవలయును.

శ్లేష్మకాసమునకు బోళబద్ధరసము

రసభస్మ విషం తుల్యం బోళాద్యం ద్విగుణం మతమ్. 99
బోళతాళక పాఠాగ్నికర్కోటీ మాక్షీకం నిశా,
కంటకారీ యవక్షారం లాంగలీ జీర సైంధవమ్. 100
మధూకసారం సంచూర్ణ్యం సప్తాహం చార్ద్రకద్రవైః,
ఛాయాయాం భావయే త్పశ్చా త్సప్తాహం చిత్రకద్రవైః. 101
గుటికాబదరాకారా శ్లేష్మకాసాపనుత్తయే,
భక్షయే ద్బోలబద్ధోఽయం రసస్స్యాచ్ఛ్వాసపాండుజిత్. 102
కటుత్రయం పావకదేవదారు రాస్నావిడంగ త్రిఫలామృతానాం,
చూర్ణం సమాంశం సితయాసమేతం కాసంజయేద్విష్ణుగదేవదైత్యాన్.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిననాభి ఇవి సమభాగములు.- బోళము, శుద్ధిచేసిన * హరిదళము, చిరుబొద్ది, చిత్రమూలము, చేటిబీరవిత్తులు, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికము,

---

* హరిదళ మన తాళకము.

పసపు, ప్రాకుడు, యవక్షారము, చన్నచర్లగడ్డ, జీలకఱ్ఱ, సైంధవ లవణము, యష్టిమధు కము అనువానిచూర్ణము దినుసుకు రెండుభాగములు- ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో నేడుదినములు మర్దించి నీడ నెండించి పిదప ఏడుదినములు చిత్రమూల రసముతో భావనజేసి రేగుగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని త్రికటుకములు చిత్రమూలము, దేవదారు, దుంపరాష్ట్రము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు, తిప్ప తీగె అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి, దానికి సమముగ పంచదార గలిపి ఈయనుపానముతోడ సేవించిన "విష్ణుమూర్తియొక్క గదాయుధము దైత్యుల నిర్మూలము జేయుభంగి శ్లేష్మకాసము, శ్వాసము, పాండువు వీనిని నిర్మూలముజేయును.

దధికాసలక్షణము

శ్లేష్మోద్రేకశ్చ రోగేచ దధిభుక్తివివర్జితః,
రాత్రౌ శ్లేష్మా దివా నిద్రా దధికాసస్యలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. దగ్గు గలుగుట, పెరుగునం దిచ్ఛ లేకుండుట, రాత్రులయం దధికముగ దగ్గు పగటియందు నిద్ర గలుగుట- ఈలక్షణముగలది దధికాస మని తెలియవలయును.

దధికాసమునకు కాసవిధూననరసము

రస గంధక పిప్పల్యో హరీతక్యక్షవాసకం,
యష్ట్యుత్తరం సమంచూర్ణం బర్బరక్వాథభావితమ్, 105
ఏవం వింశతివారేణ భావయిత్వా విచూర్ణయేత్,
భక్షయే న్మధునాచైవ దధికాసం వినాశయేత్. 106
విధూననరసో హ్యేష మహాదేవేన భాషితః,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, పిప్పళ్ళు, కరక్కాయలు, గచ్చపల కులు, అడ్డసరము, యష్టిమధుకము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి వామింటాకు కషాయముతో ౨౦ మారులు భావనజేసి ఎండించి చూర్ణముజేసి మాడయెత్తును తేనెతో సేవించిన దధికాసము హరించును.

శ్లేష్మజిహ్వాక కాసలక్షణము

జిహ్వాచాపి సమండలా సపిటికా దేహేచ కండూర్భవేత్
తీక్ష్ణశ్లేష్మవివర్ణశీర్ణతనుతా పీడా హ్యసంభాషితా,
నిర్నిద్రత్వ మహర్నిశం చ చలతా కర్ణేచ బాధిర్యకం
ఏష శ్లేష్మకజిహ్వాకస్తు గదిత శ్చైవహ్యసాధ్యో భవేత్. 107

(ఆయుర్వేదే

తా. నాలుకయందు మండలములు, పొక్కులు గలుగుట, శరీరమున దురద గలుగుట, కఫము ఒగరుగ వెడలుట, శరీరము వివర్ణముగ శిథిలముగ నుండుట, మాటలాడుటకు శక్తిలేకుండుట, నిదురపట్టకుండుట, జేయింబగలు దిరుగుచుండుట, చెవులు వినరాకుండుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజిహ్వక కాస మని దెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

శిలాతాళకరసము

త్రికంటకరసైర్భావ్యం తాళకంచ మనశ్శిలా,
దినం వాసారసైః పిష్ట్వా వాలుకాయన్త్రంపాచితమ్. 108
ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య తత్తుల్యం చ కటుత్రయం,
నిర్గుండీమూలచూర్ణం చ త్ర్యూషతుల్యం విచూర్ణయేత్. 109
శిలా తాళరసో నామ్నా మాషైకం శ్లేష్మజిహ్వకే,
వైజయంతీజయాక్వాథ మాత్రకేనైవ కాసజిత్. 110
త్రిశూలీమూలజక్వాథ త్రికటోస్స్యాచ్చ కాసజిత్.
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అడ్డసరపాకురసముతో నొకదినము మర్దించి పల్లేరువేళ్ళరసముతో ఒకదినము భావనజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి సాంగ శీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ త్రికటుకచూర్ణము, త్రికటుకచూర్ణమునకు సమముగ వావిలివేళ్ళచూర్ణము గలిపి మర్దించి యందు మాషప్రమాణమును తక్కలి, కరక్కాయ - అనువాని కషాయములో తేనె గలిపి ఈయనుపానముతోడగాని లేక పల్లేరువేళ్ళకషాయములో త్రికటుకచూర్ణమును గలిపి ఈ యనుపానముతోడగాని సేవించిన శ్లేష్మజిహ్వకకాసము హరించును.

కంఠజిహ్వక కాసలక్షణము

గరళాజిహ్వికా శ్లేష్మావాంతి ర్మూర్ఛా పరిశ్రమః 111
నిద్రాభంగో విహారశ్చ కంఠజిహ్వకలక్షణం, (అశ్వినీనిఘంటౌ)

తా. నాలుక విషతుల్యముగ నుండుట, దగ్గు గలుగుట, వాంతి, మూర్ఛ, బడలిక గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, తిరుగులాడుచుండుట - ఈలక్షణము గలది కంఠజిహ్వక కాస మని దెలియవలయు.

భృంగరాజగుటికలు

భృంగరాజస్య పత్త్రంతుచూర్ణితం మధునా సహ, 112

పసపు, ప్రాకుడు, యవక్షారము, చన్నచర్లగడ్డ, జీలకఱ్ఱ, సైంధవ లవణము, యష్టిమధ కము అనువానిచూర్ణము దినుసుకు రెండుభాగములు- ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో నేడుదినములు మర్దించి నీడ నెండించి పిదప ఏడుదినములు చిత్రమూల రసముతో భావనజేసి రేగుగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని త్రికటుకములు చిత్రమూలము, దేవదారు, దుంపరాష్ణము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు, తిప్ప తీఁగె అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి, దానికి సమముగ పంచదార గలి ఈయనుపానముతోడ సేవించిన "విష్ణుమూర్తియొక్క గదాయుధము దైత్యుల నిర్మూలమ జేయుభంగి శ్లేష్మకాసము, శ్వాసము, పాండువు వీనిని నిర్మూలముజేయును.

దధికాసలక్షణము

శ్లేష్మోద్రేకశ్చ రోగేచ దధిభుక్తివివర్జితః,
రాత్రౌ శ్లేష్మా దివా నిద్రా దధికాసస్యలక్షణమ్. (మాధవనిదానే

తా॥ దగ్గు గలుగుట, పెరుగునం దిచ్ఛ లేకుండుట, రాత్రులయం దధికముగ దగ్గు పగటియందు నిద్ర గలుగుట- ఈలక్షణముగలది దధికాస మని తెలియవలయును.

దధికాసమునకు కాసవిధూననరసము

రస గంధక పిప్పల్యో హరీతక్యక్షవాసకం,
యష్ట్యుత్తరం సమంచూర్ణం బర్బరక్వాథభావితమ్, 10
ఏవం వింశతివారేణ భావయిత్వా విచూర్ణయేత్,
భక్షయే న్మధునాచైవ దధికాసం వినాశయేత్. 10
విధూననరసో హ్యేష మహాదేవేన భాషితః,

తా॥ శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, పిప్పళ్ళు, కరక్కాయలు, గచ్చపలు కులు, అడ్డసరము, యష్టిమధుకము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి వావింటాకు కషాయముతో ౨౦ మారులు భావనజేసి ఎండించి చూర్ణముజేసి మాడయెత్తును తేనెతో సేవించిన దధికాసము హరించును.

శ్లేష్మజిహ్వాక కాసలక్షణము

జిహ్వాచాపి సమండలా సపిటికా దేహేచ కండూర్భవేత్
తిక్తశ్లేష్మవివర్ణశీర్ణతనుతా పీడా హ్యసంభాషితా,
నిర్నిద్రత్వ మహర్నిశం చ చలతా కర్ణేచ బాధిర్యకం
ఏష శ్లేష్మకజిహ్వాకస్తు గదిత శ్చైషహ్యసాధ్యో భవేత్. 10

(ఆత్రేయే

తా. నాలుకయందు మండలములు, పొక్కులు గలుగుట, శరీరమున దురద గలుగుట, కఫము ఒగరుగ వెడలుట, శరీరము వివర్ణముగ శిథిలముగ నుండుట, మాటలాడుటకు శక్తిలేకుండుట, నిదురపట్టకుండుట, జేయింబగలు దిరుగుచుండుట, చెవులు వినరాకుండుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజిహ్వాక కాస మని దెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

శిలాతాళకరసము

త్రికంటకరసైర్భావ్యం తాళకంచ మనశ్శిలా,
దినం వాసారసైః పిష్ట్వా వాలుకాయంత్రంపాచితమ్. 108
ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య తత్తుల్యం చ కటుత్రయం,
నిర్గుండీమూలచూర్ణం చ త్ర్యూషతుల్యం విచూర్ణయేత్. 109
శిలా తాళరసో నామ్నా మాషైకం శ్లేష్మజిహ్వకే,
వైజయంతీజయాక్వాథ మాతుకేనైవ కాసజిత్. 110
త్రిశూలీమూలజక్వాథ త్రికటోస్స్వచ్ఛ కాసజిత్.
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అడ్డసరపాకురసముతో నొకదినము మర్దించి పల్లేరువేళ్ళరసముతో ఒకదినము భావనజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి పొంగ శీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ త్రికటుకచూర్ణము, త్రికటుకచూర్ణమునకు సమముగ వావిలివేళ్ళచూర్ణము గలిపి మర్దించి యందు మాషప్రమాణమును తక్కిలి, కరక్కాయ - అనువాని కషాయములో తేనె గలిపి ఈయను పానముతోడగాని లేక పల్లేరువేళ్ళకషాయములో త్రికటుకచూర్ణమును గలిపి ఈయనుపానముతోడగాని సేవించిన శ్లేష్మజిహ్వాకకాసము హరించును.

కంఠజిహ్వాక కాసలక్షణము

గరళా జిహ్వికా శ్లేష్మావాంతి ర్మూర్ఛా పరిశ్రమః 111
నిద్రాభంగో విహారశ్చ కంఠజిహ్వాకలక్షణం, (అశ్వినీనిఘంటౌ)

తా. నాలుక విషతుల్యముగ నుండుట, దగ్గు గలుగుట, వాంతి, మూర్ఛ, బడలిక గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, తిరుగులాడుచుండుట - ఈలక్షణము గలది కంఠజిహ్వాక కాస మని దెలియవలయు.

భృంగరాజగుటికలు

భృంగరాజస్య పత్రంతుచూర్ణితం మధునా సహ. 112

గోళకం ధారయే ద్వక్త్రే కంఠజిహ్వాం వినాశయేత్,

తా. గుంటగలగరాకుచూర్ణములో తేనె గలిపి ముద్దజేసి దానిని నోటిలో నునిచికొని రసముమ్రింగుచుండిన కంఠజిహ్వాకకాసము హరించును.

దంతీధూమపానము

దంతిమూలస్య ధూమం వా నిర్గుండీంచాపి యోజయేత్. 113
కంఠజిహ్వాం నిహంత్యేవ ధూమపానేన తత్క్షణాత్,

తా. నేలదంతివేళ్ళనుగాని, వావిలియాకునుగాని ఎండించి చూర్ణముజేసి అగ్నిలో వైచి పొగను పానముజేసిన తత్‌క్షణమున కంఠజిహ్వాకకాసము హరించును.

ఉపజిహ్వాకకాసలక్షణము

జిహ్వోపరి తథా జిహ్వా ప్యన్నక్షీణ స్తథైవచ. 114
రాత్రౌ శ్లేష్మప్రకోపశ్చా ప్యుపజిహ్వాకలక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. నాలుకపై నాలుక మొలచినట్లుండుట, అన్నమును భుజించుటకు శక్తి లేకుండుట, రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఉపజిహ్వాకకాస మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై కృష్ణకాసమునకుఁ జెప్పఁబడిన రసేంద్రగుటికను ఆరునెలలు సేవింపవలయును. మఱియు ఉపజిహ్వాకకాసము పురుషునికి జనించినయెడల కుడిచన్ను మొనకు మూడువ్రేళ్ళక్రింద చంకలో రక్షవేయవలయును. స్త్రీకైనయెడల ఎడమచన్ను మొనకు మూడువ్రేళ్ళక్రింద చంకలో రక్షవేయవలయును. లేక చిత్రమూలపువేళ్ళచెక్కను దెచ్చి కట్టగగట్టి దానిపై కొట్టిలపిండిని మెత్తి దానిపై రావియాకులవిస్తరిని పొదిగి దానిపై పుట్టమన్ను మెత్తి ఎండించి పుట్టమన్ను ఇటికె నగువఱకు పుటంబిడి దీసి యందలిపిండిని ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన నాలుగుమాసములలో ఉపజిహ్వాకకాసము హరించును.

జిహ్వాకకాసలక్షణము

శ్లేష్మలేపశ్చ జిహ్వాయాః క్షీణవాక్కృశతా తథా. 115
నిద్రాహాని ర్నిశి శ్లేష్మా జిహ్వాకాసస్య లక్షణం, (చరకే)

తా. నాలుక కఫముచే పూయంబడినటు లుండుట, మాటలాడుటకు శక్తి లేకుండుట, శరీరము కృశించుట, నిదుర పట్టకుండుట, రాత్రులయందు దగ్గుగలుగుట-ఈలక్షములుగలది జిహ్వాకకాసమని తెలియవలయు.

జిహ్వాకకాసమునకు నీలకంఠరసము

సూతకం గంధకం లోహం విషం చిత్రకపత్రకమ్. 116

వరాంగం రేణుకా ముస్తా గ్రంథికం నాగకేసరమ్,
ఫలత్రికం త్రికటుకం శుల్బం తుల్యం తథైవచ. 117
ఏతాని సమభాగాని గుడో ద్విగుణముచ్యతే,
సంమర్ద్య గుటికాం కృత్వా భక్షయే చ్చణమాత్రకమ్. 118
జిహ్వాకాసే తథాగుల్మే ప్రమేహే విషమజ్వరే,
మూత్రకృచ్ఛ్రే మూఢగర్భే వాతరోగేచ దారుణే. 119
నీలకంఠరసో నామ శంభునా నిర్మితస్స్వయమ్,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిన నాభి, చిత్రమూలము, ఆకుపత్రిక, లవంగములు, రేణుకలు, తుంగముస్తెలు, మోడి, నాగకేసరములు, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, తామ్రభస్మము ఇవి సమభాగములు-వీనికన్నిటికి రెండింతలు బెల్లము- ఇటుల నేకముచేసి బాగుగ మర్దించి సెనగలంతమాత్రలు జేసి సేవించిన జిహ్వాకాసము, గుల్మము, ప్రమేహము, విషమజ్వరములు, మూత్రకృఛ్రము, మూఢగర్భము, దారుణమైన వాతరోగము- వీనిని హరింపజేయును ఈనీలకంఠరసమును ఈశ్వరుఁడు స్వయముగ గల్పించెను.

ఊర్ధ్వకాసలక్షణము

ఆకర్షణంచ తీవ్రేణ వాయునా శ్లేష్మణ స్తథా. 120
మహా మేఘూశ్శత్రవస్స్యూర్ధ్వ శ్లేష్మప్రపీడితః, (చరకే)

తా. తీవ్రమైనవాతము శ్లేష్మము నాకర్షించుట (అనఁగా ఉబ్బసము గలుగుట), మేఘము లావరించియుండునపుడు మిక్కుటముగ ఉబ్బసముగలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఊర్ధ్వకాస మని తెలియవలయును. (దీనినే కొందఱు మేఘరంజి యనియు వచించెదరు.)

ఊర్ధ్వకాసమునకు కాసకేసరివటికములు

గంధం త్రికటుకం చాభ్రం రోహిణీ తాళకం సమమ్. 121
పంచకోలకషాయేణ మర్దయే ద్దివసత్రయం,
ఘూషయే ద్భూధరే పాచ్యం సాంగశీతం సముద్ధరేత్, 122
మధునాచానుపానేన హన్త్యూర్ధ్వకాసం వినశ్యతి,

తా. శుద్ధిచేసినగంధకము. త్రికటుకములు, అభ్రకభస్మము, కటుకరోహిణి, శుద్ధిజేసినతాళకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పంచకోలకషాయ

ముతో మూడుదినములు మర్దించి మూసలో నునిచి చీలమన్ను లేపనము జేసి భూధర యంత్రమున పుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి గురిగింజంతయెత్తును తేనెతో ఒకసంవత్సరము సేవింపుచుండిన ఊర్ధ్వశ్వాసము (అనఁగా ఉబ్బసము) హరించును.

ఊర్ధ్వశ్వాసమునకు అంకోలాదిచూర్ణము

అంకోలస్య పలాన్యష్టౌ త్రిగుణైర్మరిచైస్సహ. 123
తథాలిహ్యాచ్చ తచ్చూర్ణం మధునా చోర్ధ్వశ్వాసకే,

తా. ఊడుగచెక్క ౮ పలములు, మిరియాలు ౨౪ పలములు - వీనిని దంచి చూర్ణముజేసి తేనెతో సేవించిన ఉబ్బసము హరించును.

ఆ. ఉసిరికాయపప్పు నొప్పగునల్లేరు
సిందురంబుఁ గూర్చి చెలువు మీఱ
దాని నొక్కరేడు పూని సేవించిన
సకలరోగసమితి సమసిపోవు. (బాహటము)

క. బలురక్కసి నల్లేరును
జెలువుగ మఱి యుప్పుఁ గూర్చి సేవించినచో
నెలపాలు మేఘరంజిని
కులమెల్లను వేగ నడఁచు గోపతిగమనా.

ఆ. సొంటి పంచదార సున్నపురాళ్ళలో
బట్ట ముల్లెఁ గట్టిపెట్టి నీరు
వోసి వండి దించి పూని సిందూరంబు
సేవఁ జేయ మాను శీఘ్రముగను.

శ్లేష్మభంగాళిలక్షణము

ఆవిః శ్లేష్మలః కంఠా దంగే పీతం చ నేత్రయోః. 124
బాధిర్యం శ్లేష్మణాప్రోక్తం భ్రమ మూర్ఛా శ్రమ క్లమాః,
స్యాద్రూపం శ్లేష్మణా జిహ్వా భంగాళిశ్లేష్మకే తథా. (అన్యశాస్త్రే)

తా. నోట మేక తెమడవలె వెళ్ళుట, శరీరము నేత్రములు పచ్చగ నుండుట, శ్లేష్మ ప్రకోపమువలన చెవుడు గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛ, శ్రమ, ఆయాసము గలుగుట, నాలుక శ్లేష్మముతో పూయంబడినటు లుండుట - ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మ భంగాళి యని తెలియవలయును.

సర్వకాసములకు స్వర్ణభూపతి

శుద్ధసూతం సమం గంధం మృతశుల్బం తయోస్సమమ్,
అభ్ర లోహకయోర్భస్మ కాంతభస్మ సువర్ణజమ్. 126
రాజతం చ విషం సామ్యక్పృథక్స్నాతసమం భవేత్,
హంసపాదీరసైర్మర్ద్యం దినమేకం వటీకృతమ్. 127
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య మృదా సంలేపయేద్బహిః,
శుష్కా సా వాలుకాయంత్రే శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 128
చతుర్గుంజామితం దేయం పిప్పల్యార్ద్రద్రవేణతు,
క్షయం త్రిదోషజం హంతి సన్నిపాతాం స్త్రయోదశ. 129
ఆనువాతం ధనుర్వాతం శృంఖలావాతమేవచ,
ఆఢ్యవాతం పంగువాతం కఫవాతాగ్నిమాంద్యనుత్. 130
కటీవాతం సర్వశూలం నాశయేన్నాత్ర సంశయః,
గుల్మశూలముదావర్తం గ్రహణీమతిదుస్తరామ్. 131
ప్రమేహ ముదరం సర్వా మశ్మరీం మూత్రవిడ్గ్రహం,
భగందరం సర్వకుష్ఠం విద్రధిం మహతీం తథా. 132
శ్వాసం కాస మజీర్ణంచ జ్వర మష్టవిధం తథా.
కామిలాం పాండురోగం చ శిరోరోగం చ నాశయేత్. 133
అనుపానవిశేషేణ సర్వరోగా న్వినాశయేత్,
యథా సూర్యోదయే నశ్యేత్తమస్సర్వగతం తథా. 134
సర్వరోగవినాశాయ సర్వేషాం స్వర్ణభూపతిః, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము ౧ భాగము, తామ్రభస్మము ౨ భాగములు, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, కాంతభస్మము, స్వర్ణభస్మము, రజతభస్మము, శుద్ధిచేసినవసనాభి- ఇవి దినుసొకటింటి కొక్కొకభాగము- ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి దానిపై చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రములో నునిచి మందాగ్నితో మెల్లగవండి సాంగశీతలమున దీసి నాలుగు గురిగింజలయెత్తుచు పిప్పళ్లు, అల్లపురసము అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన సన్నిపాతక్షయము, ౧౩ సన్నిపాతములు, ఆనువాతము, ధనుర్వాతము, శృంఖలావాతము, ఆఢ్యవాతము, పంగువాతము, కఫవాతము, అగ్నిమాంద్యము, కటివాతము, సర్వశూలలు,

గుల్మశూల, ఉదావర్తము, కడుబలిష్ఠమయిన గ్రహణీరోగము, ప్రమేహము, సర్వ ఉదరరోగములు, అశ్మరీరోగము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, మలబద్ధము, భగందరము, సర్వ కుష్ఠములు, బలిష్ఠమైన విద్రధులు, శ్వాసము, కాసము, అజీర్ణము, ఆ విధములైన జ్వరములు, కామిల, పాండురోగము, శిరోరోగము, "సూర్యోదుదయించుటవలన అంధకారము నశించుభంగి" నిస్సంశయముగ నశించుటయేగాక అనుపానవిశేషములవలన సర్వరోగముల నశిరెష్టు జేయును.

శ్లేష్మభంగాళీ కాసమునకు నిదిగ్ధికాదిచూర్ణము

నిదిగ్ధికామూలకాస్థికం చ హింగూషణాభ్యాంమధునాచయుక్తాం,
లిహ్యన్నరశ్వాసనపీడితశ్చశ్లేష్మాళిభంగం వినిహంతి శీఘ్రమ్, 136

తా. రామములకపండు, ఉసిరికపప్పు, ఇంగువ, పిప్పళ్లు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణ చేసి తేనెతో సేవించిన మూలరోగము, శ్లేష్మభంగాళికాసము శీఘ్రముగ హరించును.

కుష్ఠకాసలక్షణము

అత్యర్థ(ఫ్ర)తో(ఽ)ప్యనాకారో ప్యంగవైకల్యదుఃఖితా,
కండూశ్చ దేహపాండుశ్చ శ్లేష్మకుష్ఠస్య లక్షణమ్. 137

(మాధవనిదానే)

తా. ఉలికిపడుట, ఆకారముచెడుట, అంగములు నొచ్చుట, శరీరమున దురద గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది కుష్ఠకాస మని తెలియవలయును.

కుష్ఠకాసమునకు అగ్నిరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం శిఖీ తుత్థంచ టంకణమ్,
దరదం తాళకంచైవ సమభాగాని కారయేత్, 138
పునర్నవామూలరసై ర్మర్దితం ప్రహరత్రయమ్,
పాచయే ద్యామమాత్రంతు డోలాయంత్రేచ బుద్ధిమాన్. 139
గుంజాద్వయం తథా నిత్యం శ్లేష్మకుష్ఠవినాశనః,
భక్షయేన్మధునా హంతి కాసమగ్నిరసోహ్వయమ్. 140

(రసరత్నాకరే)

తా. రసము, గంధకము, మైలుతుత్తము, వెలిగారము, ఇంగిలీకము, తాళకము- వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గలిజేరువేళ్ళరసముతో మూడు

ఝాములు మర్దించి గలిజేరువేళ్ళరసముతో డోలాయంత్రమున నొకఝాము వండి రెండుగురిగింజలయెత్తును తేనెతో ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన కుష్ఠకాసము హరించును.

సర్వకాసములకు క్షుద్రాదిలేహ్యము

వ్యాఘ్రీశతంస్యా దభయాశతంచ ద్రోణేజలస్యప్రపచేత్కషాయమ్,
తులాప్రమాణేన గుడేన యుక్తం పక్వాభయాభి స్సహతాభిరత్ర.
శీతేక్షిపేత్తన్మధునః పలాని పలానిచత్రీణికటుత్రయస్య,
త్వక్పత్రకైలాగరుకేసరాణాం చూర్ణాత్పలంచేతి విదేహదృష్టః. 142
క్షుద్రావలేహః కఫజాన్వికారాన్ సశ్వాసశోషానపి పంచకాసాన్,
హిక్కాముహోరోగమపస్మృతించ హత్వా వివృద్ధిం కురుతేనలస్య.
(మాధవనిదానే)

తా. నేలములకవేళ్ళు ౧౦౦ పలములు, కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు - ఈ రెంటిని చిదియగొట్టి ద్రోణప్రమాణము నీళ్లు పోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు ప్రాతబెల్లము ౧౦౦ పలములు గలిపి పైకషాయములోని కరక్కాయల నిందువైచి పక్వముజేసి చల్లారినపిదప యందు తేనె ౬ పలములు, త్రికటుక చూర్ణము 3 పలములు, లవంగపట్ట, ఆకుపత్రిక, ఏలకులు, అగరు, నాగకేసరములు అనువానిచూర్ణము దినుసునొక్కొక పలముచొప్పున గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవింపుచుండిన శ్లేష్మరోగములు, ౫ శ్వాసములు, శోష, ౫ కాసములు, ఎక్కిళ్లు, రొమ్మునొప్పి, అపస్మారము వీనిని నశింపజేసి అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయును.

సర్వకాసములకు మహాక్షుద్రాదిలేహ్యము

వ్యాఘ్రీమూలం తులాచైవ పంచకోలం తదర్ధకం,
తదర్ధం గ్రంథికంచైవ భార్ఙ్గి రాస్నా పృథక్పలమ్. 144
హరీతక్యా శ్శతంచైవ ద్వికుంభం జలమేవచ,
వాసాభృంగం చ నిర్గుండీ కురంట క్షుద్రమేవచ. 145
స్వరసం ప్రస్థ మేకైకం ప్రస్థం గో ఛాగమూత్రయోః,
పురాణగుడమాదాయ తులామేకాం నిధాపయేత్. 146
త్రికటు త్రిఫలా గ్రంథి చాతుర్జాతకసైంధవం,
ద్విక్షారం పంచలవణం టంకణం రామఠం పృథక్. 147
పలంపలం వినిక్షేప్యం కాసానాం వింశతిం జయేత్,
మహాక్షుద్రాదికోనామ లేహ్యరాజో నసంశయః. (మతాంతరే)

తా. నేలములకవేళ్లు ౧౦౦ పలములు, [1]పంచకోలములు ౫౦ పలములు, మోడి ౨౫ పలములు, గంటుభారంగి, దుంపరాష్నము - ఇవి దినుసుకొక్కొక పలము, కర క్కాయలబెరడు ౧౦౦ పలములు - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి ౨ కుంభముల నీళ్లు పోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి అందు అడ్డసరపాకు, గుంటగలగరాకు, వావిలి యాకు, ములుగోరింటాకు, నేలములకవేళ్ళు అనువానిరసముల దినుసొకటింటి కొక్కొక ప్రస్థము, ఆవుపంచితము, మేకపంచితము దినుసుకొక్కొక ప్రస్థము, ప్రాతబెల్లము ౧౦౦ పలములు గలిపి పక్వంబగునపు డందు త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, మోడి, [2]చాతు ర్జాతకములు, సైంధవలవణము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, [3]పంచలవణములు, వేల్చినవెలి గారము, పేల్చినయింగువ అనువానిని దినుసుకొక్కొక పలము చొప్పున గలిపి లేహ్యాపక్వ ముగ వండి దించుకొని సేవించిన ౨౦ కాసములు హరించును. ఇది సర్వలేహ్యములలో శ్రేష్ఠంబైనది.

మేఘరంజిదగ్గునకు చికిత్స

క. చేదయినబీరవిత్తుల, మోదంబున వేడినీళ్ళ ముద్ధగనూరన్
వేదన నొందక త్రాగిన, భేదించును మేఘరంజి పీనసమానున్. 148

తా. శరీరదార్ఢ్యముగలవారు ౨౧ చేదుబీరవిత్తులగాని, లేక ౧౬ చేదుబీరవిత్తుల గాని, ఉష్ణోదకముతో నూరి ఉబ్బసము గలిగినప్పుడు త్రాగిన వమనంబులై విత్తులు పడును. పిదప శొంఠియుక్తముగ మజ్జిగయన్నమును భక్షించిన వాంతులు నిలుచును.

అసాధ్యశ్లేష్మరోగోపద్రవములు

కపాల జిహ్వికా శూలం జ్వరః పాండుశ్చ నేత్రయోః,
రోమహర్షః ప్రతిశ్వాసోఽప్యసాధ్యో నాస్తి భేషజమ్. 149

(ఆయుర్వేదే)

తా. కపాలము నాలుక శూలించుట, జ్వరము గలుగుట, నేత్రములు పాండుర వర్ణముగ నుండుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట, మిక్కుటముగ శ్వాసము గలుగుట - ఈలక్షణములు గల కాసరోగి జీవించుట దుర్లభ మని తెలియవలయును

---

1 పంచకోలము లన పిప్పలి, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి. 2 చాతుర్జాతకము లన ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు. 3 పంచ లవణము లన సైంధవలవణము, కాచలవణము, సముద్రలవణము, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము.

కాసములకు కదళీఫలయోగము

వికారశ్శ్లేష్మణా జాతే భక్షయేత్కదళీఫలం,
మర్దితై ర్మరిచైస్సార్థం హంతి శ్లేష్మచిరంతనమ్. 150

తా. అరటిపండులో మిరియపుచూర్ణము గలిపి సేవించిన దీర్ఘకాలముగ నుండు కాసరోగములు హరించును.

కాసరోగములయందు పథ్యము

శాలిషష్టిక గోధూమ మాష ముద్గ కుళుత్థకాః,
ఛాగాద్యాః పయోఘృతం బింబీ వార్తాకం బాలమూలకమ్. 151
కాస మర్దక జీవంతి వాస్తుకం బీజపూరకం,
గోస్తనీ లశునం లాజా వ్యోష ముష్ణోదకం మధు. 152
పథ్య మేతద్యథా దోష ముక్తం కాసగదాతురే,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ౬౦ దినములకు ఫలించిన ధాన్యము, గోధుమలు, మినుములు, పెసలపప్పు, ఉలవలు, మేకపాలు, మేకనెయ్యి, దొండకాయ, లేతవంకాయ, లేతముల్లంగి, కసివెంద, పాలకూర, చక్రవర్తుకూర, మాదీఫలము, ద్రాక్షపండు, వెల్లుల్లి, పేలాలు, త్రికటుకములు, ఉష్ణోదకము, తేనె - ఇవి కాసరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పటోల మిసి ఝిల్లీక వాస్తుకం బాలమూలకమ్.
ఝురసీ తిక్తకంచైవ బాలంచ కదళీఫలం,
కుటజం పక్వకూశ్మాండం కషాయ కటు తిక్తకమ్. 154
మధూకం తండులీయంచ పయో వింశతికాసినాం,
(మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, పిన్నసదాప, కొయ్యతోటకూర, చక్రవర్తుకూర, లేతముల్లంగి, చాతలాసికూర, చేతిబీర, లేతఅరటికాయ, కొడిసెకాయ, ముదురు గుమ్మడుకాయ, ఒగరు, కారము, చేదుగలపదార్థములు, ఇప్పపువ్వు, చిఱ్ఱికూర, పాలు - ఇవి ౨౦ కాసములయందు పథ్యకరంబులు.

కాసరోగములయం దపథ్యము

మైథునం స్నిగ్ధ మధురం దివా స్వాపః పయో దధి. 155
పిష్టాన్నం పాయసాదీని కాసీధూమంచ వర్జయేత్, (ఆయుర్వేదే)

తా. స్త్రీసంగమము, జిగట గల పదార్థములు, మధుర పదార్థములు, పగ యందు నిద్రించుట, పాలు, పెరుగు, పిండివంటకములు, పాయసము మొదలగునవి, పొగయం దుండుట - ఇవి కాసరోగములయం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటంజేసి వీని నివర్తింపవలయును.

మత్స్యాలాబు చ వార్తాకం కందామ్లం తిలతైలకమ్. 156
ఉపోతకీ దధి క్షీరం మాహిషం శుష్కరూక్షకం,
తథా వింశతికాసేషు త్యజే ద్ద్రవ్యాణి బుద్ధిమాన్. 157
(మాధవనిదానే)

తా. మత్స్యములు, [1]అనుపకాయ, వంకాయ, కందగడ్డ, పులుసు, నూనె, బచ్చలికూర, బఱ్ఱె పెరుగు, బఱ్ఱెపాలు, ఎండిన ద్రవ్యములు, రూక్షపదార్థములు - ఇవి ౨౦ కాసములయం దపథ్యకరంబులు. కావున వీనిని వర్జింపవలయును.

[2]శ్వాసనిదానము

మహోర్ధ్వచ్ఛిన్నతమక క్షుద్రభేదైస్తు పంచధా,
భిద్యతే సమహావ్యాధి శ్శ్వాసయేకోఽపి శేషతః. 158
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఒకశ్వాసరోగమే మహత్తు, ఊర్ధ్వము, ఛిన్నము, తమకము, క్షుద్రము అన నైదువిధంబులుగ నగును.

శ్వాసరోగపూర్వరూపములు

ప్రాగ్రూపం తస్య హృత్పీడా శూల మాధ్మాన మేవచ,
ఆనాహో వక్త్రవైరస్యం శంఖనిస్తోదఏవచ. 159

తా. హృదయమున పీడ, శూల గలుగుట, కడు పుబ్బుట, కడు పీడ్చుట, నోరు చేదుగ నుండుట, కణతయందు బొడుచునటుల పీడ గలుగుట-ఇవి శ్వాసరోగమునకు పూర్వరూపంబులు.

మహాశ్వాసలక్షణము

ఉద్ధూయమానవాతోయ శ్శబ్దవద్దుఃఖితో నరః,
ఉచ్చైశ్శ్వసితి సంరుద్ధో మత్తర్షభ ఇవానిశమ్. 160
ప్రణష్టజ్ఞానవిజ్ఞాన స్తథా విభ్రాంతలోచనః,
విస్తబ్ధాక్ష్యాననో బద్ధ మూత్రవర్చా విశీర్ణవాక్. 161

1 అనుపకాయ అనగా-సొరకాయ. 2 శ్వాస మనఎగయూపిరి.

దీనః ప్రశ్వసితంచాస్య దూరా ద్విజ్ఞాయతే భృశం,
మహాశ్వాసోపసృష్టస్తు క్షిప్రమేవ విపద్యతే. (మాధవనిదానే) 162

తా. వాతము పైకి ఈడువఁబడుటవలన మనుజుఁడు కడుదుఃఖితుఁడై " మదించిన వృషభమును బంధించుటవలన గొప్పశబ్దమును చేయునాడ్కి " శ్వాసమును విడుచుచు ఱేయుంబగలు శ్వాసమువలన పీడితుఁడుగ నుండుట, శాస్త్రము, శాస్త్రార్థనిశ్చయము నశించుట, ఒకానొకపుడు నేత్రములు తిరుగుట, నేత్రములు, నోరు తెరచికొని జడముగ నుండుట, జలమలాదులు వెడల కుండుట, మాట్లాడుటకు శక్తి లేకుండుట, లేక మాట్లాడినను హీనస్వరముగ మాటలాడుట, మనస్సు ఖిన్నంబగుట, దూరముగ నుండునపుడే శ్వాసవేగము తెలియవచ్చుట - ఈలక్షణములు గలది మహాశ్వాస మని తెలియవలయును. ఇది గలవాడు నశించును.

ఊర్ధ్వశ్వాసలక్షణము

ఊర్ధ్వం స్వసితియో దీర్ఘం నచ ప్రత్యాహరత్యధః,
శ్లేష్మావృతముఖస్రోతాః క్రుద్ధగంధవహార్దితః. 163
ఊర్ధ్వదృష్టి ర్విపశ్యంశ్చ విభ్రాంతాక్షఇత స్తతః,
ప్రముహ్య న్వేదనా ర్తశ్చ శుష్కాస్యోఽరతిపీడితః. (ఆయుర్వేదే)

తా. దీర్ఘకాలమువఱకు ఊర్ధ్వశ్వాసము వెడలుచుండుట, ఊర్ధ్వశ్వాసమును దించుటకు శక్తి లేకుండుట, నోరు, నేత్రములు, నాసికారంధ్రములు, కర్ణరంధ్రములు కఫముచే నడ్డగింపంబడుట, వాతప్రకోపమువలన పీడితుఁడై పొడవుగజూచుచు చంచలమైన దృష్టితో ఇటు అటు చూచుట, మూర్ఛ, వేదన అనువానివలన కడుపీడితుఁడుగ నుండుట, నోరెండుట, ఎల్లపుడు దేనియందు దాసక్తిలేకుండుట - ఈలక్షణములు గలది ఊర్ధ్వశ్వాస మని తెలియవలయును.

శ్వాసాధోముఖనిషేధకారణము

ఊర్ధ్వశ్వాసే ప్రకుపితే హ్యధశ్శ్వాసో నిరుధ్యతే,
ముహ్యతస్తామ్యతశ్చోర్ధ్వం శ్వాసస్తస్యైవ హంత్యసూన్. 165

తా. ఊర్ధ్వశ్వాసము ప్రకోపించుటవలన అధశ్శ్వాసము నడ్డగింపబడును. (అనఁగా హృదయమునందే నడ్డగింపంబడు ననుట) లేక శ్వాస మనఁగా నధోముఖమును జెందకుండును. దానివలన రోగి మోహమును, బడలికను జెందును. ఈయూర్ధ్వశ్వాసను ప్రాణముల హరింపంజేయును.

ఛిన్నశ్వాసలక్షణము

యస్తు శ్వసితి విచ్ఛిన్నం సర్వప్రాణేన పీడితః,
సవాశ్వసితి దుఃఖార్తో మర్మచ్ఛేదరుగర్దితః. 166
ఆనాహ స్వేద మూర్ఛార్తో దహ్యమానేన వస్తిరా,
విప్లుతాక్షః పరిక్షీణ శ్శ్వసన్ రక్తైకలోచనః. 167
విచేతాః పరిశుష్కాస్యో వివర్ణః ప్రలపన్నరః
ఛిన్నశ్వాసేన విచ్ఛిన్న స్సశీఘ్రం విజహాత్యసూన్. 168

తా. నిలిపి నిలిపి శ్వాసములు విడుచుట, శక్తికొలఁదిశ్వాసమును విడువయత్నించి నను సాధ్యపడ కుండుట, లేక క్లేశమును జెంది శ్వాసమును విడుచుట, అవ్వుల్లో గొడ్డలితో భేదించునటుల పీడ గలుగుట, కడుపుబ్బరము, చెమట, మూర్ఛ అనువానితో పీడింపఁబడుట, పొత్తికడుపునందు మండుట, నేత్రములను గిరగిర త్రిప్పుట, లేక సత్వహీనుఁడై నేత్రములు చలింపక నిట్ట బొడిచికొనుట, శ్వాసమును పలుమారు విడుచుటవలన క్షయించుట, ఒకనేత్రము ఎఱ్ఱగ నుండుట, మనస్సు ఖిన్న మగుట, నోరెండుట, కాంతి చెడుట, వదరుట, సంధిబంధములు శిథిలంబు లగుట-ఈలక్షణములు గలది ఛిన్నశ్వాసమని తెలియవలయును. ఇది గలవాఁడు కడుశీఘ్రముగ ప్రాణముల విడుచును.

తమకశ్వాసలక్షణము

ప్రతిలోమం యదావాయు స్స్రోతాంసి ప్రతిపద్యతే.
గ్రీవాంశిరశ్చ సంగృహ్య శ్లేష్మాణం సముదీర్యచ. 169
కరోతి పీనసం తేన నిరుద్ధో ఘుర్ఘురం తథా,
అతీవ తీవ్ర వేగంచ శ్వాసం ప్రాణప్రపీడకమ్, 170
ప్రతామ్యతి సవేగేన త్రస్యతే సన్నిరుద్ధ్యతే,
ప్రమోహం కాసమానశ్చ సగచ్ఛతి ముహుర్ముహుః. 171
శ్లేష్మణ్యముచ్యమానేతు భృశం భవతి దుఃఖితః,
తస్యైవచ విమోక్షాంతే ముహూర్తం లభతే సుఖమ్. 172
తథాస్యోర్ధ్వం సతేకంఠః కృచ్ఛాచ్ఛక్నోతి భాషితుం,
సచాపి నిద్రాం లభతే శయాన శ్శ్వాసపీడితః. 173
పార్శ్వే తస్యావగృహ్ణాతి శయానశ్య సమీరణః,
ఆసీనో లభతే సౌఖ్య ముష్ణంచైవాభినందతి 174
ఉచ్ఛ్రితాక్షో లలాటేన స్విద్యతా భృశమార్తిమాన్,

విశుష్కాస్యో ముహుశ్శ్వాసో ముహుశ్చైవావధమ్యతే. 175
మేఘాంబుశీతప్రాగ్వాతై శ్లేష్మలైశ్చ వివర్ధతే,
సయాప్యస్తమకశ్వాస స్సాధ్యోవాస్యాన్నవోద్ధితః. (చరకే) 176

తా. వాతము మెడ, శిరము అనువాని నాశ్రయించి అధోముఖముగ స్రోతో మార్గములం జెంది కఫమును ప్రకోపింపంజేసి కఫమువలన నడ్డగింపఁ బడినదై పడిసెమును, గొంతులో గురగురశబ్దమును గలుగంజేయుచు కడుతీవ్రవేగయుక్తమైనహృదయ ప్రపీడకమైన శ్వాసమును గలుగంజేయుట, దాని వేగమువలన మోహమును జెంది మిక్కుటముగ దుఃఖించుట, నిశ్చేష్టితుం డగుట, పలుమారు దగ్గుటవలన మోహమును జెందుట, కఫము వెడలకుండునపుడు కడుపీడం జెందుట, కఫము వెడలిన పిదప కొంత కాలము సుఖముగ నుండుట, మరల కంఠములో కఫము చేరుటవలన దురద గలుగుట, కడుకష్టముచే మాటలాడుట, శ్వాసపీడవలన పరుండినను నిదుర రాకుండుట, పరుండి యుండినను వాతము ఇరుపార్శ్వముల నీడ్చుట, కూర్చుండియుండిన సుఖముగ నుండుట, ఉష్ణపదార్థసేవనవలన సంతోషముం జెందుట, కం ఠ్లుబ్బుట, నుదుట చెమటపట్టుటవలన కడుపీడం జెందినటుల తోఁచుట, నోరెండుట, పలుమారు శ్వాసము వెడలుట, ఏనుగుపై గూర్చుండియుండువాని శరీరము కదలునటుల పలుమారు కదలుట, మేఘములు, వర్షము, చలి, తూర్పుగాలి, కఫకరపదార్థసేవన అనువానివలన శ్వాసము వృద్ధిం జెందుట-ఈ లక్షణములు గలది తమకశ్వాసమని తెలియవలయును. ఇది యాప్యము. నూతనముగ జనించిన సాధ్యము.

క్షుద్రశ్వాసలక్షణము

రూక్షాయాసోద్భవః కోష్ఠే క్షుద్రోవాత ముదీరయేత్,
క్షుద్రశ్వాసోనసోత్యర్థం దుఃఖేనాంగప్రబాధకః. 177
హినస్తి నసగాత్రాణి నచ దుఃఖో యథేతరే,
సచ భోజనపానానాం నిరుణద్ధ్యుచితాంగతిమ్. 178
నేంద్రియాణాం వ్యథాంచాపి కాంచిదాపాదయేద్రుజం,

తా. రూక్షపదార్థసేవన, ఆయాసము వీనివలన ఒకింత శ్వాసము జనించి కోష్ఠగత వాతము నూర్ధ్వముగ జేసి కడుదుఃఖమును, శరీరమున కెవ్విధమైన బాధను, ప్రాణవియోగమును, ఊర్ధ్వశ్వాసాదులయందు గల దుఃఖములును గలుగంజేయక భోజనపానాదికముల గతిని నిరోధింపక, ఇంద్రియముల కెవ్విధమైన వ్యథయును గలుగంజేయక నుండునది క్షుద్రశ్వాస మనంబడును.

శ్వాససాధ్యాసాధ్యావిచారము

ససాధ్యఉక్తో బలిన స్సర్వేచావ్యక్తలక్షణాః. 179
క్షుద్రస్సాధ్యతమ స్తేషాం తమకః కృచ్ఛ్రఉచ్యతే,
త్రయశ్శ్వాసా న సిధ్యంతి తమకో దుర్బలస్యచ. (ఆయుర్వేదే) 180

తా. క్షుద్రశ్వాసము సాధ్యము. మఱియు సత్వముగలవానియొక్క మహాశ్వాసాదులు అల్పలక్షణయుక్తంబులుగనుండిన సాధ్యంబు. అందు క్షుద్రశ్వాసము కడు సాధ్యంబు. మఱియు తమకశ్వాసము కష్టసాధ్యంబు. మహత్తు, ఊర్ధ్వము, ఛిన్నము అను నీమూడుశ్వాసములు సంపూర్ణలక్షణ యుక్తంబులుగ నుండిన అసాధ్యంబులు. మఱియు దుర్బలునికి జనించిన తమకశ్వాసము సగా అసాధ్యంబు.

రోగసంప్రాప్తి, తల్లక్షణములు

యదా స్రోతాంసి సంరుధ్య మారుతః కఫపూర్వకః,
విష్వగ్వ్రజతి సంరుద్ధ స్తహదా శ్వాసం కరోతి సః. 181
ప్రణష్ట జ్ఞాన విజ్ఞాన స్తథా విభ్రాంతలోచనః,
ఊర్ధ్వం శ్వసితి యో దీర్ఘం నచ ప్రత్యాహరత్యథః. 182
శ్లేష్మావృతముఖస్రోతా హ్యూర్ధ్వదృష్ట్యాచ పశ్యతి,
ఆనాహ స్వేదమూర్ఛార్తో భృశంభవతిదుఃఖితః (మాధవనిదానే).183

తా. వాతము కఫయుక్తమై ప్రాణాన్నోదకముల వహించు స్రోతోమార్గముల నడ్డగించి విరుద్ధమార్గముగలదై సర్వశరీరమునవ్యాపించి శ్వాసరోగమును గలుగంజేయును. అందు శాస్త్రజ్ఞానము, శాస్త్రార్థజ్ఞానమునశించుట, నేత్రములు దిరుగుట, దీర్ఘకాలము వఱకు ఎగయూపిరి విడుచుట, ఎగయూపిరిని దించుటకు శక్తి లేకుండుట, నోరు, కర్ణనాసికారంధ్రములు, నేత్రములు వీనియందు శ్లేష్మము వ్యాపించియుండుట, పొడవుగ జూచుట, కడు పుబ్బుట, చెమటుట, మూర్ఛ, కడుదుఃఖము గలుగుట-అను నీలక్షణములు గలుగును.

శ్వాససామాన్య లక్షణములు

శ్వాసః పంచవిధ స్తత్ర మహాశ్వాసో మహాస్వనః,
ఊర్ధ్వశ్వాస శ్చోర్ధ్వదృష్టి శ్ఛిన్నో విచ్ఛిన్నసంజ్ఞకః. 184
తమోభ్రమ ఘనశ్చైవ క్షుద్రాఖ్యో మంద వేదనః,
క్షుద్రస్సాధ్య స్తమో యాప్య శ్శేషాః ప్రాణహరా స్త్రయః. 185
(ఆయుర్వేదే)

తా. పూర్వోక్తపంచవిధశ్వాసములలో మిక్కుటముగ శబ్దము గలది మహాశ్వాస మనియు, ఊర్ధ్వదృష్టి గలది ఊర్ధ్వశ్వాస మనియు, నిలిచి నిలిచి శ్వాసమువచ్చునది ఛిన్నశ్వాస మనియు, నేత్రములు గనుపడక భ్రమసిన ట్లుండునది తమకశ్వాస మనియు, స్వల్పముగ నొప్పిగలది క్షుద్రశ్వాసమనియు తెలియవలయును. అందు క్షుద్రశ్వాసము సాధ్యము. తమకశ్వాసము యాప్యము. మహాశ్వాసము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, ఛిన్నశ్వాసము అను నీమూడు మృత్యుప్రదంబులు.

శ్వాసోపద్రవములు

కాసవృద్ధ్యా భవే చ్ఛ్వాసః పూర్వై ర్వా దోషకోపనైః,
ఆమాతిసార వమథు తృష్ణా పాండు జ్వరైరపి. 186
ఉర స్తు కురుతే శ్వాసో హ్యామాశయసముద్భవః,
ప్రాగ్రూపంచ భవే త్తేషాం పార్శ్వశూల మరోచకమ్. 187
ఆనాహ శ్శంఖభేదశ్చ తత్రాయాసశ్చ భోజనే,
ప్రేరితః ప్రేరయే త్క్షుద్రం స్వయం సశమయేన్మరుత్. 188
అతీవ తీవ్రవేగశ్చ శ్వాసః ప్రాణప్రపీడనః,
ప్రశామ్యతి నవేగశ్చ హ్యంతర్వేగనిపీడితః. 189
పూర్వరూపీ భవేచ్ఛ్వాసః స్సవృద్ధః కృశదేహినా
త్రయశ్శ్వాసా నసిధ్యంతి చైతఏవ హ్యుపద్రవాః. 190

తా. కాసము వృద్ధిచెందుటవలనగాని, లేక వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు ప్రకోపించుటవలనగాని, శ్వాసము జనించి ఆమాతిసారము, ఓకర, డప్పి, పాండువు, జ్వరము అనువానితో గూడి ఱొమ్ము నాశ్రయించి ఆమాశయమునుండి శ్వాసమును గలుగంజేయును. వానిపూర్వరూపంబు లెవ్వి యనిన.—ప్రక్కశూల, అరోచకము, కడుపుబ్బరము గలుగుట, కుతికలో శ్లేష్మముగట్టి పగిలినటుల నొచ్చుట, శ్వాసమువలన అన్నమును కుడువలేక యుండుట, వాతగ్రస్తంబై తొలుత క్షుద్రశ్వాసమును గలుగంజేసి తాను శమింపకుండుట అనునవియు—ఈపూర్వరూపములతోడ శ్వాసము వృద్ధింజెంది శరీరము కృశించియుండినను, లేక కడుతీవ్రవేగముగల శ్వాసము జనించి ప్రాణుల పీడించుచుండినను, లేక శ్వాసవేగము శమింపక అంతర్వేగము గల శ్వాసము గలిగియుండినను ఈలక్షణములుగలమూడుశ్వాసరోగములు అసాధ్యములని తెలియవలయును. (ఈలక్షణములు లేకుండెడిశ్వాసరోగములే సాధ్యములని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును.)

అతిసంచితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృశస్యచ,

వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాతివ్యవాయినః. 191
ఆసాం యాసా సముత్పన్నా హిక్కా హంత్యాశు జీవితం,
సర్వేషు రోగినాశాయ హిక్కేయం శీఘ్రకారిణీ. 192
హిక్కా శ్వాసా యదాతౌ ద్వౌ మృత్యుకాలే కృతాలయౌ,

తా. కడుసంచిత దోషము గలవానికి, అన్న ద్వేషమువలన కృశించినవానికి, పలువిధరోగమువలన శరీరక్షయముగలవానికి, వృద్ధునికి, మిక్కుటముగ మైథునముసేయువానికి, సాధ్యహిక్కలలో నేది జనించినను అది వానిని శీఘ్రముగ జంపును. మఱియు సర్వరోగములయం దెక్కిళ్ళుజనించిన రోగి శీఘ్రముగ మృతిజెందును. మఱియు ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము అను నీరెండును మృత్యుకాలమునందే జనించును.

ఊర్ధ్వశ్వాసమునకు సూర్యావర్తరసము

సూతార్ధం గంధకం మర్ద్యం యామైకం కన్యకాద్రవైః. 193
ద్వయోస్తుల్యం తామ్రపత్రం పూర్వకల్కేన లేపయేత్,
దినైకం హండికాయంత్రే పక్వమాదాయ చూర్ణయేత్. 194
సూర్యావర్తో రసోనామ ద్విగుంజం శ్వాసజిద్భవేత్,
ఇంద్రవారుణికామూలం దేవదారు కటు*త్రయమ్. 195
శర్కరాసహితం ఖాదే దూర్ధ్వశ్వాసప్రశాంతయే,
నిష్కైకాం లేహయేద్వాపి క్షౌద్రేణ కటురోహిణీమ్. 196
శ్వాసం చారోచకం హంతి మరిచం దాడిమం గుడం,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౪ భాగము ఈరెంటిని ఖల్వములో నునిచి కలబందరసముతో నొకర్యామము మర్దించి ౧౪ భాగము శుద్ధిజేసిన తామ్రపురేకులకు లేపనముజేసి ఎండించి హండికాయంత్రమున ఒకదినము వండి సాంగశీతమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును సేవించిన శ్వాసమును, పాపరవేరు, దేవదారు, త్రికటుకములు, పంచదార అనువాని చూర్ణానుపానముతోడ సేవించిన ఊర్ధ్వశ్వాసమును, నిష్కప్రమాణము కటుకరోహిణి చూర్ణము, తేనె అనువాని యనుపానముతోడగాని, లేక నిష్కప్రమాణము మిరియాలు, దాడిమవిత్తులు, బెల్లము అనువానిని నూరి దాని యనుపానముతోడగాని సేవించిన శ్వాసమును, అరోచకమును హరించును.

---

* త్రికమ్.

సర్వశ్వాసములకు ఉదయభాస్కర రసము

ధాన్యాభ్రం సూతకం గంధం శ్వేతాపామార్గజద్రవైః. 197
తుల్యాంశం మర్దయే చ్చాయఃపాత్రే పాతనకే పచేత్,
ఊర్ధ్వలగ్నం తతో గ్రాహ్యం రసో హ్యుదయభాస్కరః. 198
శ్వాసం పంచవిధం హంతి [1] గుంజామాత్రం పిబేదను,

తా. ధాన్యాభ్రకము, రసము, గంధకము-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తెల్లయుత్తరేణురసములో నొకదినము మర్దించి ఇనుపపాత్రలో నునిచి పాతనాయంత్రమున పాకముచేసిన నది యూర్ధ్వయంత్రమున కెగయును. దానిని దీసికొని యందొకగురిగింజయెత్తును నిమ్మప్రమాణము కటుకరోహిణి, తేనె అనువాని యనుపానముతోడగాని, నిష్కప్రమాణము మిరియాలు, దాడిమవిత్తులు, బెల్లము అనువానిని నూరి ముద్దచేసి దానితోడగాని సేవించిన ౫ శ్వాసములు, అరోచకము హరించును.

శ్వాసములకు గంధకయోగము

గంధకం మరిచం సాజ్యం పిబే [2] చ్ఛ్వాసకఫాపహమ్. 199
గంధకం ఘృతపానేన శ్వాసక్షతక్షయాపహం,

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, మిరియాలు వీనిని నేతితో నూరి సేవించిన శ్వాసకాసలు హరించును. శుద్ధిచేసిన గంధకమును నేతితోడ సేవించిన శ్వాసము, క్షతక్షయము హరించును.

శ్వాసములకు భార్గ్యాదికషాయము

భార్గీ వచా భాను శివా హరిద్రా
వాసామృతా నాగర ధాన్యకానాం,
క్వాథోజయేచ్ఛ్వాసమిమం ప్రసిద్ధం
తథాచ నిద్రా సుఖమాప్నుయాచ్చ. 200

తా. గంటుభారంగి, వస, జిల్లేడువేరు, కరక్కాయలు, పసపు, అడ్డసరపుయిగసలు, తిప్పతీగె,శొంఠి, కొతిమెర్లు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి సేవించిన శ్వాసములు హరించుటయేగాక నిద్రాసుఖమును గలుగును.

శ్వాసములకు విభీతకాదికషాయము

విభీతభార్స్వగ్నిచవిశ్వభార్గ్యా కణాభయా ముస్తకృతఃకషాయః

---

1 గుంజాద్వయానుపానతః. 2 ద్వాత.

వమింహారేచ్ఛ్వాసమిమంపిబేచ్చ ప్రవృద్ధకాసం ప్రబలాంచహిక్కామ్.

తా. తానికాయలు, జిల్లేడువేరుపట్ట, చిత్రమూలము, శొంఠి, గంటుభారంగి పిప్పళ్ళు, కరక్కాయలు, తుంగముస్తెలు- వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి సేవించిన వాంతి, శ్వాసము, ప్రబలమైనకాసము, ప్రబలమైనఎక్కిళ్ళు హరించును.

శ్వాసాదులకు కంటకార్యావలేహము

కంటకారీ తులాం ద్రోణ నీరే పక్త్వా కషాయకం,
పాదశేషం గృహీత్వా చ తస్మింశ్చూర్ణానిదాపయేత్. 202
పృథక్పలాని చైతాని గుడూచీ చవ్యచిత్రకాః,
ముస్తం కర్కాట శృంగీచ త్ర్యూషణం ధన్వయాసకః. 203
భార్గీ రాస్నా శఠీచైవ శర్కరా పలవింశతిః,
ప్రత్యేకంచ పలాన్యష్టౌ ప్రదద్యాద్ఘృతతైలయోః 204
పక్త్వా లేహత్వ మానీయ శీతే మధుపలాష్టకం,
చతుఃపలంతుగాక్షీర్యాః పిప్పలీనాం చతుఃపలమ్. 205
క్షిప్త్వా నిదధ్యాత్సుదృఢే మృణ్మయే భాజనే శుభే,
లేహోఽయంహంతిహిక్కార్తిశ్వాసకాసాన శేషతః. (ఆయుర్వేదే)

తా. నూరు పలముల వాకుడువేళ్ళుదంచి ద్రోణప్రమాణము గల నుదకమునందు వైచి నాలవభాగము మిగులునటుల కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు తిప్పతీగె, చవ్యము, చిత్రమూలము, తుంగముస్తెలు, కర్కాటకశృంగి, త్రికటుకములు, దురదగొండి, గంటుభారంగి, * సన్నరాస్నము, కచ్చూరములు అనువానిచూర్ణము దినుసొకటింటి కొక్కొకపలము, పంచదార ౨౦ పలములు, నెయ్యి ౮ పలములు, తెల్లఆవనూనె ౮ పలములు గలపి లేహ్యపక్వముగ వండి చల్లారినపిదప తేనె ౮ పలములు, వెదురుప్పు ౪ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలములు గలిపి మంచిమట్టిపాత్రలో నునిచి సేవించుచుండిన ఎక్కిళ్ళు, శ్వాస, కాసములు నిశ్శేషముగ హరించును.

సర్వశ్వాసములకు భార్గీగుడము

శతం సంగృహ్య భార్గ్యాస్తు దశమూల్యాస్తథా శతం
శతం హరీతకీనాంచ పచేత్తోయే చతుర్గుణే. 207
పాదావశేషే తస్మింస్తు రసే వస్త్రనిపీడితే,
ఆలోడ్యచ తులాం పూతాం గుడస్యాప్యభయాం తతః. 208

* ఇదే దుంపరాస్నము.

పునఃపచేత్తు మృద్వగ్నౌ యావల్లేహత్వమేతి తత్,
శీతే చ మధున స్తత్ర షట్పలాని వినిక్షిపేత్. 209
త్రికటు త్రిసుగంధంచ పలమాత్రం పృథక్పృథక్,
యవక్షారం కర్ష యుగ్మం సంచూర్ణ్య ప్రక్షిపే త్తతః. 210
భక్షయే దభయా మేకాం లేహస్యార్ధపలం తథా,
శ్వాసం సుదారుణం హంతి కాసం పంచవిధం తథా. 211
అర్శాంస్యరోచకం గుల్మం శకృద్భేదం క్షయం తథా,
స్వరవర్ణప్రదోహ్యేష జఠరాగ్నేః ప్రదీపనః. 212
నామ్నా భార్గీ గుడః ఖ్యాతో భిషగ్భిస్సకలైర్మతః. (నిత్యనాథీయే)

తా. గంటుభారంగి, దశమూలములు, కరక్కాయలు-వీనిని దినుసుకు ౧౦౦ *పలములు చొప్పున నొకభాండములోవైచి ౧౨౦౦ పలములు నీళ్ళుపోసి నాలవభాగము మిగులునటుల కషాయము గాచి వడియగట్టి యందు బెల్లము ౫౦ పలములు, కరక్కాయలు ౫౦ పలములు వైచి మరల మందాగ్నితో చిక్కగనగువఱకు పాకముజేసి చల్లారినపదప తేనె ౬ పలములు, త్రికటుకములు, దాచినిచెక్క, ఆకుపత్రిక, ఏలకులు అనువాని చూర్ణము దినుసు కొక్కొకపలము, యవక్షారచూర్ణము ౨ కర్షములు కలిపి లేహ్యమును సిద్ధపఱచి యందర్ధపలమును, ఒకకరక్కాయను ప్రతిదినమును ప్రాతఃకాలమున సేవించిన భయంకరమైన శ్వాసము, ౫ విధకాసములు, మూలవ్యాధి, అరోచకము, గుల్మము, అతిసారము, క్షయము-వీనిని నశింపజేయుటయే గాక స్వరము, వర్ణము, అగ్ని దీపనము అనువానినిసహా గలుగంజేయును. ఈభార్గ్యాదిగుడము సకలవైద్యసమ్మతము.

శ్వాసములకు వాసాద్యవలేహము

వాసా తులామష్టగుణేచ నీరే విపాచ్యతాం పాదజలేనపాకం,
చూర్ణాధకంతద్విపచేచ్ఛివానాంఖండాఃప్రయోజ్యాస్సకలస్యతుల్యాః.
తతస్సముత్తార్య పలానిచాష్టౌ క్షౌద్రస్యచ ద్వే కిల వంశజాయాః,
క్షిపేత్తథా మాగధికా పలార్ధం పలంచతుర్జాతభవంప్రయోజ్యమ్.
యోజ్యం పలార్ధం శ్వసనేచకాసే క్షయేస్రపిత్తే కఫపీనసేచ,
హృద్రోగకార్శ్యే కిల విద్రధౌచ హ్యురఃక్షతేశోణితవాంతికోపే.
(ఆయుర్వేదే)

* పల మన ౪ తులములు.

తా. నూరుపలముల అడ్డసరములో ౮౦౦ పలములు నీళ్లుపోసి చతుర్థాంశముగ కషాయము గాచి అందు కరకచూర్ణము ఆఢకప్రమాణము గలిపి గట్టియగువఱకు మరల పాకముచేసి దానిని దించి చల్లారినపిదప తేనె ౮ పలములు, వెదురుప్పుచూర్ణము ౨ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలము, చాతుర్జాతకచూర్ణము ౧ పలము కలిపి అర్థపలమును సేవించుచుండిన శ్వాస కాసములు, క్షయము, రక్తపిత్తము, కఫము, పీనసము, హృద్రోగము, కృశత్వము, విద్రధి, ఉరఃక్షతము, రక్తవాంతి వీనిని హరింపంజేయును.

సర్వశ్వాసములకు శ్వాసకాళేశ్వరరసము

మృతంవంగం మృతంలోహం మృతార్కం మృతమభ్రకమ్,
శుద్ధసూతం తథా గంధం మాక్షికం హింగుళం విషమ్. 217
జాతీఫలం లవంగం చ త్వగేలా నాగకేసరం,
ఉన్మత్తకస్య బీజాని జైపాలం రాత్రిదుర్లభమ్. 218
ఏతాని సమభాగాని మరిచం హరనేత్రకం,
సర్వం తద్వ్యాక్షిపేత్ఖల్వే లోహదండేన మర్దయేత్. 219
తావచ్చూర్ణీకృతం ధీమాన్ యావత్సూతం నదృశ్యతే.
శక్రాసనస్య స్వరసే ర్భావనాశ్చైకవింశతిః. 220
ద్విగుంజాప్యుత్తమామాత్రా హార్ద్రికస్వరసైర్యుతా,
తదర్థం బాలవృద్ధేషు పథ్యం దేయం తథోచ్యతే. 221
పంచశ్వాసాన్ క్షయం కాసం రాజయక్ష్మనివారణం,
శ్వాసకాళేశ్వరో నామ దేవానామపి దుర్లభః. 222

తా. వంగభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన సువర్ణమాక్షికము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, జాజికాయ, లవంగములు, దాచినిచెక్క, ఏలకులు, నాగకేసరములు, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, పసపు, కచోరములు ఇవి సమభాగములు, మిరియాలు 3 భాగములు - వీనినెల్ల ఖల్వములో నుసిచి రసము దెలియకుండువఱకు లోహదండముతో మర్దించి కొడిసెరసముతో ౨౧ మారు భావన జేసి వయోవంతులు రెండుగురిగింజలయెత్తును, బాల వృద్ధులు ఒక గురిగింజయెత్తును, అల్లపుసరసముతో సేవించి పథ్యముగ నుండిన ౫ విధశ్వాసములు, శరీరక్షయము, కాసము, రాజయక్ష్మ వీనిని నశింపంజేయును. ఈశ్వాసకాళేశ్వరరసము లభించుట దేవతలకు సహ దుర్లభంబు.

హిక్కానిదానము

విదాహి గురు విష్టంభి రూక్షాభిష్యంది భోజనైః,
శీతపానాశనస్నానై ర్హిక్కా భవతి ధావనాత్. 223

(మాధవనిదానే)

తా. దాహజనకద్రవ్యములు, జడకరద్రవ్యములు, మలబద్ధకర రూక్షకరద్రవ్యములు, జిగటగలపదార్థములు వీనిని భుజించుటవలన, శీతాన్నపానముల సేవించుటవలన, శీతోదకములో స్నానము జేయుటవలన, పరుగులిడుటవలన ఎక్కిళ్ళు జనించును.

హిక్కాభేద, తత్సంప్రాప్తి

అన్నజాం యమలాం క్షుద్రాం గంభీరాం మహతీం తథా,
వాయుః కఫేనానుగతం పంచహిక్కాః కరోతి హి. 224

తా. వాతము కఫముతో గలసి అన్నజహిక్క, యమళహిక్క, క్షుద్రహిక్క, గంభీరహిక్క, మహాహిక్క అన నైదువిధములైన హిక్కల గలుగఁజేయును.

హిక్కాపూర్వరూపములు

కంఠోరసో ర్గురుత్వంచ వదనస్య కషాయతా,
హిక్కానాంపూర్వరూపాణి కుక్షేరాటోపఏవచ. (ఆయుర్వేదే)

తా. కంఠము, రొమ్ము అనువానియందు జడత్వముగలుగుట, నోరు వగరుగ నుండుట, కడుపులో ఆరాటము గలుగుట-ఇవి హిక్కకు పూర్వరూపంబులు.

అన్నజహిక్కాలక్షణము

పానాన్నై రతిసంభుక్తైః సహసా పీడితోఽనిలః,
హిక్కయత్యూర్ధ్వగో భూత్వా తాం విద్యా దన్నజాం భిషక్.226

తా. అన్నపానాదుల మిక్కుటముగ సేవించుటవలన వాతం బకస్మాత్తుగ పీడింపఁబడినదై ఊర్ధ్వగతంబై ఎక్కిళ్ళను గలుగఁజేసిన అన్నజహిక్క యని తెలియవలయును.

యమళహిక్కాలక్షణము

చిరేణ యమలై ర్వేగై ర్యా హిక్కా సంప్రవర్తతే,
కంపయంతీశిరోగ్రీవాం యమలాంతాంవినిర్దిశేత్. (మాధవనిదానే)

తా. చిరకాలముమీఁద ఎక్కిళ్ళు రెండుగ గలసి కడుతీవ్రముగ వచ్చుట, శిరము కంఠము వణకుట- ఈలక్షణములు గలది యమళహిక్క యని తెలియవలయును.

క్షుద్రహిక్కాలక్షణము

ప్రకృష్టకాలై ర్యావేగై ర్మందై స్సమభివర్తతే,
క్షుద్రికానామ సా హిక్కా జత్రుమూలాత్ప్రధావతి, 228
(నిత్యనాథీయే)

తా. చిరకాలముమీఁద ఎక్కిళ్ళు మందవేగముగ వచ్చుట, * జత్రుమూలముల లోనుండి జనించుట-ఈలక్షణములు గలది క్షుద్రహిక్క యని తెలియవలయును.

గంభీరహిక్కాలక్షణము.

నాభిప్రవృత్తా యా హిక్కా ఘోరా గంభీరనాదినీ,
అనేకోపద్రవవతీ గంభీరానామ సా స్మృతా. 229

తా. ఎక్కిళ్ళు బొడ్డువద్దనుండి లేచి గంభీరశబ్దమును గలుగంజేయుట, దప్పి, జ్వరము మొదలగు పలు నుపద్రవములతోడగూడి భయంకరముగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది గంభీరహిక్క యని తెలియవలయును.

మహాహిక్కాలక్షణము.

మర్మాణ్యుత్పీడయంతీవ సతతం యా ప్రవర్తతే,
మహాహిక్కేతి సాజ్ఞేయాసర్వగాత్రప్రకంపినీ.(ఆయుర్వేదే) 230

తా. రొమ్ము, నాభి, పొత్తికడుపు మొదలగు మర్మస్థలములయందు పీడగలుగుట, ఎల్లపుడు ఎక్కిళ్ళువచ్చుట, సర్వాంగములు వణకుట-ఈలక్షణములు గలది మహాహిక్క యని తెలియవలయును.

హిక్కాస్వరూప తత్సాధ్యాసాధ్యములు.

యమళా యుగళై ర్వేగై ర్మహాకే మహతీధ్వనిః,
గంభీరానాభిసంభూతా క్షుద్రాఖ్యా మందవేగిని. 231
అన్నజాపి తథైవస్యా త్పూర్వాస్తిస్రో వివర్జయేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఎక్కిళ్లు వేగముతోఁగూడి జంటగ వెడలిన యమళహిక్క యనియు, మహాధ్వనితో గూడి వెడలిన మహాహిక్క యనియు, నాభినుండి వెడిలిన గంభీరహిక్క యనియు, మందవేగముతో గూడి పలుమారు వెడలుచుండిన క్షుద్రజహిక్క యనియు, అన్నపానాదులవలన ఎక్కిళ్లు జనించిన అన్నజహిక్కయనియు తెలియవలయును. అందు యమళహిక్క, మహాహిక్క, గంభీరహిక్క అన నీమూడు నసాధ్యంబులు. క్షుద్రహిక్క, అన్నజహిక్క అన నీరెండును సాధ్యంబులు.

---

*జత్రుమూలము లన మెడకొంకులు.

అసాధ్యహిక్కాలక్షణము

ఆయమ్యతే హిక్కతో యస్య దేహో
దృష్టిశ్చోర్ధ్వం తామ్యతే యస్య నిత్యం,
క్షీణోన్నద్విట్ క్షౌతి యశ్చాతిమాత్రం
తౌ ద్వౌ చాంత్యౌ వర్జయే ద్ధిక్కమానౌ. 232

తా. క్షుద్రజ, అన్నజములను సాధ్యహిక్కలలో సగా ఎక్కిళ్ల వేగమువలన నేత్రములు విస్తరించి ఊర్ధ్వదృష్టి గలిగి యెల్లపుడు మోహమును జెందుచుండు హిక్కారోగిని, శరీరక్షయము అన్నద్వేషము పలుమారు ఎక్కిళ్ళు గలహిక్కారోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

అతిసంచితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృశస్యచ,
వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాతివ్యవాయినః. 233
ఆసాం యాసా సముత్పన్నా హిక్కా హంత్యాశు జీవితమ్,
(గ్రంథాంతరే)

తా. కడుసంచితదోషముగలవానికి, అన్నద్వేషమువలన కృశించినవానికి, పలువిధములైన రోగములవలన శరీరకృశత్వముగలవానికి, వృద్ధునికి, అతిమైథునముసేయువానికి సాధ్యహిక్కలలో నేదిజనించినను యది వానిని శీఘ్రముగ జంపును.

హిక్కలకు మేఘడంబరరసము

తండులీయద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యంచ గంధకమ్. 234
*వజ్రమూషాగతం పాచ్యం భూధరేఽంత్రం సముద్ధరేత్.
దశమూలకషాయేణ భావయే త్త్రిహారద్వయమ్. 235
గుంజాద్వయం హరత్యేష హిక్కాం శ్వాసం జ్వరం కిల,
అనుపానేన దాతవ్యో రసోఽయం మేఘడంబరః. 236
నాగరం పిప్పలీ భార్ఙ్గీ పుష్కరం కర్షకం శఠీ,
శర్కరాష్టగుణం చూర్ణ మనుపానం ప్రకల్పయేత్. 237
(మాధవనిదానే)

తా. రసము, గంధకము వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిర్రివేళ్ళరసముతో మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడిన

---

* వజ్రమూషాగతంచైవ భూధరే భస్మతాం వ్రజేత్.

నది భస్మంబగును. పిదప దానిని సాంగశీతలమున దీసి మఱల ఖల్వములోనునిచి దశమూల కషాయముతో రెండుఝాములుభావన జేసిరెండుగురిగింజలయెత్తునశొంఠి,పిప్పళ్ళు, గంటు భారంగి, పుష్కరమూలము, (దీనియభావంబున నేలములకవేళ్లు) కచ్చూరములు—వీనిని దినుసుకు కర్షప్రమాణము చొప్పున చూర్ణముజేసి దీనికెనిమిదవపాలు పంచదార గలిపి యీయనుపానముతోడ సేవించిన ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, జ్వరము హరించును. (మఱియు నీరసమును చిట్టీవేళ్లరసముతో సేవించిన యమళహిక్క హరించును.)

హిక్కలకు యోగవాహకరసము

రసస్యతుల్యభాగేన తామ్రభస్మప్రకల్పయేత్,
జంబీరోత్థద్రవైర్మర్ద్యం దినాంతే తత్సముద్ధరేత్. 238
బధ్వా వస్త్రేటికాయంత్రే తుల్యం గంధేన పాచయేత్.
ఏవంతు షడ్గుణం కార్యం తతః పిష్టం సముద్ధరేత్. 239
పాషాణభేదిమత్స్యాక్షీ ద్రవైః పిష్టంతు మర్దయేత్,
తద్గోళం లేపయేచ్ఛోష్యం కల్కే పాషాణభేదినః. 240
మత్స్యాక్ష్యాశ్చ ఘనం లేప్యం దత్వా పాతనయంత్రకే,
స్వేదయే ద్యామమాత్రంతు రసోఽయం యోగవాహకః. 241
గుంజాద్వయం ప్రదాతవ్యం హిధ్మా వైస్వర్యశ్వాసజిత్,
దశమూలం పిబేచ్చాను కుళుత్థంచ కషాయకమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము మర్దించి బట్టలోమూటగట్టి వేష్టికాయంత్రములో నునిచి ఆరింతలగంధకము జీర్ణంబగువఱకు పుటంబిడి ఖల్వములో నునిచి * కొండపిండివేళ్లు, పొన్నగంటివేళ్లు-వీనిరసములతో ప్రత్యేకముగ మర్దించి ముద్దజేసిదానిపైకొండపిండాకును నూరి లేపనముజేసి ఎండనెండించి పాతనాయంత్రమున నొకఝాము పుటంబిడి సాంగ శీతలమున దీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును దశమూలకషాయముతోగాని, ఉలవకషాయము తోగాని సేవించిన యమళహిక్క మొదలగు సర్వహిక్కలు, స్వరభంగము, శ్వాసము హరించును.

హిక్కలకు గంధామృతరసము

రసం గంధక తైలేన మర్దయే త్పాదటంకణం,
తత్పిండం బంధయే ద్వస్త్రే గంధకార్యంచ పూర్వవత్. 243

* ఇదే పిండిబంధయనియు జెప్పంబడును.

చూర్ణం వై వేష్టికాయంత్రే యావజ్జీర్యతి షడ్గుణం,
అయంగంధామృతో నామ్నా రసో హిక్కావినాశకః. 244
గుంజాత్రయం లిహేత్క్షౌద్రైః కషాయంచ చ పిబేదను,
అమృతాగ్నికుళుత్థానాం పాయయేత్క్వథితైర్జలైః. 245
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము గంధకతైలముతో మర్దించి పిదప రసమునకు నాలవభాగము శుద్ధిజేసిన వెలిగారము గలిపి మరల మర్దించి బట్టలో నుంచి మూటగట్టి దీనిని శుద్ధిచేసిన గంధకములోబెట్టి వేష్టియంత్రమున ఆరింతలగంధకము జీర్ణంబగువఱకు పుటంబిడి మూడుగురిగింజలయెత్తురు తేనెతో సేవించి తోడనే తిప్పతీఁగె, చిత్రమూలము, ఉలవలు అనువాని కషాయమును ద్రాగిన ఎక్కిళ్లు హరించును.

హిక్కలకు నిదిగ్ధికాదియోగము

నిదిగ్ధికాం చామలకప్రమాణాం
హింగూ కణాభ్యాం మధునాచ యుక్తాం,
లిహ్యాన్నరశ్శ్వాసనపీడితశ్చ
హిక్కాం జయత్యేష బలాత్క్షణేన. 246

తా. ఉసిరికకాయంత వ్రాకుడువేళ్లముద్దలో పేల్చిన ఇంగువ, పిప్పళ్లు అను వానిచూర్ణమును, తేనెను గలిపి సేవించిన శ్వాసము, ఎక్కిళ్లు తత్క్షణమున హరించును.

హిక్కలకు కుళీరాదికషాయము

కుళీర మధుకం ధాన్య మేలాచోశీర కోలకం,
వరా బిల్వాయుతం క్వాథం హిక్కా ఛర్ది నివారణమ్. 247

తా. కర్కాటకశృంగి, యష్టిమధుకము, కొతిమెర్లు, ఏలకులు, వట్టివేరు, తక్కోలపుట్లు, త్రిఫలములు, మారేడువేరు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి సేవించిన ఎక్కిళ్ళు, వాంతి హరించును.

హిక్కలకు విభీతకాదికషాయము

విభీతకాబ్దామలవిశ్వభార్గీ కణాభయాసాధిత మంబుపీతం,
సమీరాణ శ్వాస వమిం హరేచ్చ ప్రబద్ధకాసం ప్రబలాంచ హిక్కామ్.

తా. తానికాయలు, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, శొంఠి, గంటుభారంగి, పిప్పళ్లు

కరక్కాయలు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి సేవించిన వాతము, శ్వాస
వాంతి, ప్రబలమైన కాసములు, ఎక్కిళ్ళు హరించును.

హిక్కలకు వ్యాఘ్ర్యాదికషాయము

వ్యాఘ్రీ దురాలభా భార్గీ బిల్వ మజ్జా త్రికంటకైః,
కషాయశ్చానుపానం చ క్షౌద్రం హిక్కాతిశ్వాసజిత్. 2

తా. ములకవేళ్లు, రేగటిదూలవేళ్లు, గంటుభారంగి, మారేడుగుజ్జు, పల్లేరు-వీ
సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి యందొకింత తేనె వైచి సేవించిన ఎక్కి
ప్రబలమైన శ్వాసము హరించును.

హిక్కలకు మయూరపింఛయోగము

మయూరపింఛభస్మాపి మధుకంచ కణాయుతం,
కులీరరక్తే సంమర్ద్య మధునా వాసితాయుతమ్. 2
గండూషం కురుతే క్షిప్రం హిక్కామాశు వినాశయేత్,
(మాధవనిదా

తా. నెమలియాకలభస్మము, యష్టిమధుకము, పిప్పళ్ళు - వీనిని సమభాగముల
ఖల్వములోనునిచి ఎండ్రకాయరక్తముతో మర్దించి తేనె గాని లేక పంచదారగాని క
గండూషముజేసిన ఎక్కిళ్ళు శీఘ్రముగ హరించును.

హిక్కాహరయోగములు

కర్కటీపలిలం యష్టి మయూరస్యచపింఛజమ్. 2
భస్మభ్రమరగేహంచ హ్యాపామార్గస్య బీజకం,
మధునా యోజితం దేయం హిక్కామాశు వినాశయేత్. 2

తా. ఎండ్రకాయబొక్కలలోని యుదకము, యష్టిమధుకము, నెమలియా
భస్మము, తుమ్మెదలగూడు, ఉత్తరేణివిత్తులు అనువానిలో దేనినేని తేనెతోగూర్చి సేవించి
ఎక్కిళ్ళు శీఘ్రముగ హరించును.

క. వెలిగార మాకుపత్రిక, సిల దాచినిచెక్క కోష్టు వేలకిచూర్ణం
బులుచేసి తేనెతోడను, నెలమిని సేవింప హిక్కలెల్లనుమానున్. 2

హిక్కలకు మధూచ్ఛిష్టాధూమపానము

మధూచ్ఛిష్టం సర్జరసం ఘృతం మనశ్శిలాసమం,

ధూమపానే హరే ద్ధిక్కాం ధూమైర్వా శిఖిపక్షజైః. 253

(మాధవనిదానే)

తా. మైనము, గుగ్గిలము, మణిశిల - వీనిని సమభాగములుగ గాని, లేక నెమలి యీకలుగాని, ఆవునేతిలోదడిపి నిప్పులోవైచి దానిపొగను త్రాగిన ఎక్కిళ్ళుహరించును.

క. గోశృంగంబును భుజగపు
కూసంబును నెమలితెక్క గుగ్గులమును మే
ల్వాసిపస పగరుగంధము
గోసర్పుల ధూమ్రసేవ గూలును హిక్కల్.

తా. ఆవుకొమ్ము, పాముకూసము, నెమలియీకలు, గుగ్గిలము, పసపు, శ్రీగంధము, కృష్ణాగరు-వీనిని ఆవునేతిలో దడిపి అగ్నిలోవైచి దానిపొగను త్రాగిన ప్రబలమైన ఎక్కిళ్ళు హరించును.

హిక్కలయందు పథ్యము

కచోరం పుష్కరం వ్యోషం మాతులుంగామ్లవేతసం,
శాలిషష్టిక గోధూమ యవ ముద్గ కుళుత్థకమ్. 254
నిద్రా హిక్కా శ్వాస కాస పిపాసాశ్చ వినాశయేత్,

(మాధవనిదానే)

తా. కచోరములు, పుష్కరమూలము, త్రికటుకములు, మాదీఫలము, పుల్లప్రబ్బలి ౬౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు, గోధుమలు, యవలు, పెసలు, ఉలవలు, నిద్ర-ఇవి హిక్కా శ్వాస కాస తృష్ణారోగములయందు పథ్యకరంబులు.

హిక్కయం దపథ్యము

విష్టంభీని విదాహీని రూక్షాణి కఫదాని చ. 255
నిష్పావమాష పిణ్యాక వారిజానూపమామిషం,
అవిదగ్ధం దంతకాష్ఠం వస్తి మత్స్యాంశ్చ సర్షపాన్. 256
ఆమ్లం తుంబీఫలం కందం తైలభ్రష్టముపోదకీం,
గురుశీతం చాన్నపానం హిక్కారోగీ వివర్జయేత్. 257

తా. మలబద్ధకరద్రవ్యములు, వెదురుమొలక, మద్యము, మరీచము మొదలగు విదాహకరద్రవ్యములు, రూక్షకరద్రవ్యములు, కఫకరద్రవ్యములు, అనుములు,

మినుములు, తెలికపిండి, నీటిలో జనించిన ద్రవ్యములు, ఊటభూమిలో జనించిన జంతుమాంసము, పక్వము చేయఁబడని ద్రవ్యములు, దంతకాష్ఠము, *వస్తికర్మ, మత్స్యములు, ఆవాలు, పులుసు, ఆనుగపుకాయ, గడ్డలు, నూనెతో వేయించఁబడిన ముట్టుబచ్చలికూర, జడముగ శీతకరముగ నుండు అన్నపానములు - వీనిని ఎక్కిళ్ళుగలవారు వర్జింపవలయును.

అష్టమప్రకరణమ్.

* చిమ్మనగొట్టములో తైలాదుల నాకర్షించుటకై దానిమధ్యభాగమున బంధింపంబడి నధోభాగంబున కర్ణికలవలెను, అం దాకర్షింపఁబడిన తైలాదుల బైలుపరుచుటకైన నగ్రభాగంబున గుండ్రముగను నిర్మింపంబడి చిమ్మనగ్రోవిలో బంధింపఁబడియుండు దండమే వస్తి యనంబడును. కావున దానిలో రోగోపయుక్తతైలాదుల నాకర్షించుకొని గుదమేఢ్రముల ప్రయోగించుటయ వస్తికర్మ యనంబడును.

నవమప్రకరణమ్

మేహరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. సర్వజ్ఞం సచ్చిదానందం లోకనాథం జగద్గురుం,
వ్యోమకేశం భవానీశం రాజభూషమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. సర్వజ్ఞుఁడు, సచ్చిదానందస్వరూపుఁడు, లోకేశుఁడు, జగద్గురువు, ఆకసమే కేశములుగాఁ గలవాఁడు, పార్వతికి ప్రభువు, శిరమున చంద్రుఁడే భూషణముగాఁ గలవాఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీ గ్రంథముయొక్క నవమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

మేహరోగనిదానము

నవాన్న దధి మద్యాంబు గుడ ధూమ నిషేవణాత్,
దూషయంతి పలం మేద శ్శుక్లం మజ్జాం రసం రజః. 3
జాయంతే వింశతిర్మేహా దశసాధ్యాః కఫోత్థితాః,
పిత్తోత్థితాశ్చ షడ్యాప్యా శ్చతురో మారుతాత్త్యజేత్. 4
సాధ్యాన్ యాప్యా నసాధ్యాంశ్చ క్రమేణేత్థం వినిర్దిశేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. క్రొత్తయన్నము, పెఱుగు, మద్యము, ఉదకము, బెల్లముతో జేయఁబడిన ద్రవ్యములు, పొగ అనువానిని మిక్కుటముగ సేవించుటవలన మాంసము, మేదస్సు, శుక్లము, మజ్జ, రసము, రక్తము దుష్టంబులై ఇరువదిమేహముల జనింపఁజేయును. అందు పదిమేహములు శ్లేష్మజనితంబులు. ఆరు పైత్యజనితంబులు. నాలుగు వాతజనితంబులు. అట్లగుటంజేసి శ్లేష్మమువలన జనించిన పదిమేహములు సాధ్యంబులు. పైత్యమువలన జనించిన ఆరుమేహములు కష్టసాధ్యంబులు. వాతమువలన జనించిన నాలుగు మేహములు

అసాధ్యంబులు. ఈక్రమానుగుణ్యముగ మేహరోగముల సాధ్య కష్టసాధ్య అసాధ్యత్వ
ముల నెఱుంగదగును.

ఆస్యాసుఖం స్వప్నసుఖం దధీని గ్రామ్యౌదకానూపరసాః పయాంసి
నవాన్నపానం గుడవైకృతం చ ప్రమేహహేతుః కఫకృచ్చ సర్వమ్
(మతాంతరే

తా. సుఖముగ కూర్చుండుట, నిద్రాసుఖమును జెందుట, పెఱుగును గ్రామ ఊరు, ఉదకము అనువానియందలి ప్రాణులయొక్క మాంసరసమును, పాలను, క్రొ యన్నమును, క్రొత్తయుదకమును, బెల్లముతో జేయఁబడిన భక్ష్యములను, లేక బెల్లప యొక్క వికారముగల పదార్థములను, కఫకర సర్వపదార్థములను మిక్కుటముగ సేవి చుట - ఈకారణములవలన ప్రమేహము జనించును.

కఫాదిమేహసంప్రాప్తి

మేదశ్చ మాంసం చ శరీరజం చ క్లేదం కఫో వస్తిగతః ప్రదూష్య,
కరోతి మేహాన్ సముదీర్ణ ముష్ణై స్తానేవ పిత్తం పరిదూష్య చాపి.
క్షీణేషు దోషేష్వవకృష్య ధాతూన్సందూష్య మేహాన్కురుతేఽనిలశ్
సాధ్యాః కఫోత్థా దశ పిత్తజాష్షడ్యాప్యా న సాధ్యం పవనాచ్చతుష్కః
సమక్రియత్వాద్విషమక్రియత్వాన్మహాత్యయత్వాచ్చ యథాక్రమం
(నిత్యనాథీ

తా. వస్తిగతకఫము మేదస్సును, మాంసమును, శరీరమునందలి క్లేదమును జె శ్లేష్మమేహమును గలుగంజేయును. ఇవ్విధంబున ఉష్ణపదార్థసేవనవలన పిత్తము ప్ర పించి పైఁజెప్పఁబడినమేదాదులం జెరచి పిత్తమేహమును గలుగంజేయును. పిత్త ములు క్షయింపుచుండ వాతము వసామజ్జాదిధాతువుల నాకర్షించికొని వాని జె వస్తియొక్క ముఖమునందు జేర్చి వాతజమేహమును గలుగంజేయును. అందు పదిమే ములు కఫజనితంబులు. అవి సమక్రియ (అనఁగా కఫముయొక్క కటుతిక్తాదిక్రియ మేదస్సు మొదలగు వానియొక్క కటుతిక్తాదిక్రియలు, వ్యాధిబలము సమానంబుల నుండుటచే సమక్రియత్వము) గలవి యగుటంజేసి సాధ్యంబులు. ఆరుమేహవ పిత్తజనితంబులు. అవి విషమచికిత్సలవలన (అనఁగా పిత్తమును హరింపంజేసెడి మధురాది ద్రవ్యములవలన మేదస్సును, మేదోవృద్ధిని హరింపంజేసెడి ఉష్ణకటు ద్రవ్యములవలన పిత్తమును) వృద్ధిచెందుటచే క్రియావైషమ్యముగలవి యగుట యాప్యంబులు. నాలుగుమేహములు వాతజనితంబులు - అవి గంభీరములైన మ

ధాతువుల నాకర్షించి కడుపీడను గలుగంజేయుటవలన, విషతుల్యక్రియగలవి యగుటవలన అసాధ్యంబులు.

మేహరోగభేదములు

ఉదకేక్షు సాంద్ర సురా సికతా శుక్ల శీతళం,
పిష్ట లాలాతిమూత్రం చ క్షార హారిద్ర రక్తకమ్. 9
మంజిష్ఠా నీల కాలాశ్చ వసా మజ్జా మధూత్థితం,
హస్తిమేహో వింశతిస్స్యుర్జ్ఞాత్వా వర్ణేన లక్షయేత్. 10

(ఆయుర్వేదే)

తా. ఉదకమేహము, ఇక్షుమేహము, సాంద్రమేహము, సురామేహము, సికతామేహము, శుక్లమేహము, శీతమేహము, పిష్టమేహము, లాలామేహము, బహుమూత్రమేహము, క్షారమేహము, హారిద్రామేహము, రక్తమేహము, మంజిష్ఠామేహము, నీలమేహము, కాలమేహము, వసామేహము, మజ్జామేహము, మధుమేహము, హస్తిమేహము అని మేహములు ఇరువదివిధంబులు. వాసిలక్షణముల వర్ణనమువలన దెలియవలయును.

కఫజనితదశమేహములు

ఉదకమేహలక్షణము

స్వచ్ఛం బహుసితం శీతం నిర్గంధ ముదకోపమం,
[1]జ్ఞేయశ్చోదకమేహోఽయం కించిదావిలపిచ్ఛిలమ్. 11

తా. మూత్రము నిర్మలముగ, అధికముగ, తెల్లగ, చల్లగ, గంధవిహీనముగ, ఉదకతుల్యముగ, ఒకింత కలగినట్లుగ, జిగటగ వెడలిన ఉదకమేహమని తెలియవలయును.

ఇక్షుమేహలక్షణము

ఇక్షోరసమివాత్యర్థం మధురం చేక్షుమేహత,

తా. మూత్రము చెఱకురసతుల్యంబై కడుమధురముగ వెడలిన ఇక్షుమేహ మని తెలియవలయును.

సాంద్రమేహలక్షణము

సాంద్రీభవే త్పర్యుషితం [2]సాంద్రమేహం తదుచ్యతే. 12

1 మేహత్యుదకమేహేన కించిదావిలపిచ్ఛిలమ్. 2 సాంద్రమేహేన మేహతి.

తా. మూత్రము విడిచిన నొకర్ఘామునకు పేరిన సాంద్రమేహ మని తెలియ వలయును.

సురామేహలక్షణము

సురామేహీ సురాతుల్య ముపర్యచ్ఛ మధో ఘనం,

తా. మూత్రము కల్లువలె వెడలుట, మూత్రముపై నిర్మలముగ, అడుగునగట్టి నుండుట - ఈలక్షణములుగలది సురామేహ మని తెలియవలయును.

సికతామేహలక్షణము.

మూత్రాణూన్సికతామేహీ సికతారూపిణో మలాన్. 1

తా. మూత్రకణములు ఇసుకవలెవెడలిన సికతామేహ మని తెలియవలయును.

శుక్లమేహలక్షణము

శుక్లాభం శుక్లమిశ్రం వా శుక్లమేహీ ప్రమేహతి,

తా. మూత్రము శుక్లమువలెగాని, లేక శుక్లయుక్తముగగాని వెడలిన శు మేహ మని తెలియవలయును.

శీతమేహలక్షణము

శీతమేహీ సుబహుశో మధురం [1]చాతిశీతలమ్.

తా. మూత్రము మాధుర్యము, కడుశీతలము గలదై పలుమారు వెడలిన శీతమే మని తెలియవలయును.

పిష్టమేహలక్షణము

సంహృష్టరోమాపిష్టేన పిష్టవద్బహుళం సితం,

తా. మూత్రము కలిపినపిండివలె దట్టమై తెల్లగ వెడలుట, మూత్రోత్సర్జన లంబున రోమములు నిక్కపొడిచికొనుట-ఈలక్షణము గలది [2]పిష్టమేహ మని తెలి వలయును.

శనైర్మేహలక్షణము

శనైశ్శనైశ్శనైర్మేహీ మందం మందం ప్రమేహతి.

తా. మూత్రము మెల్లగ మెల్లగ, మందమందముగ వెడలిన శనైర్మేహమని తెలి వలయును.

---

1 భృశశీతలమ్. 2 పిష్టమేహ మన పిచ్ఛిలమేహము.

లాలామేహలక్షణము

లాలాతంతుయుతం మూత్రం లాలామేహేన పిచ్ఛిలం,

తా. మూత్రము చొంగవలె తంతియుక్తముగ, జిగటగ వెడలిన లాలామేహ మని తెలియవలయును.

బహుమూత్రలక్షణము

శోషస్తాపోంగకార్శ్యం చ బహుమూత్రం తృషాభ్రమః. 16
అస్వాస్థ్యసర్వగాత్రేషు మేహోఽయం బహుమూత్రకః,

తా. శోష, తాపము గలుగుట, మూత్రము అధికముగ వెడలుట, దప్పి, భ్రమ గలుగుట, సర్వావయవముల సత్వములేకయుండుట - ఈలక్షణములు గలది బహుమూత్రమేహ మని (గ్రంథాంతరేణ శనైర్మేహ మని) తెలియవలయును.

పిత్తజనితషణ్మేహములు

క్షారమేహలక్షణము.

గంధవర్ణరసస్పర్శైః క్షారేణ క్షారతోయవత్. 17

తా. మూత్రము క్షారోదకమువలె గంధ, వర్ణ, రుచి, స్పర్శలం గలదిగ వెడలిన క్షారమేహ మని తెలియవలయును.

హారిద్రమేహలక్షణము

హారిద్రమేహీ కటుకం హారిద్రా సన్నిభం దహాత్,

తా. మూత్రము కారముగ, పసపువర్ణముగ, తాపయుక్తముగ వెడలిన హారిద్రామేహ మని తెలియవలయును.

రక్తమేహలక్షణము

విస్రముష్ణం సలవణం రక్తాభం రక్తమేహతః. 18

తా. మూత్రము దుర్గంధముగ, ఉష్ణముగ, ఉప్పగ, రక్తమువలె నెఱ్ఱగ వెడలిన రక్తమేహ మని తెలియవలయును.

మంజిష్ఠామేహలక్షణము

విస్రం మాంజిష్ఠమేహేన మంజిష్ఠాసలిలోపమం,

తా. మూత్రము దుర్గంధముగ, మంజిష్ఠాకషాయముపంటి ఛాయగలదిగ వెడలిన మంజిష్ఠామేహ మని తెలియవలయును.

నీల, కాలమేహలక్షణములు

నీలమేహేన నీలాభం కాలమేహీ మషీనిభమ్. 19

తా. మూత్రము నీలవర్ణముగ వెడలిన నీలమేహ మనియు, బొగ్గువలె నల్లగ వెడలిన కాలమేహ మనియు తెలియవలయును.

వాతజనితచతుర్మేహములు

మజ్జామేహలక్షణము

మజ్జాభం మజ్జిమిశ్రంవా మజ్జామేహీ ముహుర్ముహుః,
వసామేహచికిత్సాయా తాం చికిత్సాం చ కారయేత్. 20

తా. మూత్రము మజ్జతో సమానవర్ణముగగాని, లేక మజ్జాయుక్తముగగాని పలుమారు వెడలిన మజ్జామేహ మని తెలియవలయును. దీనియందు వసామేహచికిత్సం చేయవలయును.

వసామేహలక్షణము

వసామేహీ వసామిశ్రం వసాభం మూత్రయేన్ముహుః,

తా. మూత్రము క్రొవ్వుతో గలసిగాని, క్రొవ్వుతో సమానముగగాని, పలుమారు వెడలిన వసామేహ మని తెలియవలయును.

హస్తిమేహలక్షణము

హస్తీమత్తఇవాజస్రం మూత్రం వేగవివర్జితమ్. 21
సలసీకం విబద్ధం చ హస్తిమేహీ ప్రమేహతి,

తా. మూత్రము మదించిన యేనుగుమదముతో సమానంబై ఎల్లపుడు వేగరహితముగ, త్వఙ్మాంసమధ్యగతరసయుక్తముగ, నిలచినిలచి వెడలిన హస్తిమేహ మని తెలియవలయును.

మధుమేహలక్షణము

మధుమేహే మధుసమం మధునా తస్యలక్షణమ్. 2[illegible]

తా. మూత్రము తేనెవలె వెడలుట, చీమలు ఈగలు ఆవరించుట - ఈలక్షణములు గలది మధుమేహ మని తెలియవలయును.

కషాయమధురం రూక్షం క్షౌద్రమేహం వదేద్బుధః. (మతాంతరే

తా. మూత్రము ఒగరుగ, మధురముగ, బంకగ వెడలిన క్షౌద్రమేహ మ[ని] తెలియవలయును.

వింశతిమేహపూర్వరూపములు

శీతప్రసక్తం గళతాలుశోషో మాధుర్యమాస్యే కరపాదదాహః,
భవిష్యతో మేహగుణస్వరూపం మూత్రేభిధావంతి పిపీలికాశ్చ,
అనిష్టాహారచేష్టాభ్యాం స్యాన్మేహామయవింశతి. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శీతలపదార్థములయం దిచ్ఛ గలుగుట, కంఠము, దవడలు ఎండుట, నోరు తీపిగ నుండుట, చేతులు కాళ్లు మండుట, మూత్రము విడచినస్థలమునందు గండుచీమలు ప్రాకుట-ఇని గలుగఁబోయెడి మేహరోగమునకు లక్షణంబులు. పైఁజెప్పఁబడిన ఇరువది మేహములు విరుద్ధాహారచేష్టలవలన జనించును.

వాతాదిమేహవిభాగము

చత్వారో వాతజా మజ్జా వసా క్షౌద్రేభసంజ్ఞికాః,
క్షారహారిద్ర మంజిష్ఠా నీల కాలాశ్చ రక్తజమ్. 24
తోయేక్షుసికతా పిష్ట శుక్లసాంద్ర సురా శనైః,
శీతలం బహుమూత్రత్వం దశ మేహాః కఫోద్భవాః. 25

తా. మజ్జామేహము, వసామేహము, మధుమేహము, హస్తిమేహము అను నాలుగు మేహములు వాతజనితంబులు. క్షారమేహము, హారిద్రమేహము, మంజిష్ఠామేహము, నీలమేహము, కాలమేహము, రక్తమేహము అన నారుమేహములు పిత్తజనితంబులు. ఉదకమేహము, ఇక్షుమేహము, సికతామేహము, పిష్టమేహము, శుక్లమేహము, సాంద్రమేహము, సురామేహము, శనైర్మేహము, శీతమేహము, బహుమూత్ర (లాలా) మేహము అను పదిమేహములు శ్లేష్మజనితంబులు.

శ్లేష్మమేహోపద్రవములు

అవిపాకోఽరుచచ్ఛర్ది జ్వరః కాస స్సపీనసః,
ఉపద్రవాః ప్రజాయంతే మేహానాం కఫజన్మనామ్. 26

తా. భుజించినయన్నము జీర్ణము గాకుండుట, అరుచి, వాంతి, జ్వరము, కఫముతోఁగూడిన దగ్గు, పడిసెముగలుగుట - ఈయుపద్రవములు కఫజనితమేహములయందు గలుగును.

పైత్యమేహోపద్రవములు

వస్తి *మేహనయోస్తోదో ముష్కావదరణం జ్వరః,
దాహస్తృష్ణామేహమూర్ఛా విడ్భేదః పిత్తజన్మనామ్. 27

* మేహనయోశ్చాలమ్.

తా. పొత్తికడుపు, మేఢ్రము అనువానియందు సూదులచే బొడుచునటుల పీడ గలుగుట, వృషణములయందలి చర్మముపండి పగులుట, జ్వరము, తాపము, దప్పి గలుగుట, పుల్లని తేనుపులు వచ్చుట, మూర్ఛ గలుగుట, మలము ద్రవముగ వెడలుట-ఈయుపద్రవములు పిత్తమేహములయందు గలుగును.

వాతమేహోపద్రవములు

వాతజానా ముదావర్త కంఠహృద్గ్రహలోలతాః,
శూలమున్నిద్రతాశోషః కాసశ్శ్వాసశ్చ జాయతే. 28

తా. ఉదావర్తరోగము గలుగుట, కంఠము రొమ్ము బంధింపంబడినటు లుండుట, సర్వరసభక్షణమునం దిచ్ఛ, శూల, నిద్రాభంగము, శోష, పొడిదగ్గు, శ్వాసము గలుగుట - ఈయుపద్రవములు వాతజమేహములయందు గలుగును.

అసాధ్యమేహలక్షణము

యథోక్తోపద్రవావిష్టో హ్యతిప్రస్రుత [1]వేదనా,
పిటికా పీడితం [2]ఘోరం ప్రమేహో హంతి మానవమ్. 29

తా. పైఁజెప్పఁబడిన అవిపాకాద్యుపద్రవయుక్తుఁడై, మూత్రమును మిక్కుటముగ, వేదనాయుక్తముగ విసర్జించువాఁడై, ఉత్తరోత్తరజెప్పంబడు శరావికాదిపిటకాయుక్తుఁడైయుండు మేహరోగి మృతి జెందు నని తెలియవలయును.

మేహరోగములయందు మూత్రపరీక్ష

వాతపిత్తకఫమేహసముత్థం మూత్రమగ్నిక్వథితం పరిపాకాత్,
పంచసప్తనవభాగతఃక్రమాత్కల్కముద్భవతిచేత్తదసాధ్యమ్. 30
(నిత్యనాథీయే)

తా. వాతమేహరోగియొక్క మూత్రమును వెడల్పుమూతిగల పెంకులోఁబట్టి సన్నపుసెగను మాడకుండా కల్కమువలె గాచిన చిక్కనై ఐదవభాగము శేషించి కరగవలెనుండిన అసాధ్యంబనియు, పిత్తమేహరోగియొక్కమూత్రము ఏడవభాగము శేషించి బెల్లపుకరగువలె నుండిన అసాధ్యంబనియు, శ్లేష్మమేహరోగియొక్కమూత్రము తొమ్మిదవభాగము శేషించిన అసాధ్యం బనియు తెలియవలయును.

మూత్రపరీక్ష

అతిరక్తం మేహరోగే జ్వరే హారిద్రవర్ణకం,

1 మేవచ. 2 గాఢం.

జ్వరే వా మేహరోగే వా హ్యసాధ్యం బహుమూత్రకమ్. 31
(నిత్యనాథీయే)

తా. మూత్రము కడురక్తవర్ణముగ వెడలిన మేహరోగం బనియు, పచ్చగ వెడలిన జ్వరరోగం బనియు, జ్వరమునందేని మేహరోగమునందేని బహుమూత్రము గలిగిన అసాధ్యం బనియు తెలియవలయును.

యస్య మూత్రం ప్రవేత్తైలం మధుమధ్యం ప్రవేత్తదా,
యమేన నీయతే శీఘ్రం కారితః పశుపాలకః. (సిద్ధరసార్ణవే) 32

తా. ఏరోగియొక్క మూత్రము తైలము, తేనె, కల్లువలె వెడలెడినో అట్టిరోగి కడుశీఘ్రముగ మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

అసాధ్యమేహోపద్రవములు

అరుచిశ్చాంగమర్దశ్చ తృష్ణా కాస భ్రమా స్తథా,
శూలేన పిటికా కండూః ప్రమేహాణా ముపద్రవాః. 33
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. అరుచి గలుగుట, శరీరము నొచ్చుట, దప్పి దగ్గు గలుగుట, భ్రమమాట లాడుట, పొక్కులు జనించి శూల దురద గలుగుట-ఇవి అసాధ్యమేహోపద్రవము లని తెలియవలయును.

మేహరోగపూర్వరూపములు

స్వేదోఽంగగంధ శ్శిథిలత్వగంగే శయ్యాసనస్వప్న సుఖాభిలాషః,
హృన్నేత్రజిహ్వాశ్రవణోపదాహో ఘనాంగతా కేశనఖాతివృద్ధిః.
శీతప్రియత్వంగళతాలుశోషోమాధుర్యమాస్యే కరపాదదాహః,
భవిష్యతో మేహగుణస్యలింగం మూత్రేభిధావంతి పిపీలికాశ్చ.
తృష్ణా ప్రమేహోమధురస్సపిచ్ఛో మధూపమస్స్యాద్ద్వివిధోవికారః.
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరమున చెమటపట్టుట, వాసన వేయుట, చర్మమూడుట, పడక ఆసనము నిద్ర అనువానియం దిచ్ఛగలుగుట, హృదయము, నేత్రములు, జిహ్వ, చెవులు అను వానియందు తాపము, శరీరమున ఒకింతజడత్వము గలుగుట, వెంట్రుకలు, గోళ్లు వృద్ధిం జెందుట, శీతపదార్థములయం దిచ్ఛ, గొంతు, లోదౌడ అనువానియందు శోష గలు గుట, నోరు తీపిగ నుండుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, మూత్రమున చీమలుగాని, లేక ఈగలుగాని వ్యాపించుట, దప్పి గలుగుట, మూత్రము తీపిగ, జిగటగనుండినదై తేనెలో

తుల్యంబైన పలువిధ వికారములతో గూడియుండుట - ఇవి కలుగబోయెడి మేహమునకు పూర్వరూపములు.

ఆస్యే స్వాదుస్తృషా దాహో దంతేషు మలసంచయః,
దేహేచిక్కణతా వాపి విదాహః పాణిపాదయోః. 37
ప్రభూతనీలమూత్రత్వం మేహలక్షణమగ్రజం, (అశ్వినీ)

తా. నోరు తీపిగ నుండుట, దప్పి గలుగుట, శరీరము మండుట, దంతములు కడు పాచి గలుగుట, శరీరము మినమినలాడుట, కాళ్లు చేతులు మండుట, మూత్రము నీల వర్ణము గలదై మిక్కుటముగ వెడలుట - ఈలక్షణములు గలుగబోయెడి మేహమునకు పూర్వరూపంబులు.

మేహపిటికోపద్రవములు

ముఖేపాయౌ చ మేఢ్రే చ హస్తే పాదే తథైవ చ. 38
హృన్మస్తకే పృష్ఠదేశే పిటికా మరణాంతికం, (పూజ్యపాదీయే)

తా. ముఖము, గుదము, మేఢ్రము, హస్తము, పాదము, ఱొమ్ము, మస్తకము, వీఁపు అనువానియందు మేహపిటికలు జనించి ఆయామేహోపద్రవములతో గూడి వేధింపుచుండిన అట్టిమేహరోగి మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

ప్రమేహపిటికాభేదము

శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ వినతాలజీ. 39
మసూరికా సర్షపికా పుత్రిణీ సవిదారికా,
విద్రధిశ్చేతి పిటికాః ప్రమేహోపేక్షయాదశ. 40
సంధిమర్మసు జాయంతే మాంసలేషుచ ధామసు, (పూజ్యపాదీయే)

తా. మేహరోగము నుపేక్షించుటవలన శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలినీ, వినత, అలజి, మసూరికా, సర్షపిక, పుత్రిణి, విదారిక, విద్రధి - అని దశవిధమేహ *పిటికలు, సంధులు మర్మస్థలము, మాంసస్థానము అనువానియందు జనించును.

సర్వపిటికాలక్షణములు

అంతోన్నతా చ తద్రూపా నిమ్నమధ్యా శరావికా. 41
సదాహాకూర్మసంస్థానాజ్ఞేయాకచ్ఛపికా బుధైః,
జాలినీ తీవ్రదాహా తు మాంసజాలసమావృతా. 42
అవగాఢరుజోక్లేదా పృష్ఠేవాప్యుదరేపి వా,

* పిటిక యన పొక్కులు.

మహతీ పిటికా నీలా సా బుద్ధై ర్వినతాస్మృతా. 43
రక్తాసితా స్ఫోటవతీ దారుణాత్వలజీభవేత్,
మసూరదళసంస్థానా విజ్ఞేయా తు మసూరికా. 44
గౌరసర్షపసంస్థానా తత్ప్రమాణా చ సర్షపీ,
మహత్యల్పచితాజ్ఞేయా పిటికాచాపి పుత్రిణీ. 45
విదారకందవద్వృత్తా కఠినా చ విదారికా,
విద్రధే ర్లక్షణైర్యుక్తా జ్ఞేయా విద్రధికాతు సా. 46

తా. చుట్టూ మూకుడువలె మబ్బుగ, మధ్యమున గుండ్రముగ నుండుపిటిక శరావికయనియు, తాఁబేటివీఁపువలెనుండినదై మంటలతో గూడియుండునది కచ్ఛపిక యనియు, తీవ్రమైన మంటలతో గూడి మాంసజాలములతో వ్యాప్తమైయుండునది జాలిని యనియు, వీఁపుపైనగాని, లేక కడుపుపైనగాని లోతుగ పిటికలు జనించి పీడతో గూడి నవై గొప్పవియై నీలవర్ణముగలవై యుండునవి వినత యనియు, ఎఱ్ఱనై, లేక తెల్లనై సన్నపిటికలతో వ్యాప్తమై భయంకరముగనుండునది అలజియనియు, చిఱుసెనగపప్పుతో సమానముగనుండునది మసూరిక యనియు, తెల్లఆవాలయొక్క సమూహమువలె జనించి తత్ప్రమాణతుల్యంబుగనుండునది సర్షపికయనియు, ఒకటి పెద్దకురుపై దానిచుట్టు సన్నని కురుపులుంగలది పుత్రికయనియు, నేలగుమ్ముడుగడ్డవలె గుండ్రముగ, కఠినముగ నుండునది విదారికయనియు, విద్రధిలక్షణంబులుంగలది విద్రధిక యనియు జెప్పంబడును.

అసాధ్యపిటికాలక్షణము

పిటికామర్మహృత్పృష్ఠస్థానాం సగుద మూర్ధ్ని వా,
పర్వపాదకరస్థాశ్చ ఘ్నంతి తీవ్రం ప్రమేహినమ్. 47

తా. ఱొమ్ము మొదలగు మర్మస్థానములు, వీఁపు, భుజశిరస్సులు, గుదము, శిరము, వ్రేళ్లు, పాదములు, ముంజెయ్యి, చకారమువలన చండ్లు, ముఖము అనువానియందు మేహపిటికలు జనించిన రోగి శీఘ్రముగ మృతిజెందునని తెలియవలయును.

మేహపిటికాచికిత్స

అన్యస్థానోత్థితాం చైవ జలూకాభిర్హరేదసృక్,
పక్వాని పాట్య మతిమా న్వ్రణవత్సముపాచరేత్. 48

తా. పైఁజెప్పఁబడిన స్థానములయందుగాక ఇతరస్థలముల మేహపిటికలు జనించిన జలగలచే రక్తమును స్రవింపంజేసి *పంచపల్లవముల నూరి దానిపై గట్టుకట్ట

* పంచపల్లవము లన మామిడి, రావి, మఱ్ఱి, బ్రహ్మమేడి, జువ్వి అనువానిచిగుళ్లు.

వలయును. మఱియు నాపిటికలు పక్వంబులైన వానిని భేదించి మేహవ్రణమువలెనే చికిత్సం జేయవలయును.

చ. శిరమునఁ జండ్ల వీఁపునను జేతులఁ గాళ్ళను గిళ్ళయందున
న్నురమున నంసయుగ్మమున నొయ్యన మోమున మేఢ్రమందునం
జిఱుచిఱుపొక్కు లుబ్బినను జెన్నుగ మేహము మానదంచు సు
స్థిరముగ నీలకంఠకులశేఖరుఁడొట్టురుచెప్పె లెస్సగన్.

అసాధ్యమేహలక్షణములు

జాతః ప్రమేహీ మధుమేహినా యో వసాధ్యరోగస్సహిబీజదోషాత్,
ఏచాపికేచిత్కులజావికారాభవంతితాంశ్చప్రవదంత్యసాధ్యాన్. 49
(ఆయుర్వేదే)

తా. మధుమేహివలన జనించిన పురుషునికి మేహరోగము గలిగిన నది బీజదోషమువలన అసాధ్యం బగును. (ఇచట మధుమేహమను శబ్దము సామాన్యమేహపర్యాయం బని తెలియవలయును.) మఱియు వంశపరంపర జనించు కుష్ఠాదిరోగములు సగా అసాధ్యంబులు.

మర్మస్థానవివరణము

భ్రూమధ్యే మూర్ధ్నిమధ్యే చ కంఠే చ శిరసస్తథా,
హృదయే నాభిమధ్యేచా ప్యక్ష్ణోర్వృషణయోరపి. 50
గుల్ఫయో ర్జంఘయోః కట్యాం పాదాంగుష్ఠేప్యవస్థితం,
తర్జన్యాం బాహుమూలే చ మర్మస్థానం చతుర్దశ. 51

తా. కనుబొమలమధ్యప్రదేశము, శిరోమధ్యప్రదేశము, కంఠము, శిరము, హృదయము, నాభిమధ్యప్రదేశము, నేత్రములు, వృషణములు, చీలమండ, పిక్కలు, నడుము, కాలిబొట్టనవ్రేలు, జుట్టనవ్రేలు, చంక అనునీపదునాలుగును మర్మస్థానంబులు. అట్లగుటం జేసి వానియందు మేహపిటికలు జనించిన అసాధ్యంబులు.

మేహకులాంతకరసము

సూతం నంగం మృతం తుల్యం మృతాభ్రం సూతికాత్రిధా,
లశునం సర్వతుల్యస్యా న్నిస్త్వగేకత్ర మర్దయేత్. 52
బదరాభాం వటీం కుర్యా న్నామ్నా మేహకులాంతకః,
లశునం హ్యాజమూత్రం చ తద్వయం హ్యనుదాపయేత్, 53
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, వంగభస్మము ౧ భాగము, అభ్రకభస్మము 3 భాగములు, వెల్లుల్లిపాయలు ౫ భాగములు-ఇటుల వీని నేకముజేసి మర్దించి రేగుగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని వెల్లుల్లిపాయలరసము, మేకమూత్రము అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

మధుమేహమునకు లోధ్రాదికషాయము

లోధ్ర ముస్తాభయం తుల్యం కట్ఫలం చ జలైస్సహ,
క్వాథయిత్వా పిబేచ్చాను మధునా మధుమేహజిత్. 54

తా. లొద్దుగచెక్క, తుంగముస్తెలు, కరక్కాయలు, గుమ్మడు తేకు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి యందొకింత తేనె గలిపి సేవించిన మధుమేహముశమించును.

సర్వమేహములకు హరగౌరీసృష్టిరసము

శుద్ధసూతం చతుర్భాగం సూతార్ధం [1]మృతమభ్రకం,
గంధకం చ ద్వయోస్తుల్యం మస్తునా మర్దయేద్దినమ్. 55
గోళకం బంధయేద్వస్త్రే [2]వాలుకాయంత్రగం పచేత్,
మందాగ్నినాపచేత్తావద్యావత్తప్తాశ్చ వాలుకాః. 56
స్ప్రష్టుం నశక్యా స్తప్తాస్తా స్తదుద్ధృత్య విచూర్ణయేత్,
ధాత్రీఫలరసైర్భావ్యం సప్తధా గోక్షురస్య చ. 57
[3]శ్లక్ష్ణచూర్ణం తతఃకృత్వా వింశద్భాగాన్ప్రకల్పయేత్.
భాగైకం పూర్వజం చూర్ణం సర్వం క్షీరేణ గోళయేత్. 58
నిష్కద్వయవటీం కుర్యాద్ఘృతమధ్యే విపాచయేత్,
సాంగశీతాం తథా ఖాదేత్ప్రత్యహం పాచితాం ఘృతైః. 59
మహిషీక్షీరకర్షైక మనుపానం చ సర్వదా,
హరగౌరీసృష్టిరస స్సర్వమేహకులాంతకః. 60
దుగ్ధోదనం ఘృతం పథ్యం శాకం బింబఫలం భవేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౪ భాగములు, అభ్రకభస్మము (లేక తామ్రభస్మము) ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౬ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి పెరుగుమీఁది మీగడతో నొకదినము మర్దించి ముద్దజేసి బట్టలో మూటగట్టి వాలుకా

1 మృతతామ్రకమ్. 2 సికతా. 3 సూక్ష్మ.

యంత్రమునం దిడి ఇసుకనుతాకిన దానియుష్ణము జేతికి సహింపకుండువఱకు మందాగ్నిని వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వమునం దిడి చూర్ణముజేసి ఉసిరికెపండ్లరసముతో ౩ దినములు, పల్లేరరసముతో ౩ దినములు భావనజేసి సూక్ష్మచూర్ణముగావించి దానిని ఇరువదిభాగములుగ విభజించి యందు ప్రతిభాగమును పాలలో గలిపి యుంటలుజేసి ఘృతముతో వండి సాంగశీతలమున రెండునిష్కములంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కర్షప్రమాణము బఱ్ఱెపాల యనుపానముతోడ ప్రతిపూట సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. దీనియందు పాలయన్నము, నెయ్యి, దొండకాయకూర వీనిని భుజించుట పథ్యకరంబులు.

మేహములకు చంద్రప్రభావటికములు

మృతసూతం చ కాసీస మేలా జాతీఫలం జటా. 61
మధుకం మధుయష్టీ చ ధాత్రీ దాడిమ శర్కరా,
కర్పూరం ఖాదిరం సారం శతాహ్వా కంటకారికా. 62
ఆమ్లవేతసతుల్యాంశం దినైకం లాంగలీద్రవైః,
భావయే న్మేషదుగ్ధైశ్చ నాగవల్ల్యా దినం దినమ్. 63
వటికా బదరాకారా నామ్నా చంద్రప్రభావటీ,
భక్షయే త్తీవ్ర[1]మేహార్త స్సర్వమేహకులాంతకః. 64
ధాత్రీపటోల [2]నింబానాం కషాయం వా ఘృతాన్వితం,
సక్షౌద్రం పాయయేచ్చాను సర్వమేహాపను త్తయే. 65
(మాధవనిదానే

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిన అన్నభేది, ఏలకులు, జాజికాయ, జటామాంసి, ఇప్పపువ్వు, యష్టిమధుకము, ఉసిరికెపప్పు, దాడింబయొలుపు, పంచదార, కర్పూరము, చంద్రబంక, సదాప, వాకుడు, పుల్లప్రబ్బలి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చన్నచెర్లగడ్డరసముతో నొకదినము, మేకపాలతో నొకదినము, తమలపాకు రసముతో నొకదినము భావనజేసి రేగుగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఉసిరికెపప్పు, పొట్ల, వేము అనువానికషాయములో నొకింత నెయ్యిగాని లేక తేనెగాని గలిపి సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

హారిద్రమేహమునకు మేహహరరసము

మృతసూతం మృతంతామ్రం తారభస్మ చ హాటకం,

1 మేహార్తః మేహాన్ హరతి సుదుస్తరాన్. 2 పత్త్రాణాం.

హంసపాదిరసేనైవ సమభాగం చ ఖల్వకే. 66
దినైకం మర్దయేద్గోళం కాచకుప్యాం నివేశయేత్,
వాలుకాయంత్రకే చైవ ద్వియామం చ విపాచయేత్. 67
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
పంచాంగం నింబతుల్యానాం కషాయమనుపాయయేత్. 68
హారిద్రమేహం సంహంతి సర్వమేహకులాంతకః,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, వెండిభస్మము, స్వర్ణభస్మము - వీనిని సమ భాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు, వండి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజయెత్తును వేపాకు, వేపపువ్వు, వేపకాయలు, వేపచెక్క, వేపవేరు అనువానికషాయానుపానముతోడ సేవించిన హారిద్రామేహము, సర్వమేహములు హరించును.

మంజిష్ఠామేహమునకు విద్యావాగీశ్వరరసము

శుద్ధసూతం విషంచాభ్రం విష టంకణ గంధకమ్. 60
మృతలోహాష్టకంచైవ కర్షమాత్రం చ ఖల్వకే,
జంబీరోన్మత్తవాసాభి స్త్రికటు త్రిఫలేన చ. 70
యామమాత్రం తు ప్రత్యేకం మర్దయిత్వా తు గోళకం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ సప్తవస్త్రం మృదా బహిః. 71
లవణపూరితయంత్రే చ త్రిదినం మందవహ్నినా,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 72
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మంజిష్ఠాయా నికృంతనం,
విద్యావాగీశ్వరోనామ్నా రసేంద్రగ పరికీర్తితః. (రసరత్నాకరే) 73

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, అభ్రకభస్మము, అతివస, పేల్చిన వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, స్వర్ణభస్మము, వెండిభస్మము, తామ్రభస్మము, వంగభస్మము[1], సీసభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము, ఇనుపభస్మము-వీనిని దిను సొకటింటికి కర్షప్రమాణముచొప్పున ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లు, ఉమ్మెత్త అడ్డసరము, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు అనువానిరసముతో ప్రత్యేకముగ నొక్కొకఝాము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలోనునిచి ఏడుచీలమన్ను లిచ్చి

1 వంగ మన తగరము.

లవణపూరితయంత్రమున మూడుదినములు మందాగ్నితో వండి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజయెత్తుగ అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన మంజిష్ఠామేహము హరించును. ఇది సర్వరసములలో కడుశ్రేష్ఠంబైనది.

నీలమేహమునకు హరిశంకరరసము

మృత[1]తామ్రాభ్రకం తుల్యం ధాత్రీఫలనిజైర్ద్రవైః,
సప్తాహం భావయేత్ఖల్వే యోగోఽయం హరిశంకరః. 74
మాషమేకం వటీం ఖాదేన్నీలకాలప్రశాంతయే,
మహానింబస్య బీజాని [2]మర్దయేత్తండులోదకైః. 75
సఘృతం పాయయేచ్చానుహ్యసాధ్యం సాధయేత్క్షణాత్,
అనేనైవానుపానేన [3]పంచవక్త్రరసోహితః. 76

తా. తామ్రభస్మము (లేక రసభస్మము), అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉసిరికపండ్లరసముతో నేడుదినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సాయంప్రాతఃకాలముల పెద్ద వేపవిత్తుల బియ్యపుకడుగుతో నూరి నేతిలో గలిపి యీయనుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యమైన నీలమేహము, కాలమేహము తత్ క్షణమున హరించును. ఈ మేహములయం దీయనుపానముతోడనే పంచవక్త్రరసమునుకూడ సేవింపందగును.

రక్తమేహమునకు వేదవిద్యారసము

రసభస్మ త్రిభాగం చ భాగైకం తారభస్మకం,
మృతమభ్రం చ లోహం చ కాసీసంతు మనశ్శిలామ్. 77
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
నిర్గుండీ ముసలీ వాసా జయాజైరగ్నిమంథజైః. 78
అభయార్ద్రికజైర్మర్ద్యం సప్తాహం చ పృథక్పృథక్,

---

1 సూతాభ్రకం. 2 పూర్వవ. 3 పంచవక్త్రరసము-"శ్లో. శుద్ధసూతం సమం గంధం మరీచం టంకణం కణాః, మర్దయేద్ధూర్తజద్రావైర్దినమేకం చ శోషయేత్, పంచవక్త్రరసోనామ ద్విగుంజం సర్వమేహజిత్." తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, మిరియాలు, పేల్చిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తాకురసముతో నొకదినము మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి నీడ నెండించి యందొకదానిని సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

తద్గోళం కూపికాయంత్రే పచేద్యామం తు తుషాగ్నినా. 79
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం రక్తమేహ ప్రశాంతయే,
నింబబీజకషాయం చ గోళయుక్తం పిబేదను. 80
వేదవిద్యారసోనామ్నా రక్తమేహకులాంతకః, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము 3 భాగములు, రజతభస్మము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, [1]కాసీసము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల - ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము - ఇటుల వీని నెల్ల ఖల్వములో నునిచి వావిలి, నేలతాటిగడ్డలు, అడ్డసరము, తక్కిలి, నెల్లి, కరక్కాయ, అల్లము అనువానిరసముతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నొక్కొక్కదినము మర్దించి ముద్దజేసి కూపికాయంత్రములో నునిచి ఉముకపంటను ౬ ఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును వేపవిత్తులు, గోళము అనువానికషాయాను పానముతోడ ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన రక్తమేహము హరించును.

మేహబద్ధరసము

భస్మసూతం మృతంకాంతం [2]తీక్ష్ణభస్మ శిలాజతు. 81
తుత్థం తాప్యం శిలా వ్యోషం త్రిఫలాం కోలబీజకం,
కపిత్థం రజనీచూర్ణం [3]భృంగరాజేన భావయేత్. 82
వింశద్వారం విశోష్యాథ మధుయుక్తం లిహేత్సదా,
నిష్కమాత్రం హరేన్మేహః న్మేహబద్ధరసో మహాణ. 83
మహానింబస్యబీజాని [4]పిష్ట్వా షట్సమ్మితాని చ,
పలతండులతోయేన ఘృతనిష్కద్వయేన చ. 84
ఏకీకృత్య పిబేచ్చాను హంతి మేహం చిరంతనం,

తా. రసభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము (లేక ఇనుపభస్మము), శుద్ధిచేసిన కర్పూరశిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన కర్పరీతుత్థము, [5]స్వర్ణమాక్షికభస్మము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, ఊడుగవిత్తులు, వెలగపంటిబేసము, పసుపుచూర్ణము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ౨౦ మార్లు భావనజేసి ఎండించి తేనెలో నిష్కప్రమాణమును సేవించి వెంబడిగ ఆరునిష్కములయెత్తు పెద్దవేపవిత్తులను పలిమెదుబియ్యపు కడుగుతో నూరి యందు రెండునిష్కములయెత్తు నెయ్యిగలిపి సేవించిన చిరకాలముగనుండు మేహము హరించును.

---

1 కాశీస మన అన్నభేది. 2 ముండ. 3 తుల్యం భావ్యం తు భృంగిణా. 4 షణ్ణిష్కం పేషితాని చ. 5 స్వర్ణమాక్షిక మన బంగారుసిమ్మ.

సర్వమేహములకు వేదవిద్యావటికములు

పారదాభ్రక కాంతానాం నాగభస్మసమం సమమ్. 85
దినం బ్రహ్మీరసై ర్మర్ద్యం స్వేద్యం తస్యకషాయకైః,
దినైకం వాలుకాయంత్రే వస్త్రే బధ్వా విపాచయేత్. 86
ఉద్ధృత్య చూర్ణయేత్ శ్లక్ష్ణం [1]రాజావర్తం శిలాజతు,
తాప్యం మండూర వైక్రాంతం కాసీసం తుల్యమేవ చ. 87
[2]సమం పూర్వరసం కృత్వా సర్వం చూర్ణం ప్రకల్పయేత్,
ముస్తా చందన పున్నాగ నారికేళస్య మూలకమ్. 88
కపిత్థ రజనీ దార్వీ చూర్ణం సర్వం సమం భవేత్,
జంబీరాణాం ద్రవైర్మర్ద్యం ద్వియామం వటికీకృతమ్. 89
వేదవిద్యావటీనామ్నా [3]భక్షణాత్సర్వమేహజిత్,
మధు ధాత్రీరసంచాను క్షౌద్రైః క్వాథో గుళూచికా. 90
అంకోలస్య తు బీజానాం రాత్రౌ దాహహరం పిబేత్,

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, కాంతభస్మము, నాగభస్మము- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మోదుగచెక్కరసముతో నొకదినము మర్దించి ముద్దచేసి బట్టలోగట్టి మోదుగకషాయముతోడనే డోలాయంత్రమున నొకదినము వండి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున మరల నొకదినము వండి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి సూక్ష్మముగ చూర్ణము గావించి యందు రాజవర్తము, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తుభస్మము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, మండూరము, వైక్రాంతము, కాసీసము అనువానిలో ప్రతిదానిని పై రసభస్మమునకు సమముగ గలిపి చూర్ణముజేసి దీనిలో తుంగముస్తెలు, శ్రీగంధము, సురపొన్న, నారికెడపువేళ్ళు, వెలగ, పసపు, మ్రానిపసపు అనువాని చూర్ణమును సమభాగములుగ గలిపి నిమ్మపండ్ల రసముతో రెండుఝాములు మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనె, ఉసిరికపండ్ల రసము అనువాని యనుపానముతోడగాని, లేక తిప్పతీగె కషాయములో తేనె గలిపి యీయనుపానముతోడగాని సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. రాత్రులయందు శరీరమున తాపము గలిగిన యది హరించుటకై ఊడుగవిత్తులకషాయము గాచి పానముసేయవలయును.

---

1 జారితాభ్రం. 2 సర్వం సర్వసమంచూర్ణం కల్పయేచ్చ తతఃపునః. 3 భక్షణాదిత్యుమేహజిత్.

శీతమేహమునకు నాగేంద్రఘుటికలు

మృతనాగస్య భాగైకం భాగైకేన వృషాభయా. 91
*దార్వ్యంకోలఫలం ధాత్రీ హ్యక్షబీజం పలంపలం,
కనకస్యఫలద్రావైః పిష్ట్వా తద్గుళికాకృతా. 92
నాగేంద్రఘుటికా ఖ్యాతా తక్రైః పీతా చ మేహజిత్,
నిశామృతా ద్వినిష్కం చ మధునా లేహయేదను. 93
వేదవిద్యావటీవాత్ర హ్యనుపానం చ యోజయేత్,

(పూజ్యపాదియే)

తా. సీసభస్మము, అడ్డసరము, కరక్కాయలు, ప్రానిపసపు, ఊడుగవిత్తులు, ఉసిరికపప్పు, గచ్చపలుకులు - వీనిని దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున ఖల్వములో నునిచి మోదుగుకాయలరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని మజ్జిగతోగాని, లేక రెండునిష్కములప్రమాణము పసపు, తిప్పతీఁగె అనువాని చూర్ణమును తేనెతో గలిపి యీ యనుపానముతోగాని సేవించిన శీతమేహము హరించును. లేక పైఁజెప్పఁబడిన వేదవిద్యావటికములను ఈయనుపానముతోనే సేవించిన శీతమేహము హరించును.

పిష్టమేహమునకు మేహారిరసము

వంగభస్మ మృతంసూతం తుల్యం క్షౌద్రైర్విమర్దయేత్. 94
ద్విగుంజం లేహయేన్నిత్యం హంతి మేహం చిరంతనం,
గుంజామూలం పిబేచ్చాను క్షీరైరేవ ప్రశామ్యతి. 95

తా. వంగభస్మము, రసభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించి వెంబడిగ గురిజవేరుచెక్కను పాలతోనూరి త్రాగిన దీర్ఘకాలముగ నుండు పిష్టమేహము శమించును.

శుక్లమేహమునకు మేహద్విరదసింహరసము

పారదాభ్రకయో ర్భస్మ మృతలోహాష్టకం సమం,
టంకణం చైవ మధ్వాజ్యం ప్రత్యేకం సూతతుల్యకమ్. 96
చండాలీరాక్షసీపుష్పై ర్దినం మర్ద్యం నిరుధ్య చ,

* దార్వ్యకోలఫలం అనఁగా రేగుపండు.

మూషాయాం [1]భూధరేపక్వం దినైకం తంచ చూర్ణయేత్. 97
మేహద్విరదసింహోఽయం రసఃషో ద్రేర్ద్విమాషకం,
లిహేచ్చానుపిబేత్తక్రై ర్నిష్కైకం టంకణం సదా. 98
పంచవక్త్రరసోప్యత్ర దేయశ్శుక్రప్రమేహజిత్, (మాధవకల్పే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, స్వర్ణభస్మము, రజతభస్మము, తామ్రభస్మము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము, లోహభస్మము, పేల్చిన వెలిగారము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనె, నెయ్యి, నీలి, బలురక్కసిపువ్వులు అనువాసిరసములతో నొక్కదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి మూసలో పెట్టి ఒకదినము భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముజేసి యందు రెండుమాషములయెత్తును ప్రతిదినము తేనెతో సేవించినతోడనె నిష్కమెత్తు వెలిగారమును మజ్జిగతో నూరి త్రాగిన శుక్లమేహము హరించును. ఈశుక్లమేహము హరించుటకై పంచవక్త్రరసమునైనను సేవింపందగును.

సాంద్రమేహచికిత్స

ధాత్రీఫలరసంవాథ హారిద్రామాషీకాన్వితమ్. 99
దార్వీముస్తా దేవదారు త్రిఫలా క్వాథితే జలే,
యోజయే దనుపానేన మేహబద్ధరసోపి వా. 100
దేయశ్చ సాంద్రమేహం తు నాశయే న్నాత్ర సంశయః,

తా. పైఁ జెప్పఁబడిన మేహబద్ధరసమును ఉసిరికపండ్లరసము, పచ్చిపసు, తేనె అనువానియనుపానముతోడగాని, లేక మ్రానిపసపు, తుంగముస్తెలు, దేవదారు, త్రిఫలములు అనువాని కషాయానుపానముతోడగాని సేవించిన సాంద్రమేహము నిస్సంశయముగ హరించును.

సురామేహమునకు మృగమాలరసము

మారితంత్రపుసంసీసం [2]దగ్ధం హారిణశృంగకమ్. 101
కార్పాసబీజమజ్జా చ తుల్యం మంకోలబీజకం,
పేషయేన్మహిషీతక్రై ర్దినైకం వటకీకృతమ్. 102
మాషద్వయం సదాఖాదే న్మృగమాలా ప్రమేహజిత్,
అథ పాఠాభయాదార్వీ కషాయ మనుపాయయేత్. 103

తా. వంగభస్మము, సీసభస్మము, ఇఱ్ఱికొమ్ముభస్మము, ప్రత్తిపలుకులు, ఊడుగ

1 అంతరే పక్వం. 2 సుదగ్ధం మృగశృంగకమ్.

పలుకులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి బత్తెమజ్జిగతో నొకదినము మర్దించి రెండుమాషములంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని గచ్చపలుకులు, శిరుబొద్ది, కరక్కాయలు, మ్రానిపసపు అనువాని కషాయానుపానముతోడ సేవించిన సురామేహము హరించును.

లాలామేహమునకు నిత్యారోగ్యేశ్వరరసము

సూతం మృతాభ్ర వంగాభ్యాం తుల్యభాగం ప్రకల్పయేత్,
మహానింబోత్థపంచానాం చూర్ణం యోజ్యం త్రిభిస్సమమ్. 104
మధునా లేహయేన్మాషం లాలామేహస్యశాంతయే,
సక్షౌద్రరజనీంవాత్ర లిహ్యాన్నిష్కత్రయం సదా. 105
అసాధ్యం నాశయే న్మేహం నిత్యారోగ్యేశ్వరో రసః,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, వంగభస్మము ఇవి సమభాగములు - ఈ మూడింటికి సమము పెద్దవేపచెక్క, దానివిత్తులు, దానిపువ్వులు, దానియాకులు, దానివేరు - వీనినెల్ల చూర్ణముజేసి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన శీతమేహము హరించును. మఱియు మూడునిష్కములయెత్తును ఒకరూపాయయెత్తు పసపుచూర్ణము, తేనె అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యమేహములు హరించును.

లాలామేహచికిత్స

శీతమేహస్తు బహుశో మధురశ్చాతిశీతలః. 106
ద్విగుంజం దాపయేదత్ర రసమానందభైరవం,
పాఠార్జునం విడంగానాం కషాయం మధుసంయుతమ్. 107
అనుపానం ప్రయుంజీత శీతమేహస్యశాంతయే,

తా. శీతమేహము బహుళముగ, మధురముగ, కడుశీతలముగ స్రవించును. ఇది నివర్తించుటకై రెండుగురిగింజలయెత్తు *ఆనందభైరవరసమును శిరుబొద్ది, ఏటిమద్ది, వాయువిడంగములు అనువానికషాయములో ఒకింత తేనెగలిపి సేవింపవలయును.

---

*ఆనందభైరవము—"శ్లో. హింగుళం చ విషం వ్యోషం గంధకం టంకణం సమమ్, జంభీరఫలజద్రావైర్మర్ద్యం యామచతుష్టయమ్, గుంజైకం చ ప్రదాతవ్యం రసో హ్యానందభైరవః." తా. శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన నాభి, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, వెలిగారక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నాలుగుఝాములు మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుచేసి సేవింపవలయును.

బహుమూత్రమునకు తాళకేశ్వరరసము

మృతసూతం మృతంవంగం మృతంలోహాభ్రకం సమమ్. 108
మర్దయే న్మధునాచాహ్నా రసోఽయం తాళకేశ్వరః,
[1]మాషమేకం లిహేత్క్షౌద్రై ర్బహుమూత్రాపనుత్తయే. 109
ఉదుంబరఫలం పక్వం చూర్ణితం కర్షమాత్రకం,
సంలిహేన్మధునాసార్ధ మనుపానం సుఖావహమ్. 110
ముద్గామలకయూషేణ పథ్యం దేయం సతక్రకం,

తా. రసభస్మము, వంగభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో నొకదినము మర్దించి మాషమెత్తు మాత్రలు జేసి యందొకదానిని కర్షప్రమాణము మేడిపండ్లచూర్ణము, తేనె అనువానియనుపానము తోడ సేవించిన బహుమూత్రము హరించును. మఱియు పెసలు, ఉసిరికపప్పు అనువాని [2]యూషమును తక్రయుక్తముగ జేసి సేవించుట పథ్యకరంబులు.

బహుమూత్రమునకు ఆకుల్యాదిపుటపాకము

ఆకుల్యాయాః ప్రవాళాశ్చ ముకుళాస్సమభాగకాః. 111
రంభా కేసరసంయుక్తా స్సంవేష్ట్య కదలీదళైః,
కృష్ణమృత్తికయాలిప్య పుటపాకే విపాచితమ్. 112
కదుష్ణకల్కం సంమర్ద్య తైలమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కుక్కుటాండప్రమాణం తు భక్షయే న్మధునా సహ. 113
మాసమాత్రప్రయోగేణ మూత్రరోగం నిహంతి చ,
(నిత్యనాథీయే)

తా. నేలతంగేడుచిగుళ్ళు, నేలతంగేడు మొగ్గలు, అరటికేసరములు - వీనిని సమభాగములుగ నూరి ముద్దజేసి అరటియాకులో నునిచి దానిపై రేగటిమన్ను మెత్తి మాడకుండా పుటంబిడి ఒకింత యుష్ణముగనుండునపు డందుండి తీసి మర్దించి ముద్దజేసి తెల్లయావనూనెలో నునిచి కోడిగుడ్డంతప్రమాణమును తేనె యనుపానముతోడ ఒకమాసము వఱకు ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన బహుమూత్రము హరించును.

బహుమూత్రచికిత్సలు

సీ. తనరారు నవభాగమును మాషపిష్టంబు
 నుర్వి షడ్భాగంబు పూర్వగుడము

---

1 మాషైకంభక్షయేత్ క్షౌద్రై. 2 యూష మన కట్టు,

క్రముకంబు లక్కలకట్టియు రెండేసి
భాగము ల్గూర్చి యింపార గున్న
చింతగింజలపొట్టు చెన్నొంద నొక్కొక్క
భాగంబు మఱియుఁ బర్పాటకంబు
సురలవంగంబులు సొంపుగ నభయంబు
నొక్కొకభాగంబు నునిచి కల్వ

గీ. మందు భల్లాతకీబీజ మమరఁ గూర్చి
త్రొక్కి యుంటలుచేసియుఁ దులము నరయు
ననుభవము చల్లయన్నంబు నారగింప
మహిని బహుమూత్రవ్యాధులు మానుచుండు.

సీ. ప్రాచినీరును శుభ్రభస్మంబు దలమెత్తు
దగ మూఁడుదినములు ద్రాగవలయు
మఱియు జిలుతలపచ్చి బెఱడు గంధము నావు
పాలతో మూన్నాళ్లు గ్రోలవలయుఁ
బెనుజీడిగింజల బెల్లము మూఁడేసి
నేరలు గూరిచి చెన్ను మీఱఁ
గను రసకర్పూరమును నేఁడు చిన్నాల
నఱత్రొక్కి నేయియు నాముదంబుఁ

గీ. దైలమును నేరు బావులు దేనెఁ గూర్చి
క్రమము దప్పక లేహ్యపాకముగ వండి
తులము భక్షింప బహుమూత్రములు దొలంగు
భుజగరిపుఁ జూచి పాములు పోవునట్లు.

మ. మొదల న్వోమము జీడిగింజ లభయమ్ము న్రెండుభాగమ్ములుం
బదిభాగంబులు నింబపర్ణవితతు ల్పాత్రంబున న్వండి యిం
పొదవం జూర్ణముచేసి యౌషధము సంభోగింపఁ బథ్యంబుచే
విదితంబై బహుమూత్రజాలగదము ల్విఖ్యాతిగా మానదే.

సీ. భాండంబులో నావుపాలువోసియుఁ బాత
వస్త్రంబుగట్టి తద్వస్త్రమందుఁ

దిలపిష్టచూర్ణంబు దీరుగా జెన్నంగి
యాకుముద్దను వేడ్క నమరఁగాను
నుంచి పాకముచేసి యొనర యారసముతోఁ
బంచదారయు వంగభస్మమునను
జేర్చి సేవించియు జెన్నొందఁ బథ్యంబు
నాపిష్టమును నన్న మనుభవింప
గీ. వాసికెక్కిన బహుమూత్రవర్గములును
దేహతాపంబుచే గల్గు దాహములును
శాంతిఁ బొందును నత్యంతసమ్మతంబు
నై సుఖంబున నుండుదు రనుదినంబు.

క. మరి నాగరంబు సే రం
తరదామరపాకుచూర్ణతతియుఁ దులంబుక్
వరగోక్షీరంబులతోఁ
బరిపాకతఁ గ్రోలఁ బోవు బహుమూత్రంబుల్.

క. చెలువార వంగభస్మము
వెలిగారముఁ దేనెతోడ వెలయఁగఁ గ్రోలక్
నల కందికట్టుచే లో
పలికిం గొన మానిపోవు బహుమూత్రంబుల్.

సీ. పరగ విష్ణుక్రాంత పసిగడ్డుతో నూరి
జీలకఱ్ఱయు శీతవారి సేవ
మదనబుడుతలము మఱి గడుగున నూరి
జీలకఱ్ఱయు శీతవారి సేవ
వరసురాకారంబు థర నింబఫలసార
మునఁ ద్రాగ మానును మూత్రకృచ్ఛ్రి
మరయ కవ్వపుగుజ్జు డాకుపిసికిననీళ్ళ
పంచదారయుఁ బెట్టి పాన మొకటి
గీ. యమరఁ జిన్నంగియాకు శీతాంబుచింత
బెరడు గంధంబు నచ్చంపుబట్టినెయ్యి

యనుభవించిన రక్తమేహములు దొలఁగుఁ
బథ్యములు చేయవలయును భవ్యముగను.

బహుమూత్రమునకు జాత్యాదివటికములు

జాతీఫలైకభాగంతు జాతీపత్రం తథా మహత్. 114
అఫేన మేకభాగంతు ద్విభాగం దీప్యకం తథా,
గాంధారీచ చతుర్భాగం ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్. 115
నారికేళోదకేనాథ మర్దయే త్త్రిదినం దృఢం,
చణకస్యప్రమాణంతు మండలం భక్షితం యది. 116
మధురాహారభోజీతు బహుమూత్రప్రశాంతయే. (నందినాథీయే)

తా. జాజికాయ, జాపత్రి, పెద్దములక, నల్లమందు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, ఖురాసానిఓమము ౨ భాగములు, గంజాయిమాకు ౪ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి కొబ్బరికాయనీటితో మూడుదినములు దృఢముగ మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి ఒకమండలమువఱకు సాయంప్రాతఃకాలముల సేవింపుచుండిన బహుమూత్రము హరించును. పథ్యము, మధురాహారముల భుజింపవలయును. (పావుసేరు ఉత్తరేణియాకురసములో అరతులము మిరియపుచూర్ణము గలిపి త్రాగిన రక్తమేహము హరించును. మఱియు రక్తమేహమునందు చంద్రకళారసమునుకూడ సేవింపందగును.)

వంగావలేహయోగము

మారితం త్రపుసంసీసం హరిణశ్శృంగమాకులమ్. 117
కర్పాసనాకులీతక్రం మహిషం చ ప్రమేహజిత్, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. వంగభస్మము, సీసభస్మము, ఇఱ్ఱికొమ్ముగంధము, ప్రత్తిపలుకులు, తంగేడువిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి, బఱ్ఱె మజ్జిగలో గలిపి త్రాగిన మేహరోగములు హరించును.

పిచుమందస్య నిర్యాసం ధాత్రీక్వాథేన పేషితం,
శిలాధాతుసమాయుక్తం శుక్లమేహవినాశనం,

తా. మంచి వేపబంకను ఉసిరికపప్పుకషాయముతో నూరి పదిచిన్నములయెత్తు కర్పూరశిలాజిత్తుభస్మము గలిపి నలువది దినములు సేవించిన శుక్లమేహము హరించును.

మేహములకు వసంతకుసుమాకరము

పృథగ్ద్వౌ హాటకం చంద్రం త్రయోవంగాహి కాంతజమ్. 119
చత్వారస్సూతమభ్రంచ ప్రవాళం మౌక్తికం తథా,

భావనా గవ్యదుగ్ధేషు వాసాశ్రీద్విజలైర్నిశా. 120
మోచకందరసైస్సప్త క్రమాద్భావ్యం పృథక్పృథక్,
శతపత్రరసేనైవ మాలత్యాః కుసుమైస్తథా. 121
పశ్చాన్మృగమదైర్భావ్య సుసిద్ధోరసరాట్భవేత్,
కుసుమాకరవిఖ్యాతో వసంతపదపూర్వకః. 122
వల్లద్వయమితస్సేవ్య స్సితాజ్యమధుసంయుతః,
వలీపలితహృన్మేధ్యః కామద స్సుఖదస్సదా. 123
మేహఘ్నః పుష్టిదశ్శ్రేష్ఠః పరం వృష్యో రసాయనః,
ఆయుర్వృద్ధికరః పుంసాం ప్రజాజననముత్తమమ్. 124
క్షయకాసతృషోన్మాద శ్వాసరక్తవిషార్తిజిత్,
సితాచందనసంయుక్త మమ్లపిత్తాదిరోగజిత్. 125
హంతిపాండ్వామయాన్ శూలాన్ మూత్రఘాతాశ్మరీంహరేత్,
యోగవాహిత్వదం సేవ్యం కాంతిశ్రీర్బలవర్ధనమ్. 126
సుసాత్మ్యమిష్టభోజీచ రమయేత్ప్రమదాశతం,
మదనం మదయన్మదముజ్జ్వలయన్ప్రమదానివహానతివిహ్వలయన్,
సురతైస్సుఖదైర్గతివిహ్వలనై ర్భవసారజుషామయమేవసుహృత్. 127
(ఆయుర్వేదే)

తా. సువర్ణభస్మము ౨ భాగములు, రజతభస్మము ౨ భాగములు, వంగభస్మము ౩ భాగములు, సీసభస్మము ౩ భాగములు, లోహకాంతభస్మము ౩ భాగములు, రసభస్మము ౪ భాగములు, అభ్రకభస్మము ౪ భాగములు, పగడభస్మము ౪ భాగములు, ముత్తియపుభస్మము ౪ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి ఆవుపాలు, చెఱకు, అడ్డసరము అనువాని కషాయములతోను, చందనము, వట్టివేరు, కురువేరు, పసపు అనువాని కషాయములతోను, అరటిగడ్డ, దామెర, జాజిమొగ్గలు అనువానిరసములతోను వేర్వేరుగ ఏడేసిమార్లు భావనజేసి పిదప కస్తూరితో భావనజేసిన వసంతకుసుమాకరమను పేరంబరఁగు నీయౌషధము శ్రేష్ఠంబైనదిగ నగుచున్నయది. పిదప అందు రెండువల్లములయెత్తును శర్కర, నెయ్యి, తేనె అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన ముదిమి, మేహము, క్షయము, కాసము, దప్పి, ఉన్మాదము, శ్వాసము, రక్తవిషదోషములు, పాండువులు, శూలలు, మూత్రాఘాతము, అశ్మరి అనురోగముల హరింపంజేయుటయేగాక కామసుఖము, పుష్టి, వీర్యవృద్ధి, ఆయుర్వృద్ధి, ప్రజోత్పత్తి, కాంతి, బలము అనువానిని

నగా గలుగం జేయును. మఱియు నీరసాయనమును పంచదార, చందనము అనువానియను పానముతోడ సేవించిన అమ్లపిత్తాదిరోగములు హరించును. పథ్యములేక యథేష్టముగ భుజింపుచు నీయౌషధమును సేవింపుచుండిన నూరుగురు స్త్రీలతో రమించుటకు దగిన శక్తిగలవాఁడై కడుకామాతురుఁడై కడుసుఖకర సురతములవలన మదోన్మత్తుఁడై స్త్రీల మదము నణంచువాఁడై యుండును. కావున సంసారసుఖము నెఱింగినవానికీ యౌషధము స్నేహితునివలె హితమును సేయుచుండును.

సర్వమేహములకు మహావంగేశ్వరరసము

వంగం కాంతం చ గగనం హేమపుష్పం సమంసమమ్. 128
కుమారీరసతో భావ్యం సప్తవారం భిషగ్వరైః,
ఏషవంగేశ్వరోనామ ప్రమేహాన్ వింశతింజయేత్. 129
మూత్రకృచ్ఛ్రం సోమరోగం పాండురోగం మహాశ్మరీం,
రసాయనవరశ్రేష్ఠో నాగార్జునవినిర్మితః. 130

తా. వంగభస్మము, లోహకాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము, నేలతంగేడువిత్తులు- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి కలబందరసముతో నేడుమార్లు భావనజేసి రోగ బలానుగుణ్యముగ సేవించిన ౨౦ మేహములు, మూత్రకృచ్ఛ్రము, సోమరోగము, పాండు రోగము, అశ్మరి అనువానిని హరింపజేయుటయం దీరసాయనము శ్రేష్ఠం బైన దని నాగార్జునుఁడు వచించెను.

మేహకుంజర కేసరీరసము

రసగంధాయు సాభ్రాణి నాగం వంగం సువర్ణకం,
వజ్రకం మూక్తికం సర్వ మేకీకృత్య విచూర్ణయేత్. 131
శతావరీరసేనైవ గోళకం శుష్కమాతపే,
తథాశుష్కం సముద్ధృత్య శరావే సుదృఢే క్షిపేత్. 132
సంధిలేపం మృదాకుర్యా ద్గర్తాయాం గోమయాగ్నినా,
పుటేద్యావచ్చతుర్యామ ముద్ధృత్య స్వాంగశీతలమ్. 133
శ్లక్ష్ణం ఖల్వే వినిక్షిప్య గోళంతం మర్దయేద్దృఢం,
దేవబ్రాహ్మణపూజాం చ కృత్వా ధృత్వా చ కుప్యకే. 134
ఖాదేద్వల్లద్వయం ప్రాత శ్శీతంచానుపిబేజ్జలం,
తథా సర్వప్రమేహాంశ్చ జయేన్నాస్త్ర ప్రయోగతః. 135
తుష్టిం తేజోబలం వర్ణ శుక్రవృద్ధించ దారుణం,

అగ్నేర్బలం వితనుతే మోహకుంజరకేసరీ. 136
దివ్యం రసాయనం శ్రేష్ఠం నాత్ర కార్యా విచారణా, (అన్యశాస్త్రే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, సీసభస్మము, వంగభస్మము, సువర్ణభస్మము, వజ్రభస్మము, ముత్తియపుభస్మము-వీనినెల్ల సమ భాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిల్లిపీచరవేళ్ళరసముతో మర్దించి బిళ్ళజేసి ఎండబెం డించి దృఢమైన శరావములయం దునిచి దానిచుట్టు చీలమన్ను లేపనము జేసి గుంటత్రవ్వి దానిలో నునిచి నాలుగుఝాములు ఆవుపిడకలతో పుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి దేవ, గురు, బ్రాహ్మణ, అతిథుల పూజించి ఖల్వములో నునిచి బాగుగ మర్దించి చూర్ణముజేసి కుప్పెలో నునిచికొని యందు రెండువల్లములయెత్తును ప్రాతఃకాలమున సేవించి ఒకింత శీతోదకమును వెంబడిగ త్రాగవలయును. ఇటుల నొకమాసమువఱకు సేవింపుచుండిన సర్వ మేహముల హరింపజేసి సంతోషము, తేజస్సు, బలము, వర్ణము, వీర్యవృద్ధి, అగ్నిదీప నము అనువానిని నిస్సంశయముగ గలుగజేయును. ఇది శ్రేష్ఠంబైన రసాయనంబుగ నున్నయది.

పంచలోహరసాయనము

మృతాభ్రం కాంతలోహం చ నాగవంగౌ విశోధితౌ. 137
యథోత్తరం భాగవృద్ధ్యా ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
తలపోటేన వారాహ్యా శతావర్యా హిమాంబునా. 138
భావనాత్ర ప్రకర్తవ్యా యామం యామం పృథక్పృథక్,
చణమాత్రాం వటీం కృత్వా నవనీతేన సేవయేత్. 139
ప్రాతరుత్థాయ విధినా సర్వమేహకులాంతకః,
శాల్యన్నం చ పటోలం చ తండులీయక వాస్తుకమ్. 140
మత్స్యాక్షీ ముద్గయూషం చాప్యపథ్యం కదలీఫలం,
అర్శాంసి గ్రహణీదోష మూత్రకృచ్ఛ్రాశ్మరీ ప్రణుత్. 141
కామిలాం పాండుశోథం చాప్యపస్మారం క్షతక్షయాన్,
రక్తకాసం నిహంత్యాశు పంచలోహరసాయనమ్. 142
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. అభ్రకభస్మము ౧ భాగము, లోహకాంతభస్మము ౨ భాగములు, సీస భస్మము ౩ భాగములు, వంగభస్మము ౪ భాగములు-ఇటుల వానిని ఖల్వములో నునిచి భంగేడు, నేలతాటిగడ్డలు, పిల్లిపీచరవేళ్లు, రక్తచందనము అనువానికషాయములలో ప్రతి

జానిచే నొక్కొకర్షామము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ప్రాతః కాలమున వెన్నతో సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. మఱియు దీనియందు వరివంటకము, పొట్లకాయ, చిట్టికూర, చక్రవర్తికూర, పొన్నగంటికూర, పెసరకట్టు, అరటికాయ అనువానిని భుజించుట పథ్యకరము. మఱియు నీయౌషధసేవనవలన మూలరోగము, సంగ్రహణి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అశ్మరి, కామిల, పాండువు, వాపు, అపస్మారము, క్షతక్షయము, రక్తకాసము హరించును.

సర్వమేహములకు చంద్రోదయరసము

అభ్రకం గంధకం సూతం వంగభస్మ సమాంశకం,
ఏలా శిలాజతుంచైవ రంభాసారేణ మర్దయేత్. 143
ప్రమేహా న్వింశతిం హన్యా త్కామిలా పిత్తనాశనః,

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన రసము, వంగభస్మము, ఏలకులు, శుద్ధిజేసిన కర్పూరశిలాజిత్తు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అరటిగడ్డరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించిన ౨౦ ప్రమేహములు, కామిల, పిత్తరోగము హరించును.

మేహశూలలకు

క. తాళకపువంగభస్మము, క్రాలగ దంగేడు పంచకంబును ధరణిన్
గ్రోలంగ శుద్ధకట్టులు, కూలఁగిన మేహశూలకులముదొలంగున్.

పంచపాదిచంపకమాలిక:—

ఉలిమెడువేళ్లు పల్లెరును నొప్పగుకొమ్మనఁ బిండివేరునున్
వెలసినభూమిధాత్రిముల వేరులనాములు దోసవిత్తులున్
బలుపసిగడ్డతో మరియు బాగుగ మర్దనచేసి శీఘ్రమున్
జెలువుగ వంగభస్మమున సేవను మానును శుద్ధకట్టులున్
బలుమఱు మేహదోషములు పాయు నిజంబుగ ధారుణీస్థలిన్.

అసాధ్యమేహపిటికాలక్షణము

గుదే హృది శిరస్యంసే పృష్ఠే మర్మసు చోత్థితాః. 144
సోపద్రవాదుర్బలాగ్నిః పిటికాః పరివర్జయేత్, (మాధవనిదానే)

తా. గుదము, హృదయము, శిరము, భుజశిరస్సులు, వీపు, మర్మస్థలము అనువానిపై మేహపిటికలు జనించి "శ్లో. తృట్కాసమాంససంకోచా మేహహిక్కామదజ్వరాః, విసర్పమర్మసంరోధాః పిటికానాముపద్రవాః." అనఁగా దప్పి, పొడిదగ్గు,

మాంససంకోచము, మోహము, ఎక్కిళ్లు, మదజ్వరము, విసర్పి, మర్మస్థలములయందు పట్లు అను నుపద్రవములు గలవాఁడై అగ్నిదీపనములేకుండెడి పిటికారోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. (మఱియుతంత్రాంతరసములయందు "శ్లో.రజఃప్రసేకానార్నారీణాం మాసి మాసి విశుద్ధ్యతి, కృత్స్నం శరీరం దోషాంశ్చ న ప్రమేహంత్యతస్త్రియః." అనఁగా స్త్రీలు ప్రతిమాసమునందు ఋతువగుటవలన సర్వశరీరదోషములు శుద్ధంబులగును. దానం జేసి స్త్రీలకు ప్రమేహము జనించుట లేదనియు, జనించియుండుట నిదివఱ కెవ్వరికి నను భవసిద్ధంబుగ లేదనియు, తదితరరోగములు జనించుట అసంభవములనియు జెప్పంబడి యున్నయది. ఐనను నీవిషయము వాదాస్పదముగ నున్నయది. దీనినెవ్వరు విశదముగ నిర్ణయము జేయలేదు.)

మర్మణ్యంసే గుదే పాణ్యోః స్తనే సంధిషు పాదయోః. 145
పిటికా యది జాయంతే ప్రమహీ నచ జీవతి,

తా. మర్మస్థలములు, భుజశిరస్సులు, గుదము, చేతులు, స్తనములు, కీళ్లు, పాదములు అనువానియందు మేహపిటికలు జనించిన ఆమేహరోగి జీవింపఁ డని తెలియవలయును.

మేహపిటికాచికిత్సాక్రమము

శరావికాదిపిటికా శ్శోథవత్సముపాచరేత్. 146
అపక్వవ్రణవత్సర్వం సాకూతాప్విగ్రూపమేవ చ,
పిటికా స్సంధిజాతాశ్చ త్వరయా రక్తముద్ధరేత్. 147
జులూకాలాబుశృంగైర్వా పచనైర్వా చికిత్సకైః, (ఆయుర్వేదే)

తా. శరావికాది మేహపిటికల శోథవలెనే చికిత్సింపవలయును. పిటికలయందపక్వవ్రణపూర్వరూపములే గలిగియుండును. సంధిజనితపిటికలయందు జలగలు, సొరకాయబుఱ్ఱలు, కొమ్ములు అనువానిచే శీఘ్రముగ రక్తమునైన స్రవింపం జేయవలయును. లేక వానిని పడునటులంజేసియైన జికిత్సింపవలయును.

మేహవ్రణచికిత్స

అరుష్కరాఖ్యబీజాని చాతుర్జాతం సమం తథా. 148
రసభస్మ తదర్ధం చ గంధకం క్షౌద్రమర్దితం,
ఖాద్యం ఘృతే సనిష్కార్ధం మేహవ్రణప్రశాంతయే. 149

తా. జీడిపలుకులు, ఏలకులు, దాల్చినిచెక్క, ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు ఇవి దినుసుకు సమభాగములు-వీనికర్ధభాగము శుద్ధిజేసిన రసభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకను - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి తేనెతో మర్దించి అర్ధనిష్కప్రమాణము మాత్రలు జేసి

యందొకదానిని సాయంప్రాతఃకాలముల నొకమాసమువఱకు సేవించుచుండిన మేహ పిటికలు హరించును. పథ్యము: చప్పిడియన్నము, ఆవుపాలు, ఆవుమజ్జిగ వీనిని సేవింప వలయును.

మ. పొసఁగన్ మ్లేచ్ఛము నావు వెన్నయును దాంబూలీసహాదేవియు
న్నొసఁగన్ బంగరు ప్రత్తియాకురసము న్నింపార మర్దించియున్
వసుధ న్మేలుఫిరంగిచెక్కతునుక ల్వన్వంబుగాఁ బోఁకలున్
వసగారేదును రెండుసేర్లు నిడి యాభాగాలు మిశ్రించి సం
తస మొందన్ విడియంబు సేయఁ జనుగాత న్మేహ గ్రంథ్యాదులున్.

క. వెలుమసంధ్యాకురసమును
దిలసారము రెండుఁ గూర్చి తెలివిగఁ ద్రాగన్
నెలకొన్న మేహవ్రణములు
దొలఁగును రవిగన్నఁ దమము దొలఁగినరీతిన్.

మేహములయందు పథ్యము

పురాణశాలి గోధూమ షష్టి జాంగలజామిషం,
పిణ్యాకం తిలజం తక్రం నవనీతముపోదకీ. 150
తండులీయక ధుత్తూరం జీవంతీ శిగ్రుపల్లవం,
ముద్గ మూషా మృతా ధాత్రీ పటోలం వత్సకం మధు. 151
ఔదుంబరఫలం బాల మపక్వం కదళీఫలం,
రంభాప్రసూనం గాంగేరీ ఝురసీ ఢుండుకం తథా. 152
కపిత్థం మేషశృంగీ చ ముష్కకం కతకం తథా,
కారవల్యాఖుకర్ణీ చ తిక్తవర్గాణియానిచ. 153
వ్యాయామస్నానమభ్యంగం ప్రమేహేషు హితం సదా.

(మాధవనిదానే)

తా. ప్రాతబియ్యము, గోధుమలు, ఒందినములకు ఫలించెడివడ్లు, జాంగల మాంసము, తెలికపిండి, మజ్జిగ, వెన్న, బచ్చలికూర, చిట్టికూర, పొన్నగంటికూర, మనుబాలకూర, లేఁతమునగకూర, పెసరకట్టు, తిప్పతీఁగె, ఉసిరికకాయ, పొట్లకాయ కొడిసెకాయ, తేనె, మేడికాయ, లేఁతఅరటికాయ, అరటిపువ్వు, పులిచింత, చాతలా సికూర, దుందిలపుకాయ, వెలగపండు, పద్దికూర, మొక్కపుకాయ, ఇందుపుకాయ,

కాకరకాయ, ఎలుకచెవికూర, చేదుగలపదార్థములు, సంచారము, అభ్యంజనస్నానము, వీనిని సేవించుట మేహరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

మేహములయం దపథ్యము

దధి మధు గుడసర్పిః క్షీర మామ్లంచ హింగు
లవణ లశున నిద్రా సంగమం మత్స్యమాంసం,
తిలసర్షపశుంఠీ నారికేలాంబు పిష్టం
బృహతి పనస కందం మేహినాం శత్రువర్గః. 154

తా. పెరుగు, కల్లు, బెల్లము, నెయ్యి, పాలు, పులుసు, ఇంగువ, ఉప్పు, వెల్లుల్లి పగటినిద్ర, స్త్రీసంగమము, మత్స్యమాంసము, నువ్వులు, ఆవాలు, శొంఠి, టెంకాయనీరు, పిండివంటకములు, ములకకాయలు, పనసపండు, కందగడ్డ- ఇవి మేహరోగములయం దపథ్యకరంబులు.

మూత్రకృఛ్రనిదానము

వ్యాయామ తీక్ష్ణ రూక్షాచ్చ మద్య మత్స్యాతిసేవనాత్,
అజీర్ణాదతివేగాచ్చ మూత్రకృఛ్రాష్టకం భవేత్. (చరకే)

తా. మిక్కుటముగ సంచారము సేయుట, తీక్ష్ణము, రూక్షముగలపదార్థములు, కల్లు, మత్స్యములు వీనిని మిక్కుటముగ సేవించుట, అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, గుఱ్ఱము మొదలగువాని నెక్కి కడువేగముగ సంచరించుట- ఈకారణములవలన ఎనిమిది విధములైన మూత్రకృఛ్రములు జనించును.

వాతమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రాష్ఠీలాద్భవేత్పీడా కష్టాన్మూత్రాయతే ముహుః,
మేఢ్రవంక్షే వేదనా చ కృఛ్రోవాతాధికో భవేత్. 156

తా. కడువేదనాయుక్తమై కడుకష్టము మీఁద పలుమారు కొంచెకొంచెముగా మూత్రము వెడలుట, మేఢ్రము, అండసంధులు, చకారమువలన పొత్తికడుపు, మూత్రాశయము అనువానియందు తీవ్రమైనవేదన గలుగుట-ఈలక్షణములుగలది వాతమూత్రకృఛ్ర మని దెలియవలయును.

పైత్యమూత్రకృఛ్రలక్షణము

పీతం రక్తం సరుగ్దాహం మూత్రకృఛ్రం చ పిత్తళం,
శీతలే చావగాహాశ్చ పిత్తే యోజ్యం సుశీతళమ్. 157

తా. పొట్లతోఁగూడి పచ్చనివర్ణముగాని, లేక ఎఱ్ఱనివర్ణముగాని గలదై నిప్పువలె

మండుచు కొంచెకొంచెముగ మూత్రము వెడలిన పిత్తజమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. దీనియందు శీతోదకములో గ్రుంకుట, శీతలపదార్థముల సేవించుట హితకరము.

శ్లేష్మమూత్రకృఛ్రలక్షణము

వస్తౌ లింగే గురుత్వం చ మూత్రే పిచ్ఛిలతాకఫాత్,
శ్వయథుశ్చ భవే త్కృచ్ఛ్రం వమనస్వేదనం జయేత్. 158
(రసరత్నాకరే)

తా. పొత్తికడుపు, మేఢ్రము వాచి జడముగనుండుట, మూత్రము జిగటగ వెడలుట—ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. దీనిని వమనస్వేదన క్రియలచే శమింపంజేయవలయును.

శుక్లమూత్రకృఛ్రలక్షణము

ఆధ్మానవాతం శూలం చ మూత్రసంగం కరోతి చ,
అశ్మరీహేతుకం పూర్వం మూత్రాఘాతోహ్యయం భవేత్. 159
సశుక్లం మూత్రయేత్కృచ్ఛ్రా దిదంచాశ్మరిలక్షణం,

తా. వెన్నునుగుదియదీయుట, లేక కడుపుబ్బుట, మేఢ్రములో శూలగలుగుట, మూత్రోత్సర్జనము గాకుండుట, ఈమూత్రాఘాతము అశ్మరీరోగోత్పత్తికి కారణంబుగ నగుట, మూత్రముతోడ శుక్రధాతువు కొంచెకొంచెముగ స్రవించుట ఈలక్షణములు గలది శుక్రమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. మఱియు నీలక్షణములే అశ్మరీకృఛ్రము నందు సగా గలిగియుండును.

వాతకుండలిమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రమల్పంచ రంధ్రార్తి రాధ్మానం గురుకందుతా. 160
సరుజం మూత్రరోధశ్చ కృచ్ఛ్రోఽయం వాతకుండలీ,
(మాధవనిదానే)

తా. మూత్రద్వారమున మూత్రము వెడలునపుడు చురుకుగలిగి ఒక్కొక్కబొట్టుగ స్రవించుట, వెన్నును గుదియదీయుట, జడత్వము, దురదగలుగుట, పొత్తికడుపునందు వాతవేదన, మూత్రప్రతిబంధము గలుగుట - ఈలక్షణములుగలది వాతకుండలీ మూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును.

శల్యజమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రవాహిషు శల్యేన క్షతే ష్వభిహతేషు చ.
మూత్రకృచ్ఛ్రం తదా ఘాతా జ్జాయతే భృశదారుణం, 161

వాతకృచ్ఛ్రేణ తుల్యాని తస్యలింగాని లక్షయేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్రమును వహించు స్రోతస్సులయందు శల్యము ప్రవేశించుటవలన గాయముగాని, లేక దెబ్బగాని గలుగుటచే కడుదారుణమైన మూత్రకృఛ్రిముజనించును. ఇదియు శల్యజమూత్రకృఛ్రి మనఁబరఁగు. దీనియందు వాతమూత్రకృఛ్రి లక్షణంబులే గలిగియుండును.

పురీషజమూత్రకృఛ్రిలక్షణము

శకృతస్తు ప్రతీఘాతా ద్వాయుర్విగుణతాంగతః,
ఆధ్మానం వాతసంగంచ మూత్రసంగం కరోతి చ. 163

తా. మలము బాధించుటవలన వాతము వికారమునుజెంది ఆధ్మానము, వాతశూల, మూత్రప్రతిబంధము అనువానిని గలుగంజేసిన పురీషజన్యమూత్రకృఛ్రి మని తెలియవలయును.

సన్నిపాతమూత్రకృఛ్రిలక్షణము

వాతపిత్తకఫే చిహ్నం వాదుక్తంచ పృథక్పృథక్,
తత్సమస్తంభవేద్యత్ర సకృచ్ఛ్రిస్సాన్నిపాతికః. (నిత్యనాథీయే)

తా. వాత పిత్త శ్లేష్మ మూత్రకృఛ్రిములకు ప్రత్యేక ప్రత్యేకంబుగ జెప్పంబడిన లక్షణంబులన్నియుం గలది సన్నిపాతమూత్రకృఛ్రిమనంబడును. కడువేగముగలదై మూత్రం బొకొ్కకబొట్టుగ వెడలుట, మూత్రము వెడలునపుడు మేఢ్రిములో నొచ్చుట, పొత్తికడుపులో గడ్డలుకట్టి మెదలుట, పచ్చగగాని, ఎఱ్ఱగగాని, మూత్రమువెడలుట మేఢ్రిములో పోట్లుపొడుచుట, దప్పిగలుగుట, తఱుచుగ మూత్రము కొంచెకొంచెముగ వెడలుట, మేఢ్రిము వాచుట, అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, శరీరమువాచుట, వమనంబులగుట - ఈలక్షణంబులుగల మూత్రకృఛ్రిరోగి యమాలయంబున కేఁగునని తెలియవలయును.

అష్టస్యుర్మూత్రకృఛ్రాణి రూక్షా తీక్ష్ణోష్ణఖాదనాత్,
వాతాత్సశూలం స్రవతి మూత్రం పిత్తేన దాహకృత్. 16
కఫేన శీతలం సాంద్రం దుశ్చికిత్స్యం త్రిదోషజం,
రక్తజం రక్తసంస్రావి శుక్లసంస్రావి శుక్లజమ్. 16
అశ్మాశ్మరీ వస్తిగతా భిన్నా సా శర్కరాశ్మరీ. (అయుర్వేదే

తా. తీక్ష్ణద్రవ్యములు, రూక్షద్రవ్యములు, ఉష్ణకరభోజనము - వీనినిసేవించుటవలన ఎనిమిదివిధములగు మూత్రకృఛ్రిములు జనించును. అందు మేఢ్రిమున శూల గ

మూత్రం బొక్కకబొట్టుగ వెడలిన వాతమూత్రకృఛ్రమనియు, మూత్రము వెడలునపుడు మేఢ్రమున నగ్నివలె మండుచుండిన పైత్యమూత్రకృఛ్రమనియు, మూత్రము చల్లగ దట్టముగ వెడలిన శ్లేష్మమూత్రకృఛ్రమనియు తెలియవలయును. త్రిదోషమూత్రకృఛ్రం బసాధ్యంబు. రక్తజమూత్రకృఛ్రమున రక్తము స్రవించును. శుక్లజమూత్రకృఛ్రమున శుక్లముగాని, లేక మూత్రము శుక్లవర్ణముగగాని స్రవించును. పొత్తికడుపునందు రాళ్ళు జనించి మూత్రద్వారము నడ్డగించిన మూత్రకృఛ్రాశ్మరి యనియు, ఇసుకవలె మూత్రమువెడలిన శర్కరాశ్మరిమూత్రకృఛ్రం బనియు తెలియవలయును. కావున ఈయెనిమిదివిధములైన మూత్రభేదములవలన, తల్లక్షణములవలన వానిసాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱింగి చికిత్సం జేయవలయును.

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్, 167
వ్యాధినాశావశుద్ధస్తు శమయేన్నసమీరయేత్, (సిద్ధసంగ్రహే)

తా. ఔషధప్రయోగమువలన ఏకదోషజనితరోగములు హరించును. మఱియు ద్వంద్వ, త్రిదోషజనితరోగములయం దౌషధమును బ్రయోగించిన తదితరరోగములు జనించును. అట్లగుటం జేసి ఏకదోషజనితంబులగు వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, మూత్రకృఛ్రములకే చికిత్సం జేయవలయును. ద్వంద్వ, త్రిదోషజనితమూత్రకృఛ్రములు కుదురుట దుర్లభం బగుటచే వానియందు చికిత్స జేయంజనదు.

వాతమూత్రకృఛ్రమునకు మూత్రకృఛ్రాంతకరసము

[1] మృతంసూతం తామ్రభస్మ శిఖితుత్థం చ టంకణమ్. 168
శతావరీరసేనైవ దినైకం మర్దయేద్దృఢం,
తద్గోళం సార్షపైస్తైలే పాచ్యం యామం చ చూర్ణయేత్. 169
మూత్రకృఛ్రాంతకః ఖ్యాతో ర్దేయం గుంజాచతుష్టయం,
భక్షణాన్నాత్ర సందేహో మూత్రకృఛ్రం నిహంత్యలమ్. 170
తులసీ తిలపిణ్యాకం బిల్వం మూలం తుషాంబునా,
క్షారైకమనుపానేన [2]వాతకృఛ్రాంతకో భవేత్. (మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, పేల్చిన వెలిగారము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిల్లిపీచరవేళ్ళరసముతో నొకదినము

1 శతావరిరసైః పిష్ట్వా మృతసూతంచ తామ్రకమ్, శిఖితుత్థం చ తుల్యాంశం దినైకం మర్దయేద్దృఢమ్. 2 సురయావాసువర్చలైః.

బాగుగమర్దించి ముద్దజేసి ఆవనూనెతో నొకరఝామువరకు వండి చూర్ణముజేసి నాల
గురిగింజలయెత్తును తేనెతో సేవించిన మూత్రకృఛ్రములు హరించును. లేక ఈమూ
కృఛ్రాంతకరసమును తులసియాకు, గానుగపిండి, మారేడువేరుపట్ట అనువానిని కర్ణ
మాణము గ్రహించి ఉమకనీటితో ద్రొక్కి *నాటాకు ప్రమాణము రసము దీసి
యనుపానముతోడ నాలుగుమాసములుసేవించుచుండిన వాతమూత్రకృఛ్రముహరించు

పైత్యమూత్రకృఛ్రమునకు లఘులోకేశ్వరరసము

రసభస్మ చ భాగైకంచతుష్కం శుద్ధగంధకం,
పిష్ట్వా వరాటికాః పూర్యాశ్చ రసపాదం చ టంకణమ్. 1
క్షీరేణ పిష్ట్వా రుధ్వాస్యం భాండే రుధ్వా పుటే పచేత్,
స్వాంగశీతం పిచూర్ణ్యాథ లఘులోకేశ్వరోరసః. 1
చతుర్గుంజో ఘృతైర్దేయో మరిచైకోనవింశతిః,
ధాత్రీమూలం పలైకం తు హ్యజాక్షీరేణ పాచయేత్. 1
శర్కరాభావితంచానుపీతం కృచ్ఛ్రహారం పరం, (ఆయుర్వే

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౪ భాగములు - ఇ
వీనిని ఖల్వములో నునిచి మర్దించి గవ్వలలోనునిచి పాదరసమునకు ౪-వ భా
వెలిగారమును మేకపాలతో నూరి గవ్వలమూతులపై మెత్తి గట్టికుండలో నునిచి
మూతి మూకుడుచే మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి మాడకుండా లఘుపుటంబిడి స్వ
శీతలమున దించి యందలిగవ్వల దీసి మర్ధించి చూర్ణముజేసి నాలుగు గురిగింజలయె
నెయ్యి, ౧౯ మిరియములు అనువానియనుపానముతోగాని, లేక ఒకపలము ఉ
వేళ్ళను నూరి పావుసేరు మేకపాలలో గలిపి కాచిగాని, లేక శర్కరతో భా
జేసిగాని సేవించిన పిత్తమూత్రకృఛ్రము హరించును.

పిత్తమూత్రకృఛ్రమునకు యష్ట్యాదికషాయము.

యష్టీ గోక్షురకం పథ్యా విదారీచ కశేరుకమ్.
కషాయం ససితా క్షౌద్రం రసభస్మయుతం పిబేత్,
మూత్రకృఛ్రం హరత్యాశు సప్తాహాత్పిత్తసంభవమ్.

తా. అతిమధురము, పల్లేరు, కరక్కాయలు, నేలగుమ్మడు, నెమ్ముటములు
వానికషాయములో శర్కర, తేనె రసభస్మము గలిపి ఏడుదినములు త్రాగిన

* నాటాకు అన సేరున కెనిమిదవభాగము.

మూత్రకృచ్ఛ్రము శీఘ్రముగహరించును. (నీరుకట్టువ్యాధియందు నాలుగు గురిగింజలయెత్తు లఘులోకేశ్వరరసమును, కమికెడు అందుగాకు, పాలెడు ఉసిరికపప్పు, నాటాకుప్రమాణము జీలకఱ్ఱ అనుపానికషాయానుపానముతోడ సేవించిన నీరుకట్టువ్యాధి హరించును.

శ్లేష్మమూత్రకృచ్ఛ్రమునకు చక్రధరరసము

సూతం స్వర్ణంచ వైక్రాంతం మృతం తుల్యం విమర్దయేత్,
చాండాలీ రాక్షసీద్రావైర్ద్వియామాంతం చ గోళకమ్. 177
శుష్కం బధ్వా పుటేచ్ఛాహః కరీషాగ్నౌ మహాపుటే,
మాషమాత్రం లిహేత్క్షౌద్రై ర్మూత్రకృచ్ఛ్రం ప్రశాంతయే.
జయంతీంవాజయాం శ్లేష్మకృచ్ఛ్రమ_త్తండులోదకైః,
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, స్వర్ణభస్మము, వైక్రాంతభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వీని బలురక్కసిగడ్డ అనుపానిరసములతో రెండుఝాములు మర్దించి యుంటజేసి నీడ నెండించి దానిని మూసలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి ఏఱుపిడకలతో నొకదినము పెద్దపుటంబిడి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన మూత్రకృచ్ఛ్రము, లేక తక్కలివేరునుగాని, కరక్కాయనుగాని బియ్యపుకడుగుతో నూరి ఈయనుపానముతోడ సేవించిన శ్లేష్మమూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును.

శుక్లమూత్రకృచ్ఛ్రమునకు చికిత్స

రసః పాషాణభేదీచ రజనీ గుడ కాంజికైః. 179
అన్నైవానుపానేన మూత్రాఘాతాశ్మరీ ప్రణుత్,

తా. ఉత్తరోత్తరజెప్పంబడు పాషాణభేది యనురసమును పసపుచూర్ణము, బెల్లము, కలి అనుపానియనుపానముతోడ సేవించిన మూత్రఘాతము, శుక్లాశ్మరి హరించును.

మూత్రకృచ్ఛ్రమునకు తిలాదిక్షారము

తిలాపామార్గ కదళీ పాలాశ యవసంభవః. 180
దగ్ధ్వా తద్భస్మచాదాయ వస్త్రఘూతజలైః కురు,
జలే శుష్కేతు తత్క్షారం ద్వినిష్కం మూత్రకృచ్ఛ్రనుత్. 181
(ఆయుర్వేదే)

తా. నువ్వులదంటు, ఉత్తరేణు, అరటి, మోదుగ, యవలదంటు - వీనిని సమభాగములుగ గాల్చి బూడిదజేసి నీళ్ళలో గలిపి వస్త్రగాలితము చేసి నీరిగురువర కెండించి

యందు రెండునిష్కములయెత్తును పాచినీళ్ళతో సేవించిన వాతకుండలి మూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును.

సన్నిపాతమూత్రమునకు ద్రాక్షాదికషాయము

ద్రాక్షా శఠీ బలా యష్టి క్వాథం చందనసంయుతం,
వైక్రాంతభస్మ సంపీత్వా కృచ్ఛ్రంహంతి త్రిదోషజమ్. 182

తా. ద్రాక్షపండు, నల్లయతివస, ముత్తవపులగము, యష్టిమధుకము, శ్రీగంధము- వీనిని సమభాగములుగ కషాయము గాచి యందు వైక్రాంతభస్మము గలిపి సేవించిన సన్నిపాతమూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును. (మూత్రకృచ్ఛ్రమునుహరించుటకైపైఁజెప్పబడిన చంద్రకళారసమును సగా సేవింపదగును.)

మూత్రకృచ్ఛ్రములయందు పథ్యము

పటోలం మత్స్యాక్షీ దధి మధుర బింబీఫలగుడం
కుమారీ కూశ్మాండం త్రపుసమథవోర్వారుకఫలం
సితా రంభాపుష్పం ఘృతపనసధాత్రీద్రుమఫలం
సముద్గాజీవంతీహిమ మఖిలకృచ్ఛ్రేషు విహితమ్. (మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, పొన్నగంటికూర, ఆవు పెరుగు, మధురపదార్థములు, దొండకాయ, బెల్లము, కలబంద, ముదురుగుమ్మడుకాయ, ములుదోస, నక్కదోసకాయ, పంచదార, అరటిపువ్వు, నెయ్యి, పనసపండు, ఉసిరికకాయ పెసలు, పాలకూర, శీతోదకము ఇవి సర్వమూత్రకృచ్ఛ్రములయందు పథ్యకరంబులు.

మూత్రకృచ్ఛ్రములయం దపథ్యము

తిల సర్షప పిణ్యాకం సతైలం బృహతీద్వయం.
అత్యుష్ణం హింగు లవణ మాతపం మత్స్యసూరణమ్. 184
ఆమ్లం మద్యవిదాహ్యన్నం కరీరం మిసిమాషకం,
పునర్నవం సతాంబూలం కృచ్ఛ్రే వింశతిశత్రవః. 185

తా. నువ్వులు, ఆవాలు, తెలికపిండి, నూనె, చిన్నములక, పెద్దములక, అత్యుష్ణకరపదార్థములు, ఇంగువ, ఉప్పు, ఎండ, మత్స్యములు, కందగడ్డ, పులుసు, మద్యము, విదాహకరమైన యన్నము, వెదురుమొలక, సదాప, ఉద్దులు, గలిజేరు, తాంబూలము అను నీయిరువదియును మూత్రకృచ్ఛ్రములయం దపథ్యకరంబులు.

మూత్రాఘాతనిదానము

జాయంతే కుపితై ర్దోషై ర్మూత్రాఘాతా స్త్రయోదశ,

ప్రాయో మూత్రవిఘాతాద్యైర్వాతకుండలికాదయః. 186
(ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్ర, పురీష, శుక్రాదివేగముల నడ్డగించుట, రూక్షాన్నాదుల భుజించుట-వీనివలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వాతకుండలికాది పదమూడువిధములైన మూత్రాఘాతముల గలుగంజేయును.

వాతకుండలికాలక్షణము

రౌక్ష్యాద్వేగవిఘాతాద్వా వాయుర్బస్తౌ సవేదనః,
మూత్రమావిశ్య చరతి విగుణః కుండలీకృతః. 187
మూత్రమల్పాల్పమథవా సరుజం సంప్రవర్తతే,
వాతకుండలికాం తాం తు వ్యాధిం విద్యాత్సుదారుణమ్. 188

తా. రూక్షకరపదార్థముల సేవించుటవలనగాని, లేక మల మూత్ర శుక్ర వేగముల నడ్డగించుటవలనగాని, వాతము ప్రకోపించి వస్తిగతంబై వేదనను గలుగంజేయుచు మూత్రమును ప్రతిబంధించి వ్యత్యస్తముగలదై కుండలాకారముగ దిరుగుచు మూత్రము కొంచెకొంచెముగ చురుకుయుక్తముగ వెడలింపంజేయునది వాతకుండలీమూత్రాఘాతమని తెలియవలయును. ఇది భయంకరమైనది.

అష్ఠీలాలక్షణము

ఆధ్మాపయన్ వస్తిగుదం రుధ్వా వాయుశ్చలోన్నతాం,
కుర్యాత్తీవ్రార్తిమష్ఠీలాం మూత్రమార్గావరోధినీమ్. 189

తా. వాతము పొత్తికడుపు నుబ్బింపంజేసి గుదము నడ్డగించి చంచలముగ, ఉన్నతముగనుండు అష్ఠీలమును గలుగంజేసి మూత్రమార్గము నడ్డగించిన వాతాష్ఠీలయని తెలియవలయును.

వాతవస్తిలక్షణము

వేగం విదారయేద్యస్తు మూర్ఖస్స్యాద్వ్యాకులోనరః,
నిరుణద్ధి ముఖం తస్య వస్తేర్వస్తిగతోఽనిలః. 190
మూత్రసంగో భవేత్తేన వస్తికుక్షీ నిపీడితః,
వాతవస్తి స్సవిజ్ఞేయో వ్యాధిః కృఛ్రప్రసాధనః. (నిత్యనాథీయే)

తా. మూర్ఖుఁడైనమనుజుఁడు మూత్రమును బంధించుటవలన పొత్తికడుపునందలివాతము వస్తిముఖము నడ్డగించి మూత్రమును ప్రతిబంధించి వస్తి, కుక్షి అనువానియందు పీడను గలుగంజేయుచుండిన వాతవస్తియని తెలియవలయును. ఇదికష్టసాధ్యము.

మూత్రాతీతలక్షణము

చిరం దారయతో మూత్రం త్వరయా నప్రవర్తతే,
మేహమానస్య మందంవా మూత్రాతీతస్స ఉచ్యతే. 19

తా. దీర్ఘకాలమువఱకు మూత్రమును బంధించి యుంచుటవలన శీఘ్రముగ వె లక మెల్లమెల్లగ వెడలిన మూత్రాతీతమని తెలియవలయును.

మూత్రజఠరలక్షణము

మూత్రస్య వేగేఽభిహతే తదుదావర్తహేతుకః,
అపానః కుపితో వాయు రుదరం పూరయేద్భృశమ్. 19
నాభేరధస్తాదాధ్మానం జనయే త్తీవ్రవేదనం,
తన్మూత్రజఠరం విద్యా దధోవస్తినిరోధజమ్ 19

తా. మూత్రవేగము నడ్డగించుటవలన ఉదావర్తరోగమునకు కారణభూతమై యపానవాతము ప్రకోపించి మిక్కుటముగ కడుపుబ్బరమును, బొడ్డుక్రింద ఆధ్మానమున గలుగంజేయుట, మిక్కుటముగ వేదనను గలుగంజేయుట, అధోవస్తివేగము నడ్డగించుట ఈలక్షణములు గలది మూత్రజఠర మని తెలియవలయును.

మూత్రోత్సంగలక్షణము

వస్తౌవాప్యథవా నాళే మణౌవా యస్య దేహినః,
మూత్రంప్రవృత్తం సజ్జేత సరక్తంవా ప్రవాహతః. 19
స్రవేచ్ఛనైరల్పమల్పం సరుజంవాథ నీరుజమ్,
విగుణానిలజో వ్యాధి స్సమూత్రోత్సంగసంజ్ఞితః. (మాధవకల్పే

తా. దుష్టమైనవాతము వెడలినమూత్రమును వస్తిమధ్యమునందు గాని, లే మేఢ్రమునందుగాని, లేక మేఢ్రముయొక్క యగ్రభాగమునందుగాని జేర్చుటచే ముక్కి ముక్కి బలాత్కారముమీద మూత్రమును వెడలింపజేయుటవలన వాతము వస్తి జనించి మెల్లమెల్లగ, కొంచెకొంచెముగ, * దాహయుక్తముగ, లేక దాహవిహీనముగ రక్తమును స్రవింపజేసిన మూత్రోత్సంగమని తెలియవలయును.

మూత్రక్షయలక్షణము

రూక్షస్యక్లాంతదేహస్య వస్తిగౌ పిత్తమారుతౌ,
మూత్రక్షయం సరుగ్దాహం జనయేతాం తదాహ్వయమ్, 19

---

* దాహ మన చురుకు.

తా. రూక్ష మలినదేహముకల పురుషునియొక్క వస్తియందుండు వాతపిత్తముల వలని మూత్రము క్షయించి చురుకు మంటల గలుగంజేయుచుండిన మూత్రక్షయ మని తెలియవలయును.

మూత్రగ్రంథిలక్షణము

అంతర్వస్తిముఖే వృత్తః స్థిరోఽల్ప స్సహసా భవేత్,
అశ్మరీతుల్యరుగ్గంథి ర్మూత్రగ్రంథి స్స ఉచ్యతే. 198

తా. వస్తియొక్క ముఖమునందు గుండ్రముగ, స్థిరముగ, చిన్నదిగ నుండుగ్రంథి యకస్మాత్తుగ జనించి అశ్మరితో తుల్యమైన పీడను గలుగం జేయుచుండిన మూత్రగ్రంథి యని తెలియవలయును.

మూత్రశుక్రలక్షణము

మూత్రితస్య స్త్రియం యాతో వాయునా శుక్రముద్ధతం,
స్థానాచ్యుతం మూత్రయతః ప్రాక్పశ్చాద్వా ప్రవర్తతే. 199
భస్మోదకప్రతీకాశం మూత్రశుక్రం తదుచ్యతే, (మాధవనిదానే)

తా. మూత్రము వచ్చినపుడు దానిని విసర్జింపక స్త్రీసంగమము సేయుటవలన వాతము శుక్రము నెగరగొట్టి స్థానభ్రష్టముజేసి మూత్రము వెడలునపుడు తొలుతగాని, లేక కడపటగాని, నీళ్ళలో భస్మము గలపఁబడినచందంబున వెడలింపంజేసిన మూత్ర శుక్ర మని తెలియవలయును.

ఉష్ణవాతలక్షణము

వ్యాయామాధ్వాతపైః పిత్తం వస్తిం ప్రాప్యానిలాయుతమ్. 200
వస్తిం మేఢ్రం గుదంచైవ ప్రదహేత్స్రావయేదధః,
మూత్రం హారిద్రమథవా సరక్తం రక్తమేవ వా. 201
కృచ్ఛ్రాత్పునః పునర్జంతో రుష్ణవాతం వదంతి తం,

తా. మిక్కుటముగ వ్యాయామము సేయుట, మార్గము నడుచుట, ఎండలో సంచరించుట - ఈకారణములవలన పిత్తము ప్రకోపించి వస్తిగతంబై వాతముతోడం గలసి వస్తి, మేఢ్ర, గుదములయందు మంటను గలుగంజేయుచు కష్టముమీఁద మూత్రమును పలుమారు వచ్చగ, లేక రక్తయుక్తముగ, లేక ఎఱ్ఱగ వెడలింపంజేసిన ఉష్ణవాత మని తెలియవలయును.

మూత్రసాదలక్షణము

పిత్తం కఫోవా ద్వావాపి సంహన్యేతేఽనిలేన చేత్. 202

కృచ్ఛాన్మూత్రం తదా పీతం రక్తం శ్వేతం ఘనం సృజేత్,
సదాహం రోచనా శంఖచూర్ణవర్ణం భవేత్తు తమ్. 204
శుష్కం సమస్తవర్ణం వా మూత్రసాదం వదంతి తం,

తా. వాతము పిత్తమునుగాని, లేక కఫమునుగాని, లేక పిత్తకఫముల రెంటినిగాని గట్టిగ జేయుటవలనమూత్రము శుష్కించి స్వల్పమై పసపుగ, లేక ఎఱ్ఱగ, లేక తెలుపుగ, కష్టముమీద వెడలుట, మూత్రమును విడుచునపుడు మండుట, మూత్రము భూమిపై బడి యెండిన గోరోచనము, శంఖచూర్ణము అనువానివర్ణముతో సమానముగగాని, లేక సర్వవర్ణములుగలదిగగాని యుండుట-ఈలక్షణములుగలది మూత్రసాదమని తెలియవలయును.

విడ్విఘాతలక్షణము

రూక్ష దుర్బలయో ర్వాతే నోదావర్తం శకృద్యదా.
మూత్రస్రోతోఽనుపద్యేత విడ్విసృష్టం తదా నరః,
విడ్గంధం మూత్రయేత్కృచ్ఛా ద్విడ్విఘాతం వినిర్దిశేత్. 205

తా. రూక్ష, దౌర్బల్యము గల పురుషునియొక్క వాతమలముల నూర్ధ్వముఖంబుగజేసి మూత్రవాహినులగు నాడులం జెందించి మూత్రమార్గమువలన మలముయొక్క వాసనగలమూత్రమును కడుకష్టముమీఁద వెడలింపంజేసిన విడ్విఘాతమని తెలియవలయును.

వస్తికుండలలక్షణము

ద్రుతాధ్వలంఘనాయాసై రభిగాతాత్ప్రపీడనాత్,
స్వస్థానాద్వస్తిరుద్వృత్త స్థూలస్తిష్ఠతి గర్భవత్. 206
శూలస్పందనదాహార్తో బిందుబిందుం ప్రవర్త్యపి,
పీడితస్తు సృజేద్ధారాం సంరంభోద్వేష్టనార్తిమాన్. 207
వస్తికుండలమాహుస్తం ఘోరం శస్త్రవిషోపమం,
పవనః ప్రబలం ప్రాయో దుర్నివార మబుద్ధిభిః. 208
తస్మిన్ పిత్తాన్వితే దాహ శ్శూలం మూత్రవివర్ణతా,
శ్లేష్మణా గౌరవం శోఫ స్స్నిగ్ధం మూత్రం ఘనం సితమ్. 209
శ్లేష్మరుద్ధబిలో వస్తిః పిత్తోదీర్ణేన సిధ్యతి,
అవిశాంతబిలస్సాధ్యో న చ యః కుండలీకృతః. 210
స్యాద్వస్తౌ కుండలీభూతే తృణ్మోహశ్వాస ఏవచ, (ఆయుర్వేదే)

తా. శీఘ్రముగ మార్గమున నడుచుట, దుముకుట, ఆయాసముజెందుట, దాయి, కట్టె అనువానివలన ఘాతంజెందుట, పిసుకుట - ఈకారణములవలన వస్తిస్వస్థానమును విడనాడి పొరలి యుబ్బి గర్భమువలె కఠినమైనశూల, కంపనము, తాపము అనువానితోడంగూడి యొక్కొకబొట్టుగ మూత్రమువెడలుట, వస్తిని బలాత్కారముగ పిసుకుటవలన మూత్రధార పెద్దదిగవెడలుట, వస్తియందు తొందరగలుగుట, పొర్లాడుట, పీడ గలుగుట - ఈలక్షణములుగలది వస్తికుండలమూత్రాఘాతమని తెలియవలయు. ఇదిశస్త్ర విషతుల్యంబై భయంకరముగనుండును. ఇందు వాతము తఱచుగ ప్రబలంబై యుండును. దానంజేసి మందబుద్ధిగలవైద్యుఁడు దీని నివారింపంజేయుట కసమర్థుండుగ నుండును. మఱియు దీనియం దన్యదోషసంబంధమువలన గలుగు లక్షణంబు లెవ్వి యనిన—పిత్తయుక్తంబున దాహము, శూల, మూత్రవివర్ణత గలుగును. కఫయుక్తంబున జడత్వము, వాపు గలిగి మూత్రము దట్టముగ, గట్టిగ, తెల్లగ వెడలును. వస్తిముఖమును కఫము నడ్డగించి పిత్తోద్రేకముగనుండిన అసాధ్యం బనియు, వస్తిముఖము నడ్డగింపఁబడక కుండలీకృతము గాకయుండిన సాధ్యంబనియు, వస్తికుండలీభూతమై దప్పి, మోహము, శ్వాసము అనువానితోఁ గూఁడియుండిన అసాధ్యం బనియు తెలియవలయును.

మూత్రాఘాతమునకు ముస్తాదిచూర్ణము

సదాభద్రాశ్మభిన్ముూలం శతావర్యాశ్చ చిత్రకమ్. 211
రోహిణీ కోకిలాక్షౌచ క్రౌంచస్తూలత్రికంటకం,
శ్లక్ష్ణం పిష్ట్వా సురాపీతం మూత్రాఘాతనిషూదనమ్. 212
(చికిత్సాసారసంగ్రహే)

తా. తుంగగడ్డలు, కొండపిండివేళ్లు, చల్లపిల్లిగడ్డలు, చిత్రమూలము, కటుకరోహిణి, నీరుగొబ్బివిత్తులు, తామరవిత్తులు, సన్నపల్లేరుకాయలు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి యందొకతులమును మద్యముతో గలిపి సేవించిన మూత్రాఘాతము నశించును.

మూత్రాఘాతమునకు క్షీరయోగము

శృతశీతం పయోమాంసీ చందనం తండులాంబునా,
పిబేత్సశర్కరం శ్రేష్ఠ ముష్ణవాతే సశోణితే. 213

తా. ఆవుపాలను జక్కగ కాచి చల్లార్చి యందు జటామాంసిచూర్ణము, శ్రీగం

ధపుచూర్ణము, బియ్యపుకడుగు, పంచదార-వీనిని తగుమాత్రముగ గలిపి పుచ్చుకొనిన నుష్ణ వాతముచే జనించిన రక్తయుక్తమూత్రాఘాతము హరించును.

త్రికంటకైరండశతావరీభి స్సిద్ధం పయో వాతమయే సశూలే,
గుడప్రగాఢంసఘృతంపయోవా రోగేషు కృఛ్రాదిషుశస్తమేతత్.

తా. సన్నపల్లేరుకాయలు, ఆముదపువేళ్లు, చల్లపిల్లిగడ్డలు - వీనిని సమభాగము లుగదంచి కషాయముగాచి త్రాగిన వాతముచే జనించి పొట్లతోగూడియుండెడి మూత్రా ఘాతము నశించును. మఱియు పాలలో బెల్లము, నెయ్యి, కలిపి త్రాగిన మూత్ర కృఛ్రము లన్నియు నశించును.

*అశ్మరీరోగభేదములు

వాతపిత్తకఫై స్తిస్ర శ్చతుర్థీ శుక్రజా మతా,
ప్రాయశ్శ్లేష్మాశ్రయాస్సర్వా హ్యశ్మర్యస్సర్వమోపమాః. 21

(మాధవనిదానే)

తా. వాతాశ్మరి, పిత్తాశ్మరి, శ్లేష్మాశ్మరి, శుక్లాశ్మరి అన అశ్మరీరోగములు నాలుగ విధములు. ఈనాలుగును తఱుచుగ శ్లేష్మాశ్రితంబులై మృత్యుతుల్యంబులుగ నుండును.

అశ్మరీసామాన్యలక్షణము

సామాన్యలింగం రుజ్నాభిసేవనీ వస్తి మూర్ధసు,
విశీర్ణధారం మూత్రంస్యా త్తయామార్గనిరోధనే. 21
తద్వ్యపాయాత్సుఖం మేహే దచ్ఛం గోమేధకోపమం,
తత్సంక్షోభాత్క్షతేసాస్ర మాయాసాచ్చాతిరుగ్భవేత్. 21

తా. నాభి, అస్థిసంధులు, వస్తియొక్క-అగ్రము అనువానియందు శూల గల గుట, అశ్మరీసంబంధమువలన మూత్రద్వారము నిరోధింపఁబడి ఛిన్నాభిన్నములు మూత్రము వెడలుట, అశ్మరి వెడలినపిదప మూత్రము కష్టములేక స్వచ్ఛముగ, గోమే ధకమణి వర్ణతుల్యముగ వెడలుట, అశ్మరీసంబంధమువలన వస్తియందు గాయము గలిగిన మూత్రము రక్తమిశ్రితముగ వెడలుట, బలాత్కారముగ మూత్రము

* అశ్మరి యన మూత్ర, శుక్రములు ఘనీభవింప ఱాయివలె నగుటయు, ఏరో ముసం దిట్టిఱాయి మూత్రద్వారము నిరోధించి కడుకష్టముమీఁద మూత్రమును వె ళింపఁ జేసెడినో అది యశ్మరీరోగ మనంబడును.

విడుచుటవలన క్లేశము, పీడ గలుగుట - ఇవియు అశ్మరీరోగములయందు సామాన్య లక్ష ణంబులు.

వాతాశ్మరీలక్షణము

తత్ర వాతాద్భృశార్త్యార్తో దంతాన్ ఖాదతి వేపతే,
మృద్నాతి మేహనం నాభిం పీడయత్యనిశం క్వణన్. 218
సానిలం ముంచతి శకృన్ముహుర్మేహతి బిందుశః,
శ్యావారూక్షాశ్మరీచాస్య స్యాచ్చితా కంటకైరివ. (ఆయుర్వేదే)

తా. కడు పీడగలుగుట, దంతముల కటకటగొరుకుట, వణకుట, సంఘ్రముచు బిసికికొనుట, బొడ్డును గోకుట, దుఃఖమువలన, ఆయియుంబగలు బొబ్బరిడుట, మూత్రమును విడుచునప్పుడు వాతముతోడ మలోత్సర్జనముజేయుట, బొట్లుబొట్లుగ మూత్రమును విడుచుట, అశ్మరి నీలవర్ణముగ, రూక్షముగ, ముండ్లుగలదిగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది వాతాశ్మరి యని తెలియవలయును.

పిత్తాశ్మరీలక్షణము

పిత్తేన దహ్యతే వస్తిః పచ్యమానఇవోష్మవాన్,
భల్లాతకాస్థిసంస్థానా రక్తా పీతా సితాశ్మరీ. 220

తా. పొత్తికడుపుఁగొ మండుట, క్షారమువలన కాల్పబడినటుల తాపము వేదన గలుగుట, పొత్తికడుపుపై హస్తమునుంచిన వేడిగనుండుట, అశ్మరి జీడిగింజలోని పప్పు వలెనుండినదై యెఱ్ఱగగాని, లేక పసపువర్ణముగగాని, నల్లగగానియుండుట-ఈలక్షణములుగలవి పైత్త్యాశ్మరి యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాశ్మరీలక్షణము

వస్తిర్నిస్తుద్యతఇవ శ్లేష్మణా శీతలోగురుః,
అశ్మరీ మహతీ శ్లక్ష్ణా మధువర్ణాథవాసితా. 221

తా. పొత్తికడుపు పొడవంబడినటుల నుండుట శీతలముగ, జడముగ నుండుట, అశ్మరి పెద్దదిగ నునుపుగలదిగ తేనెవర్ణముగలదిగ, లేక తెల్లగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మాశ్మరి యని తెలియవలయును.

ఏతాభవంతి బాలానాం తేషామపి చ భూయసా,
ఆశ్రయోపచయాల్పత్వా ద్గ్రహణాహరణే సుఖాః. 222

తా. బాలురు గురుత్వము, మధురము, శీతలము, స్నిగ్ధము గలయాహారముల భుజించుటవలన వాత, పిత్త, శ్లేష్మాద్యశ్మరులు తఱుచుగ బాలురకును జనించుట గలదు.

ఐనను వారలయొక్క వస్తి చిన్నదిగ, వృద్ధిజెందనిదిగ నుండుటవలన దానిని బట్టికొని ఈడ్చివేయుటకు సులభసాధ్యంబుగ నుండును.

శుక్రాశ్మరీలక్షణము

శుక్లాశ్మరీతు మహతాం జాయతే శుక్రధారణాత్,
స్థానాచ్చ్యుతమముక్తంహి ముష్కయోరంతరేఽనిలః. 223
శోషయత్యుపసంహృత్య శుక్రం తచ్ఛుష్కమశ్మరీ,
వస్తిరుక్కృచ్ఛ్రమూత్రత్వ ముష్కశ్వయథుకారిణీ. 224
తస్యాముత్పన్నమాత్రాయాం శుక్రమేతి విలీయతే,
పీడితే త్వవకాశేఽస్మి న్నశ్మర్యేవచ శర్కరా. 225

తా. యౌవనానంతరము శుక్రధారణమువలన శుక్రము ఘనీభవించి మైథున కాలమునందు స్వస్థానమునుండి వెడలి పూర్తిగ మైథునము సేయబడకుండుటచే విసర్జనము గాక శిశ్న, వృషణములయందు వాతముచే జేర్పఁబడి శోషింపంజేసి శుక్రాశ్మరిగనై దానిసంబంధమువలన వస్తియందు శూల, మూత్రకృఛ్రము, వృషణములయందు వాపుగలిగి ఆవాపు గలిగిన తత్క్షణముననే శుక్రము వెడలుట, మేఢ్ర వృషణమధ్యము లయం దదిమిన పలచనగుట - ఈలక్షణములు గలది శుక్రాశ్మరి యని తెలియవలయును. ఇదియే సికతాశ్మరిగ, శర్కరాశ్మరిగ నగుచున్నదని నిశ్చయింపవలసియున్నయది. శర్కర, సికత అను నీరెండశ్మరులయందు భేదంబు గలదు. ఎట్లనిన-శర్కరాశ్మరి లావుగనుండును, సికతాశ్మరి సన్నగ నుండును.

అశ్మరీమారకోపద్రవములు

*మూత్రరోధ స్తృషా ఛర్ది పాండు ర్హృత్పీడతా క్లమః,
అశ్మరీ మారయత్యాశు సికతా శర్కరాన్వితా. 226

తా. మూత్రము వెడల కుండుట, దప్పి, వాంతి గలుగుట, శరీరము పాండుర వర్ణముగ నుండుట, ఱొమ్ములో మండుట, బడలిక గలుగుట - ఈలక్షణములతో గూడి యుండు శర్కరాశ్మరి, సికతాశ్మరి రోగిని శీఘ్రముగ మృత్యువుపాలు గావించును.

మిశ్రేణ వాతపిత్తస్య గంధకృఛ్రజ్వరారుచి. 227

* త్రిశూలనాభివృషణం బద్ధమూత్రం రుజాన్వితమ్, అశ్మరీక్షపయత్యాశు శర్కరాసికతాన్వితా. అనియు పాఠాంతరము కలదు. వృషణములు వాచుట, మూత్రము వెడలకుండుటచే వేదన గలుగుట.

తా. వాతపిత్త, పిత్తశ్లేష, శ్లేష్మవాత, అశ్మరీరోగములలో మూత్రము దుర్గంధముగ వెడలుట, మేహోపద్రవములు, జ్వరము, అరుచి గలిగియుండుట - ఈలక్షణములుగల అశ్మరీరోగములు అసాధ్యంబు లని తెలియవలయును.

అశ్మర్యామతిరోధాయాం దారావస్త్యాదికేషుచ,
ఆమయేషు యథాదోష మిమమేవోపచారయేత్. 228

(మాధవనిదానే)

తా. వాతాద్యశ్మరులయందు మూత్రధార, వస్తి మొదలుగునవి అడ్డగింపఁబడకుండినను, లేక వాతాదిదోషములు దుష్టంబులు గాకుండినను సాధ్యమని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును. దారుణముగానుండు అశ్మరీరోగములు దినేదినే వృద్ధిం జెందుచుండును. అశ్మరీరోగములు అసాధ్యంబులు.

అశ్మరికి పాషాణభేదరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం శిఖితుత్థం రసోపమమ్,
శ్వేతా పునర్నవావాసా గిరికర్ణీరసోద్భవైః. 229
ప్రతిద్రావైః త్ర్యహం మర్ద్యం శుష్కం తచ్చారుసంపుటే,
స్వేదయే ద్వాలుకాయంత్రే దినైకం తం విచూర్ణయేత్. 230
రసఃపాషాణభిన్నాను ద్విగుంజో హ్యశ్మరీహరః,
గోపాల కర్కటీ దుగ్ధం భూధాత్రీ ఫలపేషితమ్. 231
కుళుత్థక్వాథ సంపీత మనుపానం ప్రశస్యతే,
సఘృతైరోత్తురక్వాథం రాత్రౌ తైలేన లేహయేత్. 232

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన ఆమ్లశిలగంధకము ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసినమైలుతుత్తము ౧ భాగము - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి తెల్లగలిజేరువేళ్ళు, అడ్డసరపాకు, గంటెన అనువానిరసములతో ప్రతిదానిచే మూఁడేసిదినములు మర్దించి నీడ నెండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున నొకదినము మందాగ్నిలోవండి సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును బుడమదోస, నేలయుసిరికవేరు అనువానిని పాలతోనూరి యీ యనుపానముతోగాని, లేక ఉలవకషాయానుపానములోగాని, లేక పల్లేరుకషాయములో నెయ్యి గలిపిగాని సేవించిన అశ్మరీరోగములు హరించును. రాత్రియందైనయెడల పల్లేరుకషాయములో తెల్లఆవనూనె ఔషధము గలిపి సేవింపవలయును.

అశ్మరీరోగమున శిలాదిచూర్ణము

శిలాజతు తథా ద్రాక్షా దంతిపాషాణభేదకం,
నీశావహ్న్యభయం తుల్యం మాషైకం చాశ్మరీహరమ్. 233
బాలానా మర్ధమాషంచ హ్యనుపానమిదం భవేత్,
తిలకాండస్య వై భస్మ క్షీవే న్నిష్కద్వయం పిబేత్. 234

తా. శుద్ధిజేసిన కర్పూరశిలాజిత్తు, ద్రాక్షపండ్లు, నేలదంతివిత్తులు, కొండపిండివేరు, పచ్చిపసపు, చిత్రమూలము, కరక్కాయ-వీనిని సమభాగములుగా దంచి చూర్ణముజేసి యౌవనముగలవారు మాషమెత్తును, బాలు రర్ధమాషమెత్తును, రెండు నిష్కములయెత్తు నువ్వులక్షారానుపానముతోగాని (లేక లేమిడిచెక్కరసము, వారకొమ్ము చెక్కరసము, పిప్పలి, మోడి అనువానియనుపానముతోడగాని) సేవించిన అశ్మరి హరించును.

సీ. వెన్నయు ములుదోసవిత్తులు వంగభస్మముఁగూర్చి సేవింపమానునొకటి
పంచదారయు హంసపాదియానును జీలకఱ్ఱ త్రపుభస్మంబుజుఱ్ఱ నొకటి
రాయపురీశర్కరయను గుండుత్తరేణువు వంగభస్మము నూరియొకటి
ఖండశర్కర నాసుదొండయు నలజీలకఱ్ఱవంగంబుతోఁ గలయ నొకటి
గీ. వెలయు శీతాంబుచిఱుబొద్దివేళ్ళరసము
వంగభస్మంబు సేవింప వరుస నొకటి
రూఢికెక్కిన యశ్మరీరోగతతులు
పథ్యముగ నున్న మానును తథ్యముగను.

పాషాణవజ్రరసము

శుద్ధసూతం ద్విధా గంధం ద్రవై శ్శ్వేతపునర్నవైః,
మర్దయిత్వా దినం ఖల్వే రుధ్వా తం భూధరే పచేత్. 235
దినాంతే తత్సముద్ధృత్య చూర్ణయే దితిచిక్కణం,
పాషాణభేదసంయుక్తం చూర్ణతుల్యం ద్విమాషకమ్. 236
భక్షయే దశ్మరీం హంతి రసః పాషాణవజ్రకః,
గోపాలకర్కటీ మూల క్వాథం మధుయుతం పిబేత్. 237
గోకంటకశుభా భద్రా మూలక్వాథం పిబేన్నిశి, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము ౨ భాగములు - ఈరెంటిని ఖల్వములో నునిచి తెల్లగలిజేరువేరురసముతో నొకదినము మర్దించి కుప్పెలో

నునిచి భూధరయంత్రమునం దిడి దానిమూతినిమూసి ఒకదినము పుటంబిడి సాంగశీతల మున దీసి సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ కొండపిండివేళ్ళచూర్ణము గలిపి రెండుమాషములయెత్తును పగటియందు బుడమవేరుకషాయములో తేనెగలిపి యీయును పానముతోడను, రాత్రులయందు పల్లేరుకాయ, వెదురుప్పు, భద్రముస్తెలు అనువాని కషాయానుపానముతోడను నాలుగుమాసములు సేవించిన నాలుగువిధములైన అశ్మరీ రోగములు హరించును.

శుక్లాశ్మరీచికిత్స

యేలా హింగుయుతం క్షీరం సర్పిర్మిశ్రం పిబేన్నరః. 238
మూత్రదోషవిశుద్ధ్యర్థం శుక్లాశ్మరీ హరంపరమ్, (మతాంతరే)

తా. ఆవుపాలలో ఏలకులు, ఇంగువ, నెయ్యి కలిపి త్రాగిన మూత్రదోషము, శుక్లాశ్మరి హరించును.

శుక్లాశ్మరికి శ్వదంష్ట్రాదియోగము

శ్వదంష్ట్రా మాతులుంగాగ్ని శోభాంజన కరంజకమ్. 239
శుక్లాశ్మరీహరం శ్రేష్ఠం మూత్రకృచ్ఛ్రహరం పరమ్,

తా. ఏనుగుపల్లేరు, మాదీఫలము, చిత్రమూలము, కారుమునగ, కానుగ-వీనిని సమభాగములుగా నుదకముతోనూరి సేవించిన శుక్లాశ్మరి, మూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును.

శర్కరాశ్మరీచికిత్స

సింధువారనిశాదార్వీ దారయే న్మేఢ్రశర్కరాః. 240
నారికేళాంబునాపీతం తయోఃకల్కంచ తద్గుణమ్,
క్వాథో వరుణమూలస్య తత్కల్కేన చ సంయుతః. 241
పీతో నివారయే త్సద్య శ్శర్కరాశ్మరికామపి, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. వావిలి, పసపు, మ్రానిపసపు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి సేవించినను, లేక ఆచూర్ణమును టెంకాయనీళ్ళతోనూరి కల్కముజేసి త్రాగినను, లేక పైచూర్ణమును కల్కముజేసి ఉలిమిడివేళ్ళకషాయముతో జేర్చి త్రాగినను శర్కరాశ్మరి, మూత్రకృచ్ఛ్రము తత్క్షణమున హరించును.

రసోమృగాక్షీ పత్రోత్థో నిశా తీక్ష్ణరజోన్వితః. 242
ప్రతీతః ప్రాతయత్యాశు దుస్తరాం శర్కరాశ్మరీం,

తా. పాపరాకురసములో పసపు, మండూరము గలిపి త్రాగిన ప్రబలమైన శర్కరాశ్మరి శీఘ్రముగ హరించును.

శర్కరాశ్మరికి తిలాదిక్షారము

తిలాపామార్గకదళీ పాలాశయవసంభవః. 243
క్షారః పేయో విమూత్రేణ శర్కరాస్వశ్మరీషుచ,

తా. నువ్వులదంటు, ఉత్తరేణి, అరటి, మోదుగు, యవలదంటు - వీనిని సమ భాగములుగ గాల్చి క్షారము జేసి గొఱ్ఱెమూత్రముతో సేవించిన శర్కరాశ్మరి హరించును.

అశ్మరికి విషాదివటికములు

విషం పాషాణభేదశ్చ క్షారస్సింధూత్థగోజలమ్. 244
పటీః కృత్వాశ్మరీ హంతి సప్తరాత్రం పిబేదను,
జయంత్యావా జయాయావా తండులోదకపానతః 245
అశ్మరీం హంతి నోచిత్రం మూత్రకృచ్ఛ్రం మహాద్భుతమ్,

తా. అతివస, కొమ్మనపిండివేళ్ళు, యవక్షారము, సైంధవలవణము - వీనిని సమ భాగములుగ గోమూత్రముతో నూరి మాత్రలుజేసి తక్కలివేరునుగాని, లేక కరక్కాయనుగాని బియ్యపుకడుగుతో నూరి యీయనుపానముతోడ నేడుదినములు సేవించిన అశ్మరి, మూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును.

అశ్మరికి త్రివిక్రమరసము

తామ్రభస్మత్వజాక్షీరే పాచ్యం తుల్యే ఘృతే పచేత్. 246
తత్తామ్రం శుద్ధసూతంచ గంధకంచ సమంసమమ్,
నిర్గుండ్యుత్థద్రవైర్మర్ద్యం దినం తద్గోళముద్ధరేత్. 247
[1]దినైకం వాలుకాయంత్రే పాచ్యం యోజ్యం ద్విగుంజకమ్,
బీజపూరస్యమూలంతు సజలంచానుపాయయేత్. 248
రసస్త్రివిక్రమో నామ్నా [2]మాసైకంచాశ్మరీప్రణుత్,

తా. తామ్రభస్మమును మేకపాలలో వైచి కాచి దానికి సమముగ నెయ్యిపోసి పాకముజేసి పిదప తామ్రభస్మమునకు సమముగ శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము కలిపి వావిలియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి యుంటజేసి వాలుకాయంత్రమునం దునిచి ఒకదినము పాకముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును ఒకమాసమువఱకు మాదీఫలపువేరు కషాయానుపానముతోడ సేవించుచుండిన అశ్మరి హరించును.

అశ్మరీరోగములయందు పథ్యము

కుళుత్థ ముద్గగోధూమా జీర్ణశాలీ యవాహితాః. 249

1 యామైకం 2 సికతాచాశ్మరీప్రణుత్.

ధన్వామిషం తండులీయం జీర్ణం కూశ్మాండకంఫలమ్,
ఆర్ద్రకం యవశూకశ్చ పథ్య మశ్మరి రోగినామ్ (మాధవనిదానే)

తా. ఉలవకట్టు, పెసరకట్టు, గోధుమలు, ప్రాంతబియ్యము, యవలు, నిర్జలదేశమున జనించు జంతుమాంసము, చిర్రికూర, ముదురుగుమ్మడుకాయ, అల్లము, యవక్షారము-ఇవి అశ్మరీరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

వస్తిర్విరేకో వమనం చ లంఘనం స్వేదోవగాహోపిచవారిసేచనమ్,
యవాఃకులుత్థాశ్చపురాణశాల్యోమద్యానిధన్వాండజసంభవోరసః.
పురాణకూష్మాండఫలంచదూలోగోకంటకోవారుణశాకమార్ద్రకమ్,
పాషాణభేదోయవశూకవైణవాః భిత్వాసమాకర్షణమశ్మనామపి.
ఏతానిసర్వాణిభవంతిసర్వదా ముదేఽశ్మరీరోగనిపీడితాత్మనామ్,
(మతాంతరే)

తా. వస్తికర్మ, విరేచనము, వమనము, లంఘనము, చెమటతీయుట, స్నానము, శరీరముపై నీళ్ళుచిలకరించుట, యవలు, ఉలవలు, ప్రాంతబియ్యము, మద్యము, నిర్జలదేశమున జనించుజంతుమాంసరసము, ప్రాంతగుమ్మడికాయ, చిల్లిశాకము, పల్లేరు, ఉలిమిడికూర, అల్లము, కొండపిండివేరు, యవక్షారము, వెదురుమొలక, భేదించి మూత్రస్థానమునందుండు రాయిని వెలిపఱచుట-ఇవి ఎల్లపుడు అశ్మరీరోగములయందు హితకరములని పథ్యవర్గములో జెప్పంబడియున్నయది.

అశ్మరీరోగములయం దపథ్యము

మూత్రస్యశుక్రస్యమలస్యరోధం విష్టంభిరూక్షంగురుచాన్నపానమ్.
విరుద్ధపానాశనమశ్మరీవాన్ వివర్జయే త్సతతంచాప్రమత్తః.
(మాధవనిదానే)

తా. మూత్ర శుక్ర మలవేగముల నడ్డగించుట, మలబద్ధకరాన్నమును, రూక్షగలయన్నమును జడత్వముగలయన్నమును సేవించుట, విరుద్ధపానాన్నముల సేవించుట-ఇవి అశ్మరీరోగములయం దపథ్యకరంబులగుటచే వానిని ముఖ్యముగ వర్జింపవలయును.

నవమ ప్రకరణమ్.

దశమప్రకరణము.

శ్లోకః. మహాదేవం విరూపాక్షం శంకరం పరమేశ్వరమ్,
దేవేశం కరుణాపాంగం జగదీశమహం భజే. 1

తా. మహాదేవుఁడు, విరూపాక్షుఁడు, శంకరుఁడు, కరుణారసయుక్తమైనకడకంటి చూపుగలవాఁడు, జగదీశ్వరుఁడు నగు పరమేశ్వరుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరొంది నంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క దశమప్రకరణమును వచించుచున్నాడను.

గ్రహణీరోగనిదానాదులు

అత్యాశనా దజీర్ణాచ్చ వేగరోధాతిమైథునాత్,
అతిసారే నివృత్తేపి హ్యహితాహారసేవనాత్. 3
అగ్నిమాంద్యం భవేత్తేన గ్రహణీసంభవో నృణాం,
సామపక్వం సరక్తంవా ముహుర్బద్ధం ముహుర్ద్రవమ్. 4
సగంధం స్రవతే మిశ్ర మాలస్యం తృడ్బలక్షయః,
చిరాద్భుక్తస్య పాకశ్చ గ్రహణీపూర్వలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. మిక్కుటముగ భుజించుట, అన్నముజీర్ణముకాకుండుట, మూత్రమును బంధించుట, మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగముసేయుట, అతిసారము నివృత్తించినతోడనే అహితకరభోజనముల సేవించుట-ఈకారణములవలన అగ్నిమాంద్యము జనించి గ్రహణీరోగము గలుగంజేయును. అందన్నము కొంతపక్వంబై కొంతపక్వంబుగాక మలముతో గలసిగాని, మల రక్తములతో గలసిగాని, పలుమారు బద్ధకముగగాని, ద్రవముగగాని, దుర్గంధముగగాని, మిశ్రముగగాని వెడలును, ఆలస్యము, దప్పి, బలక్షయము, భుజించిన యన్నము దీర్ఘకాలముమీఁద పాకము జెందుట-అను నీలక్షణంబులు గలిగిన గ్రహణీరోగము జనించునని తెలియవలయును.

వాతగ్రహణిలక్షణము

కంఠశోషశ్చ హృత్పీడా తృష్ణా కాస విషూచికే,
అన్నే జీర్ణే సదాధ్మానం భుక్తే రుగ్వంక్షణే భవేత్. 6
చిరాద్దుఃఖం ద్రవం శుష్కం తన్వామం శబ్దఫేనవత్,
పునఃపునస్సృజేద్వర్చః కాసశ్వాస మజీర్ణతా. 7
గ్రహణీ వాతజా జ్ఞేయా దీపనైస్తా ముపాచరేత్,

(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. కంఠము శోషించుట,హృదయపీడ, దప్పి, దగ్గు, విషూచిగలుగుట, అన్నము జీర్ణముగానుండునపుడు భుజించుటయం దిచ్చ గలుగుట, గజ్జలలో వేదన గలుగుట, మలము ద్రవముగ, శుష్కముగ, అల్పముగ, ఆమయుక్తముగ, శబ్దము, నుఱుగు అనువాని యుక్తముగ, సావకాశముమీఁద పీడతోఁగూడి పలుమారు వెడలుట, కాసము, శ్వాసము, అజీర్ణముగలుగుట- ఈలక్షణములుగలది వాతగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియం దగ్నిదీపనమును గలుగంజేసెడి చికిత్సలం జేయవలయును.

పైత్యగ్రహణిలక్షణము

పూత్యం మ్లోద్గార హృత్కంఠ దాహా స్తృట్ఛ్వాసరుక్క్లమాః. 8
అజీర్ణం పీతనీలాభం పిత్తాద్వై [1]స్రవతి ద్రవం,
సవమే ద్రేచయేత్క్వాథైః పిత్తోత్థాంచ ప్రవాహికామ్. 9
మధురై శ్శీతలై ర్ద్రవ్యై ర్నాతిరూక్షై రుపాచరేత్,

తా. దుర్గంధముగ పులితేనుపులువచ్చుట, ఱొమ్ము, కుతిక అనువానియందు మండుట, దప్పి, శ్వాసము, శ్రమ, అజీర్ణముగలుగుట, మలము పచ్చగ, నల్లగ, ద్రవముగ వెడలుట- ఈలక్షణములుగలది పైత్యగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియందు వమన రేచనకర కషాయముల నివ్వందగును. మఱియు మధురము శీతలము గల ద్రవ్యములు, కడురూక్షవిహీనద్రవ్యములు అనువానిచే నుపచరింపవలయును.

శ్లేష్మగ్రహణిలక్షణము

కాస నిష్ఠీవనం ఛర్దిః మధురాస్య మరోచకమ్. 10
భిన్నామ [2]శ్లేష్మమిశ్రంచ సార్యతేచోదకంగురు,
దుష్టోమధురఉద్గారః [3]పీనసశ్చ కఫాదికే. 11

---

1 సార్యతే ద్రవమ్. 2 శ్లేష్మసంసృష్ట గురువర్చః ప్రవర్తనమ్. 3 సదనం స్త్రీష్వహర్షణమ్-అనఁగా శరీరము శిథిలంబగుట. స్త్రీయం దిచ్ఛలేకుండుట,

అకృశస్యాపి దౌర్బల్య మాలస్యంచ కఫాత్మకే,
శ్లేష్మకే పంచకర్మాణి కర్తవ్యాణి బలాధికే. 12
బలహీనేనకర్తవ్యం దీపనైః పాచనైర్హితం,
ఏతాని వైద్యనాథేన రోగిక్లేశ ప్రశాంతయే (ఆయుర్వేదే)

తా. దగ్గియుమియుట, వమనంబగుట, నోరు తీపిగనుండుట, అరుచిగలుగుట, మలము భిన్నంబై ఆమశ్లేష్మయుక్తంబై యుదకమువలె ద్రవముగ, జడముగ వెడలుట, వికారముగ, మధురముగ, ఓకరింతలంగలుగుట, పీనసగలుగుట, శరీరము కృశింపకయే దౌర్బల్యము, ఆలస్యముగలుగుట - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియందు రోగికి బలముగలిగియుండిన పంచకర్మలను, బలము లేకుండిన దీపనపాచనకర కర్మలనుచేయుట హితకరంబు. అట్లగుటంజేసి, వైద్యశ్రేష్ఠులగువారు రోగశమనార్థంబై పైఁజెప్పంబడిన చికిత్సలం జేయవలయును.

ద్వంద్వ, త్రిదోష గ్రహణీ లక్షణములు

మిశ్రితే ద్వంద్వజా జ్ఞేయా త్రిదోషే సర్వరూపిణీ. 14

తా. వాతపిత్తాది ద్వంద్వలక్షణములంగలది ద్వంద్వగ్రహణియనియు, వాత పిత్త శ్లేష్మలక్షణములంగలది త్రిదోషగ్రహణియనియు తెలియవలయును. (ఇవి యసాధ్యములు.)

ఆమవాతగ్రహణిలక్షణము

సుప్తిః పార్శ్వార్తితాయస్య గళజ్జలఘటధ్వనిః,
ప్రవర్తతే ఘటీయంత్రా త్సశబ్దం మందవేదనమ్. 15
ద్వాత్రింశద్దివసాద్వాపి పక్షాన్మాసాచ్చ వాసరాత్,
ఆమస్రావస్స ఫేనశ్చ స్నిగ్ధం శుద్ధం ఘనం స్రవేత్. 16
దివా కోపో నిశా శాంతి శ్శుష్కకంపాంగకృద్భవేత్,
గ్రహణీ హ్యామవాతేన దుశ్చికిత్స్యా భిషగ్వరైః. (చరకే)

తా. నేత్రములు మసకగనుండుట, ఒకపార్శ్వమున శరీరము గదలకయుండుట, మలము వెడలుటకుముందు కడుపులో గడబిడయను శబ్దముగలిగి కుండలతో గుమ్మరించు నటుల శబ్దముగలదై కొంచెముగ వేదనగలదై అధికముగ వెడలుట, ముప్పది రెండుదినములకుగాని, అపిశబ్దమువలన పదిదినములకుగాని, లేక ౧౫ దినములకుగాని, లేక ఒకమాసమునకుగాని, చకారమువలన ప్రతిదినముగాని, లేక ఎనిమిదిదినముల కొకమారుగాని,

ఆమము నుఱుగుతోఁగూడి దట్టముగ, నిర్మలముగ, బిరుసుగ వెడలుట, పగటియందు బ్రకోపించి రాత్రులయందు శాంతిఁజెందుట-ఈలక్షణములతోఁ శరీర మెండి వణకుచుండిన ఆమవాత గ్రహణియని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. (ఇది వాతగ్రహణిలోఁ నంత ర్భావమును జెందియుండును.)

గ్రహణీభేదములు

నష్టాగ్నిర్దూషితై ర్దోషైః పృథక్సర్వై శ్చతుర్విధా,
గ్రహణ్యాలక్షణం తాసాం చికిత్సాచాతిసారవత్. 18

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు ప్రత్యేకములుగ దుష్టంబులైగాని, లేక త్రిదోష ములు దుష్టంబులైగాని, జాఠరాగ్నిని జెరచి నాలుగువిధ గ్రహణుల గలుగంజేయును. వీని లక్షణములను పైఁజెప్పంబడిన ప్రకారము తెలియవలయును. మఱియు దీనియం దతిసార చికిత్సలనే జేయవలయును.

గ్రహణీరోగోపచారక్రమము

గ్రహణ్యా మబలోఽగ్నిర్హి న తస్య గ్రహణీబలం,
తస్మాదతిప్రయత్నేన వహ్నిమేవ ప్రదీపయేత్. (బాహటే) 19

తా. అగ్నిదౌర్బల్యమువలన గ్రహణి జనించును. గ్రహణి యగ్నికి బలకరము కానేరదు. (అనఁగా గ్రహణివలన మిక్కుటముగ యగ్నిమాంద్యము గలుగుట) కావున గ్రహణిరోగమున సర్వప్రయత్నములచే యగ్నిదీపనమును గలుగంజేయవలయును. (ద్వంద్వదోషములవలన జనించిన గ్రహణులు కష్టసాధ్యంబులు. త్రిదోషగ్రహణులు అసాధ్యంబులు.)

అతిసారనిదానము

విరుద్ధాతిగురు స్నిగ్ధ రూక్షోష్ణాద్యశనాదిభిః.
అగ్నిం హత్వా తథా దోషై రతిసారః ప్రవర్తతే. 20
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. విరుద్ధపదార్థములు, కడుజడకరపదార్థములు, జిగటగలపదార్థములు, రూక్ష కరపదార్థములు, ఉష్ణకరపదార్థములు మొదలగువానిని సేవించుటవలన వాత, పైత్య, శ్లేష్మ ములు ప్రకోపించి జాఠరాగ్నిం జెరచి అతిసారమును గలుగంజేయును.

అతిసారభేదములు

ఏకైకేన సమస్తైస్తు దోషై శ్శోకాద్భయాదపి,
షడ్విధశ్చైవ బోద్ధవ్య స్తస్య లక్షణముచ్యతే. 21

తా. వాతాతిసారము, పిత్తాతిసారము, శ్లేష్మాతిసారము, సన్నిపాతాతిసారము శోకాతిసారము, భయాతిసారము అన అతిసారములు ఆఱువిధంబులు. వానిలక్షణంబ లెవ్వియనిన:—

వాతాతిసారలక్షణము

*అరుణం ఫేనిలం రూక్ష మల్పమల్పం ముహుర్ముహుః,
సామం సశూలశబ్దశ్చ సారో వాతాత్ప్రవర్తతే. (సిద్ధసంగ్రహే) 22

తా. మలము ఎఱ్ఱనై నురుగుతోఁగూడి యుష్ణముగ, బంక, శూల, శబ్దము - అన వానియుక్తముగ, పలుమారులు కొంచెకొంచెముగ వెడలిన వాతాతిసార మని తెలియవలయును.

పైత్త్యాతిసారలక్షణము

అరుణం హరితం పీతం నీల దుర్గంధసంయుతం,
శూల సంతాప పాకాశ్చ తాపశ్చ కరపాదయోః,
మూర్ఛా స్వేద పిపాసాశ్చ. పిత్తాతీసారలక్షణమ్. 23
(మాధవనిదానే)

తా. మలము దుర్గంధమై ఎఱ్ఱగాని, లేక ఆకుపసరువర్ణముగాని, లేక పసపువర్ణముగాని, లేక నీలవర్ణముగాని వెడలుట, శూల, శరీరతాపము, ఆసనమున పాకము గలుగుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, మూర్ఛ, చెమట, దప్పి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తాతిసారమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాతిసారలక్షణము

శుక్లం సాంద్రం సకఫం శ్లేష్మణాతు
విస్రంశీతం హృష్టరోమా మనుష్యః. 24

తా. మలము తెల్లగ, గట్టిగ కఫమిశ్రితముగ, ఆమగంధయుక్తముగ, చల్లగ వెడలుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట - ఈలక్షణములుగలది కఫాతిసారమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతాతిసారలక్షణము

వారాహస్నేహ మాంసాంబు సదృశం సర్వరూపిణం,

---

* శ్లో. అరుణం ఫేనిలం రూక్ష మల్పమల్పం ముహుర్ముహుః, శకృదామం సరుక్శబ్ద మారుతేనాతిసార్యతే. ఇట్లును పాఠాంతరము గలదు.

కృచ్ఛ్రసాధ్య మతీసారం విద్యా ద్దోషత్రయోద్భవమ్. 25

తా. మలము పందిక్రొవ్వుతో తుల్యముగ గాని, లేక మాంసముగడిగిన నీళ్ళవలె గాని వెడలుటయేగాక పైఁజెప్పఁబడిన వాతాదిదోషలక్షణయుక్తంబై యుండిన సన్నిపాతాతిసారమని తెలియవలయును. (ఇది కష్టసాధ్యము.)

శోకాతిసారలక్షణము

తైస్తై ర్భావైః శోచతోఽల్పాశనస్య బాష్పోష్మా వై వహ్నిమావిశ్య జంతోః.
కోష్ఠంగత్వా క్షోభయే త్తస్య రక్తం తచ్చాధస్తా త్కాకణంతీప్రకాశమ్.
నిర్గచ్ఛే ద్వైవిడ్విమిశ్రం హ్యవిడ్వా నిర్గంధం వా గంధవ ద్వాతిసారః,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ధనబంధునాశనాదికములచే దుఃఖించుటవలన అన్నము హీనమై దానివలన ధాతుక్షయముగలవానియొక్క శరీరమునందలి యూష్మము నేత్రనాసాగళాదులయందు వ్యాపించియుండు జలముతోఁడంగలసి కోష్ఠగతంబై జాఠరాగ్నికి మాంద్యమును గలుగంజేసి రక్తమును క్షోభపరచి (క్షోభయనఁగా రక్తమునందు ఉష్ణద్రవత్వములు గలుగంజేసి) గురిగింజవలె నెఱ్ఱగనుండు రక్తమును మలమిశ్రితముగగాని, లేక మలరహితమై గంధవిహీనముగగాని, లేక దుర్గంధయుక్తముగగాని స్రవింపఁజేసిన శోకాతిసారమని తెలియవలయును. ఇది వాతపిత్తములవలన జనించు నని ఆయుర్వేదవేత్త లగువారందఱు వచించెదరు.

శోకాతిసారకృచ్ఛ్రసాధ్యత్వము

శోకోత్పన్నో దుశ్చికిత్స్యోఽతిమాత్రం
రోగో వైద్యైః కష్టఏష ప్రదిష్టః. 27

తా. శోకాతిసారమున శోకము శాంతిఁజెందుటకు ముందు ఔషధమువలన శాంతి గలుగనేరదు. అట్లగుటంజేసి దీనిని కష్టసాధ్యమని వైద్యులు వచించెదరు.

రక్తాతిసారలక్షణము

పిత్తకృంతి యదా త్యర్థం ద్రవ్యాణ్యశ్నాతి పైత్తికే,
తదోపజాయతేఽభీక్ష్ణం రక్తాతిసారఉల్బణః. 28

తా. పిత్తాతిసారముగలిగి యుండునపుడుగాని, లేక పిత్తాతిసారపూర్వలక్షణంబులు గలిగియుండునపుడుగాని, పిత్తకరద్రవ్యముల మిక్కుటముగగాని, లేక ఎల్లపుడుగాని సేవించుటవలన, బలిష్ఠమైనరక్తాతిసారము జనించి పలుమారు వెడలును. మఱియు నది వాతాదిదోషములవలన ఎఱుపు, నలుపు మొదలగువర్ణములుగ వెడలునని కొందఱు

వచించెదరు. (ఈరక్తాతిసారము నేడవదిగవచించిన షట్త్వసంఖ్యకు బాధకముగలుగును. దానంజేసి దీనిని పిత్తముయొక్క అవస్థాభేదమని జెప్పంపగి యున్నది.)

ఆమాతిసారలక్షణము

అన్నాజీర్ణాత్ప్రద్రుతాః క్షోభయంతః
కోష్ఠం దోషా ధాతుసంఘాన్ మలాంశ్చ,
నానావర్ణం నైకశస్సారయంతి
శూలోపేతం షష్ఠమేనం వదంతి. 29

తా. అన్నము జీర్ణముగాకుండుటవలన త్రిదోషములు స్వమార్గమును విడనాడి కోష్ఠగతంబులై క్షోభను గలుగంజేసి రక్తాదిధాతువులను, పురీషాదులను పలుమారు గుదద్వారమువలన ననేకవర్ణములుగ స్రవింపంజేయుచు కడుపును విశేషముగ నులియపెట్టుచునుండునది ఆమాతిసార మనంబడును. ఇది ఆరవసంఖ్యగలదిగనుండును.

అతిసారే జ్వరేచైవ రక్తపిత్తే దృగామయే,
ఆదౌ నప్రతికుర్వీత వ్యాధివేగో హి దుస్తరః. 30

(మాధవనిదానే)

తా. అతిసారము, జ్వరము, రక్తపిత్తము, నేత్రరోగము-ఇని జనించునపుడే చికిత్స జేయంజనదు. అటుజేసిన నవి ప్రబలంబులై చికిత్స కసర్హంబులగును.

అసాధ్యాతిసారలక్షణములు

జ్వరాతిసార శ్శోభాంతే శ్వ్యయథా చ తథా క్షయే,
దుర్బలస్య విశేషేణ కాయే సంతాపపీడనమ్. 31
హస్తపాదాంగులీసంధి ప్రవృద్ధి ర్మూత్రనిగ్రహః,
ఆధ్మానంచ తృషా ఛర్దిః పురీషస్యాతిచోష్ణతా. 32
విశేషేణ నరం వృద్ధ ముష్ణాతీసారిణం త్యజేత్,

తా. జ్వరము, శోఫ, వాపు, క్షయము అనువానియంతమున గ్రహణ్యతిసారములు జనించినను, లేక దుర్బలునికి గ్రహణ్యతిసారములు జనించినను, లేక గ్రహణ్యతిసారములు గలిగియుండునపుడు శరీరతాపము, చేతులు, కాళ్లు, వ్రేళ్లు, సంధులు అనువానియందు వాపు, మూత్రప్రతిబంధము, కడుపుబ్బరము, దప్పి, వాంతి, మలము వెడలునపుడు కడుమంట గలిగియుండినను, లేక వృద్ధునికి గ్రహణ్యతిసారములు జనించినను, లేక గ్రహణ్యతిసారములు ఉష్ణముగ వెడలుచుండినను అసాధ్యంబు. అట్లగుటచేవారిని వర్జింపవలయును.

క్షౌద్రస్నేహమపి క్షార తోయపూయేన మాంసకృత్. 33
నానావర్ణోత్కటం పూతి శకృన్నార్యే నసిధ్యతి,
(సిద్ధసాగసంగ్రహే)

తా. తేనె, స్నేహము, ఉప్పునీరు, చీము, మాంసము అనువానితో తుల్యముగ గాని, నానావర్ణయుక్తంబై దుర్గంధముగగాని, మలము వెడలెడి గ్రహణ్యాతిసారములు అసాధ్యంబులు.

మిశ్రంచ కృష్ణవర్ణంచ బహువర్ణంతు రక్తకమ్. 34
దుర్గంధం జ్వరయుక్తంచాప్యసాధ్య మతిసారకం,

తా. మలము మిశ్రవర్ణముగగాని, లేక నల్లగగాని, లేక నానావిధవర్ణములుగ గాని లేక రక్తవర్ణముగగాని వెడలుట, దుర్గంధము వేయుట - ఈలక్షణములుగల అతి సారముతోడ జ్వరమును గలిగియుండిన అసాధ్యంబు.

ఏరండతైలవర్ణంచ మాంసమాక్షికయోస్తథా. 35
స్వనసారంచ దుర్గంధ మసాధ్య మతిసారకం. (చిన్తామణౌ)

తా. మలము ఆముదము, మాంసముగడిగిననీళ్లు, తేనె - అనువానివర్ణములతో సమానమై శబ్దయుక్తమై వెడలుట, మలము కడుదుర్గంధమువేయుట - ఈలక్షణములుగల యతిసారము అసాధ్యంబు.

పక్వజాంబవసంకాశం యకృత్పిండనిభం తను. 36
ఘృత తైల వసా మజ్జా వేసవార పయో దధి,
మాంసధావన తోయాభం కృష్ణం నీలారుణప్రభమ్. 37
మేచకం కర్బురం స్నిగ్ధం చంద్రకోపగతం ఘనం,
కుణపం మస్తులుంగాభం దుర్గంధం కుథితం బహు.
తృష్ణా దాహారుచి శ్వాస హిక్కా పార్శ్వాస్థి శూలినం,
సంమూర్ఛా రతిసంమోహాయుక్తం పక్వవలీగుదమ్. 39
ప్రలాపయుక్తంచ భిషగ్వర్జయే దతిసారిణాం, (ఆయుర్వేదే)

తా. పండిన నేరేడుపండువర్ణముగ, యకృత్పిండముతో సమానముగ, (అనఁగా నల్లగ, ఎఱ్ఱగ) నెయ్యి, నూనె, క్రొవ్వు, మజ్జ, * వేసవారము, పాలు, పెరుగు, మాంసము గడిగిననీరు అనువానివర్ణములుగలదిగ, పిత్తాతిసారమునందు దప్ప తక్కినయతి

* వేసవార మన-మాంసమునందుండు నెముకలదీసి దంచి పెరుగు, పాలు, మిరి యాలు, ఏలకులు వేసి చేసెడిపదార్థము.

సారములలో కాటుకవలె నల్లగ, నీలవర్ణముగ, ఎఱ్ఱగ, మృదంగమునకు పూసెడికా వలె నలుపుశాయివర్ణముగ, మెఱయుచు బహువిధవర్ణములుగలదిగ, ధాతువులయొ చమురు స్రవించుటవలన నెమలిఱెక్కలతో సమానమైన ఛాయగలదిగ, గట్టిగ, శ వలె దుర్గంధముగ, మస్తకమునందుండు చమురుతో తుల్యముగ, కుళ్ళిపోయిన దుర్గంధముగలదిగ నుండినదై విశేషముగ మలమువెడలుట, దప్పి, తాపము, ద్వేషము, ఉబ్బసము, ఎక్కిళ్లు, ప్రక్కటెముకలయందు పోట్లు, మనోమోహము గుట, దేనియందిచ్ఛలేకుండుట, ఇంద్రియములకు మోహముగలుగుట, గుదము కొనియుండుట, వదరుట-ఈలక్షణములుగల యతిసారరోగిని వైద్యుఁడు వ వలయును.

> అసంవృతగుదం క్షీణం దురాధ్మానముపద్రుతమ్.
> గుదే పక్వే గతోష్మాణమతిసారిణ ముత్సృజేత్, (మాధవనిదా

తా. ఆసనము తెరచికొనియుండుట, బలము, శరీరవృద్ధిలేకుండుట, మిక్కు ముగ కడుపుబ్బరము, శోభాద్యుపద్రవములు గలుగుట, గుదపాకారంభకపిత్తము యుండునపుడునగా శరీరము చల్లగనుండుట, లేక అగ్నినష్టమైయుండుట-ఈలక్షణవ గల యతిసారరోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

> శోథం శూలం జ్వరం తృష్ణా శ్వాసం కాసమరోచకమ్.
> ఛర్దిం మూర్ఛాంచ హిక్కాంచ దృష్ట్వాతీసారిణం త్యజేత్,

తా. వాపు, శూల, జ్వరము, దప్పి, శ్వాసము, దగ్గు, అన్నద్వేషము, వా మూర్ఛ, ఎక్కిళ్లు గలయతిసారరోగిని వర్జింపవలయును.

> శ్వాస శూల పిపాసార్తం క్షీణం జ్వరనిపీడితమ్.
> విశేషేణ నరం వృద్ధ మతిసారో వినాశయేత్,

తా. శ్వాసము, శూల, దప్పి గలవానికి, సత్వక్షయముగలవానికి, జ్వరము కడుపీడితుఁడుగ నుండువానికి, వృద్ధునికి అతిసారము జనించిన వారలు మృతి జెంద

> ద్విధా సర్వాతిసారశ్చ స్యాదామః పక్వఇత్యపి.
> మజ్జతేచ శకృత్తోయే పక్వం తత్ప్లవతేఽంభసి,

(సిద్ధసారసంగ్రహే

తా. ఆమ, పక్వాతిసారములన అతిసారము రెండువిధంబులు. అం దామ సారమున మలమును నీళ్ళలోవేసిన మునుంగును. ఇది అసాధ్యము. పక్వాతిసారమున ము ఉదకములోవేసిన తేలును. ఇది సాధ్యము.

అతిసారసామాన్యోపచారము

తత్రాదౌ వమనం కార్యం లంఘనం చ యథాబలమ్. 44
లంఘితాయ హితం పేయం తక్రం వైవిశ్వసాధితం,

తా. అతిసారమునందు తొలుత వమనమును, సత్వానుగుణ్యముగ లంఘనమును జేయించి పిదప శొంఠియుక్తముగ కాచబడినచల్లను పానము చేయించవలయును.

గ్రహణ్యతిసారోపచారవిధి

గ్రహణ్యామతిసారేచాప్యహిఫేనం మాతృవత్పుషేత్. 45

తా. గ్రహణ్యతిసారరోగులను నల్లమందు తల్లివలె బోషించుచుండుగావున నల్లమందుగలసిన యౌషధములవలననే గ్రహణ్యతిసారముల హరింపంజేయవలయును.

వాతగ్రహణికి బడబాముఖరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతతామ్రాభ్రటంకణం,
సాముద్రంచ యవక్షారం సర్జాసైంధవ నాగరమ్. 46
అపామార్గస్యచ క్షారం పాలాశం వరుణద్వయం,
ప్రత్యేకం సూతతుల్యాంశం చుక్రికామ్లేన మర్దయేత్. 47
హస్తిశుండ్యా ద్రవైశ్చాపి మర్దయిత్వా పచేల్లఘు,
మాషైకం భక్షయేన్నిత్యం రసోఽయం బడబాముఖః. 48
పాఠా త్రికటు పథ్యాగ్నిశారిబా బృహతీద్వయం,
త్రిక్షారేంద్ర యవా జాజీ తుల్యం లవణపంచకమ్. 49
ఆరనాళైః పిబేచ్చాను వాతోత్థాంగ్రహణీం జయేత్.

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, టంకణక్షారము, సముద్రలవణము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, సైంధవలవణము, శొంఠి, ఉత్తరేణుక్షారము, మోదుగక్షారము, ఉలిమిడి, పాపర వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పులిచింతరసముతో నొకదినము, హస్తిశుండిరసముతో నొకదినము మర్దించి లఘుపుటంబిడి మాషమెత్తును చిరుబొద్ది, త్రికటుకములు, కరక్కాయ, చిత్రమూలము, గూడపాల, పిన్నములక, పెద్దములక, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, కొడిసెపాల, జాజికాయ, పంచలవణములు - అనువానిని సమభాగములుగ కలిపి నూరి యీయనుపానముతోడ సేవించిన వాతగ్రహణి హరించును.

వాతగ్రహణికి వజ్రకవాటరసము

మృతసూతాభ్రకం గంధం యవక్షారం సటంకణమ్. 50
అగ్నిమంథం వచాం కుర్యా త్సూతతుల్యానిమా న్సుధీః,
తతో జయంతీ జంబీర భృంగద్రావై ర్విమర్దయేత్. 51
త్రివాసరం తతో గోళం కృత్వా సంశోష్య ధారయేత్,
లోహపాత్రే శరావంచ దత్వోపరి విముద్రయేత్.
అధోవహ్నిం శనైః కుర్యా ద్యామార్ధం తత ఉద్ధరేత్,
రసతుల్యా మతివిషాం దద్యా న్మోచరసం తథా. 53
కపిత్థవిజయాద్రావై ర్భావయే త్సప్తధా పృథక్,
ధాతకీంద్రయవా ముస్తా లోధ్రప్రతివిషావృతాః. 54
ఏతద్ద్రవై ర్భావయిత్వా దినైకంచ విశోషయేత్,
రసో వజ్రకవాటాఖ్యో మాషైకం మధునా లిహేత్. 55
వహ్నిం శుంఠీ విడం బిల్వం లవణం చూర్ణయేత్సమం,
పిబేదుష్ణాంబునాచాను * వాతజాం గ్రహణీం జయేత్. 56

(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, కూరనెల్లి, వస-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తక్కెడ, నిమ్మపండు, గుంటగలగరాకు అనువాని రసములతో మూడుదినములు మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి ఇనుపగిన్నెలో నునిచి దానిపై మూకుడు మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి మందాగ్నితో ఝాముపఱకు మెల్లగవండి స్వాంగశీతలమునదీసి మరల ఖల్వములోనునిచి రసభస్మ ప్రమాణము అతివసను, బూరుగబంకను కలిపి వెలగ, గంజాయియాకు అనువాని రసములతో నేడుమార్లు ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా భావనలుజేసి పిదప ఆరెపువ్వు, కొడిసెపాల, తుంగముస్తెలు, లొద్దుగ, అతివస, తిప్పతీగ అనువానిరసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ నొక్కదినము భావనజేసి యెండించి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించి వెంబడిగ చిత్రమూలము, శొంఠి, వాయువిడంగములు, మారేడుబెరడు, సైంధవలవణము అనువానిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఉష్ణోదకముతో నూరి త్రాగిన వాతగ్రహణి నశించును.

---

* సర్వజాం.

పైత్యగ్రహణికి చిత్రాంబరసము

శుద్ధసూతం మృతంచాభ్రం గంధకం మర్దయేత్సమం,
లోహపాత్రే ఘృతాభ్యక్తే క్షణం మృద్వగ్నినా పచేత్. 57
చాలయేల్లోహదండేన త్వవతార్య నిభావయేత్,
త్రిదినం జీరకక్వాథై ర్మాషైకం భక్షయేత్సదా. 58
గ్రహణీ శాంతి మాయాంతి సర్వోపద్రవసంయుతా,
రసః చిత్రాంబరోనామ గ్రహణీగ్రహహృన్మతః. 59
శమయేదనుపానేనా హ్యామశూలం ప్రవాహికాం,
(రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి మర్దించి నెయ్యిపూసిన ఇనుపగిన్నెలోనునిచి మృద్వగ్నిని నొకక్షణమువండి ఇనుపకాడతో బాగుగ గలియబెట్టి దించి జీలకఱ్ఱకషాయముతో 3 దినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమును ఎల్లపుడు సేవించుచుండిన సర్వోపద్రవములతోఁగూడియుండు పిత్తగ్రహణి హరించును. మఱియు నీరసము అను పానవిశేషమువలన ఆమశూల, ప్రవాహిక అనువానినిసగా. హరింపజేయును.

శ్లేష్మగ్రహణికి అర్కలోకేశ్వరరసము

శుద్ధసూతం పలం మర్ద్య మర్కక్షీరై ర్దినావధి. 60
ద్విపలం గంధకంచాథ మహాశంఖం పలాష్టకం,
ద్వయం వహ్నిరసై ర్భావ్యం శోష్యం పేష్యం దినత్రయమ్. 61
మేళయేత్పూర్వసూతేన సర్వార్థం టంకణం క్షిపేత్,
అర్కక్షీరైః పునస్సర్వం యామైకం మర్దయేద్దృఢమ్. 62
తచ్చూర్ణంచ నివేశ్యాథ భాండే రుద్ధ్వా పుటే పచేత్,
చతుర్గుంజామితం ఖాదే న్మరిచాజ్యేన సంయుతమ్. 63
అర్కలోకేశ్వరోనామ గ్రహణీరోగనాశకః,
దేయం దివోదనం పథ్యం విజయా సగుడం నిశి 64

తా. పలప్రమాణము శుద్ధిజేసినరసమును ఖల్వములోనునిచి జిల్లేడుపాలతో నొకదినము మర్దించి పిదప ౨ పలములు శుద్ధిజేసినగంధకము, ౮ పలములు పెద్దశంఖమును చూర్ణముజేసి చిత్రమూలరసముతో 3 దినములు భావనజేసి ఎండించి మూడుదినములు మర్దించి, మర్దించియునిచిన పైరసముతోఁ డంగలిపి అన్నిటికి సగము వెలిగారమును జేర్చి

జిల్లేడుపాలతో నొకయఝాము బాగుగమర్దించి ఎండనెండించి కుండలలో నునిచి దాని చీలమన్ను లేపనముజేసి లఘుపుటంబిడి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును ప్రాతఃకాలమ ఝిరియపుచూర్ణము, నెయ్యి అనుపానియనుపానముతోడను, రాత్రులయందు గంజ ఝాకు, బెల్లము అనుపానియనుపానముతోడను సేవించిన శ్లేష్మగ్రహణి హరించును. ఓ యందు పగటియందుమాత్ర మన్నమును భుజింపవలయును.

త్రిదోషగ్రహణికి కుటజాద్యవలేహ్యము

కుటజత్వక్పలశతం జలేద్రోణే విపాచయేత్,
అష్టభాగావశేషం తు కషాయ మవతారయేత్. 6
వస్త్రపూతం పునఃక్వాథం పచే ల్లేహత్వ మాగతం,
భల్లాతకవిడంగాని త్రికటు *త్రిఫలా తథా. 6
రసాంజనం చిత్రకంచ కుటజస్యఫలానిచ,
వచా మతివిషాం బిల్వం ప్రత్యేకంచ పలంపలమ్. 6
త్రింశత్పలం గుడంచైవ చూర్ణీకృత్య నిధాపయేత్,
మధునఃకుడవం దద్యా ద్ఘృతస్యకుడవం తథా. 6
లేహో౽యం శమయత్యర్శో యస్యరక్తసముద్భవం,
వాతికం పైత్తికంచైవ శ్లేష్మికం సాన్నిపాతికమ్. 6
యేచ దుర్నామజా రోగా స్తాన్ సర్వా న్నాశయత్యపి,
అమ్లపిత్తమతీసారం పాండురోగ మరోచకమ్. 7
గ్రహణీ మార్తవం కార్శ్యం శ్వయథుం కామిలామపి,
అనుపానం ఘృతం దద్యా న్మధుతక్రం జలం పయః. 7
అనేకరోగనాశాయ కౌటజో లేహ్యఉచ్యతే,
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే

తా. నూరుపలముల కొడిసెచెక్కనువంచి యందు ద్రోణప్రమాణము నీళ్ళుపోసి యష్టావశేషముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి మరల దానిని చిక్కగకాచి అందు శుద్ధి జేసిన జీడిగింజలు, వాయువిడంగములు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, రసాంజనము చిత్రమూలము, కొడిసెపండ్లు, వస, అతివస, మారేడుబెరడు, అనువానిచూర్ణము దినుస

---

* హరీతక్యా స్త్రయోభాగా శివా ద్వాదశభాగికా, షడ్భాగాస్స్యుర్విభీతస్య త్రిఫలేయం ప్రకీర్తితా, అనఁగా కరక్కాయలు 3 భాగములు, ఉసిరికపప్పు ౧౨ భాగములు, తానికాయ ౬ భాగములుచేరిన త్రిఫలము లనంబడు నను.

కొక్కొక్కపలము, బెల్లము ౩౦ పలములు, తేనెకుడవము, నెయ్యికుడవము కలిపి లేహ్యాపక్వముగవండి నాలుగుమాడలయెత్తును సేవించుచుండిన రక్తార్శస్సు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాతములవలన జనించిన మూలరోగములు, మూలరోగమువలన జనించిన తదితరరోగములు, ఆమ్లపిత్తము, అతిసారము, పాండువు, అరుచి, గ్రహణి, రజస్సంబంధములవలన జనించినరోగము, కృశత్వము, వాపు, కామిల హరించును. మఱియు దీనిని నెయ్యి, తేనె, మజ్జిగ, ఉదకము, పాలు అనువాని యనుపానములతోడ సేవించిన తదితరసర్వరోగములు హరించును.

అమవాతగ్రహణికి గ్రహణ్యాంకుశరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం సూతార్ధం మృత మభ్రకమ్. 72
మర్దయే న్మాతులుంగాద్భిః పేష్యం శోష్యంచ సప్తధా,
త్ర్యూషణం నీలికామూలం దుత్తూరస్యచ బీజకమ్. 73
ప్రత్యేకం సూతతుల్యం స్యా త్సర్వం తద్విజయాద్రవైః,
శ్వేతాపరాజితాకన్యా మత్స్యాక్షీ కాకమాతృకా. 74
ఆర్ద్రకం పర్పటీవహ్ని ర్ముసలీచ రుదంతికా,
ద్రవై ర్దినత్రయం భావ్యం మాషమాత్రంచ భక్షయేత్. 75
గ్రహణ్యంకుశకోనామ్నా హ్యసాధ్యంచాపి సాధయేత్,
ద్విపలం జీరకక్వాథ మనుపానంచ పాయయేత్. (మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము ఇవి దినుసుకొక్కొక్కభాగము, అభ్రకభస్మము ½ భాగము-ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములోనునిచి మాదీఫలరసముతో నేడుమార్లు మర్దించి ఏడుమార్లెండించి అందు త్రికటుకములు, నీలివేళ్ళు, ఉమ్మెత్తవిత్తులు అనువాని చూర్ణమును దినుసుకొక్కొక్కభాగము చొప్పున కలిపి గంజాయియాకు, తెల్లగంటెన, కలుబంద, పొన్నగంటి, కాచియాకు, అల్లము, పర్పాటకము, చిత్రమూలము, నేలతాటిగడ్డలు, రుదంతి అనువానిరసములతో మూడుదినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమును రెండుపలముల జీలకఱ్ఱ కషాయానుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యగ్రహణి హరించును.

ఆమకుఠారరసము

జాజీఫలం త్రికటుకం టంకణం రస గంధకం,
నిర్యాసం వత్సనాభంచ ముస్తా కుటజ చిత్రకమ్. 77
వరాచాతివిషారోచ నిర్యాసక్షారధామకం,

సర్వం సంమర్ద్య విజయా స్వరసేన దినత్రయమ్. 78
వల్లప్రమాణవటికాం శుంఠీద్రావానుపానతః,
ఆమశూల మతీసారం గ్రహణీంచ చిరంతనామ్. 79
ఏషఆమకుఠారాఖ్యో రసస్త్రైలోక్యపూజితః,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. జాజికాయ, త్రికటుకములు, పేల్చినవెలిగారము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినవల్లమందు, శుద్ధిజేసినవసనాభి, తుంగముస్తెలు, కొడిసెపాల, చిత్రమూలము, త్రిఫలములు,, అతివస, బూరుగబంక, యవక్షారము, నేతిలో పొంగించిన ఇంగువ వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి గంజాయియాకురసముతో 3 దినములు మర్దించి వల్లప్రమాణము మాత్రలుచేసి శొంఠికషాయానుపానముతో సేవించిన ఆమశూల, అతిసారము, చిరకాలముగనుండు గ్రహణి హరించును. ఈ ఆమకుఠారరసము త్రిలోకములయందు శ్రేష్ఠంబైనదిగ నున్నయది.

గ్రహణులకు ఆనందరసము

జాతీఫలం హింగుళ సైంధవంచ వరాట శుంఠీ విష హేమబీజమ్.80
సపిప్పలీకం వటికాం ప్రకుర్యా ద్ధుత్తూరమూలస్యరసేన మర్ద్యం,
గుంజాప్రమాణం జఠరామయఘ్నం నిహంతి వాతం కఫశూలకంచ.
ఆమాతిసారం గ్రహణీవికారం నిహంతి శుష్కం సితయాసమేతమ్,
రసోఽయ మానందఇతి ప్రదిష్టః గ్రహణీగదానాం యమపాణిదండః.
(చరకే)

తా. జాజికాయ, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము, గవ్వలభస్మము, శొంఠి, శుద్ధిజేసినవసనాభి, ఉమ్మెత్తవిత్తులు, పిప్పళ్లు, - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్తవేళ్ళరసముతో మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి నీడనెండించి సేవించిన జఠరరోగము, వాత, కఫ, శూలలు హరించును. మఱియు దీనిని పంచదారయనుపానముతోడ సేవించిన ఆమాతిసారము, గ్రహణీవికారము, శరీర కార్శ్యము హరించును. మఱియు నిది గ్రహణులకు యమునిదండమువలెనే భయంకరమైయుండును.

పిత్తాధికగ్రహణ్యాంతు కపిత్థాష్టకమిష్యతే,
కఫవాతోత్తరాయాం తు పాఠాత్క్రం హారీతకీ. 83

తా. పైత్యోద్రేకగ్రహణుల హరింపంజేయుటయందు కపిత్థాష్టకంబును, శ్లేష్మవాతోద్రేకగ్రహణులయందు పాఠాత్క్రహరీతకియును శ్రేష్ఠంబులు.

పిత్తాధిక గ్రహణికి కపిత్థాష్టము

యవానీ పిప్పలీమూల చాతుర్జాతక నాగరం,
మరిచాగ్నిజలం జాజీ ధాన్యసౌవర్చలం సమమ్. 84
ద్విగుణం జలకాంబష్ఠా సమం గావరకాత్వచం.
వృక్షామ్లధాతకీ కృష్ణా బిల్వ దాడిమ దీప్యకమ్. 85
త్రిగుణం షడ్గుణసితం కపిత్థాష్టగుణీకృతం,
చూర్ణాతిసారగ్రహణీ క్షయగుల్మాన్ గళామయాన్. 86
*కాసశ్వాసాగ్నిమాంద్యార్శః పీనసారోచకం జయేత్,

తా. ఓమము, మోడి, ఏలకులు, ఆకుపత్రిక, దాచినిచెక్క, నాగకేసరములు, శొంఠి, మిరియాలు, చిత్రమూలము, కురువేరు, జీలకఱ్ఱ, కొతిమెర్లు,సౌవర్చలవణము- ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, తుంగముస్తెలు, శిరుబోద్ధి, మంజిష్ఠ, లవంగపుచెక్క- ఇవి దినుసుకు రెండుభాగములు, పులిచింత, ఆరెపువ్వు,పిప్పళ్లు, మారేడు, దాడింబకాయ, ఖురాసాని వోమము ఇవి దినుసొకటింటికి 3 భాగములు, పంచదార ౬.భాగములు, వెలగపండ్ల గుజ్జు ౮ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్లదంచి చూర్ణముజేసి సేవించిన అతిసారము,గ్రహణి క్షయము, గుల్మము, కంఠరోగము, కాసశ్వాసములు, అగ్నిమాంద్యము, మూలవ్యాధి, పీనస, అరుచి హరించును.

గ్రహణులకు తక్రాభయము

పాఠాకరంజ యుగ్మాగ్ని శరపుంఖా పునర్నవా. 87
కృష్ణనింబ మహానింబ లశునం బర్బురం పచేత్,
పృథగ్దశపలం ద్రోణే జలే పాదావశేషితమ్. 88
కాంస్యపాత్రం దధిపటు ప్రస్థం ద్విప్రస్థకాంజికం,
క్షిప్త్వా తన్మధ్యఖండాని పథ్యా త్వక్చ శతద్వయమ్. 89
తద్వచ్చ నాగరం తైలం ఘృతంచ కుడవద్వయం,
సుసిద్ధే లేహ్యతాం యాతే యవానీ జరకద్వయమ్. 90
హింగు వ్యోష యవ క్షారం ద్విపలంచ విచూర్ణితం,
సమవాప్య తతః ఖాదే త్తక్రేణాలోడ్యవా పిబేత్. 91
ఇయం తక్రాభయా హంతి సకలాన్ గ్రహణీ గదాన్;
షడ్విధానప్యతీసారా నజీర్ణాన్ వివిధానపి. 92

---

* కాసశ్వాసారుచీ హిక్కాః కపిత్థాష్టమిదం జయేత్.

అగ్నిమాంద్యంచ గుల్మంచ శీఘ్రం హన్యాన్న సంశయః,
(మాధవనిదానే)

తా. శిరుబొద్దివేరు, క్రానుగచెక్క, నెమలిచెక్క, చిత్రమూలము, ములువెంపలి వేరు, గలిజేరువేరు, కరివేపాకు, పెద్దమ్రానుచెక్క, వెల్లుల్లి, వాయింట - వీనిని దినుసొకటింటికి పదిపలముల చొప్పున గ్రహించి దంచి ద్రోణప్రమాణము నీళ్లుపోసి నాలవభాగము శేషించునటుల కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు పెరుగొకఆఢకము, సైంధవలవణము ఒకప్రస్థము, బియ్యపుకడుగు ౨ ప్రస్థములు, ౨౦౦ కరక్కాయలబెరడు చూర్ణము కరక్కాయలకుసమముగ శొంఠిచూర్ణము కలిపి పిదప తెల్లఆవనూనె, నెయ్యి, రెండుకుడపములుపైచి మృద్వగ్నిలో లేహ్యపక్వముగ కాచి అందు ఓమము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, నేతితో పొంగించినఇంగువ, త్రికటుకములు, యవక్షారము అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు ౨ పలముచొప్పున కలిపి ఒకపాత్రలోనునిచి ప్రతిదినము కర్షమెత్తును అను పానరహితముగాగాని, లేక చల్లయొక్క యనుపానముతోడగాని సేవించిన సర్వగ్రహణులు, ఆరు విధములైన అతిసారములు, సర్వాజీర్ణములు, అగ్నిమాంద్యము, గుల్మము శీఘ్రముగ హరించును.

గ్రహణీరోగోపచారవిశేషములు

దీపనీయాని సర్వాణి చూర్ణారిష్టఘృతానిచ. 93
ప్రవిభజ్య యథావస్థం యోజయేద్గ్రహణీగదే,

తా. దీపనకరసర్వచూర్ణములు, అరిష్టములు, ఘృతములు- వీనిని గ్రహణీరోగములయం దవస్థాంతరభేదముల నెఱింగి ప్రయోగింపవలయును.

సర్వాతిసారములకు పథ్యాదివటికములు

పథ్యా విశ్వపునర్నవాగులికణా పూతీకయుగ్మం ఘృషా
వారాపాటలికా కలాయ కదళం పుంఖీజలప్రస్థకే,
క్వాథే హింగుక దీప్యకం త్వతివిషా వ్యోషం పలార్ధం పృథక్
క్షిప్త్వా మాక్షికపాద మాఢకయుగం తక్రంచ యోజ్యం తతః.
తద్వద్వ్యోజ్యపలాష్టకంచ కుటజం షష్టిం క్షిపేచ్చాభయాః
చూర్ణీకృత్యఘృతంసుయోజ్య కుడవంతద్వచ్చ తైలం క్షిపేత్,
తద్వన్నాగరచూర్ణకేనసహితం వాలంచ జాతీఫలం
మారీచంచ పలంపలం సువిపచేత్పూగప్రమాణావటీః

లిహ్యాన్నిత్యమిమాం వటీంతు మధునా సర్వాతిసారాంజయేత్.

(ఆయుర్వేదే)

తా. కరక్కాయ, శొంఠి, గలిజేరు, తంగేడు, పిప్పళ్లు, సెమలిచెక్క, క్రానుగు, జిబిలికవేళ్ళు, నేలతాటిగడ్డలు, కలిగొట్టు, సెనగాకు, ములువెంపలివేళ్ళు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి ప్రస్థప్రమాణ ముదకముపోసి చిక్కగకషాయముకాచి వడియగట్టి అందు ఇంగువ, ఓమము, అతివస, త్రికటుకములు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు అరపలము, తేనె కషాయమున నాలవభాగము, మజ్జిగ ౨ ఆఢకములు, కొడిసె చూర్ణము ౮ పలములు, ౬౦ కరక్కాయలచూర్ణము, నెయ్యి ౧ కుడవము, ఆవనూనె ౧ కుడవము, శొంఠిచూర్ణము ౧ కుడవము, వట్టివేరు, జాజికాయ, మిరియాలు అనువానిచూర్ణమును దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున కలిపి పాకముజేసి పోకలంతమాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించిన సర్వాతిసారములు (గ్రహణులు) హరించును.

గ్రహణులకు పూతికాదియోగము

పూతీక శర పుంఖాగ్ని శుంఠీ చవ్య పునర్నవైః,
బిల్వ ముస్తాలుకకణా మూలపాఠారసోనకైః. 96
నక్తమాలకభార్గీవా కైడర్యేక్షురకంటకైః,
క్వాథ మష్టావశేషంతు లవణం మథితం తథా. 97
ధాన్యామ్లమాఢకం పథ్యా శతం సింధుపలాష్టకం,
పునారసాంతం విపచే ద్ద్వాదశాహం విచక్షణః. 98
సుచూర్ణితైః ప్రతీవాత్య ప్రత్యేకం కర్షసమ్మితం
త్వక్పత్రవహ్నివోశ్యాబ్ద పాఠా దీప్యకధాన్యకైః 99
కర్కోట హింగుళం చైలా నిశా ద్విక్షారజీరకైః,
మోచాహ్వ బర్బరీ దంతి వచా తిందుక సైంధవైః. 100
భక్షయే త్ప్రాతరుత్థాయ భుక్తాంతేచ మితాశనః,
సర్వశూల గ్రహణ్యర్శో వహ్నిమాంద్య మరోచకమ్. 101
జాఠరం క్రిమిజాలంచ పాండురోగం కఫాత్మకం,
ఆనాహ శూల ప్లీహంచ హంతి చక్రమివాసురాన్. 102

(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. *సెమలిచెక్క, ములువెంపలివేళ్లు, చిత్రమూలము, సొంటి, చవ్యము, గలి
రువేరు, మారేడు, తుంగముస్తెలు, తంగేడు, అగరులు, మోడి, శిరుబొద్ది, వెల్లుల్లిపాయల
క్రానుగచెక్క, పెద్దగురిజవేరు, పెద్దమ్రానుచెక్క, శేలములక-వీనిని సమభాగములుగ దం
మణుగునీరుపోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు ఉప్పు, మ
గ, పులిగడుగు అనువానిని దినుసొకటింటికి ఆధకప్రమాణము-౧౦౦ కరకాయలబెరడ
ా పలములు సైంధవలవణము గలిపి ౧౧ దినములు చిక్కగవండి దించికొని యం
ఆకుపత్రిక, చిత్రమూలము, త్రికటుకములు, తుంగముస్తెలు, శిరుబొద్ది, ఓమము, కొతిమెర్
ఆకాకర, ఇంగువ, ఏలకులు, పసపు, సర్జక్షారము, జీలకఱ్ఱ, బూరుగబంక, వామింట, సే
దంతి, వస, ముచ్చుతుమికి, సైంధవలవణము అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు కర్షప్రమా
ముచొప్పున కలిపి నాలుగుమాడలయెత్తున ప్రాతఃకాలమున సేవించి పిదప మితముగ
న్నమును భుజించిన సర్వశూలలు, గ్రహణులు, మూలవ్యాధులు, అగ్నిమాంద్యము, అరో
చకము, ఉదరమునందలి క్రిములు, పాండువులు, కఫరోగము (అనఁగా దగ్గు), ఆనాహమ
పార్శ్వశూల, ప్లీహరోగము - వీనిని "విష్ణుచక్రము నసురుల నాశనముజేయుభంగి "న
శనముజేయును.

గ్రహణ్యాతిసారములకు అగ్నికర్మవిధి

శృణు దేవి ప్రవక్ష్యామి దేవత్వం కథయ స్వమే,
అగ్నివైద్య మతఃకార్యం శృణుష్వాయతలోచనే. 10
ఇత్యాదేశేన మతిమా౯ దహే ల్లోహశలాకయా,
పీనాస్థిమూలే శత్రాభం నాభేచ్చ ద్వ్యంగుళాదధః. (శారీరే) 10

తా. పైయౌషధముల సేవనవలన గ్రహణ్యాతిసారములు నివర్తింపకుండిన అగ్ని
కర్మను జేయవలయునని ఈశ్వరుడు పార్వతి కుపదేశించినందున ఇనుపశలాకనుకాల్చి
ముడ్డిపూసటెముకతిరుగువారల చక్రాకారముగను, బొడ్డుకురెండు వ్రేళ్ళక్రింద నడ్డము
ను రతువేయవలయును (శూలపుట్టి గ్రహణ్యాతిసారములు నివర్తింపకుండిన బొడ్డుదిరుగ
వార రతువేయవలయును. ఈగ్రహణ్యాతిసార సాధ్యాసాధ్యములనెఱింగి అందసాధ్యమ
లగు వానిని వర్జించి సాధ్యంబులగువానికే చికిత్సంజేయవలయును.

వాతాతిసారమునకు కనకసుందరరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మరీచం టంకణం కణా,

---

* ఇదే సెమలడుగుచెక్క.

స్వర్ణబీజం సమం మర్ద్యం భృంగిద్రావై ర్దినార్ధకమ్. 105
సూతతుల్యం విషం యోజ్యం రసః కనకసుందరః,
దేయం గుంజాద్వయం హంతి వాతాతీసారమద్భుతమ్. 106
దధ్యన్నం దాపయే త్పథ్య మాజంవాథ గవాందధి,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, మిరియాలు, వెలిగారము, పిప్పళ్లు, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిజేసిననాభి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ౨ ఝాములు మర్దించి రెండుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తేనె, పిప్పలితో సేవించిన వాతాతిసారము హరించును. పథ్యము - మేక పెరుగన్నమునుగాని, లేక ఆవుపెరుగన్నమును గాని భుజింపవలయును.

వాతాతిసారహితకరద్రవ్యములు

భంజీ శాల్మలి రక్తాక్షీ కపిత్థం దాడిమాన్యథ. 107
శ్లేష్మాటో బదరీవాథ క్షీరిణీవాకుచీశివా,
తర్కారీవా బలీచైషాం బాలపత్రాణి వా పునః. 108
పక్వాని వ్యంజనార్థాయ యోజయే దతిసారిణామ్. 109

తా. భారంగి, బూరుగ, గుగ్గిలము, వెలగ, దాడింబ, విరిగి, ఊగు, పాల చెట్టు, భావంచి, కరక, తక్కెడ వీనిలేతయాకులనుగాని, లేక ముదిరినయాకులనుగాని యథా రోగ్యముగ కూరగవండి భుజించుట వాతాతిసారమునందు హితకరంబు.

సర్వగ్రహణ్యతిసారములకు మృతసంజీవనీరసము

కర్పూరం రసగంధకంచ దరదం తీక్ష్ణోద్భవం భస్మకం
శాలేయేంద్రయవాజమోద హుతభుక్చించాస్థికం ధాతకీ,
ఏలామాంసి లవంగ శాల్మలి మలం జాతీఫలం టంకణం
నీకాసింధుభవం విషం సమమిదం ప్రత్యేకనిష్కాన్వితమ్. 110
సర్వేషాం సదృశంచ బిల్వఫలకం కాంతాభ్రసిందూరకం
సిందూరంచ సఫేనకంచ తులితం దుత్తూరబీజం క్షిపేత్,
భంగాపత్రక కోకిలాక్షసహితం సర్వంచ చూర్ణీకృతం
దుత్తూరస్వరసేన సంతతమిదం సమ్మర్దయేద్యామకమ్. 111
జంబీరస్వరసేన మర్దితమిదం గుంజాప్రమాణావటీ
సేవ్యాచేన్మధునా జయేద్భృశమిమం రక్తాతిసారం పరం,

సర్వంచ గ్రహణీగదేషు సహజే ష్వామాతిసారేషుచ
తద్వచ్ఛూలయుతాంశ్చ దుస్తరతరాన్ నానాతిసారాన్ జయేత్.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. కర్పూరము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, ఇనుపభస్మము, కస్తూరిపసపు, కొడిసెపాల, అజామోదము, చిత్రమూలము, చింతగింజలు, ఆరెపువ్వు, ఏలకులు, జటామాంసి, లవంగములు, బూరుగబంక, జాజికాయ, వెలిగారము, సముద్రఫలపువిత్తులు, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసిననాభి - ఇవి దినుసుకొకటింటికి నిష్క ప్రమాణము - వీనికన్నిటికిసమము మారేడుబేసము, కాంతభస్మము, అభ్రకసిందూరము, రససిందూరము, శుద్ధిచేసిననల్లమందు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిచేసిన గంజావియాకు, నీరుగొలిమిడివిత్తులు అనువానిచూర్ణము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్త వేళ్ళరసముతో నొకఝామము, నిమ్మపండ్లరసముతో నొకఝామము మర్దించి గురిగింజలంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించిన రక్తాతిసారము, సర్వగ్రహణులు, సహజాతిసారము, ఆమాతిసారము, శూలతోగూడి అసాధ్యములుగనుండు పలువిధాతిసారములు హరించును.

గ్రహణులకు మరీచవటికములు

దుత్తూరమూలజం కల్కం మరీచ్యాచ సమన్వితం,
ఇమాం గుంజద్వయాం మాత్రాం తైలయుక్సేవయేన్నరః. 113
మలవేగం రుణద్ధ్యేత త్సేతుబంధఇవోదధిం,

తా. ఉమ్మెత్తవేళ్లకల్కమునకు సమముగ మిరియపుచూర్ణముగలిపి మర్దించి రెండు గురిగింజలయెత్తు మాత్రలుజేసి తెల్లఆవనూనెతో సేవించిన "సముద్రమును శ్రీరాములు వారధి కట్టినభంగి" గ్రహణ్యాతిసారములు బంధించును.

గ్రహణ్యాతిసారాదులకు మదవారణసింహరసము

సురభిపారదహింగుళచిత్రకాన్ గగనభ్రష్టసుటంకణజాతికాన్,
కనకబీజమథోఽతివిషా కటుత్రయ హారీతకిభస్మసుదీప్యకాన్. 114
గరళ బిల్వ కపిత్థ కళింగకాన్ నలదమోచక దాడిమ ధాతకీ,
జలదశాల్మలి పిచ్ఛయుతాన్సమాన్ కనకసామ్యమఫేనమిదంధృఢమ్.
కనకపత్రరసైః పరిమర్దయే న్మరిచ మానవటీ మధుసంయుతా,
వినిహరేద్గ్రహణీగదముత్కటం జ్వరయుతామసతీంచవిషూచికామ్

అగ్నిమాంద్య మథ శూల విబంధకం
గుల్మశూల మథ పాండు మమందకం,
సరుధిరామమతీవ సముత్కటం
గ్రహణికా మదవారణసింహకః. (ఆయుర్వేదే) 117

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, చిత్రమూలము, అభ్రకభస్మము, పేల్చినవెలిగారము, జాజికాయలు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, అతివస, త్రికటుకములు, కరక్కాయమసి, ఓమము, శుద్ధిచేసిన నాభి, మారేడుగుజ్జు, వెలగబేసము, కొడిసెకాయ, వట్టివేరు, అరటిదుంప, దాడింబకాయ, ఆరెపువ్వు, తుంగముస్తెలు, బూరుగబంక, శుద్ధిచేసిననల్లమందు – వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తాకురసముతో మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలుచేసి తేనెతో సేవించిన ప్రబలమైన గ్రహణులు, జ్వరముతోగూడి దుష్టముగనుండు విషూచి, అగ్నిమాంద్యము, శూల, మలబద్ధము, సర్వగుల్మశూలలు, తీవ్రమైన పాండురోగములు, దారుణమైన రక్తస్రావముతోగూడియుండు ఆమము – వీనిని హరింపంజేయును.

సర్వగ్రహణ్యాతిసారములకు లోకనాథరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం టంకణం లోహభస్మకమ్,
జాతీఫలం ధాతకీచ వరాంగం చిత్రమూలకమ్. 118
జీరకం నాగరం సింధు చూతబీజం సపిప్పలీ,
మోచాపిచ్ఛం బిల్వ మజ్జా ముస్తాచాతివిషా పృథక్. 119
సప్తభాగ మఫేనంచ సర్వతుల్యం మృతాభ్రకం,
దుత్తూరత్వక్కషాయేణ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 120
బదరాస్థి సమం ఖాదే ద్వహ్నిదీప్తికరం పరం,
అనుపానవిశేషేణ గ్రహణీంచ చిరంతనామ్. 121
సర్వాజీర్ణప్రశమన మనుపానంచ మాక్షికం, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, వెలిగారము, లోహభస్మము, జాజికాయ, ఆరెపువ్వు, లవంగపుచెక్క, చిత్రమూలము, జీలకఱ్ఱ, శొంఠి సైంధవలవణము, మామిడిపప్పు, పిప్పళ్లు, బూరుగబంక, మారేడుబేసము, తుంగముస్తెలు; అతివస – ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము, శుద్ధిజేసిననల్లమందు ౭ భాగములు, వీనికన్నిటికిసమము అభ్రకభస్మము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి నల్లఉమ్మెత్తవేళ్లపట్ట కషాయముతో నొకఝాముమర్దించి రేగుపండంత మాత్రలు జేసి అనుపాన

పానవిశేషములతో సేవించిన అగ్నిమాంద్యము, చిరకాలముగనుండు సర్వగ్రహణులు (అతిసారములు) హరించును. మఱియు దీనిని తేనెతో సేవించిన సర్వాజీర్ణములు హరించును.

కనకసుందరరసము

హింగుళం మరిచం గంధం పిప్పలీ టంకణం విషమ్. 122
కనకస్యచ బీజాని సమాంశం విజయాద్రవైః,
మర్దయే ద్యామమాత్రంతు చణమాత్రా వటీకృతా. 123
భక్షణాద్గ్రహణీం హంతి రసః కనకసుందరః,
అగ్నిమాంద్యం జ్వరం తీవ్ర మతిసారంచ నాశయేత్. 124
దధ్యన్నం దాపయే త్పథ్యం తథా తక్రోదనం చరేత్,

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, మిరియాలు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, పిప్పళ్లు, వెలిగారము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి గంజాయియాకురసముతో నొకజాము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి సేవించిన అగ్నిమాంద్యము, తీవ్రజ్వరము, సర్వాతిసారములు, గ్రహణులు హరించును. దీనియందు పెరుగు లేక మజ్జిగయన్నమును భుజించుట పథ్యకరము.

గ్రహణీగజకేసరిరసము

పారదం వ్యోమ గరళం హింగుళం సురభిర్బలిః. 125
ఆయసం టంకణంచైవ ధూర్తబీజం సవత్సకం,
వ్యోషా చిత్రకజాజీచ వయస్థా దగ్ధభస్మచ. 126
అజామోదా ప్రతివిషా కుబేరాక్షీ తథైవచ,
కపిత్థ బిల్వ పైశాచ మేతేచ సమభాగినః. 127
ఏతత్సమ మఫేనంచ దుత్తూరరసమర్దితం,
వాసరం మర్దితం కల్కం మరీచస్య ప్రమాణతః. 128
మాక్షికేణ లిహే దేవం శుంఠీరససమన్వితం,
జ్వరాతిసార గ్రహణి గుల్మ శూల మజీర్ణకమ్. 129
రక్తాతిసార ప్రదరం విషూచీ పాండురోగనుత్,
దీపనం కురుతే౽తీవ గ్రహణీ గజకేసరీ. (ఆయుర్వేదే) 130

తా. శుద్ధిజేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినగంధకము, ఉక్కుభస్మము, వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, కొడిసెపాల,

త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, జాజికాయ, కరక్కాయలమసి, అజామోదము, అతివస, గచ్చపలుకులు, వెలగపంటిబేసము, మారేడుబేసము, లేక మారేడుపిందెలు, బూరుగబంక - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ఖల్వములోనునిచి దానికి సమముగ శుద్ధి జేసిన నల్లమందుగలిపి ఉమ్మెత్తవేళ్ళరసముతో నొకదినము మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతోగాని, లేక శొంఠిరసముతోగాని సేవించిన జ్వరము, అతిసారము, గ్రహణులు, గుల్మము, శూల, అజీర్ణము, రక్తాతిసారము, ప్రదరము, విషూచి, పాండువు వీనిని హరింపంజేసి మిక్కుటముగ అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయును.

అతిసారాదులయందు పథ్యము

పటోల కుటజా జాజీ చుక్రికా కదళీఫలం,
బిల్వం దధిచ ఛాగాశ్చ తైల కైడర్య వాస్తుకమ్, 131
నిద్రాకరంచ శాకం చ కపిత్థం తువరీరసం,
అతిసారే గ్రహణ్యాంవా రంభాపుష్పం హితం విదుః. 132
(మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, కొడిసెకాయ, జాజికాయ, పులిచింత, అరటిపండు, మారేడుకాయ, మేకపెరుగు, తెల్లఆవనూనె, పెద్దమ్రానుచెక్క, చక్రవర్తికూర, నిద్ర, క్రానుగచిగుళ్లు, వెలగపండు, కందికట్టు, అరటిపువ్వు-ఇవి గ్రహణ్యతిసారములయందు హితకరంబులు.

అతిసారాదులయం దపథ్యము

తిల నిష్పావ కూశ్మాండ కర్కోటక ముపోదికీ,
అలాబు కంద పూపంచ మాంసం మద్యం గుడం హిమమ్. 133
ఆమ్లాంబుపాన తాంబూలం స్నానం జాగర సంగమం,
గ్రహణీష్వతిసారేషు త్యాజ్యం మానం గురూణి చ. 134

తా. నువ్వులు, అనుములు, గుమ్మడుకాయ, కాకరకాయ, బచ్చలికూర, అనుగపుకాయ, కందగడ్డ, పిండివంటకములు, మాంసము, కల్లు, బెల్లము, శీతకరవస్తువులు, పులుసు, మిక్కుటముగ నీరు ద్రాగుట, తాంబూలము, స్నానము, జాగరణము, స్త్రీసంగమము, కోపము, జడకరపదార్థములు - వీనిని గ్రహణ్యతిసారములయందు వర్జింపవలయును.

దశమ ప్రకరణమ్.

ఏకాదశప్రకరణము

ఉదరరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో॥ శంకరం నిర్మలాకారం బాలచంద్రకళాధరం,
స్థాణుం చోమాపతిం శర్వం భజేహం మల్లికార్జునమ్. 1

తాత్పర్యము. సుఖకరుఁడు, నిర్మలస్వరూపుఁడు, బాలచంద్రకళాధరుఁడు, అచంచలుఁడు, పార్వతీవల్లభుఁడు, శర్వుఁడు నగుమల్లికార్జునుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరొకనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలోఁ కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క ఏకాదశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

ఉదరనిదానము

రోగాస్సర్వేపి మందేఽగ్నౌ సుతరా ముదరాణిచ,
అజీర్ణా న్మలినై శ్చాన్నై ర్జాయంతే మలసంచయాత్. 3

(ఆయుర్వేదే)

తా.. అగ్నిమాంద్యము త్రిదోషజనితంబగుటచే సర్వరోగములు జనించుటకు కారణంబుగనుండును. అందు ఉదరము ముఖ్యముగ జనించును. మఱియు అజీర్ణము, మలినాన్నము (అనఁగా విరుద్ధాద్యశనాదికములు), మలసంచయము (అనఁగా దోషపురీషాదులసంచయము) అనువానివలనఁకూడా ఉదరరోగము జనించును.

ఉదరసంప్రాప్తి

రుద్ధ్వా స్వేదాంబువాహీని దోషా స్రోతాంసి సంచితాః,
ప్రాణాగ్న్యపానా స్సందూష్య జనయంత్యుదరం నృణామ్. 4

తా. వాతాదిదోషములు స్వేదము, ఉదకము అనువానిని వహించుచుండు స్రోతస్సులయందు సంచితంబులై వృద్ధిం జెంది ప్రాణవాయువు, అగ్ని, అపానవాయువు అనువానిని కడుదుష్టయుక్తంబుగ జేసి మనుజులకు ఉదరరోగమును గలుగం జేయును.

ఉదరరోగసామాన్యరూపము

ఆధ్మానం గమనే శక్తి ర్దౌర్బల్యం దుర్బలాగ్నితా,
శోఫస్సదనమంగానాం సంగో వాతపురీషయోః. 5
దాహ స్తంద్రాచ సర్వేషు జఠరేషు భవంతిహి, (మాధవనిదానే)

తా. కడుపుబ్బుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, దౌర్బల్యము, అగ్నిమాంద్యము, వాపు, అంగములయందు గ్లానిగలుగుట, వాతము, మలము బద్ధగించుట, తాపము, తంద్ర గలుగుట - ఈలక్షణములు సర్వోదరములయందు గలుగును.

ఉదరసామాన్యలక్షణము

యేన శుష్యతి సర్వాంగం జఠరం వర్ధతే భృశమ్. 6
ఉదరం తం విజానీయా త్తదష్టవిధముచ్యతే, (శారీరే)

తా. సర్వాంగములు కృశించి మిక్కుటముగ కడుపుబ్బిన ఉదరరోగమని తెలియవలయును. ఆ యుదరరోగములు ౮ విధంబులు.

ఉదరరోగవిశేషలక్షణములు

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ ప్లీహాబద్ధక్షతోదకైః. 7
సంభవంత్యుదరాణ్యష్టౌ తేషాం లింగం పృథక్ఛృణు,
క్షతమూర్ధ్వమధోబద్ధ ముదకంతు సమంతతః. 8
నాభేః ప్లీహో వామపార్శ్వే దోషజం దోషలక్షణం,
సాధ్యం ప్లీహం చైకదోషం శేషం త్యాజ్యం చతుష్టయమ్. 9
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాతోదరము, పిత్తోదరము, శ్లేష్మోదరము, త్రిదోషోదరము, ప్లీహోదరము, బద్ధోదరము, క్షతోదరము, జలోదరములన ఉదరరోగము ౮ విధంబులు. వానిలక్షణముల ప్రత్యేకముగ వచించెద వినుము. బొడ్డుకు పైభాగమున జనించునది క్షతోదరమనియు, బొడ్డుకు క్రిందిభాగమున జనించునది బద్ధోదరమనియు, బొడ్డుకుచుట్టూ జనించునది జలోదరమనియు, బొడ్డు కెడమపార్శ్వమున జనించునది ప్లీహోదరమనియు, వాత పిత్త శ్లేష్మములవలన జనించునవి దోషజోదరములనియు, వాతపిత్త-శ్లేష్మలక్షణయుక్తంబై జనించునది త్రిదోషోదరమనియు తెలియవలయును. అందు ప్లీహోదరము, వాత, పిత్త, శ్లేష్మోదరములు అనునీనాలుగును సాధ్యంబులు. తక్కినవి నాల్గుగును అసాధ్యంబులు.

ఉదరరోగసామాన్యచికిత్స

ఉదరాణి మలం ధృత్వా బహుశో రేచనం హితం,
లశునాదిక మేరండతైలం తత్ర ప్రశస్యతే. 10

(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. పైఁజెప్పఁబడిన యెనిమిదియుదరములు మలాధిక్యమువలన జనించును. అట్లగుటంజేసి వానియందు తఱుచుగ లశునాద్యేరండతైలమువలన విరేచనము చేయించుట ప్రశస్తంబు.

వాతోదరలక్షణము

తత్ర వాతోదరే శోఫః పాణి పన్నాభి కుక్షిషు,
కుక్షి పార్శ్వోదర *కటి సవ్యథంచ కృశాంగతా. 11
ముహుర్ముహుశ్చ సంతాపో శుష్కకాసేన లక్షయేత్,

(మతాంతరే)

తా. మీఁజేతులు, మీఁగాళ్లు, నాభి, కుక్షి అనువానియందు శోఫగలుగుట, కుక్షి, పార్శ్వములు, కడుపు, కటిప్రదేశము అనువానియందు సూదులతో బొడుచునటుల వేదనగలుగుట, శరీరము కృశించుట, పలుమారు సంతాపము, పొడిదగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది వాతోదర మని తెలియవలయును.

పైత్త్యోదరలక్షణము

జ్వరో మూర్ఛాచ తృడ్దాహశ్చ కటుకాస్యంచ జృంభణమ్. 12
భ్రమోఽతిసార స్వేదశ్చ పిత్తజోదరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. జ్వరము, మూర్ఛ, దప్పి, తాపము గలుగుట, నోరు చేదుగ నుండుట, ఆవలింతలు గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, అతిసారము, చెమటగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తోదర మని తెలియవలయును.

శ్లేష్మోదరలక్షణము

శ్వయథు ర్గౌరవం నిద్రా కాసశ్శ్వాసశ్చ పాండుకృత్. 13
ఉదరం స్తిమితం స్నిగ్ధం శీతస్పర్శః కఫోదరే,

తా. వాపు గలుగుట, శరీరము జడముగనుండుట, ఎల్లపుడు నిదురగలుగుట, దగ్గు, ఉబ్బసముగలుగుట, చర్మాదులు తెల్లగనుండుట, కడుపు కదలక మెఱయుచుండుట, కడుపుదాకిన చల్లగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మోదరమని తెలియవలయును.

---

* కటీ పృష్ఠరుక్పార్శ్వభేదనమ్.

సన్నిపాతోదరలక్షణము

త్రిదోషలక్షణైర్యుక్తం సన్నిపాతోదరం భవేత్. 14
దేహంచ పాండురం మూత్ర మగ్నిరక్షణముత్తమం,
(మాధవనిదానే)

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబు లన్నియుంగలది సన్నిపాతోదరమని తెలియవలయును. దానియందు శరీరము, మూత్రము, పాండువర్ణముగనుండును. మఱియు "రోగాస్సర్వేఽపి మందేగ్నౌ సుతరా ముదరాణిచ" అను వచనప్రకారము ఉదరమునకు మందాగ్నియే ప్రధానంబు. అట్లగుటంజేసి దీనియందు ముఖ్యముగ నగ్నిదీప్తికరములగు నౌషధముల నొసంగవలయును.

జలోదరలక్షణము

ఉదరం సజలం యస్య వర్ధతే శ్వయథుస్తథా.
హస్తపాదే కృశత్వం చ స్యాజ్జలోదరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. ఉదరంబంతయు జలయుక్తమై మిక్కుటముగ పెరుగుట, బొడ్డువాయుట, చేతులు కాళ్లు కృశించుట-ఈలక్షణములుగలది జలోదరమని తెలియవలయును.

ప్లీహోదరలక్షణము

ప్లీహోదరంకీర్తయతో నిబోధవిదాహ్యభిష్యందిరతస్యజంతోః,
ప్రదుష్టమత్యర్థమసృక్కఫశ్చ ప్లీహాభివృద్ధిం కురుతః ప్రవృద్ధౌ. 16
ప్లీహోత్థమేతజ్జఠరం వదంతి తద్వామపార్శ్వే పరివృద్ధిమేతి,
విశేషతస్సీదతిచాతురోఽత్ర మందజ్వరాగ్నిః కఫపిత్తలింగైః. 17
ఉపద్రుతః క్షీణబలోఽతిపాండుః ప్లీహోదరం సాధ్యమితిబ్రువంతి

తా. ప్లీహోదరలక్షణమును వచించెదను వినుము. [1]విదాహకరపదార్థముల [2]అభిష్యంది పదార్థముల ఎల్లపుడు సేవించుటవలన రక్తకఫములు మిక్కుటముగదుష్టంబులై వృద్ధిజెంది ఎడమపార్శ్వమున ప్లీహాభివృద్ధిని గలుగంజేయును. దీనినే ప్లీహోదరమని వచించెదరు. అందు మిక్కుటముగ శరీరశైథిల్యము, స్వల్పజ్వరము, అగ్నిమాంద్యము, కఫపిత్తోదర లక్షణములు, బలక్షయము, శరీరమున తెలుపువర్ణము గలుగును. ఈప్లీహోదరము సాధ్యము.

---

1 విదాహి యన - వంశకరీరాదులు. 2 అభిష్యంది యన-దధ్యాదిజిగటపదార్థములు.

ప్లీహాంనాం పృష్ఠదేశేచ రక్తస్రావం చ కారయేత్, 18
(రసరత్నాకరే)

తా. ప్లీహోదరమున వీపునందు రక్తస్రావముఁ జేయింపవలయును.

బద్ధగుదోదరలక్షణము

యస్యాంత్రమన్నై ్నరుపలేపిభిర్వా బాలాశ్మభిర్వాపిహితంయథావత్,
సంచీయతే తస్యమలస్సదోష శ్శనైశ్శనైస్సంకరవచ్చనాడ్యామ్. 19
నిరుధ్యతే తస్యగుదేపురీషం నిరేతి కృఛ్రాదతిచాల్పమల్పం,
హృన్నాభిమధ్యే పరివృద్ధిమేతి తస్యోదరం బద్ధగుదం వదంతి. 20
(ఆయుర్వేదే)

తా. జిగటగనుండు అన్నశాకశాలూకాదిపదార్థసేవనవలన, సూక్ష్మమైనఱాళ్ళు ఉదరమున బ్రవేశించుటవలన మలవాహినులగు ప్రేగులడ్డగింపఁబడి దానివలన వాతపిత్త శ్లేష్మములు దుష్టంబులై వానితోడ మలముకలసి గుదస్థానమునందుండు బోలునరముల యందు ఊడవఁబడిన కుప్పవలె క్రమముగ సంచితంబై కడుకష్టముమీఁద కొంచెకొంచె ముగ బైలువెడలును. దానివలన నుదరము, హృదయము, నాభి అనువాని మధ్యమున (అనఁగా అన్నపాకస్థానమున) వృద్ధిజెందును. దానినే బద్ధగుదోదరమని వచించెదరు.

క్షతోదరలక్షణము

శల్యం తథాన్నోపహితం యదంత్రం భుక్తంభినత్త్యాగతమన్యథావా,
తస్మాత్స్రుతోంత్రాత్సలిలప్రకాశస్రావస్రవేద్వైగుదతస్తుభూయః.
నాభేరధశ్చోదరమేతి వృద్ధిం నిస్తుద్యతేదాల్యతిచాతిమాత్రం,
ఏతత్పరిస్రావ్యుదరం ప్రదిష్టం క్షతోదరంకీర్తయతో నిబోధ. 22

తా. శల్యములన కంటకశర్కరాదు లన్నముతోడఁగలసి పక్వాశయగతంబైయం దుండి బైలువెడలునపుడు నాడులయం దడ్డముగ ప్రవేశించుటవలనగాని, లేక ఆవలిం తచేగాని మిక్కుటముగ భుజించుటవలనగాని ప్రేగులు భిన్నంబులై వానిఛిద్రములవలన పలుమారు స్రవించెడునీరు గుదము, ప్రేగులు అనువానియందు పూరితంబై బొడ్డుకుక్రింద ఉదరమును గలుగంజేయును. ఇదే క్షతోదరమనియు, పరిస్రావ్యుదరమనియు, గ్రంథాం తరేణ ఛిద్రోదరమనియు జెప్పంబడును. దానియందు సూదులతో బొడుచునటుల, బద్దలు సేయునటుల మిక్కుటముగ వేదనగలుగును. దీని నుపేక్షించుటవలన నిదియ శీఘ్రముగ జలోదరంబగును.

జలకూర్మోదరలక్షణము

జలకూర్మంతు తంవిద్యాత్ శ్లేష్మవాయుసముద్భవః,
సచ కృఛ్రప్రయత్నేన ప్లీహోదరగుణాన్వితః. 23
(మతాంతరే)

తా. శ్లేష్మవాతమువలన జనించి ప్లీహోదరలక్షణయుక్తంబై కూర్మాకారమైన నుదరముగలదియే జలకూర్మోదర మనంబడును. (ఇది కష్టసాధ్యము. ఇది జలోదరమునం దంతర్భావమును జెందియుండును.)

అష్టోదరసాధ్యాసాధ్యములు

జన్మనైవోదరం సర్వం ప్రాయఃకృఛ్రతనుం విదుః,
బలినస్తదజాతాంబుయత్నసాధ్యం నవోత్థితమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ఉదరరోగంబులన్నియు నుత్పత్తిమొదలుకొని తఱుచుగ కష్టసాధ్యంబులు. ఐనను సత్వముగలవానికి నవీనముగ జనించిన అజాతోదకోదరము కడుప్రయత్నము వలన సాధ్యంబగును. అజాతోదకోదరలక్షణం బెద్దియనిన (చరకే. శ్లో. "అశోఫ మరుణాభాసం సశబ్దం నాతిభారికమ్, సదాగుడగుడాయంతం సిరాజాలంగవాక్షితమ్, నాభిం విష్టభ్యపాయాతు వేగం కృత్వా ప్రణశ్యతి, హృద్యం క్షణకటీ నాభీగుదం ప్రత్యేక శూలినః, కర్కశం కృజతోపానం నాతిమందేచ పావకే, లోలస్య విరసేచాస్యే మూత్రేఽల్పే సంహతే వశి, అజాతోదకమిత్యేతై ర్వ్యక్తం విజ్ఞాయ లక్షణై" రితి. అనఁగా వాపు, లేక ఎఱుపై శబ్దముతోగూడి బరువులేక ఎల్లపుడు గుడుగుడుశబ్దముతో గూడి గవాక్షిరూపమగు సిరలతో వ్యాప్తంబైయుండ అపానవాతము నాభిలోనుండి లేచి గుదస్థానమువఱకు వ్యాపించియుండు వేగముతోగూడినదై ఱొమ్ము, గజ్జలు, కటిప్రదేశము, బొడ్డు, గుదము అనువానియందు శూలను గలుగంజేయుచు గుదస్థానమును కఠినముగజేయుచు కుక్షి మిక్కుటముగ వృద్ధింజెంది నీటిచే పూరింపంబడినతోలుతిత్తిని తాకిన స్పర్శ, క్షోభ కల్గునో అట్టివానితో తుల్యంబై యగ్నిమాంద్యము, అరుచి, అల్పమూత్రము, మలబద్ధము అనువానితో గూడియుండునది అజాతోదకోదరమని తెలియవలయుననుట.

పక్షాద్బద్ధగుదం తూర్ధ్వం సర్వం జాతోదకం తథా,
ప్రాయో భవ త్యభావాయ ఛిద్రాంత్రం చోదరం నృణామ్. 25
(ఆయుర్వేదే)

తా. బద్ధగుదోదరము ౧౫ దినములకుపిదప నసాధ్యంబగును. ఇత్తెఱంగున నే సరోదరములు నీరైనయెడల మృత్యుప్రదంబులగును. మఱియు ఛిద్రాంత్రోదరము తఱుచు మృత్యుప్రదంబు. ఐనను ఒకానొకపుడు [1]శల్యచికిత్సవలన గాని, లేక శస్త్రచికిత్సవ గాని ఉదకపూరితం బగు ఛిద్రాంత్రము, బద్ధగుదము సాధ్యంబులగును.

ఉదరాసాధ్యలక్షణములు

శూనాక్షం కుటిలోపస్థ ముపక్లిన్నతనుత్వచం,
బల శోణిత మాంసాగ్ని పరిక్షీణం చ వర్జయేత్.

తా. నేత్రములుబ్బుట, శిశ్నము వంకరగనగుట, చర్మము క్లేదయుక్తమై పల్చ నుండుట, సత్వము రక్తము మాంసము జాఠరాగ్ని క్షయించుట - ఈలక్షణములు యుదరరోగిని వర్జింపవలయును.

పార్శ్వభంగాన్నవిద్వేష శోథాతీసారపీడితం,
[2]బలశోణిత మాంసాగ్ని క్షీణం చోదరిణం త్యజేత్.

(మతాంత

తా. పార్శ్వములు పగిలినటులుండుట, అన్నద్వేషము, వాపు, అతిసారము గ గుట, సత్వము, రక్తమాంసములు క్షయించుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట - ఈలక్ష ములుగల యుదరరోగిని వైద్యుండు వర్జింపవలయును.

వాతోదరమునకు అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం శుద్ధతాళం మనశ్శిలా,
తుల్యాంశం చిత్రమూలంచ [3]యామం దుత్తూరజైర్ద్రవైః.
జంబీరైశ్చ తథా మర్ద్యం తదోళం శ్రావసంపుటే,
రుధ్వా బహిర్మాషపిష్టై స్తయోర్లేప్యంచ సంపుటమ్.
గోధూమపిష్టికావాథ విలేప్యావస్త్రమృత్తికా,

---

1 బహువిధములగుతృణములు, కాష్ఠములు, పాషాణములు, లోహములు, వ గడ్డలు మొదలగునవి శరీరమునుండి వెడలకుండిన వానిని యంత్ర, శస్త్ర, క్షారాగ వలన వెలికిందీయు నుపాయంబును ప్రణనిశ్చయమును బోధించునది శల్య మనంబడ ఈశల్యచికిత్స సుశ్రుతమున జెప్పంబడియున్నయది. చూడుండు.

2 విరిక్తంచాప్యుదరిణం పూర్యమాణం వివర్జయేత్ = విరేచనము జేయించిన ; నగా కడుపుబ్బుట. 3 యవమానూరజైర్ద్రవైః.

విశోష్య పాచయేద్యంత్రే ద్విపడ్యామం సువాలుకే. 30
క్రమవృద్ధ్యాగ్నినా పాచ్యం స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
దశమాంశం విషం దత్వా విషాంశం మృతతామ్రకమ్. 31
జ్వాలాముఖీద్రవైస్సర్వం భావయిత్వా త్రిసప్తధా,
త్ర్యూషణంచ సహైవార్ద్రి ద్రవైర్భావ్యం త్రిసప్తధా.
రసోహ్యగ్నికుమారోఽయం సేవ్యం గుంజాద్వయం సదా,
తాంబూలపత్రసంయుక్త ముదరం వాతగుల్మజిత్. 33
కాకజంఘా కషాయంచ హ్యనుపానం సదాపిబేత్,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల, చిత్రమూలము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్తాకు, నిమ్మపండు అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకరుఝాము మర్దించి ముద్దజేసి మూకుళ్లలో నునిచి వానిచుట్టు మినుపపిండినిగాని, లేక గోధుమపిండినిగాని మెత్తి పిదప వానిచుట్టు చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమునందునిచి మృదు, మధ్య, గాఢాగ్నులతో క్రమముగ ౧౨ ఝాములువండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములోనునిచి దానికి పదియవభాగము శుద్ధిజేసిననాభి, నాభికిసమముగ తామ్రభస్మము గలిపి జ్వాలాముఖిరసముతో ౨౧ మారుభావనజేసి అందుత్రికటుకచూర్ణముగలిపి అల్లపురసముతో ౨౧ మారు మరల భావనచేసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును తమలపాకులలో నునిచి సేవించి తోడనే వెలుమసంధివేరుకషాయమునుద్రాగినవాతోదరము, గుల్మము హరించును.

వాతోదరమునకు వ్యోషాదిగణచూర్ణము

కటుత్రయం వచా హింగు యవక్షారం విషద్వయమ్. 34
చవ్య తిక్త విడంగాని గజాహ్వాలవణాని చ,
గ్రంథిబిల్వాజమోదంచ గణోవ్యోషాదికస్తథా. 35
ఏతాని సమభాగాని సూక్ష్మచూర్ణాని కారయేత్,
లేహ్య మేరండతైలేన తచ్చూర్ణం బుద్ధిమాన్నరః. 36
బిడాలపతకంచైవ పిబేద్వాకోష్ణవారిణా,
వాతోదరవినాశాయ సర్వోదరవినాశకృత్. 37

తా. త్రికటుకములు, వస, ఇంగువ, యవక్షారము, అతివస, శుద్ధిజేసిననాభి, చవ్యము, చేదుపొట్లు, వాయువిడంగములు, ఏనుగపిప్పలి, పంచలవణములు, గ్రంథితగ

రము, మారేడు, ఓమను-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి బిడాలపతక ప్రమాణమును ఆముదముతోగాని, లేక యొకింత ఉష్ణోదకముతోగాని సేవించిన వాతోదరము, సర్వోదరములు హరించును.

పైత్యోదరమునకు త్రైలోక్యసుందరరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం మృతాభ్రం సైంధవం విషం,
కృష్ణజీరం విడంగంచ గుడూచీ సత్వమేవచ.
*వాసాశ్చైవ యవక్షారం ప్రత్యేకం స్యాద్రసార్ధకం,
నిర్గుండికాద్రవైశ్చాపి బీజపూరరసైర్దినమ్.
మర్దయేచ్ఛోషయేత్త్వేయం రసస్త్రైలోక్యసుందరః,
గుంజాద్వయం ఘృతైర్లేహ్యం పైత్యోదరకులాంతకమ్. 40
పలైకం చిత్రకం శ్లక్ష్ణం ద్విగోమూత్రశకృజ్జలైః,
పాచ్యం పాదావశేషం చ ఘృతప్రస్థం విపాచయేత్. 41
పలైకం చ యవక్షారం క్షిప్త్వా పక్వావతారయేత్,
తత్కార్షికం పిబేచ్చాను స్నిగ్ధముష్ణంచ భోజయేత్. 42

(మాధవనిదానే)

టీ. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన సైంధవలవణము, శుద్ధిజేసిన నాభి. నల్లజీలకఱ్ఱ, వాయువిడంగములు, తిప్పసత్తు, అడ్డసరము, లేక వస, యవక్షారము ఇవి దినుసుకర్ధభాగము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి వావిలియాకురసముతో నొకదినము, మాదీఫలరసముతో నొకదినము మర్దించి ఎండించి రెండుగురిగింజలయెత్తును నేతితో సేవించి తోడనే ఒక పలము చిత్రమూలమును సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి ౨ పలములు గోమూత్రము, ౨ పలములు గోమయరసము గలిపి నాలవభాగముగ గాచి అందు ప్రస్థప్రమాణము ఘృతము, ౧ పలము యవక్షారము గలిపి పాకముజేసి దించుకొని కర్షప్రమాణమును పాకముజేసిన పైత్యోదరము హరించును. మఱియు స్నిగ్ధమై యుష్ణముగ నుండునన్నమును భుజింపవలయును.

శ్లేష్మోదరమునకు వైశ్వానరీవటికములు

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతార్కాయశ్శిలాజతు,
రసాయసం ప్రకర్తవ్యం రసస్య ద్విగుణం విషమ్. 43

త్రికటు శ్చిత్రకం కుష్ఠం నిర్గుండీ ముసలీరజః,
అజమోదాం విషాంశేన ప్రత్యేకంచ ప్రకల్పయేత్. 44
పంచాంగ నింబక్వాథేన భావనాశ్చైకవింశతిః,
భృంగరాజరసై స్సప్త దత్వా క్షౌద్రేణ లోడయేత్. 45
భక్షయే ద్బదరీమాత్రాం వటికాం తాం దివానిశి,
శ్లేష్మోదరం నిహంత్యాశు నామ్నా వైశ్వానరీవటీ.
దేవదార్వగ్నిమూలస్య కల్కం క్షీరేణ పాయయేత్,
భోజనం వ్యోషదుగ్ధేన కుళుత్థస్య రసేన వా. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు - ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, శుద్ధిజేసిననాభి, త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, చంగల్వకోష్టు, వావిలి, నేలతాటిగడ్డలు, పసపు, ఓమము - ఇవి దినుసు కొకటెంటికి రెండుభాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి వేపచెక్క, దాని పువ్వులు, కాయలు, ఆకులు, వేళ్లు అనువానికషాయముతో ౨౧ మారులు, గుంటగల గరాకురసముతో ౭ మార్లను భావనజేసి తేనెగలిపి కలియబెట్టి రేగు పండంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని దేవదారు, చిత్రమూలము అనువానిలో పాలుపోసి కల్కముగ గాచి యీయనుపానముతోడ సాయంప్రాతఃకాలములయందు సేవించుచుండిన శ్లేష్మోదరము హరించును. భోజనమునందు త్రికటుకయుక్తముగ గాచబడిన పాలనుగాని, ఉలవ కట్టునుగాని జేర్చికొనవలయును.

సన్నిపాతోదరమునకు బృహదగ్నిముఖచూర్ణము

సర్జక్షారం యవక్షారం భల్లాతం గజపిప్పలీం,
అజమోదా వచా ముస్తా దేవదారు విళంగకమ్. 48
పాఠాదారు నిశా హింగు ధాత్రీ దాడిమ పుష్కరం,
వృద్ధదారు త్రివృచ్చించా యవానీ జీరకద్వయమ్. 49
కర్పూరం నాగరం భార్గి మరిచం చామ్లవేతసం,
మండూర మభయా శుంఠీ చాతుర్జాతకరంజకమ్. 50
ఆరగ్వధం తథా పంచలవణాని విచూర్ణయేత్,
శిగ్రుబ్రహ్మత్వచాక్షారం వారుణీపత్రచించికామ్.
తిలకాండం కోకిలాక్షం క్షారంచైవాపమార్గజం,
తుల్యాంశం మాతులుంగామ్లై ర్భావనాత్రయభావితమ్. 52

ముస్తాకాద్యైస్త్రిధా భావ్య మార్ద్రకోత్థద్రవైస్త్రిధా,
బృహదగ్నిముఖోనామ్నా కర్షైకముదరాపహమ్. 53
గోమూత్రైర్వా సురాభిర్వా పాయ్యైరన్యైరథాపివా,
సన్నిపాతోదరంచైవ గుల్మం హంతి త్రిదోషజమ్.

(మాధవనిదానే)

తా. సర్జక్షారము, యవక్షారము, శుద్ధిజేసినజీడివిత్తులు, ఏనుగపిప్పళ్లు, అజామోదము, వస, తుంగముస్తెలు, దేవదారు, వాయువిడంగములు, శిరుబోద్ది, మ్రానిపసపు, పసపు, ఇంగువ, ఉసిరికవరుగు, దాడిమబెరడు, పుష్కరమూలము, వృద్ధదారు, (బోద్దియాకు) తెగడ, చింతచెక్కలక్షారము, ఓమము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, కర్పూరము, శొంఠి, గంటుభారంగి, మిరియాలు, పుల్లప్రబ్బలి, చిట్రెపుపొడి, కరక్కాయ, శొంఠి, చాతుర్జాతకములు, క్రానుగుచెక్క, రేలచెక్క, పంచలవణములు, కాదుమునగక్షారము, మోదుగచెక్కక్షారము, అడవికలిగోట్టాకుక్షారము, చించాక్షారము, నువ్వులక్షారము, గొలిమిడిక్షారము, ఉత్తరేణుక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మాదీఫలరసము తుంగముస్తెలకషాయము, అల్లపురసము అనుపానితో ప్రతిదానిచే మూడేసిమార్లు భావనజేసి కర్షప్రమాణమును గోమూత్రముతోగాని, సురతోగాని సేవించిన సన్నిపాతోదరము, త్రిదోషజనితగుల్మము హరించును.

స్నుహీక్షీరేణ సంభిన్నం పిప్పలీచూర్ణభక్షణం,
సప్తాహే శమనం యాతి చిరజాతం జలోదరమ్. 55

తా. పిప్పలిచూర్ణమును బొంతజముడుపాలతో తడిపి ఎండించి ౫ చిన్నముల యెత్తును బియ్యపుకడుగుతో ౭ దినములు సేవించిన చిరకాలముగనుండు జలోదరము హరించును.

జలోదరమునకు వహ్నివీర్యరసము

చతుస్సూతంచ గంధోష్టౌ రజనీ త్రిఫలా శిలా,
ప్రత్యేకంచ ద్విభాగంస్యా త్త్రివృన్నేపాలచిత్రకమ్. 56
ప్రత్యేకంచ త్రిభాగంస్యా త్త్ర్యూషణం జీరదంతికా,
ప్రత్యేక మష్టభాగంస్యా ద్దేకీకృత్య విచూర్ణయేత్. 57
జయంతిస్నుక్పయోభృంగీ వహ్నివాతారితైలకైః,
ఏకైకేనక్రమాద్భావ్యం సప్తవారం పృథక్పృథక్. 58
వహ్నివీర్యరసోనామ నిష్కముష్ణజలైః పిబేత్,

విరేచనం భవేత్తేన తక్రభుక్తం ససైంధవమ్. 59
దినాంతే దాపయేత్పథ్యం వర్జయేచ్ఛీతలంజలం,
సర్వోదరహరః ప్రోక్తో మూఢవాతహరః పరః. (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౮ భాగములు, పసపు, త్రిఫలములు, శుద్ధిజేసినమణిశిల ఇవి దినుసుకు ౨ భాగములు: శుద్ధిచేసిన తెగడ, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, చిత్రమూలము ఇవి దినుసుకు 3 భాగములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు జీలకఱ్ఱ, నేలదంతిచెక్క ఇవి దినుసుకు ౮ భాగములు-వీనినెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి తక్కలి, బొంతజెముడుపాలు, గుంటగలగర, చిత్రమూలము, ఆముదము అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నేడేసిమార్లు క్రమముగభావనజేసి నిష్క ప్రమాణమును ఉష్ణోదకముతో సేవించిన విరేచనమై జలోదరము, సర్వోదరములు, మూఢవాతము హరించును. పథ్యము మూడవఝామున మజ్జిగలో సైంధవలవణమును గలిపి దీనితోడ నన్నమును భుజింపవలయును. మఱియు నీయౌషధసేవనకాలమున శీతోదకమును వర్జింపవలయును.

ప్లీహోదరమునకు వంగేశ్వరరసము

సూతభస్మ వంగభస్మ పలైకైకం ప్రకల్పయేత్,
మృతం తామ్రం గంధకంచ ప్రత్యేకంచ పలంపలమ్. 61
అర్కక్షీరైర్దినం మర్ద్యం సర్వం తద్గోళకీకృతం,
రుధ్వాథ భూధరే పాచ్యం పుటైకేన సముద్ధరేత్. 62
ఏష వంగేశ్వరోనామ ప్లీహగుల్మోదరం జయేత్,
ఘృతైర్గుంజాద్వయం లేహ్యం నిష్కం శ్వేతపునర్నవామ్. 63
గవాంమూత్రంపిబేచ్చాను రజనీంవా గవాంజలైః,
పంచాంగం దేవదారోస్తు చూర్ణం కర్షం శివాంబునా. 64
మాషమాత్రం పిబేద్యస్తు ప్లీహాస్తస్య కరోతి కిం,

తా. రసభస్మము, వంగభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని దినుసుకొక్కొక పలముచొప్పున ఖల్వములోనునిచి జిల్లేడుపాలలో నొకదినము మర్దించి ముద్దజేసి మూకుళ్ళలోనునిచి క్రింద, పైన చీలమన్ను లేపనముజేసి భూధరపుటంబిడి స్వాంగశీతలమునదీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును నేతితో సేవించి తోడనే నిష్కప్రమాణము తెల్లగలిజేరువేరు చూర్ణమునుగాని, లేక పసపుచూర్ణమునుగాని గోమూత్రముతోగలిపి సేవించిన ప్లీహోదరము, గుల్మము హరించును. లేక కర్షప్రమాణముదేవదారు *పంచాంగముల

* పంచాంగములన-ఆకు, వేరు, విత్తులు, పువ్వులు, పట్ట అనునవియె.

చూర్ణమును ఉసిరికపండ్లరసముతో గలిపి మాష ప్రమాణము పై నౌషధమును గలిపి సేవించిన ప్లీహోదరము హరించును.

సర్వోదరములకు బ్రహ్మావటికములు

విడంగం దాడిమం కుష్ఠం [1]నింబత్వగ్దహనం వచా. 65
త్ర్యూషం పాఠా దేవదారు నిశా వ్యాఘ్రినఖాభయా,
రేణుకం రోహిణీచైలా త్రివృత్ప్రత్యేకకార్షికమ్. 66
నేపాళబీజచూర్ణంచ దంతిమూలం పలంపలం,
బ్రహ్మదండీరసప్రస్థం ప్రస్థమాజ్యం పురాతనమ్. 67
పూర్వకల్కయుతం పాచ్యం మృద్వగ్నౌచ సుపాచితం,
భక్షయే ద్బదరాకారాం నిత్యబ్రహ్మావటీం శుభామ్. 68
చతుష్షష్ట్యుదరవ్యాధీన్ సాధ్యాసాధ్యాన్నిహంత్యలం,
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాయువిడంగములు, దాడిమవరుగు, చెంగల్వకోష్ఠు, వేపపట్ట, చిత్రమూలము లేక శ్రీగంధము, వస, త్రికటుకములు, శిరుబొద్ది, దేవదారు, పసపు, [2]వ్యాఘ్రనఖము, కరక్కాయలు, రేణుకలు, కటుకరోహిణి, ఏలకులు, తెగడ- వీనిని దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముచేసి ౧ పలము శుద్ధిచేసిన నేపాళచూర్ణమును, ౧ పలము నేలదంతివేళ్ళచూర్ణమును, ఒకప్రస్థము బ్రహ్మదండివేళ్ళరసముతో నూరి కల్కము చేసి పైచూర్ణముతోగలిపి ౧ ప్రస్థము ప్రాతనెయ్యిని చేర్చి మృద్వగ్నితో పక్వముగవండి రేగుపండంత ప్రతిదినముసేవించుచుండిన సాధ్యాసాధ్యోదరములు, గుల్మము, శూల, విద్రధి మొదలగు ౬౪ ఉదరరోగములు హరించును.

ఉదరములకు కదళీయోగము

గోదుగ్ధే కదళీపత్రం పిష్టమంతఃపుటం పచేత్. 69
తద్భస్మోదకపానేన సమస్తోదరనాశనం, (మాధవనిదానే)

తా. అరటివరుగును ఆవుపాలతోదడిపి ముద్దగనూరి పుటంబిడిన భస్మంబగును. ఆభస్మమును నుదకములో గలిపి త్రాగిన సర్వోదరములు హరించును.

అనాహరోగనిదానము

ఆమంశకృద్వా నిచితం క్రమేణ భూయోవిబద్ధం విగుణానిలేన,
ప్రవర్తమానంనయథాస్వమేనంవికారమానాహముదాహరంతి.

---

1 నిబంత్వక్చందనంవచా. 2 పులిగోరుగు.

తస్మిన్భవంత్యామసముద్భవేతు తృష్ణాప్రతిశ్యాయశిరోవిదాహాః,
ఆమాశయేశూలమథోగురుత్వంహృత్స్తంభఉద్గారవిఘాతనంచ.
స్తంభఃకటీపృష్ఠపురీషమూత్రే శూలంచ మూర్ఛాఛశకృతశ్చ ఛర్దిః,
శ్వాసశ్చ పక్వాశయజే భవంతి తథాలసోక్తానిచ లక్షణాని. 72
(ఆయుర్వేదే)

తా. దుష్టవాతమువలన ఆమముగాని, లేక పురీషముగాని, క్రమముగ సంచితంబై పలుమారు బద్ధగింపఁబడినదై స్వమార్గమునందు బాగుగా ప్రవర్తింపక వికారమును గలుగఁజేయుచుండునది ఆనాహ మనంబడును. ఆమమువలన జనించిన ఆయానాహమునందు దప్పి, పడిసెము, తలయందుతాపము, ఆమాశయమున శూల, జడత్వము, త్రొమ్మడచుట, తేనుపులు వెడలకుండుట, నడుము, వీపు, మలము, మూత్రము స్తంభించుట. శూల, మూర్ఛ గలుగుట, మలమును గ్రక్కుట, శ్వాసము-ఈలక్షణంబులు గలుగు. పక్వాశయమున జనించిన ఆనాహమునందు అలసరోగోక్తలక్షణంబులుగలుగును. (అలసరోగలక్షణంబు లెవ్వియనిన—"శ్లో. కుక్షిరానహ్యతేత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి, నిరుద్ధో మారుతశ్చైవం కుక్షావుపరిధావతి, వాతవర్చోనిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి, తస్యాలసకమాచష్టే తృష్ణోద్గారౌతు యస్యచ." అనఁగా మిక్కుటముగ ప్రక్కలు స్తంభించుట, ప్రజ్ఞావిహీనుఁడై భూమిపైఁబడి గొప్పధ్వనితో బొబ్బలిడుట, వాతమున కధోముఖవ్యాప్తిలేక నడ్డగింపఁబడుటవలన కుక్షిపైభాగము, హృదయము, కంఠము, మొదలగువానియందు వాతము సంచరించుట, వాతము, మలము బంధింపఁబడుట, మిక్కుటముగ దప్పి, తేనుపులు గలుగుట- ఈలక్షణములుగలది అలసక మనంబడుననుట.)

ఆనాహమత్యుగ్రరుజంసశబ్దంకృత్వానిలోఽంత్రేద్వయమార్గరోధాత్,
అపూపయుక్తో జఠరోయతిస్యా దానాహమాద్యాఃపరిచక్షతేచ. 73
(చరకే)

తా. విరుద్ధములగు నన్నపానాదిసేవనలవలన వాతము ప్రకోపించి ఊర్ధ్వాధోమార్గప్రతిబంధముగలదై ప్రేగులయందు శబ్దమును, కడుభయంకరమైననొప్పి గలుగంజేయుచు అపూపాకారముగ గడుపును నుబ్బునటులంజేయునది ఆనాహరోగమని పెద్దలు వచించెదరు.

ఉదావర్తనిదానము

రూక్షైః కోద్రవముద్గచూర్ణచణకైః క్రుద్ధోఽనిలోథస్నిరాణా
రుధ్వా వర్త్యమలంచ శోష్యకురుతే షణ్మాత్రసంగం తతః,

హృత్పృష్ఠేప్యథ వస్తిమస్తకరుజం సశ్వాసకాసజ్వరం
గచ్ఛన్నూర్ధ్వమసౌహి శూనమరుచిః కండూహ్వ్యుదావర్తకృత్.
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. రూక్షకరద్రవ్యములు, కొఱ్ఱలు, పెసలు, జొన్నలు, సెనగలు, అనువానిని మిక్కుటముగ భుజించుటవలన వాతము ప్రకోపించి అధోగతసిరలబంధించి మలము నూర్ధ్వముగ జేసి ఎండించి మలమూత్రముల నడ్డగించి ఱొమ్ము, వీఁపు, కణతలు, పొత్తి కడుపు, తల అనువానియందు నొప్పిని, శ్వాసము, కాసము, జ్వరము, శోఫ, అరుచి, కంఠముఃగోనవ (అనగా ఓకరింతలు) అనువానిని గలుగఁజేసి యూర్ధ్వముఖంబై ఉదావర్తరోగమును గలుగంజేయును. (ఉదావర్త మన మలము నోటినుండి వెడలుట.)

వాయుః కోష్ఠానుగోరూక్ష కషాయ కటుతిక్తకైః,
భోజనైః కుపితస్సద్య ఉదావర్తం కరోతిచ. 75
వాతమూత్రపురీషాశ్రు కఫమేదోవహానివై,
స్రోతాంస్యుదావర్తయతి పురీషంచాతివర్తయేత్. 76
తతోహృద్వస్తి శూలార్తో హృల్లాసార్త్యతిపీడితః,
వాతమూత్రపురీషాణి కృచ్ఛ్రేణ లభతే నరః. 77
శ్వాసకాస ప్రతిశ్యాయ దాహ మోహ తృషా జ్వరాన్,
వమి హిక్కా శిరోరోగ మనశ్శ్రవణవిభ్రమాన్. 78
బహూనన్యాంశ్చలభతే వికారా న్వాతకోపజాన్, (మతాంతరే)

తా. రూక్ష, వగరు, కారము, చేదుగలపదార్థముల భుజించుటవలన కోష్ఠగత వాతము ప్రకోపించి తత్క్షణమున ఉదావర్తరోగమును గలుగంజేయును. మఱియు వాతము మూత్ర, మల, అశ్రు, కఫ, మేదస్సుల వహించుచుండు స్రోతోమార్గములయందు వ్యాపించి మలమును శోషింపజేసి ఊర్ధ్వముగ వెడలింపజేయును. దానివలన హృదయము, పొత్తి కడుపు అనువానియందు మిక్కుటముగ శూల, ఓకర, అస్వాస్థ్యము గలిగి మల మూత్ర వాతములు కడుకష్టముమీఁద వెడలుటయేగాక శ్వాసము, దగ్గు, పడిసెము, తాపము, మోహము, దప్పి, జ్వరము, వాంతి, ఎక్కిళ్లు, శిరోరోగము, మనస్సునకు భ్రాంతి, మందముగ వినుట- ఈమొదలగు పలువిధ వికారములు వాతప్రకోపమువలనగలుగును.

ఉదావర్తాసాధ్యలక్షణము

తృష్ణార్దితం పరిక్లిష్టం క్షీణం శూలైరుపద్రుతమ్. 79

శకృద్వమంతం మతిమా నుదావర్తినముత్సృజేత్,

తా. దప్పి, క్లేశము, క్షయము, శూల అనువానివలన పీడితుఁడై మలమును వమనము సేయునట్టిఉదావర్తరోగిని బుద్ధిమంతుఁడగువైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

ఆనాహావదుదావర్తం విధినా సముపాచరేత్. 80
ద్వయేహితం విశేషేణ చూర్ణమగ్నిముఖం సదా,

తా. ఆనాహచికిత్సలనే ఉదావర్తమునందుసగా జేయందగును. మఱియు ఆనాహోదావర్తములయందు అగ్నిముఖచూర్ణము విశేషముగ హితకరంబు.

అగ్నిముఖచూర్ణము

చిత్రకాతివిషా కుష్ఠ హింగు సౌవర్చలం వచా. 81
మాగధీ పౌష్కరం భార్జ్గి యవానీ విశ్వభేషజం,
యవక్షారం విడంగాని మరిచం గంధిశౌండికమ్. 82
ఏతాని సమభాగాని సర్వతుల్యా హరీతకీ,
ఏతదగ్నిముఖంనామ చూర్ణమాశు సుఖావహమ్. 83
శుంఠ్యంబునా కోష్ణజలైః ప్రాతస్సేవ్యం ఘృతేనవా,
హన్యాదజీర్ణమానాహం జ్వరోదావర్తకుండలి. 84
అర్శాంసి గ్రహణీదోషం ప్లీహోద్మానంచ దారుణం,
హిక్కాంశ్వాసం జయేత్కాసం దీపయేచ్చ హుతాశనమ్. 85
వస్తి హృన్నాభి కోష్ఠస్థం మహాంతం దోషసంచయం,
నిర్హరేద్ద్వివిధంచాన్నం భస్మీభవతి తత్క్షణాత్. 86

తా. చిత్రమూలము, అతివస, చెంగల్వకోష్టు, ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, వస, పిప్పళ్లు, పుష్కరమూలము (దీనియభావంబున నేలములకవేళ్ళు) గంటుభారంగి, ఆమము, శొంఠి, యవక్షారము, వాయువిడంగములు, మిరియాలు, మోడి, గజపిప్పళ్ళు వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ కరక్కాయలచూర్ణము గలిపి ఒకటి, లేక రెండుమాడలయెత్తును శొంఠిరసముతోగాని, లేక ఉష్ణోదకముతోగాని, లేక ఆవు నేతితోగాని ప్రాతఃకాలమున సేవించిన అజీర్ణము, ఆనాహము, పురాణజ్వరములు, ఉదావర్తము, వాతకుండలి, అర్శస్సు, గ్రహణి, భయంకరమైన ప్లీహోదరము, కడుపుబ్బరము, ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసకాసములు, పొత్తికడుపు, ఱొమ్ము, నాభి, కోష్ఠము అనువానియందు వాత పిత్త శ్లేష్మసంకలితములవలన జనించురోగములు, అగ్నిమాంద్యము వీనిని హరింపజేసి

పలువిధాన్నముల భక్షించినను తత్క్షణమున భస్మంబగునట్లుగాఁజేయును. ఇది అగ్నిముఖ చూర్ణమనంబడును. దీనిసేవనవలన కడుసుఖము గలుగును.

ఆనాహోదావర్తములకు యోగసారరసము

సూతం గంధం విషం తామ్రభస్మ నేపాళ తాళకం,
క్షారత్రయం పటోలంచ పంచకోలం సరామఠమ్. 87
శంఖచూర్ణం సమాలోడ్య జంబీరామ్లేన మర్దయేత్,
లశునస్య కషాయేణా ప్యత్క్షు జేనగ సేనచ. 88
తాంబూలవల్లీ నిర్గుండీ మాతులుంగార్ద్రక ద్రవైః,
తతశ్చ వటికాం మాషమాత్రాం కృత్వా ప్రయోజయేత్. 89
సర్వగుల్మేషు శూలేషు శ్వాసకాసోదరేషుచ,
ఆనాహేచాప్యుదావర్తే సన్నిపాతేచ దారుణే. 90
యోగసారరసో హ్యేష జాతుకర్ణేన నిర్మితః, (జాతుకర్ణే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసిననాభి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిననేపాళములు, రేకులుగ వొలిచి శుద్ధిజేసినతాళకము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, టంకణక్షారము, చేదుపొట్ల, పంచకోలములు, ఇంగువ, శంఖభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నిమ్మపండ్లరసము, వెల్లుల్లిపాయలకషాయము, గచ్చవిత్తులరసము, తమలపాకురసము, వావిలాకురసము, మాదీఫలరసము, అల్లపురసము అనువానితో బాగుగమర్దించి మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించినసర్వగుల్మములు, శూలలు, శ్వాసకాసములు, ఉదరములు, ఆనాహము, ఉదావర్తము, దారుణమైనసన్నిపాతము నశించును. (తవ్వెడుజొన్నకలిలో మూడుబొట్లు ఉమ్మెత్తాకురసము గలిపి త్రాగిన ఇరువాయికట్టక మూత్రము వెడలుటయేగాక రక్తమూత్రమునగూహరించును. ఈతవేళ్ళకషాయము గిద్దెడు, గొమ్మనపిండివేళ్ళరసము తవ్వెడు, ములుదోసవిత్తులు సోలెడు-వీనినెల్ల నేకముజేసి సోలెడురసములో సస్కానియెత్తు పంచదార, ఒకతులము జీలకఱ్ఱ, ఒకతులము ఏలకులు, మాడయెత్తు శుద్ధిచేసిన నేపాళపుగింజలుగ్రహించి యుదకముతో నూరిగలిపి సేరు రసమును త్రాగిన బంధింపఁబడినమలమూత్రములు వెడలును.)

ఉదావర్తే సమభ్యజ్య స్విన్నగాత్రముపాచరేత్. 91
ఆనాహేచ తథాకార్యం వస్త్యావర్తేశ్చ కర్మణా,

తా. ఉదావర్తము, ఆనాహము అనువానియందు శరీరమునకు చమురు బట్టించి గాచి చెమటను స్రవింపంజేయుటయేగాక వస్తికర్మంజేసి పిదప ఆసనములో భేదనవర్తినునిచి మలమును వెడలింపంజేయవలయును.

ఉద్గారస్యావరోధేతు సైంహికం ధూమమాచరేత్. 92
ఛర్ది నిగ్రహసంజాతే వమనం లంఘనం హితం,
విరేచనంచాత్రమతం తైలేనాభ్యంజనం హితమ్ 93
వస్తిశుద్ధికరైః స్నిగ్ధం చతుర్గుణజలంపయః, (మతాంతరే)

తా. తేనుపుల నడ్డగించుటవలన జనించిన ఉదావర్తమున స్నిగ్ధపదార్థము నగ్ని యందువైచి దానిధూమము పానముసేయవలయును. వాంతిని నడ్డగించుటచే జనించిన ఉదావర్తమున వమనము, లంఘనము, విరేచనము, తైలాభ్యంజనము అనువానిని మఱియు వస్తిశుద్ధికరౌషధయుక్తముగ గాచబడిన కషాయములో నాలవభాగము పాలుగలిపి దాని సేవనను జేయించవలయును.

ఉదావర్తమునకు నారాచచూర్ణము

ఖండంపలం ప్రవృత్తాక్షః కృష్ణాకర్షద్వయంచూర్ణం,
ప్రాగ్భోజనస్యమధునా బిడాలపతకం నరోలిహ్యాత్. 94
ఏతద్గాఢపురీషే జ్ఞేయంవిజ్ఞైరుదావర్తే,

మధురం నరపతియోగ్యం చూర్ణం నారాచకంనామ. (చరకే) 95

తా. ఖాండశర్కర ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన తెగడచూర్ణము అక్షప్రమాణము, పిప్పలి చూర్ణము ౨ కర్షములు- ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి భోజనాత్పూర్వము బిడాలపతక మును (అనగా ఒకరూపాయయెత్తును) తేనెతో భక్షించిన మలబద్ధమును,ఉదావర్తమును హరించును. ఇవి మధురముగనుండుటచే భూపతులకు యోగ్యంబు.

ఫలచూర్ణము

ఫలంచమూలంచవిరేచనోక్తంహింగ్వర్కమూలందశమూలమగ్ర్యం,
స్నుక్చిత్రకశ్చైలిపునర్నవాచ తుల్యాని సర్వైర్లవణాని పంచ. 96
స్నేహైస్సముద్రైస్సహ జర్జరాణి సశంఖపంధౌ విపచేత్సులిప్తే,
పక్వం సువిష్టం లవణంతదన్నైః పానైస్తథానాహరుజామయఘ్నమ్.

తా. రేచనకరములైన ఫలములు, లేక వేళ్ళు, ఇంగువ, జిల్లేడువేరు, దశమూల ములు, త్రిఫలములు, జెముడు, చిత్రమూలము, గలిజేరు ఇవి సమభాగములు, వీనికి సమము పంచలవణములు-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి శంఖమునందునిచి దానిసంధులకు ఉప్పు పేలాలును నేతితోనూరి పూసి పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి అన్నముతోడగాని, లేక యుదకముతోడగాని సేవించిన ఆనాహము హరించును,

తుంబురుచూర్ణము

తుంబురుశ్చాభయా హింగు పౌష్కరం లవణత్రయం,
యవానీచ యవక్షారం విడంగేన సమానిచ. 98
త్రివృత్త్రిగుణితం చూర్ణం పిబేదుష్ణేనవారిణా,
ఆనాహముదరాణ్యష్టౌ విడ్బంధంచాపి నాశయేత్. 99

తా. ధనియాలు, కరక్కాయ, ఇంగువ, పుష్కరమూలము సైంధవలవణము, బిడాలవణము, కాచలవణము, ఓమము, యవక్షారము, వాయువిడంగములు అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానికి 3 భాగములు శుద్ధిచేసిన తెగడచూర్ణము గలిపి ఉష్ణోదకముతో సేవించిన ఆనాహము, సర్వోదరములు, మలబద్ధము నశించును.

భేదనవర్తి

గోమూత్రచర్దఫలరామరదంతికైశ్చకంకుష్ఠసైన్ధవబిడైశ్చగుడప్రగాఢైః,
ఆగారధూపసహితైరితివస్త్రలేపా ద్వర్తిర్గుదేగ్రథితపిడ్వటికామయఘ్నః.
(అన్యశాస్త్రే)

తా. మ్రంగపండు, ఇంగువ, నేలదంతిచెక్క, కుంకుడుపండు, సైంధవలవణము, బిడాలవణము, బెల్లము, కరుధూపము-వీనిని సమభాగములుగ గోమూత్రముతో నూరి కోకబట్టకుపట్టించి వర్తిజేసి ఆసనమునం దునిచిన ఉంటగట్టి వెడలకుండెడిమలము సగా వెడలును.

త్రివృత్కృష్ణా హరీతక్య స్త్రిచతుః పంచభాగతః,
గుళికాగుదతుల్యాస్యా ద్విడ్బంధనగదాపహా. 101

తా. తెగడ 3 భాగములు, పిప్పళ్ళు ४ భాగములు, కరక్కాయలు ५ భాగములు-ఇటుల వానిని కలితోనూరి గుదద్వారమునకు దగినటుల యుంటజేసి ఆసనములో నునిచిన బంధింపఁబడియుండుమలము వెడలును.

విద్రధినిదానము

త్వగ్రక్తమాంసమేదాంసి ప్రదూష్యాస్థిన మాశ్రితాః,
దోషాశోథంశనైర్ఘోరం జనయంత్యుచ్ఛ్రితాభృశమ్. 10
మహామూలం రుజావంతం వృత్తంవాప్యథవాయతం,
సవిద్రధిరితిఖ్యాతో విజ్ఞేయష్షడ్విధశ్చ సః 10
పృథగ్దోషై స్సమస్తైశ్చ క్షతేనాప్యసృజాతథా,
షణ్ణామపిహి తేషాంతు లక్షణం సంనిగద్యతే. (ఆయుర్వేదే) 10

తా. వాతాదిదోషములు కడుదుష్టంబులై అస్థులనాశ్రయించి త్వక్, రక్త, మాంస, మేదస్సులం జెఱచి ఉత్పత్తియగునపుడే కడుశూల పీడతోఁగూడి అస్థిపర్యంతము వ్యాపించియుండు మూలమునుగలదై గుండ్రముగగాని, లేక నిడుపుగగానియుండు భయంకరమైనవాపును మెల్లమెల్లగ గలుగంజేయును. ఇదియ విద్రధి యనంబడును. ఇది వాత, పిత్త,శ్లేష్మ, సన్నిపాత, క్షత, రక్తములన నారువిధంబులు. ఇఁక వాని లక్షణంబుల వచించెదను.

వాతవిద్రధిలక్షణము

కృష్ణోరుణో వా విషమో భృశమత్యర్థవేదనః,
చిరోత్థాన ప్రపాకశ్చ విద్రధిర్వాతసంభవః.

తా. నల్లగగాని, ఎఱ్ఱగగాని, విషమమన ఒకానొకపుడు సన్నగ, ఒకానొకపుడు లావుగ నుండినదై కడు వేదనాయుక్తమై జనించిన పలువిధములైన ఉత్పత్తిపాకములతోఁ గూడియుండునది వాతవిద్రధియని తెలియవలయును.

పిత్తవిద్రధిలక్షణము

పక్వోదుంబరసంకాశ శ్యామలో జ్వరదాహవాన్,
క్షిప్రోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః పిత్తసంభవః. (చరకే) 106

తా. పండినయత్తిపండువలెగాని, లేక నలుపువర్ణముగగాని నుండినదై జ్వరదాహములతోఁడంగూడి తీవ్రమైన ఉత్పత్తిపాకములం గలది పిత్తవిద్రధి యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మవిద్రధిలక్షణము

శరావసదృశః పాండు శ్శీతస్స్నిగ్ధోఽల్పవేదనః,
చిరోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః కఫసంభవః. 107

తా. మూకుడుతోఁ సమానమైనయాకారము, పాండురవర్ణము, శీతలము,స్నిగ్ధత్వము, అల్పవేదనగలదై స్వావకాశముమీఁద ఉత్పత్తిపాకములం జెందునది కఫవిద్రధియని తెలియవలయును.

పండిన విద్రధియొక్కస్రావము

తనుపీతసితాశ్చైషామాస్రావాః క్రమశః స్మృతాః, 108

తా. పైఁజెప్పఁబడిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మవిద్రధులు పండినయెడల వానియందు వాతాదిక్రమముగ, సన్నగ, పసుపువర్ణముగ, తెల్లగ స్రావము గల్గును.

సన్నిపాతవిద్రధిలక్షణము

నానావర్ణరుజా స్రావో ఘంటాలో విషమోమహాన్,

విషమం పచ్యతేచాపి విద్రధిస్సాన్నిపాతికః. 109

(మాధవనిదానే)

తా. పలువిధములైనపీడ, స్రావముగలుగుట, గంటపలెనుండుట, చిన్నదిగగాని, విషమముగ (అనఁగా అసాధ్యముగనుండుట) పెద్దదిగనుండుట, విషమపాకమున (కొంతభాగము చిరకాలముమీఁద మఱికొంతభాగము తీవ్రముగ, గంభీరముగ, ఉత్తానముగ, పొడవుగ క్రిందుగ పండుట) ఈలక్షణములు గలది సన్నిపాతవిద్రధి యని తెలియవలయును.

అభిఘాతజవిద్రధిలక్షణము

తైస్తై ర్భావై రభిహితే క్షతేవా పథ్యకారిణః,
క్షతోష్మావాయువిసృత స్సరక్తం పిత్తమీరయేత్. 110
జ్వరస్తృష్ణాచ దాహశ్చ జాయంతే తస్య దేహినః,
ఆగంతువిద్రధిర్జ్ఞేయః పిత్తవిద్రధిలక్షణః. 111

తా. కాష్ఠలోష్ఠపాషాణాదికములవలన అభిఘాతముగాని, లేక గాయముగాని గలిగియుండునపుడు అపథ్యముచేయుటవలన వాతము ప్రకోపించి తన్మూలంబున వృద్ధిజెందిన క్షతోష్ణరక్తసహితంబై, పిత్తమును బ్రకోపింపంజేసి జ్వరము, దప్పి, తాపము అనువానిని గలుగంజేయుచు పిత్తవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండిన అభిఘాతజవిద్రధియని దెలియవలయును.

రక్తవిద్రధిలక్షణము

కృష్ణాస్ఫోటావృతశ్శ్యావ స్తీవ్రదాహరుజాకరః.
పిత్తవిద్రధిలింగస్తు రక్తవిద్రధి రుచ్యతే. 112

తా. నల్లనిస్ఫోటకములతో వ్యాప్తంబై శ్యామలవర్ణము, తీవ్రమైనతాపము, పోటు, జ్వరము గలదై పిత్తవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండునది రక్తవిద్రధి యనంబడును.

పవనేన స్తనసిరా స్సంవృతాః ప్రాప్య యోషితాం,
సూతానాం గర్భిణీనాంతు సంభవే చ్ఛ్వయథుర్ఘనః. 113
స్తనేః స్త్రియస్సదుగ్ధేవా బాహ్యవిద్రధిలక్షణః,
నాడీనాంసూక్ష్మవక్త్రత్వాత్కన్యానాం నసజాయతే. (ఆయుర్వేదే)

తా. ప్రసవించిన స్త్రీలయొక్కగాని, లేక గర్భిణీస్త్రీలయొక్కగాని పాలతోఁగూడియుండు స్తనములయందు వాతము ప్రకోపించి సిరలంజెంది వానిముఖముల సంకుచితంబులుగచేసి బాహ్యవిద్రధి లక్షణంబులుగల కఠినమైనవాపును గలుగంజేయును. ఇదియు

స్తనవిద్రధియనంబడును. కన్యకలయొక్క స్తననాడీముఖములు సూక్ష్మంబులుగ నుండుటవ లన వారలకీ స్తనవిద్రధి జనింపకుండును. (ఇది వాతాదివిద్రధులయందే అంతర్భావమును జెందియుండును.)

అంతర్విద్రధిలక్షణము

పృథక్సంభూయవాదోషాః కుపితా గుల్మరూపిణం,
వల్మీకవత్సముున్నద్ధ మంతఃకుర్వంతి విద్రధిమ్. 115

తా. శరీరమధ్యమున వాతాదిదోషములు ప్రత్యేకములుగగాని, లేక ఒకటిగచేరి గాని ప్రకోపించి గుల్మరూపంబై పుట్టవలెపెరిగి విద్రధిని గలుగంజేయును. ఇదియ అంతర్విద్రధి యనంబడును.

విద్రధిస్థానములు

గుదేవస్తిముఖేనాభ్యాం కుక్షౌవంక్షణయోస్తథా,
వృక్కయోఃప్లీహ్నియకృతి హృదయేక్లోమ్నిచాప్యథ.
ఏషాముక్తాని లింగాని బాహ్యవిద్రధిలక్షణైః,
గుదేవాతనిరోధస్తు వస్తౌ కృఛ్రాల్పమూత్రతా.
నాభ్యాం హిక్కా తథాటోపః కుక్షౌ మారుతకోపనం,
కటీపృష్ఠగ్రహస్తీవ్రో వంక్షణోత్థేచ విద్రధౌ.
వృక్కయోః పార్శ్వసంకోచ ప్లీహ్నశ్చాప్యవసావరోధనం,
సర్వాంగప్రగ్రహస్తీవ్రో హృది కంపశ్చ జాయతే. 119
శ్వాసో యకృతి హిక్కాచ క్లోమ్నిపే పీయతే పయః,
(మాధవనిదానే)

తా. గుదము, మూత్రద్వారము, బొడ్డు, కుక్షి, అండసంధులు, కుక్షిపిండము, ప్లీహము, యకృత్తు, హృదయము, క్లోమము (పిపాసాస్థానము) అను నీ స్థలములయందు విద్రధి జనించి బాహ్యవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండు విద్రధి గుదమధ్యమున జనించిన వాతమునకు ప్రతిబంధముగలుగును. పొత్తికడుపుమధ్యమునజనించిన కష్టముమీఁద కొంచెకొంచెముగ మూత్రము వెడలు. నాభిమధ్యమునజనించిన ఎక్కిళ్ళు రుజాపూర్వకమైనక్షోభగలుగును. ప్రక్కలయందు జనించిన వాతము ప్రకోపించును. గజ్జలమధ్యమున జనించిన నడుము, వీఁపు ఇవి బలముగనీడ్చును. కుక్షిపిండమధ్యమున జనించిన పార్శ్వములయందీడుపుగలుగును. ప్లీహస్థానమునజనించినఎగయూపిరి నడ్డగింపంబడును. హృదయమునజనించిన

సర్వాంగముల నీరుపు కంపనము గలుగును. యకృత్తుమధ్యమునజనించిన శ్వాసము, ఎక్కిళ్ళు గలుగును. క్లోమస్థానమునందు జనించిన పలుమారు ఉదకపానమునందిచ్ఛగలుగును.

విద్రధిస్రావనిర్గమనము

నాభేరుపరిజాః పక్వా యాంత్యూర్ధ్వమితరేత్వధః. 120
అధస్స్రుతేషు జీవేత్తు స్రుతేషూర్ధ్వం న జీవతి,

తా. నాభికి పైనజనించినవిద్రధిపండినయెడల ముఖమువలన స్రావముగలుగును. (నాభికిక్రిందుగ జనించినవిద్రధియందు గుదద్వారమువలన స్రావముగలుగును. నాభియందు జనించినవిద్రధియం దిరుమార్గములుగ స్రావముగలుగును) విద్రధియం దధోభాగము వలన స్రావముగలరోగి జీవించుననియు, ఊర్ధ్వభాగమువలన స్రావము గల రోగి మృతి జెందునని తెలియవలయును.

విద్రధిసాధ్యాసాధ్యములు

హృన్నాభిబస్తివర్జ్యం యే తేషు భిన్నేషు బాహ్యతః. 121
జీవేత్కదాచిత్పురుషో నేతరేషు కథంచన,
సాధ్యావిద్రధయః పంచ వివర్జ్య స్సాన్నిపాతికః.
ఆమపక్వవిదగ్ధత్వం తేషాంశోథవదాదిశేత్,

తా. ఱొమ్ము, నాభి, పొత్తికడుపు అను నీస్థానములయందుగాక తక్కినస్థానముల (అనఁగా ప్లీహము, క్లోమము మొదలగుస్థానముల) విద్రధి జనించి వెలపట పగిలిన యెడల ఒకానొకపుడు రోగి జీవించు. హృన్నాభిబస్తులయందైనయెడల రోగి మృతి జెందును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన నైదువిద్రధులు సాధ్యంబులు. సన్నిపాతవిద్రధి అసాధ్యంబు. వానిలో ఆమ, పక్వ, విదగ్ధావస్థలు మూఁడును వాపువంటివని తెలియవలయును.

అసాధ్యవిద్రధిలక్షణము

ఆధ్మాతం బద్ధనిష్యందం ఛర్ది హిక్కా తృషాన్వితమ్. 123
రుజా శ్వాససమాయుక్తం విద్రధి ర్నాశయేన్నరం,

తా. విద్రధియందు కడుపుబ్బరము, మూత్రప్రతిబంధము, వాంతి, ఎక్కిళ్లు, దప్పి, పోట్లు,శ్వాసము అనునవి గలిగిన రోగి మృతిజెందునని తెలియవలయును.

కోష్ఠే బహిర్వా హితరు కోష్ఠభో విద్రధిరుచ్యతే. 124
విద్రధిర్హంతి హిధ్మావాన్ శ్వాసవాన్ నాభిదేశతః,

(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. కోష్ఠమునకు లోపగాని, లేక వెలుపలగాని కడునొప్పి, వాపు గలిగిన విద్రధి యనంబడును. దీనియందు ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసము, నాభిలోనుండి జనించిన రోగి మృతిజెందును.

విద్రధిసామాన్యచికిత్స

గుదే వాతనిరోధంతు వస్తౌ కృఛ్రాల్పమూత్రతామ్. 125
కురుతే విద్రధిః పుంసాం తస్యాదౌ రక్తమోక్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. గుదము, వస్తి అనుస్థలముల పురుషునికి జనించిన విద్రధియందు వాత ప్రతిబంధము, అల్పమూత్రత్వము క్రమముగ గలుగును. దానియందు తొలుత రక్తస్రావమును చేయింపవలయును.

వాతవిద్రధిచికిత్స

క్వాథే వరుణవల్కస్య పిబేద్వా సైంధవం తథా, 126
శిలాజతుసమం హింగు మసాధ్యం విద్రధిం జయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. సైంధవలవణము, శిలాజిత్తుభస్మము, ఇంగువ - వీనిని సమభాగములుగ నునిచికొని ఉలిమిడివేళ్ళకషాయముతో సేవించిన అసాధ్యవిద్రధులు హరించును.

క్వాథం శిగ్రోర్వచాయాశ్చ హింగు సైంధవచూర్ణకైః. 127
సంయుక్తం పాయయేచ్ఛాంత్యై విద్రధిరోగపీడితం,

తా. ఇంగువ, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మునగచెక్క, వస అనువాని కషాయములోగలిపి సేవించిన విద్రధిహరించును.

చిత్రకాదిలేహ్యము

చిత్రమూలస్య త్వక్పంచాఢక ధన్వయాసవాసాపాఠాచ,
ఉగ్రాపునర్నవాద్వయ శిగ్రు త్వగ్భలాభూపీలునిర్గుండ్యః.
చవ్యారూషేంద్రయవఖదిరసార కంశుకత్రిఫలా,
ద్వికరంజం త్రివృద్ధం త్రిపుష్కరకణామూలసహాచరైరండాః.
పృథక్పలాన్యేషాం సప్త దశమూలకస్య పృథగ్ద్విపలంచ,
సర్వమిదం ద్వాదశద్రోణే జలేచ పాచయేద్విధినా. 130
అష్టాంశేచ శేషితే తస్మిన్నవవస్త్రపరిస్రుతం భవతి,
క్వాథేతథావైర్విశతపలం గుడంచ నిక్షిపేత్సమ్యక్. 131

కోశామృతాకుమారీ తపస్వినీ మధుహుతభుక్పృథ్వ్యాచ,
ఆర్ద్రికరజనీపునర్నవాగోమయరసంచ మిశ్రయేత్తత్ర. 132
గవాంమూత్రం సర్పిస్తైలంచ పృథక్పృథక్ప్రస్థంచాదాయ,
అభయానాంచసహస్రంగోమూత్రస్విన్నంజర్ఝరితంలోడ్యశనైర్భ్యాయః.
ఏతద్ద్రవ్యాలోడ్య విపచే దవతార్యహింగు శుంఠీ మరీచకణానాం,
పృథక్త్రిపలానాం చూర్ణమయోరజసష్షట్పలాని తత్రావపేత్, 134
శీతేతతోమధునః ప్రస్థచతుష్కం తద్ధాన్యేనిధాపయేత్పక్షం,
ఏతత్కాంకాయనేన కథితోయం కబలగ్రహం లేహయేత్ప్రాతః
ఏతద్గుల్మాన్ పరంచ నిహన్యాద్వివిధాని దారుణాని,
శూలానష్ఠీలానాహక్షయ విషమజ్వరతృడ్విద్రధీంశ్చాపి. 136
(ఆయుర్వేదే)

తా. చిత్రమూలపుసట్ట ౫ ఆఢకములు, రేగటిదూల. అడ్డసరము, శిరుబొద్ది, వెల్లుల్లి, తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు, మునగపట్ట, ముత్తపపులగము, ముచ్చుతుమికి, వావిలి, చవ్యము, నల్లజీడి, కొడిసెపాల, కాచు, ములుమోదుగ, త్రిఫలములు, క్రానుగచెక్క, సెమలిచెక్క, తెగడ, నేలదంతి పుష్కరమూలము (దీనియభావంబున ఆముదపువేళ్లు), మోడి, గోరింట, ఆముదపువేళ్లు-ఇవి దినుసుకు ౭ పలములు, దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కలి, కలిగొట్టు, కోలపొన్న, నేలములక, నక్కతోఁక, పెద్ద ములక, పల్లేరు) ఇవి దినుసుకు ౨ పలములు - ఇటుల వానినెల్ల దంచి ౧౨ ద్రోణముల యుదకముపోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయముగాచి క్రొత్తవస్త్రములో వడియగట్టి అందు ౨౦౦ పలముల బెల్లము, నేతిబీర, తిప్పతీఁగ, కలబంద, తపసివేరు, ఇప్పపువ్వు, చిత్రమూలము, కరక్కాయలు, అల్లము, పసపు, గలిజేరు అనువానిచూర్ణము, గోమయరసము, గోమూత్రము, నెయ్యి, తెల్లఆవనూనె, - ఇవి దినుసుకు ౮ సేరులు గలిపి పిదప ౧౦౦౦ కరక్కాయలను విత్తులుదీసి గోమూత్రములో నానబెట్టి ఎండించి పైదానిలో బాగుగగలిపి గరిటెకాడతో గలియబెట్టుచు పాకముజేసి దించునపుడు ఇంగువ, శొంఠి, మిరియాలు, పిప్పళ్లు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు 3 పలములు, ఉక్కుపొడి ౬ పలములతో గలిపి సాంగశీతలమున ౮ ప్రస్థములు తేనెపోసి ధాన్యరాశియం దొకపక్షంబునిచి ప్రాతఃకాలమున ఒకరూపాయయెత్తును సేవించిన గుల్మము, దారుణమైన పలువిధశూలలు, అష్ఠీలము, క్షయము, విషమజ్వరము, దప్పి, విద్రధి హరించును. ఇది కాంకాయనునివలన జెప్పంబడియెను.

విద్రథౌ వ్రణవత్సర్వం కర్మ కుర్యాద్భిషగ్వరః. 137

తా. విద్రధిరోగమును వ్రణమువలెనే చికిత్సింపవలయును.

రక్తవిద్రధియం దుపచారము

రక్తాధికస్థితౌ వస్త్వ్యాం పిత్తవిద్రధివత్క్రియా,
న్యగ్రోధస్యత్వచశ్చైవ మంజిష్ఠాయాః కషాయకమ్. 138
ఆరగ్వధకషాయేణ నిశావహ్నినికుంభకం,
పిష్ట్వా ఖాదేజ్జయేత్తేన విద్రధించ రజోఽధికమ్.

(మాధవనిదానే)

తా. పైత్తికడుపునందు జనించు రక్తవిద్రధియందు పిత్తవిద్రధి చికిత్సంజేయవలయును. మఱ్ఱిపట్ట, మంజిష్ఠ అను నీరెంటిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి త్రాగినను, లేక పసపు, చిత్రమూలము, పెద్దమ్రానుచెక్క అనువానిని రేలచెక్కకషాయముతోనూరి త్రాగినను రక్తవిద్రధి హరించును.

పిత్తవిద్రధియం దుపచారము

కటుకం వత్సకోశీర భూనింబాతివిషాకణా,
ముస్తాచందనదార్వ్యశ్చ భూనింబోశీరవత్సకమ్. 140
పద్మా దురాలభా శుంఠీ వత్సకత్వగ్విపాచితం,
రక్తా పిత్తాతిసారఘ్నం పిత్తవిద్రధినాశనమ్. 141

తా. కటుకరోహిణి, కొడిసెపాల, వట్టివేరు, అతివస, నేలవేము, పిప్పళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి త్రాగినను, లేక తుంగముస్తెలు, శ్రీగంధము, మ్రానిపసపు, నేలవేము, వట్టివేరు, కొడిసెపాల, పద్మకాష్ఠము, దురదగొండి, శొంఠి, కొడిసెచెక్క-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి త్రాగినను, రక్త, పిత్తాతిసారములు, పిత్తవిద్రధి హరించును.

శ్లేష్మవిద్రధికి త్రివృతాదితైలము

త్రివృతాప్యగ్ని సింధూకం దంతి బిల్వకుళుత్థకం.
కర్షాంశం ప్రస్థగోమూత్రే తిలతైలం చతుష్పలమ్. 142
పాచ్యం తైలావశేషంతు కఫజే లేపనం హితం,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన తెల్లతెగడ, చిత్రమూలము, వావిలి, నేలదంతి, మారేడు, ఉలవలు-ఇవి దినుసుకొక్కకర్షము, గోమూత్రము ౧ ప్రస్థము, నువ్వులనూనె ౪ పల

ములు-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి తైలము శేషించువఱకుగాచి విద్రధులయందు లేపనముజేసిన శ్లేష్మ విద్రధి హరించును.

అరిమేదాదిఘృతము

అంజలిశ్చారిమేదత్వక్సాథ్యాప్యష్టగుణేఽంభసి.
కుడవం తత్ర వైధాత్రీ స్వరసః క్షీరకం ఘృతం,
కర్షాశం కల్కితం తిక్తా త్రాయంతీ ధన్వయాసకః.
ముస్తాచామలకీచైవ జీవంతీ చందనోత్పలం,
పచేదేకత్ర సంయోజ్య తద్ఘృతం పాయయేజ్జయేత్.
విద్రధించ సగుల్మంచ దాహ మోహ జ్వరం తథా,
తృష్ణార్ఛా ఛర్ది హృద్రోగాః పిత్తరక్తం సకామలమ్. 146

తా. ఒకఅంజలిప్రమాణము నల్లతుమ్మచెక్కను దంచి ౮ అంజలిప్రమాణము నీళ్లలో వైచి కషాయముగాచి అందు ఉసిరికపండ్లరసము, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి అనువానిని దినుసుకొక్కొకకుడవమును, చేతిబీర, కలుత్రానుగుపేరు, రేగటిదూల, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, మనుబాల, శ్రీగంధము, కలువగడ్డలు అనువానికల్కమును దినుసుకొక్కొక కర్షప్రమాణమును గలిపి చక్కగ (అనఁగా ఘృతపక్వముగ) వండి సేవించిన శ్లేష్మవిద్రధి, గుల్మము, చకారమువలన విసర్పి, తాపము, మోహము, జ్వరము దప్పి, మూర్ఛ, వాంతి, ఱొమ్మునొప్పి, పిత్తరక్తము, కామిల హరించును.

ఉదరరోగములయందు పథ్యము

కుళుత్థావాస్తు బృహతీ ద్విపటోలం పునర్నవా,
పక్వకూశ్మాండకతక మిసీ హింగు సజీరకమ్.
గవ్యం తక్రం పృశ్నికాళీ ముండీ నారంగ బిల్వకం,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మ విద్రధిమిత్రకమ్. (మాధవనిదానే)

తా. ఉలవకట్టు, తోటకూర, లేక చక్రవర్తికూర, ములకకాయ, పొట్లకాయ చేతిపొట్ల, గలిజేరుకూర, ముదిరిన గుమ్మడుకాయ, ఇండుపుకాయ, సదాప, ఇంగువ జీలకఱ్ఱ, ఆవుచల్ల, కోడిపొన్న, బోడతరము, నారంజిపండు, మారేడుపండు - ఇవి ప్లీహము, అష్ఠీలము, ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మము, విద్రధి అనువానియందు పథ్యకరంబులు.

ఉదరరోగములయందపథ్యము

నింబధాన్యాని నిష్పావ శాలూరం పిష్టవైకృతం,
తథా పిండాలపిణ్యాక మాంసం మధురసంభవమ్. 149
అలాబూ దధిచామ్లాని కలుషాణి గురూణిచ,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మవిద్రధిశత్రవః. 150

తా. వేపపండు, గోరుచిక్కుడు, అనుములు, కలువగడ్డలు, పిండివంటకము, *చారకంద, తెలికపిండి, మాంసము, మధురజనితమద్యవిశేషములు, అనుగపుకాయ, పెరుగు, పులుసు, కల్మషద్రవ్యములు, గురుకరద్రవ్యములు - ఇవి ప్లీహము, అష్ఠీలము, ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మము, విద్రధి అనువానియందపథ్యకరంబులు.

ఏకాదశప్రకరణమ్.

---

* ఇదే పెండలమనియుఁ జెప్పంబడును.

ద్వాదశప్రకరణము.

తృష్ణారోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లోకః. నీలకంఠం మహాదేవం తారకం కరుణార్ణవం,
దేవేశం భక్తమందార మష్టమూర్తిమహం భజే. 1

తా. మహాదేవుఁడు, సంసారతారకుఁడు, కరుణారసపరిపూర్ణుఁడు, సర్వదేవతలకు ప్రభువు, భక్తులకోర్కె నీడేర్చువాఁడు, అష్టమూర్తిస్వరూపుఁడు నగునీలకంఠుని నేను భజించుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క దాద్వశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

తృష్ణానిదానము

భయశ్రమాభ్యాంబలసంక్షయాద్వాప్యూర్ధ్వంచితంపిత్తవివర్ధనైశ్చ,
పిత్తంసవాతంకుపితంనరాణాం తాలుప్రపన్నంజనయేత్పిపాసాత్. 3
(ఆయుర్వేదే)

తా. భయము, శ్రమ, బలక్షయము, పిత్తమును ప్రకోపింపఁజేసెడి క్రోధము, ఉపవాసము మొదలగువానివలన స్వస్థానమున జేరియుండు పిత్తవాతములు ప్రకోపించి ఊర్ధ్వగతంబులై లోదౌడను (అనఁగా పిపాసస్థానమును) జెంది దప్పిని గలుగంజేయును.

తృష్ణాసామాన్యలక్షణము

జిహ్వా బహిర్గమన కర్కశ కంఠజిహ్వా
కాంతిప్రలాపముఖశోషజలాభిలాషా,
ద్వేషాశనేంద్రియమనస్స్వరహానితంద్రా
సామాన్యలక్షణమిదం కథితం తృషోస్యాః. 4

తా. నాలుక బైలువెడలుట, కంఠము, నాలుక బిరుసుగనుండుట, కాంతి జెడుట, ప్రలాపించుట, నోరెండుట, నీరుద్రాగుటయం దిచ్ఛగలుగుట, అన్నద్వేషము.

గలుగుట, పంచేంద్రియములు సత్వవిహీనంబులుగ నుండుట, మనస్సు, కంఠస్వరము చెడుట, తంద్ర గలుగుట - ఇవియ తృష్ణారోగసామాన్యలక్షణంబులు.

వాతజతృష్ణాలక్షణము

క్షామాస్యతా మారుతసంభవాయాం తోద స్తథాశంఖశిరస్సుచాపి,
స్రోతోనిరోధో విరసంచవక్త్రం శీతాభిరద్భిశ్చ వివృద్ధిమేతి. 5
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ముఖ మెండి దీనుఁడగుట, కణతి, మస్తకము అనుహానియందు సూదులతో బొడుచునటుల పీడగలుగుట, రసవాహినీనాడులు, ఉదకవాహినీనాడులు అడ్డగింపఁబడుట, ముఖము విరసంబగుట, శీతోదకము ద్రాగిన దప్పి వృద్ధిఁజెందుట, చకారము వలన నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములుగలది వాతజతృష్ణయని తెలియవలయును.

పిత్తజతృష్ణాలక్షణము

మూర్ఛాన్నవిద్వేష విలాపదాహా రక్తేక్షణత్వం ప్రతతశ్చశోషః,
శీతాభిలాషో ముఖతిక్తతాచ పిత్తాత్మికాయాం పరిదూయనంచ.

తా. మూర్ఛ, అన్నద్వేషము, తలుచుమాటలు, తాపము, నేత్రములయందెఱుపు వర్ణము, కడుశోష, శీతపదార్థములయం దిచ్ఛగలుగుట, ముఖము చేదువేయుట, సంతాపముగలుగుట - ఈలక్షణములుగలది పిత్తజతృష్ణయని తెలియవలయును.

కఫజతృష్ణాలక్షణము

బాష్పావరోధాత్కఫసంవృతేఽగ్నౌ తృష్ణాబలాసేనభవేత్తథాతు,
నిద్రాగురుత్వం మధురాస్యతాచ తృష్ణార్దితశ్శుష్యతిచాతిమాత్రమ్.
(మాధవనిదానే)

తా. స్వకారణమువలన బ్రకోపించినకఫము జాఠరాగ్నినాచ్ఛాదించుటచే దాని వేఁడిమి నడ్డగింపఁబడినదై అథోముఖంబై ఉదకమును వహించుచుండు స్రోతస్సుల శోషింపంజేసి కఫతృష్ణను గలుగంజేయును. దానియందు నిద్ర, జడత్వము గలిగి నోరు తీపిగనుండును. ఈతృష్ణవలన పీడింపంబడినవాఁడు కడుశోషంజెందును.

క్షతజతృష్ణాలక్షణము

క్షతస్యరుక్శోణితనిర్గమాభ్యాం తృష్ణాచతుర్థీక్షతజామతాతు,

తా. శస్త్రాదికములవలన క్షతముగలవానికిపీడ, రక్తస్రావము గలుగును. వానివలన క్షతజతృష్ణ జనించును. ఇది నాలుగవదిగనుండును. (క్షత మన గాయము.)

సబాహ్యాభ్యంతరం దేహం ప్రదహే న్మందచేతనః, 16
సంశుష్కగళతాల్వోష్ఠో జిహ్వాం నిష్కృష్య వేపతే,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. దప్పి నడ్డగించుటవలన ఉదకరూపమైన ధాతువు క్షయించి దానివలన పిత్తోష్మము వృద్ధిం జెంది శరీరమునకు లోపల, వెలపల దాహమును గలుగం జేయును. దానం జేసి రోగి జ్ఞానశూన్యుండగుటయే గాక గొంతు, లోదొడ, పెదవి అనువానియందు శోష గలవాఁడై నాలుకను బైటికిదీసి కదలించుచుండును.

శస్త్రఘాతజదాహలక్షణము

అసృజాపూర్ణకోష్ఠస్య దాహోన్యస్స్యాత్సుదుస్సహః. 17

తా. శస్త్ర ప్రహారమువలన రక్తము కోష్ఠమున (అనఁగా హృదయాదులయందు) నిండి దాహమును గలుగంజేయును. ఇదియ శస్త్రజన్యదాహ మనంబడును. ఇది కడు నసాధ్యము.

ధాతుక్షయజన్యదాహలక్షణము

ధాతుక్షయోత్థో యోదాహ స్తేన మూర్ఛా తృషాన్వితః,
క్షామస్వరః క్రియాహీన స్సనీదే ద్భృశపీడితః. 18

తా. రసాదిధాతువులు క్షయించుటవలన దాహము జనించును. దానియందు మూర్ఛ, దప్పి, స్వరభంగము, నిశ్చేష్టత, కడుపీడ గలవాఁడై మృతిజెందును.

క్షతజదాహలక్షణము

క్షతజోనశ్నతశ్చాన్య శ్శోచతోవాప్య నేకధా,
తేనాంతర్దహ్యతేఽత్యర్థం తృష్ణా మూర్ఛా ప్రలాపవాన్. 19

తా. క్షతమువలన జనించినదాహములో అన్నద్వేషముగలుగును. లేక పలువిధము లుగ దుఃఖించుటవలన లోపల మిక్కుటముగ దాహముజనించును. దానియందు దప్పి, మూర్ఛ, తలుచుమాటలు గలుగును.

మర్మాభిఘాతజదాహలక్షణము

మర్మాభిఘాతజోప్యస్తి సోఽసాధ్య స్సప్తమోమతః,
సర్వఏవచ వర్జ్యాస్స్యు శ్శీతగాత్రస్య దేహినః. 20

తా. మర్మముపై దెబ్బదగులుటవలన దాహముజనించును. ఇది అసాధ్యము. ఈ దాహము ఏడవసంఖ్యగలదిగనుండును. సర్వదాహములయం దెవనిశరీరము వెలపటచల్లగ నుండెడినో, అట్టివానియొక్క సర్వదాహముల వర్జింపవలయును.

తృష్ణకు పునర్నవాదికల్పము

పునర్నవాహ్వాపామార్గమూలకం జీ కద్వయం,
తక్రపిష్టం పిబేచ్చాపి ముఖశోషప్రశాంతయే. 21
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. గలిజేరువేరు, ఉత్తరేణివేరు, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ మజ్జిగతోనూరి త్రాగిన దప్పిహరించును.

పర్పటీ మాగధీమూలం పిచుమందార్ద్రికద్రవైః,
మర్దయిత్వా వటీకార్యా ముఖశోషప్రశాంతయే. 22
(మాధవనిదానే)

తా. పర్పాటకము, మోడి - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి వేపచెక్క, అల్లము అనువానిరసములతోనూరి మాత్రలుజేసి సేవించిన దప్పిహరించును.

తృష్ణకు ఖర్జూరాదికషాయము

[1]ఖర్జూర యష్టి కాశ్మీర మృద్వీకా పద్మకేసరం,
ధాత్రీపరూషం వ్యాఘ్రీచ బలా [2]ద్వయంచ చందనమ్. 23
మధూకపుష్పకాశ్మర్యం తోయైశ్చైవ చతుర్గుణైః,
పక్వం పర్యుషితం రాత్రౌ స్థితౌ భాండేనవేదృఢే. 24
లాజాచూర్ణప్రతీవాపం శర్కరా మధుసంయుతం,
తృష్ణా దాహహారం పానే జాతీపుష్పాధివాసితమ్. 25
మూర్ఛా దాహ భ్రమం హంతి దీప్తం గృహ మివాంబునా,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఖర్జూరపండ్లు, యష్టిమధుకము, కుంకుమపువ్వు, ద్రాక్షపండ్లు, తామరయగరులు, ఉసిరికపప్పు, పెద్దయీంత, పెద్దములక-పిన్నములక, ముత్తవపులగము, పెద్దముత్తవపులగము, శ్రీగంధము, ఇప్పపువ్వు, గుమ్ముడు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి నాలుగింతలు నీళ్ళుపోసి నాలవభాగముగ కషాయముకాచి వడియగట్టి క్రొత్తకుండలో నునిచి అందు పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె గలిపి జాజిపూలువైచి ఒకరాత్రియునిచి సేవించిన "అగ్నిచే దహింపంబడుచుండు గృహము నుదకమువలన శాంతిజెందుచందంబున" దప్పి, తాపము, మూర్ఛ, భ్రమ అనునవి శాంతి జెందును.

---

1 ఖర్జూరోశీరమృద్వీకం పద్మకం పద్మకేసరమ్, 2 యష్టిక.

తృష్ణకు వాలుకాదిలేహ్యము

ద్వాత్రింశత్తాపలైస్తోయైః పలైకం వాలుకం పచేత్. 26
పాదశేషం వస్త్రపూతం లాజాసక్తుసితామధు,
యుక్తం లేహ్యం నిహంత్యాశు దాహ తృష్ణా మదాత్యయాన్.

తా. ౩౨ పలముల నుదకములో నొకపలము కూతురుబుడమను వైచి యారవభాగముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె గలిపి లేహ్యపక్వముగవండి సేవించిన తాపము, దప్పి, మదాత్యయరోగము శీఘ్రముగ హరించును.

దాహమునకు సైంధవకల్పము

నిష్కైకం సైంధవం చూర్ణం సురాపలచతుష్టయం,
పిబేత్సద్యశ్శమంయాంతి మద్యపానోత్థదాహకమ్. 28

తా. నిష్కప్రమాణము సైంధవలవణమును ౪ పలముల కల్లులోగలిపి సేవించిన మద్యపానమువలన జనించిన తాపము తత్క్షణమున హరించును.

తృష్ణకు దధిమస్తుకల్పము

దధిమస్తు గుడం క్షౌద్రం మద్యంచైవామ్లకాంజికైః,
సఘృతైస్సక్తుభిస్తృష్ణాం ప్రాతఃపానాత్త్ర్యహాజ్జయేత్. 29

తా. పెరుగుమీఁదిమీగడ, బెల్లము, తేనె, మద్యము, పులిసినకలి, నెయ్యి, పేలపుసత్తు-వీనిని ప్రాతఃకాలమున సేవించిన మూఁడుదినములలో దప్పి హరించును.

యవసక్తుకల్పము

యవబీజోత్థసక్తూనాం ససైంధవసువర్చలం,
సజీరకం జలం పీతం పానాత్యయహరం పరమ్. 30

తా. యవలపేలపుసత్తు, సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, జీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ నుదకముతోనూరి త్రాగిన మద్యపానమువలన జనించినదాహము హరించును.

వాతతృష్ణకు బదర్యాదికల్పము

కోల దాడిమవృక్షామ్ల మాతులుంగద్రవం పృథక్,
పలైకం హపుషా శుంఠీ యవానీ జీరకస్సమమ్. 31
స్తోకం క్షిప్త్వా పిబేచ్ఛామ్లే వాతతృష్ణాత్యయం హరేత్,
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. రేగుపండు, దాడిమపండు, చింత, మాదీఫలము-అనువానియొక్కరసమును

దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున గ్రహించి అందు బోడతరము, శొంఠి, ఓమము, జీలకఱ్ఱ అనువానిచూర్ణమును దినుసుకర్షపలముచొప్పున గలిపి సేవించిన వాతతృష్ణ హరించును.

పైత్యతృష్ణకుసితాదికల్పము

సితా దాడిమ ఖర్జూర ద్రాక్షా చవ్య పరూషకమ్. 32
ప్రతిచూర్ణంతు కర్షైకం పలమాత్రంతు సక్తుకం
ఉదకం మదిరాచైవ ప్రతియోజ్యం పలత్రయమ్. 33
పిత్తతృష్ణాత్యయంచాశు పిబే చ్ఛాంతి మవాప్నుయాత్,

తా. పంచదార, దాడిమపండు, ఖర్జూరపండు, ద్రాక్షపండు, చవ్యము, చిట్టీతపండు అనువానిని దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున దంచి చూర్ణముజేసి ఒకపలము పేలపుసత్తు గలిపి అందు నీళ్ళు, కల్లు, మూడుమూడుపలములు గలిపి సేవించిన పిత్తతృష్ణ శీఘ్రముగ హరించును.

శ్లేష్మజతృష్ణకు శారిబాదికషాయము

శారిబా ధాన్యకం ద్రాక్షా వాలుకం చందనం సమమ్. 34
సర్వతుల్యం భవే ల్లాజా స్సర్వం తోయై శ్చతుర్గుణైః,
పాదశేషం పచేత్పీతం ససితం శ్లేష్మజాం జయేత్. 35

తా. మనుబాల, కొతిమెర్లు, ద్రాక్షపండు, కూతురుబుడమ, శ్రీగంధము-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ పేలపుసత్తుగలిపి యీయన్నిద్రవ్యములకు నాలుగింతలు నీళ్లుపోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి పంచదారగలిపి త్రాగిన శ్లేష్మజతృష్ణ హరించును.

తృష్ణకు చందనాదికల్పము

చందనం శారిబా ద్రాక్షా ముస్తా బదరకం సమం,
సర్వతుల్యా స్తథాలాజా ద్విరష్టగుణితై ర్జలైః. 36
అష్టావశేషకం పాచ్యం సితా క్షౌద్ర యుతం పిబేత్,
ఛర్దిం తృష్ణాం నిహంత్యాశు క్షౌద్రై ర్వామతీ కామలమ్. 37
అత్యంతమద్యపానేన తంహరే ద్దాహమేవహి,
తృష్ణాం భ్రాంతిం క్లమం శోషం తథా పానాత్యయం హరేత్. 38
(ఆయుర్వేదే)

తా. శ్రీగంధము, గూడపాల, ద్రాక్షపండు, తుంగముస్తెలు, రేగుపండు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, పేలాలు ౫ భాగములు, ఉదకము ౧౬౦ భాగములు - ఇటులవాని

సెల్ల నేకము జేసి ఎనిమిదవ భాగముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి పంచదారగాని, లేక తేనెగాని కలిపి త్రాగిన వాంతి, దప్పి హరించును. మైనము, తేనె గలిపి త్రాగిన కడుమద్యపానమువలన జనించిన తాపము, దప్పి, భ్రాంతి, శ్రమ, శోష, పానాత్యయరోగము హరించును.

ధాన్యకం జీరకం కేళీ హ్యుశీరం చందనం ఘనం.
శీతకర్పూరకం కుష్ఠం మధుకంచ మృణాలకమ్. 39
పంచత్వక్పల్లవాః పంచ ధాత్రీఫల వటాదికం,
ఇదంస్యా దనుపానేన దాహశాంతికరం పరమ్. 40
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. కొత్తిమెర్లు, జీలకఱ్ఱ, కురువేరు, శ్రీగంధము, వట్టివేరు, తుంగముస్తెలు, పచ్చకర్పూరము, చెంగల్వకోష్టు, అతిమధురము, తామరతూండ్లు, పంచత్వక్కులు, పంచపల్లవములు, ఉసిరికపండు, వటాదులు అనువానియొక్క యనుపానమువలన దాహము శమించును.

తామ్రాదికరసము

తామ్రం చక్రికయాబద్ధం సూతం తాళం సతుత్థకం,
వటాంకురరసైర్మర్ద్యం తృష్ణా హృద్వల్లమాత్రతః. 41

తా. తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము-వీనిని మఱ్ఱిచిగుళ్ళరసముతో మర్దించి బిళ్ళచేసి ఎండించి పుటంబిడి వల్లప్రమాణమును సేవించిన దప్పి హరించును.

రసాదిచూర్ణము

రసగంధకకర్పూరై శ్శైలోశీరమరీచకైః,
ససితైః క్రమవృద్ధైశ్చ సూక్ష్మం కృత్వా త్వహర్ముఖే. 42
త్రిగుంజాప్రమితం ఖాదేత్పిబేత్పర్యుషితాంబుచ,
భృశం తృష్ణాం నిహంత్యేవ మశ్విభ్యాంచ ప్రకాశితమ్. 43
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు, పచ్చకర్పూరము 3 భాగములు, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తు ౪ భాగములు, వట్టివేరు ౫ భాగములు

---

1 పంచత్వక్కు లన—మఱ్ఱి, రావి, అత్తి, జువ్వి, మామిడి అనువాని ఛట్టలు

2 పంచపల్లవములన మామిడి, నేరేడు, వెలగ, మాదీఫలము, మారేడు అనువాని చిగుళ్ళు

మిరియాలు ౬ భాగములు, పంచదార ౭ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి మెత్తగానూరి 3 గురిగింజలయెత్తును ప్రాతఃకాలమున సేవించి వెంబడిగ ఒకరాత్రి యుంచబడినసీరును త్రాగిన అత్యంతమైన దప్పి హరించును. ఇది అశ్వినీదేవతలచే ప్రకటింపబడి యెను.

తృష్ణాహరయోగము

రోగోపసర్గజాతాయాం ధాన్యాంబుససితం మధు,
వటప్రరోహయష్ట్యాహ్వా కణా మధుకృతా వటీ. 44
ముఖస్థాచిరకాలోత్థాం తృష్ణాం హన్యాత్సుదుస్తరాం,

తా. రోగమువలన దప్పిగలిగిన ధనియాలనీళ్ళలో తేనె, పంచదార గలిపిత్రాగవలయును. లేక మఱ్ఱిచిగుళ్ళనుగాని, లేక లేతమఱ్ఱియూడలు, అతిమధురము, పిప్పళ్ళు అను వానినిగాని నూరి యుంటజేసి పుక్కిలియందునిచికొని దానిరసమును మ్రింగుచుండిన చిరకాలముగ జనించి యసాధ్యంబుగనుండు దప్పి హరించును.

క్షౌద్రాదిగండూషము

సక్షౌద్రమామ్రజంబూత్థం పిబేత్క్వాథం సుఖోష్ణకమ్. 45
సతృష్ణో మధునా కుర్యాద్గండూషాణ్ సలిలాశ్రితం,

తా. మామిడి, నేరేడు, అనువానినిసమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి తేనె వైచి చల్లార్చి త్రాగినను, లేక తేనెలోనీళ్ళుగలిపి పుక్కిలించి యుమిసినను దప్పిశమించును.

దాహమునకు చంద్రకళారసము

గగనదరదయుక్తం శుద్ధసూతంచ గంధం
ప్రహరమధుసుపిష్టం వల్లయుగ్మం నరోద్యాత్
జ్వరహరగదసింహో శృంగబేరోదకేన
ప్రథమజనితదాహం తక్రభుక్తంచ భోజ్యమ్. (నిత్యనాథీయే)

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో నొకఝాము మర్దించి రెండు వల్లముల యెత్తును అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన వాతప్రకోపమువలన గలిగిన దాహము, జ్వరము శమించును. పథ్యము మజ్జిగయన్నమును భుజింపవలయును. ఇది గదసింహరస మనియు జెప్పంబడును.

రసాదిగుటికలు

రసబలిఘనసారచందనానాం సనలదసేవ్యపయోదజీవనానామ్,

అపహారతిగుటీముఖస్థితేయం సకలసముత్థితదాహమాశ్రయేత్తామ్.

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, పచ్చకర్పూరము, చందనము జటామాంసి, వట్టివేరు, తుంగముస్తెలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి నేతిలోగలిపి యుంటలుజేసి నోటియందునిచికొనిన త్రిదోషమువలనజనించిన దాహము హరించును. కావున నీరసాదిగుటికలను ఎల్లప్పుడు నోటియందునిచికొనవలయును.

మృతసంజీవనీగుటికలు

మధుయష్టి లవంగంచ శిలాజతు త్రుటిస్తథా,
సహస్రభావనా కార్యా నవతండులవారిణా. 48
యామమాత్రం దృఢం మర్ద్య వటీకోల సమాస్మృతా,
కృష్ణకార్పాసనీరేణ తృష్ణా దాహ జ్వరాన్ జయేత్. 49
మూర్ఛాద్యముగ్రరోగంచ వాతం పిత్తంచ నాశయేత్,
మృతసంజీవనీ ప్రోక్తా పూజ్యపాదైరుదీరితా. (సిద్ధరసార్ణవే) 50

తా. అతిమధురము, లవంగములు, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, ఏలకులు అనువానినిసమభాగములుగ చూర్ణముజేసి క్రొత్తబియ్యపుకడుగుతో ౧౦౦౦ మార్లు భావనజేసి పిదప నొకఝాము బాగుగమర్దించి రేగుబండంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని నల్లప్రత్తియాకురసానుపానముతో సేవించిన దప్పి, దాహము, జ్వరము, మూర్ఛ మొదలగు భయంకరరోగములు, వాతజ, పిత్తజరోగములు నశించును. ఇది పూజ్యపాదునిచే జెప్పంబడియెను.

ఖర్జూరాదిచూర్ణము

ఖర్జూరామలబీజాని పిప్పలీచ శిలాజతు,
ఏలా మధుక పాషాణ చందనోర్వారుబీజకమ్. 51
ధాన్యకం శర్కరాయుక్తం పాతవ్యం యష్టివారిణా,
అంగదాహం లింగదాహం గుదజం క్షీణశుక్రజమ్. 52
శర్కరాశ్మరి శూలఘ్నం వృష్యం బలకరం పరం,
నాశయేన్మూత్రరోగాంశ్చ తథా శుక్రభవానపి. 53

తా. ఖర్జూరము, ఉసిరికపరుగు, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, ఏలకులు, అతిమధురము, కొండపిండివేరు, చందనము, దోసవిత్తులు, కొత్తిమెర్లు, పంచదార - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అతిమధురకషాయానుపానముతోడ త్రాగిన శరీరము, మేఢ్రము, గుదము అనువానియందలితాపము, శుక్రక్షయమువలన జనించిన తాపము,

శర్కరాశ్మరి, శూల, మూత్రరోగము, శుక్లదోషములన జనించినరోగము - వీనిని హరింపంజేసి వీర్యవృద్ధిని, బలమును, గలుగంజేయును.

పిత్తజదాహమునకు చికిత్స

పిత్తజ్వరహరైస్సర్వైః పిత్తదాహే విధిర్మతః. 54

తా. పిత్తజదాహమునందు సంపూర్ణముగ పిత్తజ్వరనాశనకరచికిత్సలం జేయవలయును. (అత్తిపాలను పంచదారలో కలిపి భక్షించిన దాహము హరించును.)

చందనాదిచూర్ణము

చందనోశీర కుష్ఠాబ్ద ధాత్రీ చోరక ముత్పలం,
మధుకం మధుపుష్పంచ ద్రాక్షా ఖర్జూరకం తథా. 55
చూర్ణం కృత్వా సమసితం ప్రాతశ్శీతాంబునాపిబేత్,
రక్తపిత్తం తథాశ్వాసం పైత్తం గుల్మం సముద్ధరేత్. 56
అంగదాహం శిరోదాహం శిరో విభ్రమమేవచ,
కామలాంచ ప్రమేహాంశ్చ పైత్తజ్వరవినాశనమ్. 57
చందనాద్యమిదం చూర్ణం పూజ్యపాదేన భాషితం,

(భైరవకల్పే)

తా. చందనము, వట్టివేరు, చెంగల్వకోష్టు, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికవరుగు, కచ్చూరములు, కలువగడ్డలు, అతిమధురము, ఇప్పపువ్వు, ద్రాక్షపండు, ఖర్జూరము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ పంచదారగలిపి ప్రాతఃకాలమున నొకరాత్రియుంచబడిన నుదకముతోడద్రాగిన రక్తపిత్తము, శ్వాసము, పిత్తగుల్మము, అంగతాపము, శిరోదాహము, తలదిరుగుట, కామిల, ప్రమేహము, పిత్తజ్వరము హరించును. ఇది పూజ్యపాదునిచే జెప్పంబడియెను.

పునర్నవాదితైలము

శ్వేతంపునర్నవామూలం పలశతమితం శుభమ్. 58
కృష్ణాజ్యదుగ్ధమధ్యేచ పేషయేదాఢకే భిషక్,
తత్సమం తిలతైలంచ పృథగ్ద్రవ్యాణి యోజయేత్. 59
ధూపం షోడశభాగంచ మరీచాష్టవరాళకం,
కచోరోశీరకం శ్వేతం కృష్ణోశీర స్తథైవచ. 60
మంజిష్ఠం రంగచూర్ణంచ శ్రీగంధం రక్తచందనం,
కృష్ణాగరుంచ రుద్రాక్షా న్పలమేకం ప్రయోజయేత్. 61

తచ్చూర్ణం తైలమధ్యేచ నిక్షిపే త్పాచయే త్సుధీః,
మేహారికాష్ఠయుక్తేన పాచయే త్కోమలాగ్నినా. 62
సుపక్వం తైలముద్ధృత్య రాత్రౌ హంగంచ మర్దయేత్.
అంగశూలం చాంగదాహ న్నేత్రరోగా న్నపీనసాన్. 63
పాండు కామల ముష్ణాని సూతికా సన్నిపాతజిత్,
కరదాహ న్పాదదాహ స్తంద్రాం కటి సమీరజాన్. 64
క్షయ కుష్ఠాంశ్చ కండూంశ్చ గజకర్ణాదికం తథా,
శిరోరోగా న్భ్రమా న్పిత్తం నేత్రాణాం దృష్టిగోచరమ్. 65
తథైవామృతతుల్యంచ జ్వరాణాం జీర్ణినామపి,
అస్థిగంతు జ్వరంచైవ మేహజ్వర ప్రశాంతయే. 66
సర్వాంగే మర్దనం చైవ మంగళస్నానమాచరేత్,
శివోదితమిదం తైల మశ్విభ్యాం గోచరీకృతమ్. 67
సర్వరోగహరంచైవ దుర్లభం భిషజాం భువి,
సాధయేద్గురుముఖేనైవ సిద్ధిర్భవతి నాన్యథా, 68
(పూజ్యపాదీయే

తా. ౪౦౦ రూపాయలయెత్తు తెల్లగల్జేరువేరును, ౨౪౦౦ రూపాయలయెత్తు నల్లావునెయ్యి, నల్లావుపాలు అనువానితో నూరి అందు నువ్వులనూనె ౪౦౦ రూపాయలయెత్తు, కరుధూపము ౧౬ రూపాయలయెత్తు, మిరియాలు, లవంగపుచెక్క ౦ భాగములు కచోరములు, వట్టివేరు, కురువేరు, మంజిష్ఠ, కాచు, చందనము, రక్తచందనము, కృష్ణాగరు రుద్రాక్ష అనువానిచూర్ణము దినుసొకటింటికి ౪ రూపాయలయెత్తుచొప్పున గలిపి మేహారికష్ఠములతో మందాగ్నితో తైలపక్వముగ గాచి దించుకొని రాత్రుల సర్వాంగమునందు మర్దనముజేసికొని మంగళస్నానముజేసిన అంగశూల, అంగతాపము, నేత్ర రోగములు, పడిసెము, పాండురోగము, కామిల, శరీరమునందలియుష్ణము, బాలింతరోగము, సన్నిపాతము, చేతులు కాళ్ళు మండుట, తంద్ర, కటివాతము, క్షయము, కుష్ఠము దురద, గజకర్ణము, మస్తకరోగము, భ్రమ, పిత్తము, నేత్రరోగము, దృష్టిరోగము, జీర్ణ జ్వరము, అస్థిగతజ్వరము, మేహజ్వరము-వీనిని హరింపంజేయును. ఈతైలము పూర్వము ఈశ్వరునిచే జెప్పంబడియెను. దాని నశ్వినీదేవతలు ప్రసిద్ధపఱచిరి. మఱియు నీతైలవ సర్వరోగముల హరింపంజేయును. ఇదిభూమియందుండు వైద్యులకులభించుట దుర్లభము

ఈతైలమును గురుముఖముగ సెఱింగిన ఔషధసిద్ధి గలుగును. తద్విపరీతంబున సిద్ధి గలుగనేరదు.

సర్వాంగే చందనాలేప శ్చంద్ర కస్తూరికాయుతః,
సితనీరజలేపోవా ధారాగారనివేశనమ్. 69

తా. పచ్చకర్పూరము, కస్తూరి అనువానితోఁగూడియుండు శ్రీగంధమును పూసికొనినను, లేక తెల్లతామరపువ్వులు ధరించినను, లేక జలయంత్రములు గలగృహమందు నివసించుచుండినను తాపము హరించును.

—— తృష్ణారోగములయందు పథ్యము ——

భృష్టముద్గైర్మసూరై ర్వా చణకై ర్వా కృతోరసః,
రంభాపుష్పం తక్రకూర్చం ద్రాక్షా పర్పట వాలకమ్. 70
కపిత్థం మాలికా కోలం కూశ్మాండక ముపోదికా,
ఖర్జూరం దాడిమం ధాత్రీ కర్కటీలలదంబుచ. 71
జంబీరం కిరమర్దశ్చ బీజపూరో గవాంపయః,
మధూకపుష్పం హ్రీబేరం తిక్తాని మధురాణిచ. 72
బాలతాళాంబు శీతాంబు పయః పేయ ప్రపానకం,
మాతులకం సరసీతోయం శతాహ్వా నాగకేసరమ్. 73
ఏలా జాతీఫలం పథ్యా కుస్తుంబరి కుచందనం,
ఘనసారో గంధసారః కౌముదీ శిశిరోఽనిలః.
చందనార్ద్ర ప్రియాశ్లేషో ముక్తాభరణధారణం,
గాహనం లేపనంచాస్య పథ్యమేత త్తృషాతురే. 75
(మాధవనిదానే)

తా. వేయించిన పెసలు, చిఱుసెనగలు, సెనగలు అనువానిలో దేనితోనైనను జేయబడినకట్టు, అరటిపువ్వు, మజ్జిగ, జున్ను, ద్రాక్షపండు, పర్పాటకము, వట్టివేరు, వెలగపండు, పువ్వులదండ, రేగుపండు, గుమ్ముడుకాయ, బచ్చలికూర, ఖర్జూరపండు, దాడింబపండు, ఉసిరికపండు, దోసకాయ, పాలేనీరు, నిమ్మపండు, ఓకఫలము, మాదీఫలము, ఆవుపాలు, ఇప్పపువ్వు, కురువేరు, చేదుగలరసము, మధురరసము, లేతతాటినీరు, శీతోదకము, పాలు, పానకము, తేనె, చెరువులోనినీరు, చల్లకిల్లిగడ్డలు, నాగకేసరములు, ఏలకులు, జాజికాయ, కరక్కాయ, కొతిమెర్లు, రక్తచందనము, పచ్చకర్పూరము, కచోరములు, వెన్నెల, చల్లనిగాలి, చందనముపూసికొనిన స్త్రీలయొక్కయాలింగనము,

ముత్యాలహారముల ధరించుట, నదులయందు స్నానముజేయుట, లేపనము-ఇవి తృష్ణా రోగమునందు పథ్యకరంబులు.

తృష్ణారోగమునం దపథ్యము

స్నేహాంజనం స్వేదనధూమపానం వ్యాయామనస్యాతపదంతకాష్ఠం,
గుర్వన్నమమ్లం లవణం కషాయం కటుత్రికం దుష్టజలానితీక్ష్ణమ్. 76

తా. శరీరమునకు తైలముపూసికొనుట, అంజనము వేసికొనుట, చెమటదీయుట, ధూమపానము సేయుట, మిక్కుటముగ సంచరించుట, నస్యము సేయుట, ఎండలోదిరుగుట, చెడ్డదంతకాష్ఠము, జడాన్నము, పులుసు, ఉప్పు, ఒగరుగలరసములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చెడ్డనీరు, కారము అనువానిసేవం జేయుట-ఇవి యన్నియు తృష్ణారోగమునం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

దాహరోగమునందు పథ్యము

శాలయష్షష్టికా ముద్గా మసూరా శ్చణకా యవాః,
ధన్వమాంసరసాలాజా మండంపై సక్తువాసితా. 77
శతధౌతం ఘృతం దుగ్ధం నవనీతం పయోభవం,
కూశ్మాండం కర్కటీ మోచా పనస స్వాదు దాడిమమ్. 78
పటోల పర్పటీ ద్రాక్షా ధాత్రీఫల పరూషకం,
బింబీ తుంబీ తథావేతః ఖర్జూరం ధాన్యకం మిసీ. 79
బాలతాలం ప్రియాళంచ శృంగాటంచ కసేరుకం,
మధూకపుష్పం హీరిబేరం పథ్యా తిక్తాని సర్వశః. 80
సితాప్రదేహః భూవేశ్మ సేకోఽభ్యంగావగాహనం,
ఫుల్లోత్పలదళక్షౌమ శయ్యాశీతలకాననమ్. 81
కథావిచిత్రాగీతాని వాద్యం మంజుళభాషణం,
ఉశీరచందనోలేప శ్శీతాంశు శ్శిశిరోఽనిలః. 82
ధారాగృహం ప్రియాస్పర్శో ప్రతీరం హిమవాలుకం,
సుధాంశురశ్మయస్స్నానం మణయో మధురోరసః. 83
పూర్వోక్తాని విధేయాని పిత్తహారిణి తానిచ,
ఇతి దాహవతాం నృణాం పథ్యవర్గ ఉదాహృతః. 84

(మాధవనిదానే)

తా. ౬౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు, పెసలు, చిఱుసెనగలు, సెనగలు, యవలు, మిట్టభూమియందలి జంతుమాంసరసము, [1] లాజమండము, పేలపిండి, పంచదార, నూరు మార్లు ఉదకముతో గడుగఁబడినఘృతము, పాలు, పాలయందు తీయఁబడిన వెన్న, బూడిదెగుమ్మడుకాయ, దోసకాయ, అరటిపండు, పనసపండు, తీపిగలదాడిమపండు, పొట్లకాయ, పర్పాటకము, ద్రాక్షపండు, ఉసిరికయొలుపు, పెద్దయీతపండు, దొండ కాయ, అనుపకాయ, అల్లము, ఖర్జూరపండు, ధనియాలు, సదాప, లేతతాటిముం జలు, సారపప్పు, పరికెగడ్డ, నెమ్ముటములు, పంచదార, శీతపదార్థలేపనము, భూగృ హము, [2] సేచనము, అభ్యంజనస్నానము, వికసించిన కమలములయొక్క శయ్యపై పరుం డుట, పట్టుమెత్తపైపరుండుట, చల్లనితోట, చిత్రకథలను, సంగీతమును, వాద్యమును వినుట, మంచిమాటలాడుట, వట్టివేరువిసనకఱ్ఱలయొక్క గాలిని సేవించుట, చందనమును బూసికొనుట, వెన్నెల, చల్లనిగాలి, జలగృహము, స్త్రీలయొక్క యాలింగనము, ఏటిగట్టునందు గూర్చుండుట, పచ్చకర్పూరము, చంద్రకిరణము, స్నానము, రత్నధారణము, మధురర సము, పూర్వోక్తపిత్తనాశనకరయోగములు ఇవియన్నియు దాహరోగమునందు పథ్య కరంబులు.

దాహరోగమునందపథ్యము

విరుద్ధాన్యన్న పానాని క్రోధో వేగవిదారణం,
శ్రమవ్యవాయ మార్గ్గానం క్షారం పిత్తకరాణిచ. 85
వ్యాయామ మాతపం తక్రం తాంబూలం మధురామఠం,
వ్యవాయి కటు తీక్ష్ణోష్ణాన్ దాహవాన్ పరివర్జయేత్. 86

తా. క్షీరమత్స్యాదివిరుద్ధన్నమును, విరుద్ధపానమును సేవించుట, క్రోధమును జెందుట, మలమూత్రాదులవేగము నడ్డగించుట, శ్రమ, స్త్రీగమనము, కడుపు నుబ్బించెడి పదార్థములు, క్షారము, పిత్తకరవస్తువులు-వీనిని మిక్కుటముగ సేవించుట, మిక్కుటముగ సంచారముసేయుట, ఎండ, మజ్జిగ, తాంబులము, తేనె, ఇంగువ, చేదు, కారము, ఉష్ణము గలపదార్థములు వీనిని సేవించుట-ఇవి దాహరోగమునం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

---

1 లాజమండ మన—ఒకభాగము పేలాలలో ౧౪ భాగములనీరుపోసి పేలాలం ద్రవించి గంజిగనగుపఱకు నుడికించుటయు. 2 సేచన మన— శీతోదకము మొదలగు వానిని శరీరముపైఁ జిలకరించుటయు.

హృద్రోగనిదానము

అత్యుష్ణామ్లకషాయంచ హ్యతిస్త్రీవ్యసనం తథా,
హృది బాధాం ప్రకుర్వంతి హృద్రోగం తం ప్రచక్షతే. 87
(మాధవనిదానే)

తా. అత్యుష్ణము, పులుసు, ఒగరుగల ద్రవ్యములను మిక్కుటముగ సేవించుట, మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగము సేయుట-వీనివలన ఱొమ్మునందు పీడజనించును. ఇదియ హృద్రోగ మనంబడును. (హృద్రోగ మన ఱొమ్మునొప్పి.)

హృద్రోగభేదములు

హృద్రోగః పంచధా దోషైః పృథక్సర్వైశ్చ జంతుభిః,
వాతాత్సశూలం హృదయం పిత్తాద్దాహసమన్వితమ్. 88
కఫతోఽతిగురు స్తబ్ధం సర్వత స్సర్వలక్షణం,
సత్యాజ్యః క్రిమిభిశ్చార్తో హ్యతికండూసమన్వితః. 89

తా. విరుద్ధాహారవిహారములవలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వాతజ, పిత్తజ, శ్లేష్మజ, సన్నిపాతజ,కృమిజములన నైదువిధములైనహృద్రోగములనుగలుగంజేయును.అందు వాతమువలన జనించినహృద్రోగములో ఱొమ్మునందు నొప్పి గలుగును. పిత్తమువలన జనించినదానిలో ఱొమ్ములో తాపము గలుగును. శ్లేష్మమువలన జనించినదానిలో వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబులు గలిగియుండును. ఇది అసాధ్యము. *క్రిములవలన జనించినదానిలో మిక్కుటముగదురదగలుగును. (ఏకదోషమువలన జనించిన హృద్రోగములే సాధ్యంబులు. ద్విదోష, త్రిదోషములవలన జనించిన హృద్రోగములు అసాధ్యంబులు.)

మారుతాద్ధృదయం యస్య స్ఫుటితం చాతివేదనం,
పిత్తాన్మూర్ఛాక్లమస్వేదో ముఖశోషః ప్రజాయతే. 90
శ్రమోఽరుచిశ్చ మందాగ్నిః కఫస్రావః కఫాధికే,
మిశ్రితం ద్వంద్వజం జ్ఞేయం సర్వలింగం త్రిదోషజమ్. 91

తా. వాతజహృద్రోగమున ఱొమ్ము పగిలినటుల మిక్కుటముగ నొచ్చును. పిత్త హృద్రోగమున మూర్ఛ, బడలిక, చెమట గలిగి ముఖము వాలి నట్లుండును. శ్లేష్మజహృద్రోగమున శ్రమ, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము గలిగి నోటినుండి కఫము వెడలును. ద్వంద్వ హృద్రోగమున రెండేసిదోషలక్షణంబులు గలిగియుండును. త్రిదోషజహృద్రోగమున వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబు లన్నియు గలిగియుండును. (ఇది అసాధ్యము.)

---

* క్రిము లన పురుగులు.

కృమిహృద్రోగలక్షణము

విద్యాత్త్రిదోషంత్వపిసర్వలింగం తీవ్రార్తితోదం క్రిమిజంసకండుకమ్.
ఉత్క్లేదష్ఠీవనం తోదశ్శూలం హృల్లాసకస్తమః,
అరుచి శ్శ్యావనేత్రత్వం శోషశ్చ కృమిజే భవేత్. 93

తా. తీవ్రమైనపీడ, శూల, దురద గలుగుట, నోటిలో నీరూరుట, ఉమియుట, సూదులతో బొడుచునటుల పీడ గలుగుట, ఓకరింతలు గలుగుట, అరుచి, నేత్రముల యందు నలుపువర్ణము, శోష గలుగుట- ఈలక్షణంబులు క్రిమిజహృద్రోగమునగలుగును.

హృద్రోగోపద్రవములు

క్లోమసాదో భ్రమశ్శోషో జ్ఞేయాస్తేషా ముపద్రవాః,
క్రిమిజే క్రిమిజాతీనాం శ్లైష్మికాణాం చ యేమతాః. 94
సంస్తంభ స్సజ్వరం ఘోరం రూక్ష స్పర్శా సహం గురు,
ఆధ్మాన కుక్షి హృత్కంఠ వాతవిణ్మూత్రరోధతా. 95
తంద్రారోచకశూలాని తస్య లింగాని నిర్దిశేత్,

తా. పిపాసాస్థానమున బడలిక, భ్రమ, శోష గలిగిన హృద్రోగోపద్రవము లని తెలియవలయును. మఱియు క్రిమిజహృద్రోగమున "శ్లో. హృల్లాసమాస్యస్రవణ మవిపాకమరోచకమ్, మూర్ఛాఛర్ది తృషానాహ కార్శ్యశ్వయథుపీనసాః." (అనఁగా ఓకరింతలు, నోట నీరుగారుట, అన్నము పాకముగాకుండుట, అరుచి, మూర్ఛ, వాంతి, దప్పి, కడుపుబ్బరము, శరీరకృశత్వము, వాపు, పీనసము అన కఫజక్రిమిరోగోపద్రవంబులును, శరీరస్తంభనము, భయంకరమైనజ్వరము, హృదయమున రూక్ష, జడత్వము గలిగి యుష్ణస్పర్శను సహింప లేకుండుట, కడుపుబ్బరము, కడుపు, ఱొమ్ము, కంఠము, అపానవాతము, మలమూత్రములు అడ్డగింపఁబడుట, తంద్ర, అరుచి, శూల అను నుపద్రవంబులును గలుగును.

హృద్రోగమునకు రసాయనము

రసగంధాభ్రభస్మాని పార్థవృక్షత్వగంబునా. 96
ఏకవింశతిధా ఘర్మే భావితాని విధానతః,
మాషమాత్రమిదం చూర్ణం మధునాసహ లేహయేత్. 97
వాతజం పిత్తజం శ్లేష్మ సంభూతం వా త్రిదోషజం,
క్రిమిజంచాపి హృద్రోగం నిహంత్యేవ నసంశయః. 98

(ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, గంధకభస్మము, అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఎండయందునిచి మద్దిచెక్కరసముతో ౨౧ మారు భావనజేసి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, త్రిదోష, క్రిమిజహృద్రోగములు నిస్సంశయముగ హరించును.

పైత్తహృద్రోగమునకు పంచసారరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం ధాత్రీఫలద్రవైర్దినం,
యష్టి ఖర్జూర ద్రాక్షాణాం క్వాథేన మర్దయేద్దినమ్ 99
పంచసారరసోనామ భక్షయే న్మాషమాత్రకం,
ధాత్రీచూర్ణం సితాచాను పిత్తహృద్రోగ*శాంతయే. 100

(మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసినరస, గంధకములను సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉసిరికపండ్లరసముతో నొకదినము, యష్టిమధుకము, ఖర్జూరపండు, దీపద్రాక్ష అనువాని కషాయముతో నొకదినము మర్దించి మాషమెత్తుమాత్రలు జేసి ఉసిరికపప్పుచూర్ణము, పంచదార అనునట్టియనుపానముతోడ సేవించిన పైత్తహృద్రోగము హరించును.

శ్లేష్మహృద్రోగమునకు హృదయార్ణవరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతం తామ్రం ద్వయోస్సమం,
మర్దయే త్త్రిఫలాద్రావైః కాకమాచీద్రవైర్దినమ్. 101
చణమాత్రాం వటీం ఖాదే ద్రసోఽయం హృదయార్ణవః,
కాకమాచీఫలం శుష్కం త్రిఫలాపలసంయుతమ్. 102
ద్వాత్రింశత్పలై స్తోయైః క్వాథ మష్టావశేషకం,
అనుపానం పిబేచ్ఛాంత్యై హృద్రోగేచ కఫోత్థితే. 103

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము-ఇవిసమభాగములు, ఈరెంటికిసమము తామ్రభస్మము-ఇటుల వానినేకముజేసి త్రిఫలములు, నల్లకాచాకు అనువానిరసములతో నొకదినము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఎండిన నల్లకాచి పండ్లు, త్రిఫలములు అనువానిని దినుసుకొక్కొక పలముచొప్పున దంచి ౩౨ పలములు నీళ్ళుపోసి అష్టావశేషముగ కషాయముగాచి యీయనుపానముతోడ సేవించిన శ్లేష్మ హృద్రోగము హరించును.

---

* జిద్భవేత్.

హృద్రోగమునకు గుంజాభద్రరసము

నిష్కత్రయం శుద్ధసూతం నిష్కద్వాదశగంధకం,
గుంజాబీజంచ షణ్ణిష్కం నింబబీజం జయాతథా. 104
ప్రత్యేకం నిష్కమాత్రంతు సమం నేపాళబీజకం,
జయా జంబీర ధుత్తూర కాకమాచీ ద్రవైర్దినమ్, 105
మర్ద్యం సర్వం రసం కుర్యా ద్ఘృతైర్గుంజాద్వయం లిహేత్,
గుంజాభద్రరసోనామ హింగు సైంధవసంయుతమ్. 106
శమయత్యేవ కించిత్ర ముర స్తంభంచ దుస్సహం,
అర్కక్షీరేణ సింధూత్థం లేపోవక్షసి దాపయేత్. 107
పద్మకేసరకం ద్రాక్షా నింబబీజం జయాతథా,
తుల్యాం చతుర్గుణం క్షీరం క్షీరాత్తోయం చతుర్గుణమ్, 108
క్షీరావశేషంచ పచే త్సక్షౌద్రం పాయయేద్భిషక్,
ఉదరాణి క్షతంచైవ హృద్రోగం రక్తపిత్తనుత్. 109
(ఆయుర్వేదే)

శుద్ధిజేసినరసము 3 నిష్కములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౧౨ నిష్కములు, గురిగింజలు ౬ నిష్కములు, వేపవిత్తులు ౧ నిష్కము, తక్కలివిత్తులు ౧ నిష్కము, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు ౧ నిష్కము-ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములోనునిచి తక్కలి, నిమ్మపండు, ఉమ్మెత్తాకు, నల్లకాచాకు అనువానిరసములతో నొకదినము మర్దించి రెండు గురిగింజలంత మాత్రలుజేసి నెయ్యి, ఇంగువ, సైంధవలవణము అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన కడుదుస్తరమైన హృద్రోగము హరించును. మఱియు సైంధవలవణమును జిల్లేడుపాలతో నూరి ఱొమ్మునందు లేపనము జేసిన దుస్తరమైనహృద్రోగము హరించును. తామరకేసరములు, ద్రాక్షపండు, వేపవిత్తులు, తక్కలి అనువానిని సమభాగములుగ గ్రహించి దానికి నాలుగింతలు ఆవుపాలు, ఆవుపాలకు నాలుగింతలు నీళ్ళుపోసి పాలుశేషించునటులగాచి అందొకింత తేనె, రెండుగురిగింజలయెత్తౌషధమునుగలిపి సేవించిన ఉదరము, గాయము, హృద్రోగము, రక్తపిత్తము హరించును.

హృద్రోగమునందు పథ్యము

స్వేదో విరేకో వమనంచ లంఘనం వస్తిర్విలేప శ్చిరరక్తశాలయః,
మృగాదిజం జాంగలసంజ్ఞయాన్వితం యూషారసాముద్గకుళుత్థసంభవాః.
పురాణకూష్మాండరసానదాడిమం శమ్యాకశాకంతు పటోలకంచ,

ఏరండతైలం గగనాంబుసైంధవ మాజావితక్రంచ పురాతనోగుడః.
శుంఠీ యవానీ లశునం హరీతకీ కుష్ఠంచ కుస్తుంబరు కృష్ణమార్ద్రికం,
సౌవీరశుక్తం మధు వారుణీరసః కస్తూరికా చందనకం ప్రమాణమ్.
తాంబూలమప్యేషగణస్సుఖాభవేన్మర్త్యస్యహృద్రోగనిపీడితాత్మనః,
(మాధవనిదానే)

తా. చెమటదీయుట, విరేచనము, వమనము జేయించుట, లంఘనము వేయుట, వస్తి కర్మంజేయుట, లేపనముల జేయించుట, కడుప్రాతసెట్టిబియ్యపువంటకము, అడవియందుండు పశుపక్షులమాంసము, పెసరకట్టు, ఉలవకట్టు, ప్రాతగుమ్మడుకాయ, మామిడికాయ, దాడిమపండు, జేలాకు, పొట్లికాయ, ఆముదము, వాననీరు, సైంధవలవణము, మేక, గొఱ్ఱె అనువానిమజ్జిగ, ప్రాతబెల్లము, శొంఠి, ఓమము, వెల్లుల్లి, కరక్కాయ, చెంగల్వ కోష్టు, కొతిమెర్లు, మిరియాలు, అల్లము, కలి, తెల్లనితేనె సారాయి, కస్తూరి, చందనము, తాంబూలము, అనునవి హృద్రోగమునందు పథ్యకరంబులు.

హృద్రోగమునం దపథ్యము

తృట్ఛర్దిమూత్రానిలశుష్కకాసోద్గార శ్రమశ్వాసవిడశ్రువేగాన్,
సింధ్వింధువింధ్యాద్రినదీజలాని మేషీపయోదుష్టజలంకషాయం.

తా. దప్పి, వాంతి, మూత్రము, వాతము, పొడిదగ్గు, తేనుపు, శ్రమ, శ్వాసము, మలము, రోదనము అనువానివేగము నడ్డగించుట, సింధునది, హిమాలయము, వింధ్య పర్వతము అనువానియొక్క జలము, బఱ్ఱెపాలు, దుష్టజలము, ఒగరు (ఉప్పు, కారము, దంతకాష్ఠము, రక్తమోక్షణము) ఇవి హృద్రోగమునం దపథ్యకరంబులు.

విషూచీలక్షణము

వివిధై ర్వేదనాభేదై ర్వాయుర్వై భృశకోపితః. 114
సూచీభిరివ గాత్రాణి విధ్యతీతి విషూచికా, (మాధవనిదానే)

తా. వాతము మిక్కుటముగ బ్రకోపించుటవలన పలువిధ వేదనాభేదములు గలిగి సూదులతో బొడుచునటుల శరీరమును వేధించునది విషూచి యనంబడును.

వాతవిషూచీలక్షణము

తత్ర శూల భ్రమానాహ కంపస్తంభాదయోఽనిలాత్. 115

తా. కడుపునొచ్చుట, భ్రమగలుగుట, కడుపుబ్బుట, శరీరము వణకుట. శరీరము స్తంభించుట-ఈలక్షణములు గలది వాతవిషూచి యని తెలియవలయును.

పైత్తవిషూచీలక్షణము

పిత్తాజ్జ్వరోఽతిసారశ్చ తంద్రా తృట్ప్రలాపాదయః,

తా. జ్వరము, అతిసారము, తంద్ర, దప్పి గలుగుట, పదరుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తవిషూచి యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మవిషూచీలక్షణము

కఫాచ్ఛర్ద్యంగ గురుతా వాక్సంగః ష్ఠీవనాదయః. 116
విషూచ్యా మతివృద్ధాయాం పార్ష్ణిదాహః ప్రశస్యతే,
పదాహశ్చాపదాశ్చైవం విధివచ్చోపచారయేత్. 117

తా. వమనంబు లగుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, నోరు బంధింపంబడి మాట లాడుటకు శక్తిలేకుండుట, నోట జొల్లుగారుట - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మవిషూచియని తెలియవలయును. విషూచి మిక్కుటముగ వృద్ధిం జెందిన మడమలు మొదలు పాదముల వఱకు రక్షవేసి యథావిధిగ చికిత్సింపవలయును.

విషూచ్యుపద్రవములు

నిద్రానాశో రతిః కంపో మూత్రాఘాతో విసంజ్ఞతా,
అమీ ఉపద్రవా ఘోరా విషూచ్యాం పంచదారుణాః. 1 8

తా. నిద్రాభంగము, ఏపదార్థమునం దిచ్ఛలేకుండుట, వణకు, మూత్రప్రతిబంధము, మూర్ఛ-అనునీయైదును విషూచియందు దారుణోపద్రవము లని తెలియవలయును.

అసాధ్యవిషూచీలక్షణము

శూలం విరేక వమన మానాహో దాహ తాపనం,
విషూచ్యాం షట్ప్రకారేణ మృత్యురేవ నసంశయః. 119

(ఆయుర్వేదే)

తా. పైచెప్పంబడిన విషూచులలో శూల, విరేచనము, వాంతి, కడుపుబ్బరము, దాహము, తాపము అను నాఱుపద్రవములు గలిగిన రోగి నిస్సంశయముగ మృతిజెందును.

రసనాదంతనఖాధరకృష్ణతా నయనమజ్జనకంపశ్రుతిక్షయః,
స్మృతివినాశనకం శిథిలాంగతా మరణకారణమేతి విషూచికా.

(మాధవకల్పే)

తా. నాలుక, దంతములు, గోళ్ళు, పెదవులు నల్లగ నుండుట, నేత్రములు గుంటలుపడుట, శరీరము వణకుట, చెవులు వినరాకుండుట, స్మృతి లేకుండుట, అవయవ

ములు శిథిలంబులగుట-ఈలక్షణములు విషూచిరోగమునందు గలిగిన మరణము గలుగునని తెలియవలయును. (ఈదుర్గుణములు లేకుండెడి విషూచులే సాధ్యంబులని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును.)

అలసకలక్షణము

కుక్షిరానహ్యతేత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి,
నిరుద్ధోమారుతశ్చైవం కుక్షౌ వుపరిధావతి. 121
వాతవర్చో నిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి,
తస్యాలసకమాచష్టే తృష్ణోద్గారౌతు యస్యచ. (ఆయుర్వేదే)

తా. మిక్కుటముగ కడుపుబ్బుట, మోహమును జెందుట, దీనముగ శబ్దించుట, అజీర్ణమువలన వాతం బధోముఖప్రతిబంధము గలదై హృదయకంఠాదులయందు సంచరించుట, వాత మలములు మిక్కుటముగ బంధింపబడుట, దప్పి, తేనుపులు గలుగుట-ఈ లక్షణములు గలది అలసకరోగమని తెలియవలయును.

విలంబికాలక్షణము

దుష్టంతు భుక్తం కఫమారుతాభ్యాం
ప్రవర్తతేనోర్ధ్వమధశ్చ యస్యాం,
విలంబికాంతాం భృశదుశ్చికిత్స్య
మాచక్షతే శాస్త్రవిదః పురాణాః. 123

తా. కఫ, వాతములవలన భుజించినయన్నము దుష్టంబై ఊర్ధ్వముగగాని, లేక అధోమార్గముగగాని, వెడలకుండిన విలంబికయని తెలియవలయును. దీని నాయుర్వేద వేత్తలు అసాధ్యమని వచించెదరు.

అసాధ్యవిషూచి, అలసకలక్షణము

యశ్శ్యావదంతోష్ఠనఖోఽల్పసంజ్ఞో వమ్యర్దితోఽభ్యంతరయాతనేత్రః,
క్షామస్వరస్సర్వవిముక్తసంధి ర్యాయాన్నరోసౌపునరాగమాయః.

తా. దంతములు, పెదవి, గోళ్ళు నల్లనగుట, ఒకింత తెలివిగలిగియుండుట, వాంతి గలుగుట, నేత్రములు లోనికేగుట, హీనస్వరముగలుగుట, సర్వసంధులు శైథిల్యమును జెందుట-ఈలక్షణములుగల విషూచి, అలసకరోగులు మృతిజెందెదరు.

విషూచులకు చికిత్స

విషూచ్యామతివృద్ధాయాం * మస్తుదేయం ముహుర్ముహుః,

* తక్రం దధిసమం జలమ్.

దధి తక్రం సదా శీఘ్రం పేయం జీవనహేతవే. 125

(మాధవనిదానే)

తా. అధికముగవృద్ధిజెందిన విషూచులయందు పెరుఁగుమీఁదినీళ్ళు, పెరుగు, చల్ల అనుపానిలో దేనినిగాని పలుమారు త్రాగిన రోగి జీవించును.

గాఢం ప్రచ్ఛర్దనం ప్రాక్సలవణ సలిలై ర్భృంగతోయేననస్యం
చించాపత్రాంభసా సత్రికటు పటుయుతేనాగ్నినా పార్ష్ణిదాహః,
కల్కం శుంఠీ కణానామపి శృతసలిలైః పేయమగ్ని ప్రకోపః
లుంగామ్లైర్వ్యోషనక్తాహ్వాయఫలరజనీత్యంజనంస్యాద్విషూచ్యామ్.

తా. విషూచులయందు తొలుత గాఢముగ వమనముచేయించి విదప సైంధవలవణమును నీళ్ళతోనూరి గుంటగలగరాకురసముతోగలిపి నస్యముజేయించినను, లేక చింతాకు రసముతో త్రికటుకములు, సైంధవలవణము గలిపి నస్యము జేయించినను, లేక మడమల యందు రక్షలువేసినను విషూచి హరించును. మఱియు త్రికటుకములను నూరి కల్కము జేసి ఉష్ణోదకములో గలిపి త్రాగిన విషూచి హరించి అగ్నిదీపనము గలుగును. త్రికటుకములు, క్రానుగవిత్తులు, పసపు- వీనిని మాదీఫలరసముతో నూరి అంజనమువేసిన విషూచి హరించును.

అగ్నిముఖరసము

సూతం గంధం విషం తుల్యం మర్దయేదార్ద్రిక ద్రవైః,
అశ్వత్థచించాపామార్గ క్షారః క్షారౌచ టంకణమ్. 127
జాతీఫలం లవంగంచ త్రికటు త్రిఫలాసమం,
శంఖక్షారం పంచపట్కం హింగు జీరం ద్విభాగకమ్. 128
మర్దయే దమ్లయోగేన గుంజామాత్రం వటీకృతా,
పాచనీ దీపనీ సద్యో జీర్ణశూల విషూచికాః. 129
హిక్కాం గుల్మం చోదరంచ నాశయే న్నాత్రసంశయః,
రసేంద్రసంహితాయాంచ నామ్నా వహ్నిముఖో రసః. 130

(నిత్యనాథీయే)

తా. రసము, గంధకము, వసనాభి- వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో మర్దించి, అందు రావి, చింత, ఉత్తరేణు అనుహాని క్షారము లను, యవక్షారము, సర్జక్షారము, వెలిగారక్షారము, జాజికాయ, లవంగములు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, శంఖభస్మము, యవక్షారము అనువాని చూర్ణములను, పుష్కర

ఘూలము, సర్జక్షారము, మోదుగు, నువ్వులదంటు, యవలు అనువానిక్షారములను స: భాగములుగ గలిపి దానితో ఇంగువ, జీలకఱ్ఱ అనువానిని ౭ భాగములు జేర్చి ని: ఘండు, పులిచింత మొదలగు పుల్లనిద్రవ్యములరసములతో మర్దించి గురుగింజంతమాత్ర: జేసి సేవించిన అజీర్ణము, శూల, విషూచిక, ఎక్కిళ్లు, గుల్మము, ఉదరము అను వాని నిస్సంశయముగ హరింపజేసి పాచన దీపనముల గలుగంజేయును.

శంకవటిక

చించాశ్వత్థస్నుహీ క్షార మపామార్గార్కకం తథా,
లవణం పంచ సంగృహ్య తతో లవణపంచకాః. 13
సైంధవాద్యాః సమాదాయ సర్వమేతత్పలద్వయం,
ద్వ్యాకర్షాచ పృథక్కార్యా తథావై శంఖచూర్ణతః. 13
ఫలత్రయాచ్చ కర్షైకం ద్వికర్షంతు లవంగకం,
ఏతత్సర్వం సమాసాద్య శ్లక్ష్ణచూర్ణీకృతం శుభమ్. 13
భావయే దమ్లయోగేన సప్తధాచ ప్రయత్నతః,
రసశ్శంఖవటీనామ సేవిత స్సర్వరోగజిత్. 13
గుంజామాత్రమిమంఖాదే ద్భవే ద్దీపనపాచనం,
అజీర్ణం వాతసంభూతం పిత్తశ్లేష్మభవంతథా. 13
విషూచీం శూలమానాహం హన్యా దత్ర న సంశయః,
(మాధవనిదానే

తా. చింత, రావి, జెముడు, ఉత్తరేణు, జిల్లేడు అనువానిక్షారములు, పంచలవణ ములు- ఇవి దినుసు కెసిమిది రూపాయలయెత్తు, శంఖభస్మము ౨ రూపాయలయెత్తు త్రిఫలములు ౧ రూపాయయెత్తు, లవంగములు ౨ రెండురూపాయలయెత్తు-ఇటుల వీ: నెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి నిమ్మపండ్లరసముతో నేడుమార్లు భావనజేసి ఒక గురిగింజయె త్తును సేవించిన సర్వరోగములు, వాత, పిత్త, కఫములవలన జనించినఅజీర్ణము,విషూచి శూల, ఆనాహము- వీనిని నిస్సంశయముగ హరింపజేయుటయేగాక దీపన, పాచనము లనగా గలుగంజేయును.

సంజీవనీగుటికలు

విడంగం నాగరం కృష్ణా పథ్యా వహ్ని ర్విభీతకాః. 136
వచా గుడూచీ భల్లాతం విషంచాత్ర ప్రయోజయేత్,
ఘృతాని సమభాగాని గోమూత్రేణైవ పేషయేత్. 137

గుంజాభాం వటికాం కుర్యాద్ద ద్యాదార్ద్రకజై రసైః,
ఏకామజీర్ణయుక్తస్య ద్వే విషూచ్యాం ప్రదాపయేత్. 138
తిస్రో భుజంగదష్టస్య చతస్రస్సన్నిపాతినః,
గుటికా జీవనీనామ్నా సంజీవయతి మానవమ్. 139

తా. వాయువిడంగములు, శొంఠి, పిప్పలి, కరక్కాయ, చిత్రమూలపుపట్ట, తానికాయ, వస, తిప్పతీఁగె, జీడి, అతివస-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి గోమూత్రముతో ఖల్వమున మర్దించి గురిగింజంతమాత్రలుజేసి అల్లపురసముతో నొక మాత్రను సేవించిన అజీర్ణమును, రెండుమాత్రలు సేవించిన విషూచిని, మూఁడుమాత్రలు సేవించిన సర్పవిషమును, నాలుగుమాత్రల సేవించిన సన్నిపాతమును హరింపంజేయును. ఇది మనుజునకు సంజీవితుల్యంబుగ నుండుటచే సంజీవని యని జెప్పంబడును.

విలంబిక, అసలక చికిత్స

విలంబికాలసకయో రూర్ధ్వాధశ్శోధనం హితం,
నాళేన ఫలవర్త్యాచ తథా శోధనభేషజైః. 140
దండాద్యలసకేప్యచ్చైరయమేవ క్రియాక్రమః,

తా. విలంబిక, అసలకము అను నీరెండురోగములయందు వమనము, విరేచనము చేయించుట హితకరంబు. మఱియు ఫలవర్తి, శోధనౌషధము హితకరంబు. మఱియుం దండాలసకరోగమునందుకూడ ఈచికిత్సలనే జేయవలయును.

అగ్నిమాంద్యనిదానము

మందస్తీక్ష్ణోఽథ విషమస్సమశ్చేతి చతుర్విధః. 141
కఫపిత్తానిలాధిక్యాత్తత్సామ్యాజ్జాఠరోఽనలః, (మాధవనిదానే)

తా. కఫ, పిత్త, వాతాధిక్యమువలనగాని, లేక వానిసమత్వమువలనగాని, జాఠరాగ్నికి నాలుగవస్థలు గలుగును. అవెవ్వియనిన—కఫమువలనమాంద్యావస్థ, పిత్తమువలన తీక్ష్ణావస్థ, వాతమువలన విషమావస్థ, త్రిదోషసమత్వమువలన సమావస్థ అనునవియ.

అగ్నిమాంద్యస్వరూపము

విషమో వాతజాన్ రోగాన్ తీక్ష్ణం పిత్తనిమిత్తజాన్. 142
కరోత్యగ్నిస్తథా మందో వికారాన్ కఫసంభవాన్,

తా. విషమాగ్ని వాతజన్యములైన ౮౦ రోగములయం దేదైననొకరోగమును, సామాన్యజ్వరాతిసారములను గలుగంజేయును, తీక్ష్ణాగ్ని పిత్తజన్యములైన ౪౦ రోగముల

యందు ఓమ, చోషాదికరోగములలో దేనినేని గలుగంజేయును. మందాగ్నికఫజన్యములైన ౨౦ రోగములయం ధాలస్యాదుల గలుగంజేయును.

సమాగ్న్యాదిలక్షణము

సమాసమాగ్నే ర్యశితా మాత్రాసమ్యగ్విపచ్యతే. 143
స్వల్పాపి నైవ మందాగ్నే ర్విషమాగ్నేస్తు దేహినః,
కదాచి త్పచ్యతే సమ్య క్కదాచి న్న విపచ్యతే. 144
మాత్రాతిమాత్రాప్యశితా సుఖం యస్య విపచ్యతే,
తీక్ష్ణాగ్నిరితి తం విద్యా త్సమాగ్ని శ్శ్రేష్ఠ ఉచ్యతే. 145

తా. సమాగ్నియందు భుజించినయాహారము బాగుగ పచనంబగును. మందాగ్నియందు అల్పాహారమును భుజించనను పచనము గాకుండును. విషమాగ్నియం దొకపుడు బాగుగ పచనంబై మఱియొకపుడు పచనము గాకుండును. తీక్ష్ణాగ్నియందు మిక్కుటముగ భుజించినను సుఖముగ పచనంబగును. కావున సర్వాగ్నులలో సమాగ్నియే శ్రేష్ఠంబు. (భస్మక మనునగ్ని తీక్ష్ణాగ్నికి వ్యతిరిక్తంబు. కడుతీక్ష్ణాగ్నియే భస్మక మను పేరం బరగు నని చరకగ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది). ఎట్లనిన—

తీక్ష్ణాగ్నిలక్షణము

నరే క్షీణకఫే పిత్తం కుపితం మారుతానుగం,
సోష్మణా పాచకస్థానే బలమగ్నేః ప్రయచ్ఛతి. 146
తదాలబ్ధబలో దేహం రూక్షయే త్సానిలోనలః,
అభిభూయ పచత్యన్నం తైక్ష్ణ్యాదాశు ముహుర్ముహుః 147
పక్త్వాన్నం సతతో ధాతూ ఞ్ఛోణితాదీ న్పచత్యపి,
తతో దౌర్బల్య మాతంకం మృత్యుంచోపానయేత్పరమ్. 148
భుక్తేఽన్నే లభతే శాంతిం జీర్ణమాత్రే ప్రతామ్యతి,
తృట్కాస దాహ మోహాస్స్యు ర్వ్యాధయోఽత్యగ్నిసంభవాః.
(చరకే)

తా. కఫము క్షయించుటవలన ప్రకోపించినపిత్తము వాతముతో గలసి ఊష్మ సహితముగ వర్తమానపాచకస్థానమును జెంది అగ్నికి బలమును గలుగంజేయుచుండ ఆయగ్ని వాతసహాయ్యమువలన ప్రబలి శరీరమున రూక్షను గలుగంజేయును. మఱియు అగ్ని తనతీవ్రమువలన భుజించిన యన్నమును శీఘ్రముగ పచనముజేసి తదనంతరము రక్తాది

ధాతువులసహా పలుమారు పచనముసేయును. దానివలన సత్వహాని, రోగము, మరణము సగా గలుగును. మఱియు నన్నము పచనమైనతోడనే మరల భుజించిక సుఖకరంబుగ నుండును. ఐనను అన్నము జీర్ణమైనతోడనే మూర్ఛజెందు ఈయత్యగ్నియందు మూర్ఛ, దప్పి, దగ్గు, దాహము గలుగును.

ఆధ్మానం శిరసో జాడ్యం స్తైమిత్యం ఛర్ద్యరోచకం,
ఆలస్య మాస్యవైవర్ణ్యం సర్వంచై వాగ్నిమాంద్యజమ్. 150
(మాధవనిదానే)

తా. కడుపుబ్బుట, తలలో జాడ్యముగలుగుట, శరీరము ప్రాణుపలెనుండుట, వాంతి, అరుచి, ఆలస్యముగలుగుట, ముఖము వివర్ణంబగుట - ఈలక్షణములన్నియు నగ్నిమాంద్యమువలన గలుగును.

అజీర్ణరోగభేదములు

ఆమం విదగ్ధం విష్టబ్ధం కఫపిత్తానిలై స్త్రిభిః,
అజీర్ణం కేచి దిచ్ఛంతి చతుర్థం రసశేషతః. 151
అజీర్ణం పంచమం కేచి న్నిర్దోషం దినపాకిచ,
వదంతి షష్ఠంచాజీర్ణం ప్రాకృతం ప్రతివాసరమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. కఫ, పిత్త, వాతములవలన క్రమముగ ఆమాజీర్ణము, విదగ్ధాజీర్ణము, విష్టబ్ధాజీర్ణము అన మూడు అజీర్ణములు జనించును. మఱియు ఆహారరసశేషమువలన నాలవయజీర్ణము జనించు నని కొందఱు వచించెదరు. మఱియు దేయింబగళ్లలో పచనం బగునపుడు కడుపుబ్బరము మొదలగునవి లేకుండిన ఐదవయజీర్ణమని కొందఱిమతము. మఱియు బ్రతిదినము స్వాభావికముగ (అనఁగా వికృతిజన్యముగాక) నుండునది ఆరవది యని కొందఱు వచించెదరు. (భుజించినయన్నము పచనంబగునిమిత్తము సుశ్రుతమున జెప్పంబడియుండు కొన్నియాచారముల ప్రతిదినము తప్పక నాచరింపవలయు నని బోధించెడినిమిత్తము ఈయారవయజీర్ణము జెప్పంబడియె. అ వెవ్వి యనిన:—("శ్లో. భుక్త్వా శతపదం గచ్ఛే ద్వామపార్శ్వేన సంవిశేత్ । శబ్దరూపరసస్పర్శగంధాంశ్చమనసః ప్రియాన్ । భుక్త్వా నుపసేవేత తేనాన్నం సాధు తిష్ఠతి." అనఁగా భోజనానంతరము నూరు అడుగులు నడచి ఎడమపార్శ్వముగ పరుండుట. మనస్సుకు ప్రియకరమైనశబ్ద, రూప, రస, స్పర్శ, గంధాదుల సేవించుట - వీనివలన అన్నము బాగుగ పచనమును బొందుననుట.)

ఆజీర్ణ కారణము

అత్యంబుపానాద్విషమాశనాశ్చ సంధారణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ,
కాలేపి సాత్మ్యం లఘుచాపి భుక్త మన్నం నపాకం భజతే నరస్య.
ఈర్ష్యాభయక్రోధపరీక్షితేన లుబ్ధేనశుగ్దైన్యనిపీడితేన,
ప్రద్వేషయుక్తేనచ సేవ్యమాన మన్నం నసమ్యక్పరిపాకమేతి. 154

తా. మిక్కుటముగ నీరు ద్రాగుట, అకాలమున భుజించుట, మలమూత్రాది వేగముల నడ్డగించుట, పగటియందు నిద్రించుట - ఈకారణములవలన భోజనకాలమును స్నిగ్ధోష్ణాదిగుణయుక్తంబై శరీరప్రకృతి కనుగుణ్యంబై చులకనగ నుండునన్నమును భుజించినను బాగుగ పచనము జెందకుండును. మఱియు *ఈర్ష్య, భయ, క్రోధముల యొక్క వ్యాప్తివలన, లోభ, శోక, దైన్యములయొక్క పీడవలన మత్సరయుక్తుఁడుగ నుండువాఁడు భుజించినయన్నము బాగుగ పచనముగాకుండును. (ఈర్ష్య, భయ, క్రోధాదులు మానసికదోషాజీర్ణవిషయమై జెప్పంబడియున్నవని కొందఱు వచించెదరు.)

ఆమాజీర్ణలక్షణము

తత్రామే గురుతోత్క్లేద శోథో గండాక్షికూటగః,
ఉద్గారశ్చ యథాభుక్త మవిదగ్ధః ప్రవర్తతే. 155

తా. శరీరమున జడత్వము,ఉత్క్లేదము గలుగుట, చెక్కిళ్లు, నేత్రములు అనువానియందు వాపుగలుగుట, భుజించినటుల తేనుపులు వచ్చుట - ఈలక్షణములు గలది అమాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

విదగ్ధాజీర్ణలక్షణము

విదగ్ధేభ్రమ తృణ్మూర్ఛాః పిత్తాచ్చ వివిధా రుజః,
ఉద్గారశ్చ సధూమామ్లః స్స్వేదో దాహశ్చ జాయతే. 156

తా. భ్రమ, దప్పి, మూర్ఛగలుగుట, పిత్తమువలన పలువిధ ఓష చోషాదికపీడలు గలుగుట, పొగయుక్తముగ, తేనుపులువచ్చుట, శరీరమున చెమట, దాహము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది విదగ్ధాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

విష్టబ్ధాజీర్ణలక్షణము

విష్టబ్ధే శూల మధ్మానం వివిధా వాతవేదనాః,
మలవాతాప్రవృత్తిశ్చ స్తంభో మోహోఽంగపీడనమ్. 157

---

* ఈర్ష్య మన-ఒకనిమేలు నోర్వకుండుట.

తా. శూల, కడుపుబ్బరము, పలువిధవాతభేదాదిరూపవేదనలుగలుగుట, మలము, వాతము బంధించుట, శరీరము స్తంభించుట, మోహము, అంగపీడనము (అనఁగా ఆమవాతలక్షణము) గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది విష్టబ్ధాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

రసశేషాజీర్ణలక్షణము

రసశేషేఽన్నవిద్వేషో హృదయాశుద్ధిగౌరవే. 158

తా. అన్నద్వేషము, హృదయమున అస్వస్థత, శరీరజడత్వముగలది రసశేషాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

వాతాజీర్ణలక్షణము

విష్టంభో వమనం భ్రాంతిర్హృద్దాహః పూతిగంధతా,
ముఖే శోష స్తృషా ర్తిశ్చ వాతాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 159
(మాధవనిదానే)

తా. మలబద్ధము, వాంతి భ్రమ, ఱొమ్ములో మంట, ముఖమున దుర్గంధము, శోష, దప్పి, పీడ గలిగిన వాతాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

పిత్తాజీర్ణలక్షణము

రేచనం జఠరే శూలం వమనంచ ముహుర్ముహుః,
హస్తపాదాతిసంకోచః పైత్తాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 160

తా. విరేచనములు, కడుపులోశూల, పలుమారు వమనము, హస్త పాదముల యందు సంకోచము గలిగిన పిత్తాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాజీర్ణలక్షణము

వాంతిర్భ్రాంతిర్ముఖే స్వేదో జడతా సీతతా తథా,
కాష్ఠవజ్జాయతే దేహః కఫాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 161

తా. వాంతి, భ్రమ, ముఖమునందుచెమట, జడత్వము, శీతలముగలుగుట, శరీరము కొయ్యబారుట - ఈలక్షణములు గలిగిన శ్లేష్మాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

అజీర్ణోపద్రవములు

మూర్ఛా ప్రలాపో వమథుః ప్రసేక స్సదనం భ్రమః,
ఉపద్రవాభవంత్యేతే మరణంచాప్యజీర్ణతః. 162

తా. మూర్ఛ, ఱలుచుమాటలు, ఓకర, నోటనీరూరుట, శరీరశైథిల్యము,బడలిక- అను నీయుపద్రవములు అజీర్ణమువలన గలుగును. మఱియు అజీర్ణము మిక్కుటముగ ప్రకోపించుటవలన మరణము సగా గలుగును.

అజీర్ణమునకు ముఖ్యకారణము

అనాత్మవంతః పశువద్భుంజతే యేఽప్రమాణతః,
రోగానీకస్య తే మూల మజీర్ణం ప్రాప్నువంతి హిః. 163

తా. అత్యాశచే జ్ఞానశూన్యులై పశువువలె మిక్కుటముగ తినుటవలన అనేక రోగములకు మూలంబైన అజీర్ణరోగము జనించును.

అజీర్ణహరయోగములు

లవణం కాంజికంచైవ గుడం జంబీరపల్లవం,
పిబేదజీర్ణశాంత్యర్థం వజ్రక్షారం యథాజలైః. 164
నింబ కౌసుంబతైలేన మర్దనంచ ప్రశస్యతే, (మాధవనిదానే

తా. ఉప్పు, కలి, బెల్లము, నిమ్మచిగుళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి భక్షించినను, లేక బ్రహ్మజెముడుబూడిదను నీళ్ళలోగలిపి త్రాగినను, లేక వేపవిత్తులనూనెనుగాని లేకకుసుమవిత్తులనూనెనుగాని, శరీరమునకు లేపనము జేసినను అజీర్ణములు హరించును

అజీర్ణహరకల్పము

లాజాచూర్ణయుతం క్షౌద్రం పథ్యాదేయం ప్రయత్నతః. 165
జాతీఫలస్య సంచూర్ణం ద్విగుంజం పర్పటీరసం,
పిబేచ్ఛీతలతోయేన తథాఽజీర్ణప్రశాంతయే. 166

తా. పేలపుసత్తు, తేనె, కరక్కాయలు అనువానిని సేవించినను, లేక జాజికాయ చూర్ణములో రెండుగురిగింజలయెత్తు పర్పటీరసమునుగలిపి శీతోదకముతోడ సేవించిన అజీర్ణము హరించును.

అజీర్ణములకు పథ్యాదిచూర్ణము

పథ్యా పలత్రయం చూర్ణం త్రికటుంచ పలత్రయం,
పలైకం పిప్పలీమూలం త్వగేలాపత్రకం పృథక్. 167
కర్షాంశం చూర్ణితం యోజ్యం పంచవింశత్పలైర్గుడైః,
పలార్ధవటికాం ఖాదేత్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. 168

తా. కరక్కాయలు 3 పలములు, త్రికటుకములు 3 పలములు, మోడి ౧ పలము లవంగపట్ట, ఏలకులు, ఆకుపత్రిక-ఇవి దినుసుకొక్కకకర్షము-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణము జేసి ఖల్వములో నునిచి ౨౫ పలముల బెల్లము గలిపి మర్దించి అరపలియెడుచొప్పున మాత్రలుజేసి సేవించిన సర్వాజీర్ణములు హరించును.

సర్వాజీర్ణములకు అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం ప్రతినిష్కత్రయం త్రయం,
మరిచం సర్వతుల్యంస్యా త్కంటకారీఫలద్రవైః. 169
మర్దయే ద్భావయే త్తేన భావనాశ్చైకవింశతిః,
దేయాగుంజాద్వయం ఖాదే త్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. 170
విషూచికాం నిహంత్యాశు రసోహ్యగ్నికుమారకః,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము-ఇవి దినుసుకు 3 నిష్కములు, మిరియాలు ౯ నిష్కములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి నేలములక పండ్లరసముతో ౨౧ మారు మర్దన, భావనలుజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తు అల్లపురసము తో సేవించిన సర్వాజీర్ణములు, విషూచి శీఘ్రముగ హరించును.

అగ్నికుమారరసము

రసేంద్రగంధా సహటంకణేన సమంవిషంయోజ్యమిహత్రిభాగమ్.
కపర్దికం శంఖమిహత్రిభాగం మరీచకుత్రాష్టగుణంప్రదేయం,
సుపక్వజంబీరరసేనఘస్రం సిద్ధోభవేదగ్నికుమారఏషః.
[1]విషూచికారోచకసన్నిపాతే [2]దేయాద్విగుంజావటికాస్త్వజీర్ణే,
శ్రీపర్ణఖండేన యథా బలంచ శీతంజలంచానుపిబేత్సరంతి.

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, పేల్చినవెలిగారము - ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, శుద్ధిచేసిననాభి, గవ్వలభస్మము, శంఖభస్మము - ఇవి దినుసు ఒకటింటికి 3 భాగములు, మిరియములచూర్ణము ౭ భాగములు - ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములోనునిచి బాగుగపండిన నిమ్మపండ్లరసములో నొకదినము మర్దించి రోగబలాను గుణ్యముగ రెండుగురిగింజలయెత్తును తమలపాకులో నునిచి భక్షించి వెంబడిగ చారెడు శీతోదకమును త్రాగిన విషూచి, అరుచి, సన్నిపాతములు, అజీర్ణములు హరించును.

క్రవ్యాదరసము

ద్విపలం గంధకం శుద్ధం ద్రావయిత్వా వినిక్షిపేత్,
పారదం పలమానేన మృతశుల్బాయపి పునః.
తేన మానేన సంమిశ్ర్య పంచాంగుళదళే క్షిపేత్,

1 'విషూచికాజీర్ణసమీరణార్తే' - మఱియు 'దద్యాద్విబంధేగ్రహణీగదేచ, అనియు పాఠాంతరములు గలవు. 2 దద్యాద్విపల్లం వటికాస్త్వజీర్ణే.

తతో విచూర్ణ్య యత్నేన నిక్షిప్యాయసపాత్రకే. 175
ఘుల్యా నివేశ్య యత్నేన జ్వాలయే న్మృదుచాలనం,
ప్రస్థమాత్రం రసం సమ్యగ్జంబీరస్య ప్రయోజయేత్. 176
సంమర్ద్యం పంచకోలోత్థైః కిషాయై స్సామ్లవేతసైః,
భావనాఖలు దాతవ్యా పంచాశత్ప్రమితా స్తథా. 177
భృష్టటంకణచూర్ణేన తుల్యేన సహ మేళయేత్,
తదర్థం కృష్ణలవణం సర్వతుల్యం మరీచకమ్. 178
సప్తధా భావయే త్పశ్చా చ్చణకక్షారవారిణా.
తతస్సంశోష్య సంపిష్య కుప్యాస్తు జఠరే క్షిపేత్. 179
అత్యర్థగురుమాంసాని గురుభోజ్యాన్యనేకశః,
భక్షిత్వా కంఠపర్యంతం చతుర్వల్లమితం రసమ్. 180
కట్వమ్లతక్రసహితం పిబే త్తదనుపానతః,
క్షిప్రం తజ్జీర్యతే భుక్తం జాయతే దీపనం పునః. 181
రసః క్రవ్యాదనామాయం ప్రోక్తోమంథానభైరవైః,
సింహళక్షోణిపాలస్య భూరిమాంసప్రియస్యచ.
దష్టోగ్రోమాంసమాసాద్య భైరవానంద యోగినా,
కుర్యాద్దీపనముద్ధృతంచ పవనం దుష్టామయోచ్ఛోషణం
తుందస్థౌల్యనిబర్హణం గదహతిం మూలార్తిశూలాపహం,
గుల్మప్లీహవినాశనం గ్రహణికా విధ్వంసనం ప్రంసనం
వాతగ్రంథిమహోదరాపహరణం క్రవ్యాదనామారసః 183

(భైరవకల్పే)

తా. శుద్ధిచేసి కరగించిన ఆమ్లసారగంధకము ౨ పలములు, శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, తామ్రభస్మము, ఇనుపభస్మము-ఇవి దినుసుకొక్కొకపలము. ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముజేసి ఆముదపాకులోజుట్టి ఇనుపపాత్రలో నునిచి వానిపైమఱి యొకయినుపపాత్రనుమూసిపొయిమీఁదనునిచి మృద్వగ్నితో పాకముజేసిఅందొక ప్రస్థము నిమ్మపండ్లరసముపోసి ఇగురునటులగాచి మరల మర్దించి పంచకోలముల దినుసుకొక్కొక తులము-చొప్పున దంచి కషాయముగాచి దానితోడను, పుల్లప్రబ్బలి రసముతోడను మర్దనభావనలు చేయవలయును. ఇటుల యాభై మర్దనలు, భావనలుజేసి దానికిసమముగ ప్రేల్చిన వెలిగారమును, వీనికన్నిటికిసమము మిరియములచూర్ణమును గలిపి, సెనగబూడిదె

నీళ్ళతో నేడుభావనలుజేసి పిదపనూరి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి పాకముజేసి నాలుగువల్లములయెత్తును సైంధవలవణము, పులిసినచల్ల అనువానియనుపానముతోడ సేవించి కంఠపర్యంతము మిక్కుటముగ గురుమాంసముల, అనేక గురుభోజనముల భక్షించిన నవి శీఘ్రముగజీర్ణంబై అగ్నిదీపనము గలుగును ఈ క్రవ్యాదరసము మంథాన భైరవునిచేఁజెప్పఁబడియెను. మఱియు దీనిని భైరవానందయోగి బహుమాంసప్రియుండగు సింహలద్వీపపురాజునకుం జెప్పెను. ఇయ్యది అగ్నిదీపనమును గలుగఁజేయుటయేగాక ప్రకోపించిన వాతమును, దుష్టరోగములను, కడుపు పెరుగుట, శరీరతాపము, మూలరోగము, శూల, గుల్మము, ప్లీహము, గ్రహణి, ప్రంసనము, వాతగ్రంథులు, మహోదరము అనురోగములను హరింపజేయును.

అగ్నిముఖయోగము

కుడవద్వయఃంకణాయాః మరీచాశ్చత్వారిచ కుడవాని,
కుడవత్రయం కృశానో సైంధవస్యకుడవచతుష్టయంహారీతక్యాః.
విశ్వౌషధ సౌవర్చల బిడాలకానాం పృథగ్ద్వికుడవం,
కుడవాష్టతకాంజికే క్షిప్త్వా సాంద్రం యథాభవేద్విపచేత్. 185
దథాగ్నిముఖనామాయం ప్రియమజీర్ణేగ్నిమాంద్యశూలహరః.

తా. పిప్పళ్లు ౨ కుడవములు, మిరియాలు ४ కుడవములు, చిత్రమూలము 3 కుడవములు, సైంధవలవణము 3 కుడవములు, కరక్కాయలు ४ కుడవములు, శొంఠి, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము - ఇవి దినుసొకటింటికి ౨ కుడవములు- ఇటుల వానినెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి అందు ౧౦౮ కుడవములు కలి పోసి ముద్దయగునటుల పాకముజేసి సేవించినఅజీర్ణము, అగ్నిమాంద్యము, శూల-వీనిని హరింపంజేయును.

అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం త్రిక్షారం పటుపంచకం,
దశకం తుల్యతుల్యాంశం భర్జితా విజయాఘృతైః.
దశానాం తుల్యభాగానాం తస్యార్ధం శిగ్రుమూలకం,
తత్సర్వవిజయాద్రావై శ్శిగ్రుచిత్రకభృంగజైః. 188
ద్రవైర్దినద్వయం మర్ద్యం రుధ్వా భాండే పచేల్లఘు,
దీపాగ్నినాతు యామైకం శుద్ధపక్వం సముద్ధరేత్. 189
సప్తధాచార్ద్రకద్రావై శ్చిత్రకైర్భావయేద్భిషక్,
దీప్యతోఽగ్నికుమారోఽయం నిష్కైకం మధునా లిహేత్. 190

ప్రతికర్షం గుడం శుంఠీ మనుస్యాదగ్ని దీపనః,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, పెద్దగుమ్ముడు, తక్కలి, కలిగొట్టు, దుందిలము, కోలపొన్న, నక్కపొన్న, చిన్నములక, పెద్దములక, పల్లేరు అనువానిమూలములు) ఇవి సమభాగములు, దశమూలములకు సమము నేతితో వేయించిన గంజాయియాకు, దానిలోసగము మునగవేళ్లు ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములో నునిచి గంజాయియాకు, మునగ, చిత్రమూలము, గుంటగలగర అనువానిరసములతో రెండుదినములు మర్దించి కుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి కుండలోనునిచి దీప్తాగ్నితో నొకయామము లఘుపుటంబిడి స్వాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి అల్లము, చిత్రమూలము అనువానిరసములతో ఏడేడుమార్లు భావన చేసి నిమ్మ ప్రమాణమును తేనెతో సేవించి వెంబడిగ బెల్లము, శొంఠి అనువానిని కర్షప్రమాణము చొప్పున నూరి కల్కముచేసి త్రాగిన అగ్నిమాంద్యము హరించును.

అగ్నిమాంద్యవటికములు

మృతసూతం విషం గంధ మజామోదా ఫలత్రయమ్. 191
సర్జక్షారం యవక్షారం వహ్నిసైంధవజీరకం,
సువర్చలం విడంగాని సాముద్రం త్ర్యూషణం సమమ్. 192
విషముష్టిం సర్వతుల్యం జంబీరామ్లేన పేషయేత్,
మరిచాభాం వటీం ఖాదే ద్వహ్నిమాంద్యప్రశాంతయే. 193
పథ్యా శుంఠీ గుడంచానుపలార్ధం భక్షయేత్సదా,
అగ్నిమాంద్యవటీం ఖాదే త్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, ఓమము, త్రిఫలములు, సర్జక్షారము, యవక్షారము, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, జీలకఱ్ఱ, సౌవర్చలవణము, వాయువిడంగములు, సముద్రలవణము, త్రికటుకములు - ఇవి సమభాగములు వీని కన్నిటికి సమము పెనుముష్టిచెక్క-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్ల రసముతో మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కరక్కాయ, శొంఠి, బెల్లము, అనువానిని సమభాగములుగా నూరి అర్ధపలము ముద్దజేసి యీయాయను పానముతోడ ప్రత్యహము సేవించుచుండిన అగ్నిమాంద్యము,సర్వాజీర్ణములుహరించును.

అగ్నిమాంద్యమునకు క్షారాసవటికములు

త్రిక్షారం పంచలవణం మరీచం పంచకోలకం,